ئەکادیمی

گۆواری کۆڕی زانیاری کوردستان

الاكاديمي

مجلة المجمع العلمي الكردستاني

العدد: ٤

كردستان – اربيل
٢٠٠٦

ACADEMY

a Periodical Published by Kurdistan Aacademy

Vol .4

Kurdistan – Hawler (Arbil)
2006

ئەكادیمی

كۆواری كۆڕی زانیاری كوردستان

٢٠٠٦ زایینی

كوردستان ـ هەولێر

سەرنووسەر: **د. مارف خەزنەدار**

سکرتێری نووسین: **د. عەبدوڵلا یاسین ئامێدی**

دەستەی نووسەران

د. محەمەد نووری عارف

بەدران ئەحمەد حەبیب

د. بایز عومەر ئەحمەد

محەمەد حەمە باقی

محەمەد عەلی قەرەداغی

چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ـ هەولێر

ژمارەی سپاردن: ٥٣٢

ناوڕۆك

سەروتار		٧
پاراستنی ئەدگاری نەتەوەیی لە ووشەی فەرهەنگی زمانی نووسینی کوردیدا	مارف خەزنەدار	٩
چەند وشەیەك (لێكدانەوە و شیكردنەوە و بەراورد)	د. محەمەد نوری عارف	٢٣
کورد لە بەڵگەنامەی قاجاریدا	و: لە فارسییەوە محەمەد حەمە باقی	٧٣
هۆزانا ئایینی د بەرهەمێ پەرتوییێ هەکاریدا	د. عەبدوڵلا یاسین ئامێدی	١٤٥
هۆزی گۆران رۆڵی سیاسی و رۆشنبیریی لەسەدەکانی ناوەراستدا	د. زرار سدیق تۆفیق	١٧٣
ڕاستكردنەوەی هەڵەیەكی مێژوویی	پ.ی.د. دلێر ئیسماعیل حەققی شاوەیس	٢٠٥
دیاردا گوهورینا دەنگێ (و)	د. بائیز عومەر ئەحمەد	٢١٥
پرۆژەی ستانداردکردنی زمانی کوردی	غازیعەلی	٢٢١
گەشتێك بەنێو رێزمانی کاری (دان)دا	د. شێركۆ بابان	٢٥١
کاریگەریی دەستنووسەکانیمامۆستایانی کورد لە نووسینەوەی مێژووی کورد و زانایانی کوردستاندا	محەمەد عەلی قەرەداغی	٢٨٨

سەروتار

نەتـەوەی کـورد لـە مێـژووی کـۆن و تـازەی خۆیـدا هـیچ دەرفـەتێکی ئـەوتۆی بـۆ هەڵنکەوت بایەخ بە زمان و ئەدەبیات و نووسینەوەی مێژووی خۆی بدات. بەتایبەتی لـە پرسـی زمانـدا، کـورد نـەیتوانی وەك نەتەوەیـەك خـاوەنی یـەك زمـان و یـەك ئـەلفابێی نووسین بێت. بەردەوامبوونی ئەم رەوشە تا سەردەمی نوێ کە سـەردەمی پێـشکەوتنی خوێنـدەواری و تەقینـەوەی شۆرشـی تـەکنیکی و خێرابـوونی هۆیـەکانی راگەیاندنـە، کێـشەی نـەبوونی یەکـەتیی زمـان و ئـەلفابێ و رێنووسـیبردە قۆنـاغێکی دژوارتـرەوە، بەتایبەتیش کە هێشتا لە ناو کورددا دەسەلاتێکی ئـەوتۆ نەچەسـپیوە یـان چـاتر بلێـین هەلومـەرجێکی لـەبار و گونجـاو نەهاتووەتـە بـەرەوە تـا چارەسـەری سـەرجەم ئـەم کێشەگەلەی لە سایەدا بێتە دی.

کـۆڕی زانیـاری کوردسـتان بـەپێی یاسـایەك کـە لـە پەرلـەمانی کوردسـتانەوە دەرچـووە، دەزگـای هـەرە بـاڵای بڕیـاردەر و یەکلاکەرەوەیـە بـۆ چارەسـەری تـەواوی پرسگەلی ئاڵۆزی سەر بە کولتووری کوردی. کۆڕ، لەم ساڵەدا پێی نایە شەشەمین سـاڵی تەمەنیەوە. دەبوایە لەم ماوەیەدا کە ماوەیەکی کەم نییە، رووالەت و بیچمی گـەلێك لـەو چارەسەرانە دەربکەوتنیایە کە بۆ کێشەگەلی زمان و ئەدەبیاتی کوردی پێویستن. بـەلام بە داخەوە وانەبوو. ئێمە لە کۆڕی زانیاریدا دان بـەوەدا دەنـێین کـە کـۆڕ لـەو ماوەیـەدا دەزگایەکی بە بڕشت و بەرهەم نەبووە، بەلام دەبێ ئـەو هەلومەرجـەش روون بکرێتـەوە کە کۆڕ بەسەری بردووە.

کۆڕ نەیتوانی ئەو کەش و هەوایە بخوولقێنێ کە بۆ کارەکانی پێویستن. بەهۆی ڕەوشی ناجێگیرەوە زۆربەی پسپۆڕ و شارەزایان بە دەنگ بانگەوازەکانی کۆڕەوە نەهاتن و بەشدارییان لە بەرنامەکانیدا نەکرد. جگە لەوەی کە ژمارەیەکیان لە هیچی نەبوو لێی لالووت بوون. زانستگە و دەزگا ئەکادیمییەکانی کوردستان هیچ دەستێکی هاریکارییان بۆ کۆڕ درێژ نەکرد. بگرە دەبوون بەکۆسپ و لەمپەر بۆ بەرنامەکانی، گەلێك کاریش کران کەنەدەبوایەبەبێ ئاگەداری و پرس و راوێژی کۆڕ بکرێن، لەبەرئەوەی ئەنجامی چەوتی ئەم کارانە نیشانەی نەبوون یان کارانەبوونی کۆڕی زانیاری کوردستان دەگەینن. گەلێك جار تیر و توانج لە کۆڕ و سستیی کارەکانی گیراوە بەلام کەس بیری لەوە نەکردووتەوە کەوا دەزگایەکی بێ دەسەلات و دەستەپاچە دەتوانێ چی ئەنجام بدات. ئەمانە وێرای نەبوونی ئیمکانیاتی مادی و نەبوونی سەرۆکێکی خۆ تەرخانکردوو بۆ راپەراندنی پرۆژەکانی کۆڕ و جێبەجێ کردنی پێوەندی و پێداویستییەکانی.

وا ژمارەیەکی تازەی گۆواری کۆڕ دەخەینە بەردەست. ئەمە چوارەمین ژمارەیە لە ماوەی ئەم شەش ساڵەدا. سەرنجدانێکی خێرا بەم ژمارانەدا راستیی قسەکانی سەرەوە و هەلومەرجی کارکردنی کۆڕمان بۆ دەردەخات. وێرای چەندان بانگەواز و چەندان نامە و نووسراوی تایبەت بۆ ژمارەیەکی زۆر لە پسپۆڕان، کەمێکیان نەبێ کەس بە دەنگمانەوە نەهات بۆ دەوڵەمەندکردنی ئەم گۆوارە. بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم چەند ژمارە کەمەش لە گۆواری کۆڕ بە ئەزیەتێکی زۆرەوە دەرکراوە.

هەرچۆن بێت، وا نەبێ مەبەستمان ئەوەبێت کۆڕ لە بەرپرسیارییەکانی بدزینەوە، بەلام ئەوەش هەیە هیچ کارێك لە کوردستانی ئەمڕۆدا بەتەنیا باڵی و بێ پشت و پەنا نایەتە دی. هیوادارین ڕۆژێك لە ڕۆژان ئەم هەلومەرجە گۆڕانی بەسەردابێت و کۆڕ بتوانێ بەو ئەرکانە هەڵستێ کە لە یاساکەیدا بۆی نووسراوە.

دەستەی نووسەران

پاراستنی ئەدگاری نەتەوەیی لە ووشەی
فەرهەنگی زمانی نووسینی کوردیدا

مارف خەزنەدار

-١-

دەنگی «غ» لە ئەلفوبێی زمانی کوردیدا

ئەلفوبێی هەموو زمانێك لەو تیپانە پێك دێ کە ووشە دروست دەکەن. ئەو ووشانە دەچنە ناو فەرهەنگی زمانەکەوە. ئەلفوبێی هەموو زمانانی گێتی دوو بابەتە دەنگ دەگرنە خۆیان، یەکێکیان ئەو دەنگە بنچینەییانەن ووشەی ڕەسەنی خۆماڵی زمانەکە دروست دەکەن، ئەوی دیکەیان ئەو دەنگە بێگانە و لاوەکییانەن لە زمانی دیکەوە هاتوونەتە ناو زمانەکەوە. بە گشتی ژمارەی ئەم جۆرە دەنگانە لە ئەلفوبێی زمانی نەتەوەیی (قەومی)دا کەمە.

زمانی کوردی وەکو هەموو زمانێکی دیکە چەند دەنگێکی گرتۆتە خۆ لە ووشە ڕەسەنە خۆماڵییەکانیدا بەر گوێ ناکەون، ئەو دەنگانە چوونەتە ناو تەرکیبی هەندێ ووشەی بێگانەوە، بە زۆری لە بنەماڵەی زمانانی عەرەبی (سامی) و تورکی مەغۆلی وەرگیراون و کەوتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە و بوون بە بەشێك لە ئەلفوبێ و فەرهەنگی زمانی کوردی.

دەنگی «غ» یەکێکە لەو تیپە بێگانانەی هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە.

له حەفتاکانی سەدەی بیستەم دا دۆستی بەڕێزم شاعیری ناسراو هێمن له بەغدا بوو، لـه نیوەندی ڕۆشنبیری و خوێندەواریەوە نزیك بوو. بیروڕاکانی به زۆری کاریگەر بوون لـه بابەت هەموو لایەنەکانی کولتووری کوردەوە، بەتایبەتی له زمان و ئەدەب دا.

یەکێ له بۆچوونەکانی ئەوە بوو «دەنگی (غ) له زمانی کوردیدا نیـیـه، پێویـسته لـەناو ئەو ئەلفوبێیه لابرێ، هەموو ووشەیێکی ئەم دەنگەی تێدا بـێ دەکـرێ لـەباتی ئـەو بـه دەنگی (خ) بنووسرێ».

ئەم بیروڕا و بڕیاره کاریگەر بوو، تائێستا شوێنەواری ماوه، لەبەر ئـەوه لـەپێناوی بنـبڕ کردنی ئەم دیاردەیه بیر له نووسینەوەی ئەم پەرەگرافه کرایەوه.

له فەرهەنگی زمـانی کوردیـدا ژمـارەی ئـەو «غ»انـەی چـوونەته نـاو دروسـت بـوونی ووشەوه کەم نیـیه. لەکاتی بەکارهێنانی ئەو ووشانه له بەشێکیان دا (غ)ەکانیـان وەکـو خۆیان دەمێننەوه، له بەشێکی دیکەیان دا (غ)ەکان دەبن به (خ). لەم لایەنـەوه ئەگـەر له برێك لەو ووشانه دەنگی (غ) ببێ به (خ) تا پلەیێك ئاسایی بێ، له هەندێکی دیکـەیان دا دەبێته مایەی پێکەنین. وەکو ئەوەی «بەغدا» ببـێ بـه «بەخـدا»، یـا نـاوی کەسـانی کوردی وەکو «غەفوور و غەریب» ببن به «خەفوور و خەریب». جگه لەوەش کورد بەهیچ جۆرێ «قۆناغ» و «قەدەغە»ی نەکردووه به «قۆناخ» و «قەدەخە»، لـه ڕووی فۆنێتیـك و ئاوازی مۆسیقیـیەوه دەنگـی «غ» لـه دەنگـی «خ» ناسـکتر و سـووکتر و لەسـەرخۆتره. بێگومـان ڕۆژی ئـەمڕۆ بـەهۆی ئـامێری ئـەلیکترۆنی لەرینـەوەی دەنگـی ئـەو دوو تیپـه دەتوانرێ به میلیۆن شەپۆل تۆمار بکرێ لەپێناوی ئەوەی کـورتی و درێـژی و ناسـکی و درشتیـیان بکەوێته ڕوو.

بـۆ دیـارکردنی جێگـەی ئـەو ووشـانەی دەنگـی «غ»یـان تێدایـه لـه زمـانی کوردیـدا فەرهەنگی «کـوردی ـ ئینگلیـزی» تۆفیـق وەهبـی و سـی. جـەی. ئەدمۆنـدس کـراوه بـه سەرچاوه و هەموو ووشـەکانی لـەم بابەتـەوه تێیـدا هەڵبـژێرراون. ئەمـه و کـەڵکیش لـه فەرهەنگەکانی دیکەی زمانی کوردی وەرگیراوه، بەڵام لەم باسەدا هەموو ووشەکانی لـەم بابەتەی تێدا تۆمار نەکراوه.

ووشەی فەرهەنگی ((کوردی - ئینگلیزی)) و بەشێکی کەمیش لە هەموو فەرهەنگەکانی دیکەی زمانی کوردی کە دەنگی ((غ))یان تێدا هەیە ئەمانەن:

ئـ

ئاغا، ئاغزە، ئۆغر، ئیسپەناغ

ب

باغ، باغچە، باغە (سیلۆلۆید celluloid)، باغەڵ، بالغ (بالق)، بەرداغ، بەڵغ، بەڵغەم، بناغە، بۆیاغ.

پ

پێغەمبەر.

ت

تەغار، تیغ.

ج

جغارە (جیگەرە)، جغز (خەت کێشان)، جغزێن(ناوی یاریییێکە).

چ

چراغ، چغە یا چەغە یا چغەچغ (بۆ سەگ)، چۆغە.

د

داغ، دامغە (تەمغە)، درێغ، دەباغ، دەغەز، دەغەزدار، دەغڵ، دەغەڵ، دەغیل، دەغیلە، دەماغ، دۆغرەمە.

س

ساغ، سەغڵەت، سەغی (سەخی)، سیغ sîgh (skewer)، سواغ (سواق)، سیمرغ.

غ

غار(غاردان)، غارا، غاراو، غاز (گاز)، غازی (ناو ، پـاره)، غالیـب، غایـەتی (هـەر چۆنیٚ بیٚ)، غایەن (خائن)، غەدر، غەددار، غەرغەرە، غـەرەز، غـەریب، غـەزا، غـەزال، غەزالـە، غـەزەل (شـیعری دلّـداری، جـۆرە قوماشـێکی ئاویـشمینە)، غەزەنفـەر (شـێر)، غەزنـە، غەش، غەشیم، غەفوور، غەلّبەغەلّب، غەلّەبە، غەلّەت، غەم، غـەم، غـەمگین، غـەوارە، غـەوغا، غەیبەت، غوربەت، غوسلّ، غونچە، غوول(غوولی بیابان)، غیرەت.

ف

فوغان (فیغان).

ق

قاچاغ(قەچاغ)، قاووغ، قایەغ، قەپاغ، قەتماغ، قەدەغە، قەرەداغ، قەلّـەبالّغ(قـەرەبالّغ)، قەلّغان، قۆناغ.

ك

کاغەز.

گ

گەردەنباغی.

ل

لغاو.

م

مغازە، مەغروور، مەغلووب، مێرغوزار.

و

واغین (ناوی یارییێکە)، وولاّغ

ی

یاغی (تۆران)، یەغدان.

لەم ووشانەدا ئەوە دەردەکەوێ بەشی زۆری لە نووسین و قسەکردن دا دەسکاری دەنگی «غ»یان تێدا نەکراوە، بەشێکی کەمیش لە هەندێ لە ناوچەکانی کوردستان وەکو سلێمانی و هەورامان و ئەردەلان لە قسە کردن دا دەنگی «غ» بووە بە «خ»، ڕاستیەکە ئەوەیە لە نووسین دا «غ»ەکە نەبێ بە «خ» و هەروەکو خۆی بمێنێتەوە.

شیعری کلاسیکی کوردی بەگشتی و شیعری بەحری عەڕووزی بەتایبەتی فەرهەنگی ووشەی خۆی هەیە. گەلێ ووشەی بێگانەی عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی کەوتوونەتە ناو ئەو شیعرانەوە. ووشەکان لە دوو بابەت پێك هاتوون، بەشێکی زۆریان لە قسە کردن و نووسینی کوردیدا بەکاردەهێنرێن و بەشێکی کەمیان تەنیا لەو شیعرانەدا دەکەونە بەرچاو.

لەم ماوەیەدا دەکرێ فەرهەنگی شیعری دیوانی نالی بکرێ بە بەڵگە بۆ هەموو ئەو ووشە بێگانانەی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەکارهێنراون و دەنگی «غ»یان تێدا هەیە.

ووشەکانی فەرهەنگی شیعری نالی ئەمانەن:

ئـ

ئاغاز (سەرەتا)، ئاغووش (باوەش)، ئەغیار (بێگانە)

ب

باغ، باغات، باغەوان، باغی سێوان، باغچەسەرا، باغی (لە خوانەترس، زۆردار)، بەغدا، بوغز (کین)، پەیغامبەر (پێغەمبەر).

ت

تاغی (طاغي، زۆردار)، تەغنیە (گۆرانی ووتن)، تیغ (شیر، خەنجەر)، توغرا (توڕە)

د

داغ (زۆر گەرم)، داغات (داغ کراو)، دەماغ (مێشك)، دریغ (مخابن، ئەفسووس).

ر

ڕاغ (مێرغوزار)، ڕاغیب، ڕەوغەن (ڕۆن).

س

ساغ، سەبغ (صَبغ)، سەبغەتوڵڵا (ئایینی خودا، ئایینی ئیسلام).

ش

شۆر و غەرغەرە (سەرەمەرگ).

غ

غار (ئەشکەوت)، غارات (کۆی غار)، غارەت (تالأن کردن)، غاراتگەر (تالأنکەر)، غاری (نیسبەتە بۆ غار)، غافیل، غالیب، غالیە (دەرمانێکی بۆن خۆشە)، غایب، غەبرا (خاك، خۆل)، غەرامەت، غەرەق، غەریب، غەریق (خنکاو)، غەررا (جوان، باش)، غەرغەرە، غەرق، غەرقە، غەزالە، غەزالە چاو، غەزالەی بەڕ، غەزەل (لیریك، دڵداری، مێبازی، قوماشی نەرمی ئاوریشمی)، غەزەنفەر، غەز (قەڵەو)، غەڵەت، غەڵەتان، غەڵتان (گلۆربوونەوە) غەم، غەمخوار، غەمزە، غەمگین، غەنی، غەوس(غوث)، غەوغا، غەوواس، غەیب، غەیبەت، غەیوور، غەیر، غەیری، غیبتە (غبطة) (شادمانی)، غیرەت، غیلمان، غینا(غِناء) (گۆرانی)، غوبار، غوروور، غوربەت، غوربەت کەش، غوررە (ڕۆژی یەکەمی هەموو مانگێکی قەمەری)، غوفران، غولام، غونچە، غونچەدەم، غونچەگوشا، غونچەی نەشکوفتە.

ف

فاریغ، فەراغ، فیراغ (قاپ و قاچاغ)، فیغان، فورووغ.

ق

قەرەداغ.

م

مەشغوول، مەغاك (قوولْ، چالْ)، مەغروور، میغفەر (كلآوی ئاسنی جەنگاوەران)، مەغفەرەت (لێبووردن)، مورغ (باڵندە)، موغیلان (ناوی درەختە)، موغبەر (تۆزاوی)، موغلەق (داخراو، دژوار)، مولغا (دەست لێ هەڵگیراو، زاراوەی زانستیی نەحوە)، نەغمە (ئاوان).

لەم پێشاندان و لێكۆڵینەوەیە ئەو ڕاستییە دەردەكەوێ بەهیچ جۆرێ ناتوانرێ دەنگی ((غ)) لە ئەلفوبێی كوردی دوور بخرێتەوە چونكە ((بەغدا)) نابێ بە ((بەخدا)) و هەروەها بابایێكی بە ناو خوێندەواری كوردیش كە دەبیستێ لە ئەلفوبێی كوردیدا ((غ)) نییە ((سوڵتان مەحموودی غەزنەوی)) ناكا بە (سوڵتان مەحموودی خەزنەوی)، ئەمە لە مامۆستاییێكی زمانی كوردی ڕووی داوە.

-٢-

((چەهرە)) كوردییە، ((چِهْرە = چیهرە)) فارسییە

جێگەی سەرسوڕمانە لە سەرجەمی دیوانی عەبدوڵلآ گۆران ووشەی ((چەهرە)) بكرێ بە ((چیهرە)). شیعری ئەم شاعیرە لە سەردەمی ژیانی خۆیدا چاپ كراوە. لە دەسنووسەكانیدا بە خەتی خۆی ((چەهرە))ی نووسیوە. لەبەرچی ئەم سیغە كوردییە بكرێ بە سیغەی فارسی!

ووشەیێكی لاتینی كۆن ((revocation)) لە ئینگلیزیدا بووە بە ((ریڤۆلیوشن)) لە فرەنسیدا ((ریڤۆلیتسیۆن)) لە ڕووسیدا ((ریڤۆلیوتسیا)).

ئەوە ڕاستە هەموو فەرهەنگە فارسییەكان، كۆن و تازە، ئەم ووشەیان بە وێنەی ((چِهْرە = چیهرە)) تۆمار كردووە، لە بەكارهێنانیش دا هەر بەم شێوەیە دەری دەبڕن، كەچی هەموو فەرهەنگە كوردییەكانی كۆن و تازە بەتایبەتی فەرهەنگی كوردی - ئینگلیزی تۆفیق وەهبیش ووشەكەی بە وێنەی ((چەهرە)) تۆمار كردووە، دیارە لە بەكارهێنانیش دا لە كورد نەبیستراوە بلێ ((چیهرە))، تەنیا بە ((چەهرە)) بەكاری هێناوە،

لەمەوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە و لە دوایی‌دا بووە بە "چارە". خۆ ئەگەر کورد «چیهرە»ی بەکاربهێنایە لەکاتی گۆڕانەکەدا ووشەی «چیرە»ی لێ پەیدا دەبوو.

ووشەی «چەهرە» کە هاتۆتە ناو زمانی کوردی‌یەوە لەژێر کاریگەری زمانی تورکی عوسمانی‌یەوە بووە. لە فەرهەنگی تورکی «مکمل عثمانلی لغتی» (ئەستەمووڵ ١٩٠١/١٣١٩) لە بابەت ووشەی «چەهرە»وە ئەمە هاتووە:

(«چَـــهْرَە» (فارسی‌یە) ڕووی ئادەمزاد، وێنە، لە بنجدا (چ)ەکە ژێردارە، واتە کەسرەی عەرەبی «چِـــهْرَە»یە). هەروەها لەو فەرهەنگەدا لە ووشەی «چەهرە»وە ووشە دروستکراوەکانی «چەهرە پەردان» و «چەهرەگوشا» و «چەهرە نوموود» تۆمار کراون.

بەم جۆرە دیارە کورد ووشەکەی لە سیغە تورکی‌یە عوسمانی‌یەکە وەرگرتووە کە «چەهرە»یە، نەك لە سیغە فارسی‌یەکەی کە «چیهرە»یە. لە پاشانا پێویستە بیر لەوە بکرێتەوە شاعیرانی بزووتنەوەی «شیعری نوێ»ی کوردی لە کوردستانی باشوور لەدوای جەنگی یەکەمی گێتی‌ی سەدەی بیستەم نووری شێخ ساڵح و عەبدوڵڵا گۆران و ڕەشید نەجیب (فەرامەرز) لە شیعرە کلاسیکی‌یەکان و لاسایی شیعری عوسمانی و بزووتنەوەی «شیعری نوێ»ی کوردی ووشەکەیان بە سیغەی «چەهرە» نووسیوە، نەوەکو «چیهرە».

کولتووری کورد تووشی گەلێ کارەسات هاتووە لە ئەنجامی ئیدیۆلۆجی‌یەتی «پان ئێرانیزم»، با زانا و ڕۆشنبیر و خوێندەوارانمان بە هوشیاری ئاگاداری ئەم دیاردە دژوارە بن، لە چوار سەد ساڵ بەر لە ئێستا لە دەسەڵاتی، سەفەوی‌یەکانەوە دەستی پێ کردووە تا ئێستا بەردەوامە، بەتایبەتی لە ئێران دا.

-٣-

«هەزار» کوردی‌یە، «هوزار» هەڵەیە

یەکێ لە ماناکانی ووشەی «هەزار» بۆ باڵندەی «بلبل» بەکارهێنراوە. بەم مانایە ووشەکە لە فەرهەنگەکانی زمانی کوردی نەهاتووە. هەروەها لە زمانی نووسین و قسەکردنیش دا بۆ ئەم مانایە بەکار نەهێنراوە. ئەوە هەیە لە شیعری کلاسیکی کوردی‌دا «هەزار» بە مانای «بلبل» هاتووە. من وا زان دەکەم دیوان و بەیازی شیعری

کلاسیکی کە بە ئیملای کۆن نووسراونەتەوە ووشەکە تیایان دا بە وێنەی ((هزار)) نووسراوە، کە تائێستاش بە فارسی بەم جۆرە دەنووسرێ. لە پاشانا ئەم دیوانانە کە بە ئیملای نوێ نووسراونەتەوە ووشەی ((هَزار))یان بە هەڵە کەوتۆتە بەر زار و بە وێنەی ((هوزار))یان نووسیوە بۆ ئەوەی لە ووشەی ((هەزار))ی ژمارە جیا بێتەوە.

بەم پێیە لام وایە لەبەر ئەوەی ئەم ووشەیە بە مانای ((بلبل)) لە نووسین و قسەکردنی کوردیدا جێگەی نییە، تەنیا لە شیعردا هاتووە ڕاستتر ئەوەیە وەکو خۆی بە شێوەی ((هەزار)) بەکار بهێنرێ، بۆیە لە ((مێژووی ئەدەبی کوردی))دا هەموو ((هوزار))ەکانم کرد بە ((هەزار)).

لەلاییکی دیکەوە ئەم ووشەیە بە شێوەی ((هەزار)) چۆتە ناو دیالێکتی عامیانەی زمانی عەرەبی شاری بەغدا. قسەییکیان هەیە بە ڕووی کەسانی زۆربلێ و چەنەبازدا دەدەنەوە و دەڵێن((صايرْ عَلينا بُلْبُلْ هَزار)) واتە (لێمان بووە بە بلبل هەزار).

ئەمەو ووشەی ((هەزار)) و ((بلبل هەزار)) ئەو جۆرە بلبلە دەگەیێنێ بە هەزار ئاواز دەخوێنی. لەوانەیە باڵندەییکی ئەفسانەیی بێ. جگە لەمە وەك داهێنانێکی ئەدەبی لە نووسینی هونەری ڕۆمانتیکییانە دەکرێ ووشەی ((هەزارستان)) دابهێنرێ بە مانای ((وولاتی بلبلان)) یا ((نیشتمانی بلبلان)) لەم لایەنەوە لەم گەشتەی دواییەم دا لە نامەخانەی گشتی شاری سەقز چاوم بە کتێبێکی فارسی کەوت بە ناوی ((هەزارستان))ەوە، بەرهەمێکی داهێنراوی ئەدەبی بوو لە بابەت وولاتی بلبلانەوە.

-٤-

((مۆزە)) ڕاستە، ((مۆزەخانە)) هەڵەیە

ووشەی ((مۆزە)) زۆر کۆنە، لە زمانی لاتینی بە شێوەی ((museum)) و لە زمانی گریکی کۆن دا بە شێوەی ((museion)) هاتووە، مانای پەرستگا دەگەیێنێ. ئەمە لەوەوە هاتووە گۆیا لە وولاتی گریکی کۆن دا ناوی جێگەییك بووە گفتوگۆی زانستی و پیشەسازی تێدا کراوە، هەروەها ناوی گردێك بووە بارەگای چەند خوداوەندێکی لێ بووە.

لە پاشانا ئەم ووشە کۆنە وەك زاراوەیەك لە زۆربەی زمانانی نەتەوەکانی گێتی بۆ ئەو دەسگایە دانراوە کە ئەو کەلوپەل و شتومەکانەی لێ دەپارێزرێ ئەوەی پێویستە خەڵکی چاویان پێی بکەوێ و ئاشنایان بێ.

ووشەکە وەکو دیارە ناوی جێگەیە، لەبەر ئـەوە وەکـو خـۆی لـە هـەموو ئـەو زمانانـە وەرگیراوە کە پەسەند کراوە وەك زاراوەیێك بۆ ئەو دەسگایە بەکاربهێنرێ.

هاوسێیانی ئێمە عەرەب نەبێ بـۆ ئـەو دەسـگایە ((المتحـف)) بـەکاردێنێ، کەچـی لـە زمانی فارسیدا شێوەی ((مُوزە، موزە، mûze)) بەرچاو دەکەوێ، هەروەها لـە زمـانی تورکیش دا ((müze، موزە))یە.

بەم جۆرە زاراوەی ((مۆزەخانە)) بە هەڵە دروست کـراوە. جـا لەبـەر ئـەوەی ((مـۆزە)) خـۆی نـاوی جێگەیـە نـابێ بخرێتـە پـاڵ ((خانـە)) چـونکە ئـەویش نـاوی جێگەیـە، بۆیـە پێویستە بە قسە و بە نووسین ((مۆزە)) لە زمانی کوردیدا بـو ((المتحـف)) بـەکاربهێنرێ، چونکە لە زمانانی دیکەی گێتی ووشەکە وەکو خۆی بەکاردێ.

-٥-

بە کوردی ((فرەنسە یا فرانسا)) ڕاستە، ((فەرەنسە)) هەڵەیە

فرەنسییەکان ناوی وولاتەکەیان بەم جۆرە دەنووسـن ((Français)) واتـە بزوێنـی تیپی (F)ی بێ دەنگ بزوێنی (i) دەنگدارە، ئەوەی لە زمانی کوردیدا هەیە و لە زمانی عەرەبیدا نییـە. ئـیتر عـەرەب نـاتوانێ هـەر ووشـەیێك ئەگـەر بزوێنـی تیپـی یەکـەمی دەنگداری (i) بێ لە دەمی بێتە دەرەوە. واتە تیپی یەکەمی هەر ووشـەیێك بـە سـکوون (ـــْـــ) دەست پێ بکا بە یەکێ لە سەرو بۆرەکان دەیگۆڕێتەوە (ـَــُـــِ). ئەگەر ئـەم سەرو بۆرانە بکرێن بە تیپ بەرامبەر بە (ـە، و، ی) دەوەستن.

ئیتر بزوێنی تیپی (F) پێویستە یەکێ لەو سێ بزوێنە یا سەر و ژێر و بۆرانەی خۆیـان بێ. لەبەر ئـەوە لـە وولاتـانی ژۆرهـەلاتی خـاکی عـەرەب بزوێنـی ووشـەی ((ف)) دەکـەن بەسەر، لە نووسین و قسەکردن دا بە شێوەی ((فَرَنْسا)) (فەرەنسا) دەریدەبڕن، بـەلام

له وولاّتانی ڕۆژئاوای خاکی عەرەب، لە باکووری ئەفەریقا بەتایبەتی لە جەزائیر بە شێوەی ((فِرَنْسا)) (فیرەنسا) دەریدەبڕن. بەم جۆرە لەژێر کاریگەری زمانی عەرەبی لە کوردستانی عێراق کورد ووشەکە بە سیغە عەرەبییەکەی لە نووسین و قسەکردن دا بەکاری دێنن. ئەمە هەڵەیێکە پێویستە وازی لێ بهێنریێ و ووشەکە بە شێوەی ((فرەنسە)) یا ((فرەنسا)) بنووسریێ.

-٦-

((ڕووح)) و ((ڕۆح))

له بنجدا ووشەکە ((ڕووح))ە، لە هەندێ لە دیالێکتەکانی زمانی کوردی بووە بە ((ڕۆح)). ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە ئەم ووشەیە بەزۆری لە شیعری کلاسیکی بەکارهێنراوە. بێگومان شاعیران بە شێوەی ((ڕووح)) بیریان لێ کردۆتەوە و بەکاریان هێناوە. ئەوەی تازە کە ئەم شیعرە کلاسیکییانە دەخوێننەوە ئەگەر هەموو ((ڕووح))ەکان بکەن بە ((ڕۆح)) لەوانەیە لە رووی کێشی شیعرییەوە هیچ تەنگوچەڵەمەیێك دروست نەبێ، بەلاّم لە گەلێ حالّەت دا هەست بەوە دەکەن خوێندنەوەی ووشەکە بە شێوەی ((ڕووح)) تۆن و ڕیتمی شیعرەکە ڕەوانتر و سووکتر دەکەوێتە بەر گوێ.

-٧-

ڕاستییەکەی ((ئاڤێستا)) یە و((ئاوێستا)) نییە

واوی بێ دەنگ لە زمانی فارسیدا بە تیپی ((و)) دەنووسریێ، کەچی لە پراکتیك دا ((و))ەکە دەبێ بە ((ڤ))، بەم جۆرە ووشەکە بە شێوەی ((آوستا)) دەنووسریێ، بەلاّم بە شێوەی ((آڤستا)) لەدەم دێتە دەرەوە. لە زمانی کوردیدا لەبەر ئەوەی ((و))ی بێ دەنگ هەیە، هەروەها دەنگی ((ڤ))ش هەیە و لە تیپە بێ دەنگەکانە، لەبەر ئەوە ڕاستییەکە ئەوەیە بە کوردی ((ئاڤێستا)) بنووسریێ نەك ((ئاوێستا)).

-٨-

لەبەر چی دەنگداری ((و u)) بووە بە ((وو û))؟

لەو ساڵانەی دوایی‌دا دیاردەییێکی سەیر لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و گۆوارە کوردی‌یەکان دا پەیدا بوو، لە پاشانا پەڕی‌یە سەر لاپەڕەی کتێب و نامیلکەی چاپکراو. گەلێك لەو ووشانەی دەنگداری «و = u »ی کورتیان تێدایە کردوویانە بە دەنگداری «وو = û »ی درێژ. ئەمە گێرەشێوێنی‌ییێکە لە ئیملا و ڕاست نووسینی زمانی کوردی‌دا. ئەم هەڵانە گەلێ زۆرن لە نووسینی بڵاوکراوەدا.

لەم ماوەیەدا هەندێ نموونە لەم هەڵانە دەخەینە ڕوو:

راست	هەڵە
دوکان dukan	دووکان dûkan
نوستن nustin	نووستن nûstin
ئەنجومەن encumen	ئەنجوومەن encûmen
چونکە çunke	چوونکە çûnke
بەڵکو belku	بەڵکوو belkû
کوڕ kur	کووڕ kûr

بە ئاشکرا دیارە ئەم جۆرە ووشانە لە قسەکردن و نووسین دا جیاوازن لەگەڵ ووشەکانی «نووسین nûsin»، «ژوور jûr»، «کووڕ kûr (پشت چەماوە) »، «ئارەزوو arezû» هتد.[1]

---

[1]) سوپاس بۆ د. محەمەد نووری عارف، پێش بڵاوکردنەوە بەسەر ئەم باسەدا چووەوە و هەندێ تێبینی‌ی بەکەڵکی دەربڕی. هەروەها لێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە ئەم ووتارە بە ئیملای ڕاست نووسینی زانستی نووسراوە، تێگەیشتنی ناوەڕۆکی لە ڕووی دەنگ و فۆنێتیك و فۆنێمەوە ئەوە دەخوازێ.

ملخص البحث
الحفاظ على الاشكال القومية من مفردات اللغة الكردية

د. معروف خزنەدار

يتناول البحث مجموعة من حروف الالفباء الكردي والالفاظ المستعملة من لغة العامة والكتابة من النوع الشائع الذي يلجأ اليه الصحفيون وبعض الكتّاب بصورة خاطئة.

وهناك نداء بألغاء حرف ((غ)) وإبدالها بالحرف ((خ)) في كل كلمة وردت فيها، وكذلك كتابة بعض المفردات بصيغة اللغة التي انتقلت منها الى اللغة الكردية، والأصح هو استعمال الصيغة الشائعة في لغة الخطاب اليومي أو المستعملة في الكتابة الكردية.

والبحث بصورة عامة يُفيد الوسط الثقافي الذي يجمع الصحافة والمؤلفين وطلبة جميع مراحل الدراسة واوسع فئات المجتمع الكردي.

'Abstract'

Observance of National mode of Kurdish vocabulary

Prof. Marouf Khazndar

The study deals with a variety of Kurdish Alphabet, expressions used incorrectly by people and through some prevalent writings of journalists and writers.

Some people proclaim to abrogate the letter (غ) and replace it by letter (خ), or try to write some words in their original form, however the authenticity is using the common form spoken daily or used in Kurdish writings.

I hope the study will be benificial for journalists, writers, students and many others.

چەند وشەیەك

(لێكدانەوە و شیكردنەوە و بەراورد)

د. محەمەد نوری عارف

پێشەكی:

ئەمە كۆمەڵە وشەیەكە وەكو نموونە كردوومن بە كەرەسەی ئەم لێكۆڵینەوەیە و، بەشی هەرە زۆریان پێكهاتوون لە وشەی لێكدراو و داڕێژراو، دوای لێكدانەوەیان شیمكردوونەتەوە و بەشەكانم لە یەكتری جیاكردۆتەوە و بە كورتی یەكە یەكە ڕوونم كردوونەتەوە، چ لەبارەی ڕێزمانییەوە، چ لەبارەی واتاكانیانەوە، هەندێ لەو وشانە ڕەگ و ڕیشەیان دەگەڕێتەوە بۆ زمانە هیندۆئەورووپییەكانی پێش ئیسلام و پێش زایین و بگرە جاری وایش هەیە پتر لە سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر، یان بەراوردم كردوون لەگەڵ ئەو زمانانەی، كە لەگەڵ زمانی كوردیدا لەیەك خێزانە زمانن و خزمایەتییان بە یەكەوە هەیە، بە جۆرێ كە هەندێ جار لە واتا و دەنگدا، یەكتری دەگرنەوە و، هەندێ جاریش دەگەنەوە بە زمانە ئەورووپییەكان و ئەوانیش لە كۆمەڵی خێزانی زمانە هیندۆئەورووپییەكانن، هەر یەكێ لەو زمانانە لەكاتی بەروارد كردندا كلیلن بۆ كردنەوەی لایەنی لێڵ و تاریك و نەزانراوی وشەكان. ئێمە ناتوانین تەنیا بەو كوردییەی كە ئەمڕۆ پێی دەنووسین و وتووێژی پێ دەكەین، بەشەكانی ئەو وشانە لێكبدەینەوە و بە وردی بزانین چین و چی نین...، هەندێ جار وا ڕێكدەكەوێت، وشەیەك یان بەشێ لە وشەیەك، هەزاران ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە، بێ ئەوەی واتا و دەنگی گۆڕا بێت، جاری وایش هەیە، قۆناغ بە قۆناغ و دوای ڕۆژگارێكی دوور و درێژ، چەندەها گۆڕانی بەسەردا هاتووە، چ لە ڕووی واتا، چ لە ڕووی دەنگەوە، هەموو ئەمانە یارمەتیدەرن بۆ ڕەواندنەوەی تەم و مژ و، دەرخستن و ڕوونكردنەوەی لایەنی لێڵ و نەزانراوی ئەو وشانەی كە لێكۆڵینەوەیان تێدا دەكرێت. زمانە هیندۆئەورووپییەكان، كە زمانی كوردی یەكێكە لەو زمانانە، هەموویان لە یەك سەرچاوەوە هاتوون و بەراورد كردنیان لەگەڵ

یەکتریدا، لەم سەردەمەوە بگرە تا دەگاتە هەزاران ساڵ لەمەوبەر، ئەو خزمایەتییە دەسەلمێنێت و ئەو وشانەی کە وەکو یەکترن، یان نزیکن لە واتا و دەنگەوە و هاوبەشن و لە هەر زمانێکی ئەو خێزانە زمانەدا کە بەکاربێن، ئەوا هینی ئەو زمانەن. وشەی وایش هەیە بە شێوەیەکی ئاسایی بەکارنایەت لە یەکێ لەو زمانانەدا و نامۆیە، یان نوێیە، بەڵام لە زمانێکی تری ئەو خێزانە زمانانەدا بە شێوەیەکی ئاسایی بەکاردێت، ئەوا بە هینی ئەو زمانە دادەنرێت، بۆ نموونە زۆر وشە هەیە کە لە هەر دوو زمانی کوردی و فارسیدا وەکو یەکن، چ لەڕووی واتا و تاڕادەیەکی زۆریش لەڕووی دەنگەوە، ئەمانە وشەی هاوبەشن و لە هەر زمانەدا هینی خۆیەتی، بۆ ئەو وشانەیش کە ئەمڕۆ لە زمانەکەماندا نییە و یان نامۆیە، بەڵام لە زمانی فارسیدا ئاساییە، بە ڕێنووسی کوردی نووسیومە و ئینجا لەناو کەوانەدا بە ڕێنووسی فارسی نووسیومە ئینجا لەجیاتی (فارسی) تیپی (ف)یم لە تەنیشتییەوە داناوە.

ئەو وشانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا بەرچاو دەکەون بەشێوەیەکی گشتی ئەمانەن: ئەو وشانەی کە بەشێوەیەکی ئاسایی بەکاردێن و چەند بەشێکن، بەڵام تەنیا بە زمانی کوردی لێکنادرێنەوە و شیناکرێنەوە، ئەو وشانەی کە لە عەرەبییەوە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی و گۆڕانیان بەسەدا هاتووە، هەندێ وشەیش هەن کە ماوەی چەند ساڵێکە لە زمانی فارسییەوە هاتوونەتە ناو زمانی کوردی و هەندێکیان لەڕووی واتا و دەنگەوە شێوێندراون، چەند وشەیەکیش بە شێوەیەکی نابەجێ داتاشراون کە ناڕەوان و نەگونجاون.

ئابلاخ : شوێنی ئاو، ئەو شوێنەی کە ئاوی زۆری تێدا بێت.

ئەمڕۆ گەڕەکێکە لە سلێمانی.

ئاب: ئاو.

لاخ: پاشگرە و دەچێتە کۆتایی هەندێ ناوەوە، بە مەبەستی شوێن، یان واتای زۆری ئەو ناوە پیشان دەدات کە چۆتە سەری.

ئارایش : جوان کردن و ڕازاندنەوە.

ئەم وشە دوو بەشە: ئارای + ش.

ئارای: ڕەگی چاوگی، ئاراستەن (= آراستن)ی. ف. یە، واتە جوان کردن، ڕازاندنەوە.

ش: پاشگرە، کە دەچێتە کۆتایی ڕەگی چاوگەوە، ناو دروست دەکات، لەبەر ئەوەی کە لە چاوگەوە وەرگیراوە پێی دەڵێن، ناوی چاوگ.

ئاسیاو : ئاشی ئاو، ئاش. ئاسیاو: کورتکراوەی (ئاسی ئاو)ە، هەر دوو تیپی (س، ش) زۆرجار جێگای یەکتری دەگرنەوە، وشەی (ئاش) فۆرمی نوێ تری وشەی (ئاس)ە. بابزانین ڕابوردووی کۆنی ئەم (ئاس)ە، چییە؟

ئاس: بەردێکی خڕ وپانە، بە دەست، یان بە هۆی هێزی ئاوەوە دەسووڕێتەوە و دانەوێڵەی وەکو گەنم و جۆی پێ دەهاڕدرێت.

لە زمانی سانسکریتدا، ئاسەن ásan، لە ئەڤیستادا ئەسەن، ئەسمەن asman، assan، بە واتای بەرد هاتووە، و وایان دەزانی سەقفی ئاسمان وەکو بەردێ وایە، لە فارسی کۆنیشدا (asman)ە و لە پەهلەڤی و فارسیشدا (ئاسمان)ە.[1]

ئاش : کوردی کەرکووك و ناوچەی گەرمیان وشەی (ئاش) بەکاردێنن بە واتای چێشت و خواردن، ئەمە وشەیەکی زۆر کۆن و ڕەسەنە لە زمانی کوردیدا و، ڕەگ و ریشەی لە زمانە هیندۆ ئەوروپییەکاندا ماوەتەوە. بەڵام لە فارسیدا تایبەتە بە شۆربا و جۆرەکانی، بە هەمان واتا کۆنەکەی وشەی (ئاش) لە هەردوو وشەی لێکدراوی: ئاشپەز، ئاشپەزخانە (= آشپز، آشپزخانە)دا، بە واتای: چێشتکەر، چێشتخانە هاتووە، ئەمە وشە ڕەسەنەکەمان دێنێتەوە یاد.

(وشەی ئاش، لە سانسکریتدا (as)، کە هاوریشەی (ad)ە، واتای خواردن و لەگەڵ (edo)ی لاتینی و زمانی نەتەوە هیندۆ ئەوروپاییەکانی تردا، وەکو (essen)ی ئەڵمانی و (to eat)ی ئینگلیزیدا پەیوەندی هەیە).[2]

ئافرەت : ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا عەرەبییە و هەر لە کۆنەوە چۆتە ناو زمانی کوردی و فارسییەوە، هەر وشەیەك لە زمانێکەوە بچێتە زمانێکی ترەوە، بەپێی هەندێ تایبەتمەندی ئەو زمانە هەندێ گۆڕانی بەسەردا دێت، چ لە رووی دەنگ، چ لەڕووی واتاوە، لەوە دەچێ دوای ئەوەی کە ئەم وشەیە چۆتە زمانی فارسییەوە، ئێمە لە فارسییەوە وەرمانگرتبێ، یان راستەوخۆ هەر لە کۆنەوە هاتبێتە ناو زمانەکەمان، بەلاّم بۆ سەلماندنی ئەم مەبەستە، بەڵگەی نووسراوی کۆنی کوردیمان بە دەستەوە نییە، لە زمانی فارسیدا، ڕابوردووی ئەم وشەیە لە تێکست و فەرهەنگەکانیاندا زۆرە و ڕێنووسەکەشیان بەشێوەیەکی گشتی، وەکو ڕێنووسی عەرەبییەو، وشەیەکی زۆری عەرەبیش دوای ئیسلام هاتۆتە ناو زمانەکەیانەوە، بەلاّم لە خوێندنەوەدا بەشی هەرە زۆریان جیاوازن لە دەنگدا، بەپێی تایبەتمەندی زمانەکەیان، ئێمە لێرەدا کارمان تەنها بە وشەی مەبەستمانەوە هەیە لە کوردیدا، کە بووە بە (ئافرەت)، وشەکە لە عەرەبیدا (عورة)ە، واتا ئامرازی زاووزێ، یان ئەوەی کە ببێتە هۆی شەرم و شەرمەزاری، بە واتای (ژن) بەکارهاتووە، لە زمانی فارسیدا (عورت) دەنووسرێت، چونکە لە ڕێنووسەکەیاندا (Ö) دەبێت بە (ت)، لەبەر ئەوەی کە لە فارسیدا دەنگی (ع) نییە بە (ء) دەخوێندرێتەوە و، زۆرجاریش (و) بە (ڤ) دەخوێندرێتەوە، خۆ ئەگەر وشەکە بە ڕێنووسی کوردی بنووسین بەو جۆرەی کە فارسەکان دەیخوێننەوە، ئەوا دەنووسین (ئەڤرەت). ئێمە تیپی (ع)مان نییە و هەندێ جار لەژێر کارتێکردنی عەرەبییەوە بەکاریدەهێنین، بۆ نموونە ئیستایش لە هەندێ شوێنی کوردەواریدا بە: عەلی ، عوسمان، مەعرووف ... هتد، دەڵێن: ئەلی، وەسمان = وەتمان، مارف ... هتد، بەم پێیەیش (عورەت)ی عەرەبی دەبێت بە (ئەورەت)، دوای ئەوە دەبێ گۆڕانی بەسەردا هاتبێت و بۆوبێت بە (ئەفرەت)، دوای ئەوە (ئافرەت). بابێینەوە سەر ڕابوردووی ئەم وشەیە لە زمانی فارسیدا، من زۆرجار ئەم وشەیەم لە تێکستە کۆن و نوێیەکانی

فارسیدا بەرچاو کەوتووە، بەڵام لێرەدا دوو نموونەی پەخشانی کۆنی فارسی دەخەینە ڕوو کە وشەی (عورت = ئەڤرەت) بە واتای (ئافرەت)یان بەکارهێناوە، یەکێکیان کتێبی (قابوسنامە)یە، کە لە کۆتایی ساڵانی سەدەی پێنجەمی کۆچی نووسراوە و ئەوی تریان (فرائد الأدب)ە، بەم جۆرە:

((در قابوسنامه از ابن هشام نقل کرده است، کەیك باری در ولایت یمن بسبب ورود سیل قبری ظاهرشد، در آنجا (عورت)ی بود، در گردن وی هفت گردن بند از درّ .... و لوحی بر بالین او بودو بر آن سطری چند مسطور، خلاصەء سطور آنکەمنم ماجد بنت شعیر ...)) (٣)

واتە: لە قابووسنامەدا، لە (ابن هشام)ەوە، دەگێڕنەوە، کە جارێ لە وڵاتی یەمەن، بەهۆی هاتنی لافاوەوە، گۆڕێ دەرکەوت، لەوێدا (ئافرەت)ێ هەبوو، کە ملوانکەی دوڕی لە ملدا بوو .... و تابلۆیەك لای سەری و چەند دێڕێکی لەسەر نووسرابوو، کورتەکەی ئەمەیە: منم ماجد کچی شعیر .... هەروەها لە (فرائد الأدب)دا هاتووە کە .... (عورت)ی ریّانه نام براهی پیش او آمده، عرضه داشتی، بدو داد، چون بخواند نوشته بود، کە از خدای تعالی بترس یتیمان دارم ... (٤)

واتە: (عورت = ئافرەت)ێ ناوی ڕەیبانە بوو، لە ڕێگایەکدا هاتە لای و سکاڵا نامەیەکی پێبوو، و پێیدا، کاتێ کە خوێندییەوە، نووسرابوو: لە خوا بترسە هەتیوبارم ....

ئامادەباش : ئەمە وشەیەکی لێکدراوی نوێیە، لە زمانی کوردیدا، ئەمڕۆ زۆر بەکاردەهێنرێت لە رۆژنامە و گۆڤارەکان و لە ئیستگە و تەلەفزیۆنەکانماندا، ئێمە بەرامبەر بەم وشە لێکدراوە لە کوردیدا (ئامادەبوون)مان هەیە، (ئامادەباش)یش فارسییە و، لە زمانەکەیاندا بە مەبەستی ئامادەبوون بەرامبەر بە کارێکی ترسناك، وەك ئامادەبوون بەرامبەر بە ڕووداوی کارەسات، وەك بوومەلەرزە، یان دەردێکی ترسناك، یان هێرشی دوژمن ....

هتد، وشەکە دوو بەشە بەشی یەکەمیان ناسراوە و، بەشی دووەمیان (باش)ە، کە ڕەگی چاوگی بودەن (= بودن)ی. ف.یە. واتە: بوون.

ئامشۆ : واتە هاتوچۆ کردن و سەر لەم و لەو دان، چوون بۆ لای ئەم و ئەو. لە زمانی فارسیدا بەرامبەر بەمە (آمد و شد) هەیە. کە بە ڕێنووسی کوردی وادەنووسرێت: (ئامەد و شود) بە هەمان واتای ئامشۆی کوردی دێت کە دوو بەشە: ئام + شۆ.

ئام : گۆڕدراوی، ئامەد (= آمد)ە، کە چاوگی کرتاوی ئامەدەن (= آمدن)ی. ف.یە، واتە هاتن.

شۆ : گۆڕدراوی، شود (= شد)ە، کە چاوگی کرتاوی شودەن (= شدن)ی. ف.یە، لێرەدا بە واتای چوون بەکاردێت. لە کوردیدا زۆرجار تیپی (د) کە لە کۆتایی وشەوە بێت دەکەوێت و بەکارناهێنرێت.

ئامۆزا ، ئامۆژن :

ئامۆ : لە هەردوو وشەی ئامۆزا و ئامۆژندا، گۆڕدراوی وشەی (عمو)ی عەرەبییە، هەروەها بەهەمان واتا لە وشەی مامۆژندا، وشەی (مامۆ) بەکاردێت.

ئاینده : واتە داهاتوو، پاشەڕۆژ، ئەو کاتەی کە دێت.

وشەکە دوو بەشە: ئای + ندە.

ئای: ڕەگی چاوگی ئامەدەن (= آمدن)ی. ف. یە، واتە گەیشتن، هاتن.

ندە: پاشگرە، کاتێ کە دەچێتە سەر ڕەگی چاوگ، ئاوەڵکاری بکەر دروست دەکات.

ئیفتادە : بە واتای پەك کەوتە، پەك کەوتوو، داهێزراو دێت بە زۆری لە ئەنجامی پیریدا، وەکو دەڵێن: پیری ئیفتادە. بابزانین ئەم ئیفتادەیە لە چییەوە هاتووە؟ وشەی ئیفتادە، لە (ئوفتادە)وە هاتووە، ئوفتادەیش واتە کەوتوو، بە ڕێنووسی فارسی (افتادە) دەنووسرێت، وشەکە دوو بەشە:

ئوفتاد + ە

ئوفتاد: چاوگی کرتاوی ئوفتادەن (= افتادن)ی. ف.یە، واتە کەوتن.

ە: پاشگرە، کاتیٚ کە دێتە کۆتایی چاوگی کرتاوەوە ئاوەڵکاری بەرکار دروست دەکات.

بست : ماوەی نێوان سەری پەنجە گەورە و پەنجە تووتەی دەستە لەکاتی کردنەوەدا، ئەمە ئەندازەیەکە هەر لە کۆنەوە، بۆ پیچوانەی ماوە بەکارهاتووە.

وشەی بست، سوواوی وشەی (بەدەست)ە، ئەم وشەیە لە تێکستە کۆنە فارسیەکاندا هەندیٚ جار بەرچاو دەکەوێت و بەم جۆرە نووسراوە: (بدست)، بلاّم ئێستا لە فارسییدا بەکارنایەت و لەجیاتی ئەمە، ڤەجەب (=وجب) بەکاردێت، کە ئەمڕۆ لە کوردیدا (بست)ە، لێرەدا نموونەیەك دەهێنینەوە، کە لە سالآنی (٤٥٧ك ـ ٤٦٢ك)دا نووسراوە بەم جۆرە: (اندر همە مملکت بگردیدندیك ((بدست)) زمین جز آبادان نیافتند کە بوی دهند...)(٥)

واتە: بەناو هەموو مەملەکەتدا گەڕان، بێجگە لە ئاوادانیەك (بە دست = بست) زەوییان نەدۆزییەوە کە پێی بدەن).

بووم : ئەمە وشەیەکی زۆر کۆنە و ڕەگ و ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵ لەمەو پێش و ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا بەشێوەیەکی ئاسایی لە هەردوو وشەی لێکدراوی (بوومەلەرزە) و (بەروبووم)دا، بەکاردێت، بە واتای زەوی، خاك، زەمین، نیشتمان، کە لە زمانی ئەڤێستادا بوومی (bûme)ە و، (هەندیٚ لە زاناکانی زمان ئەڤێستا بە دایکی زمانی کوردی دادەنێن)، هەروەها لە زمانی سانسکریتدا بهوومی (bhûmi)یە و، لە زمانی پارسی کۆندا، بوم (bum)ە و لە زمانی پەهلەڤیدا بووم (bûm)ە.(٦) وشەی بووم لە شێوەی هەورامیدا بەکاردێت بە واتای زەوی ڕەق کە بە کەڵکی کێڵاَن نەیەت. لە فەرهەنگی خاڵدا بە واتای خاك و زەوی و زار هاتووە و لە

فەرهەنگی مەردۆخدا بە واتای نیشتمان، خاك، زەمین بەکاردێت، ئەم وشەیە لای شاعیرەکانمان هەر لە کۆنەوە بەکارهاتووە، بابا تاهیر دەڵێ:

بە دل چون یادم ئەز (بووم و بەر) ئایو

سریشکەم بیخود ئەز چەشمی تەڕ ئایو[٧]

واتە: کاتێ کە یادی خاك و نیشتمان دەکەمەوە، ئیتر هەروا لە خۆمەوە فرمێسك بە چاوەکانمدا دێتە خوارەوە.

دیسان بابا دەڵێ:

موئان میحنەت کەشی حەسرەت نەسیبەم

کە دەر هەر مولك و هەر (بووم)ی غەریبەم.[٨]

واتە: من ئەو غەمبارەم کە بەشم هەر خەفەت و مەینەتە و لە هەموو شوێن و سەر زەمینێکدا هەر غەریبم.

خانای قوبادیش لەم دێڕە شیعرەی خوارەوەدا وشەی (بووم)ی بە واتای تەخت و زەمینەی پارچەی چنراو بەکارهێناوە و دەڵێ:

دەستماڵێ زەڕ بەفت تافتەی ئەرمەنی

گوڵ قرمز (بووم) زەرد سەرگوڵ سۆسەنی[٩]

واتە: دەستماڵێك بە تاڵی ئاڵتوون چنراو، کە پارچەکەی تافتەی ئەرمەنی بوو، گوڵەکانی سوور بوو، و تەختەکەی یان زەمینەکەی زەرد بووە و جۆری سەرگوڵەکەیشی سۆسەنی بووە.

ئەمرۆ کە دەوترێت (بوومەلەرزە) واتە زەمین لەرزە و وشەیەکی زۆربەاوە و، وشەی (بووم) لەم وشە لێکدراوەدا، بە واتای زەوی و خاك بەکاردێت، دیسان لە وشەی لێکدراوی (بەروبووم)دا، وشەی (بووم) بەهەمان واتای: زەوی، زەمین، خاك، بەکاردێت، بەلام ئەو (و)ەی کە دەکەوێتە نێوان هەردوو وشەی (بەر ـ بووم)، واوی خستنەسەرە، ئەمە ئەمڕۆ لە کرمانجی

خواروودا دەگمەنە، ئەوەی کە من ئاگام لێبێت لە وشەی (قەتڵ و عام)یشدا بەکاردێت، کە ئێستا (ی) خستنەسەرە، کە دەڵێن: بەروبووم، قەتڵ و عام، واتە بەری بووم، قەتڵی عام.

بەرواری : ئەمڕۆ بە واتای، ڕێکەوت، ڕۆژ (= تاریخ)ی عەرەبی، بۆ دیاری کردنی ڕۆژ و مانگ و ساڵ بەکاردێت، بەڵام تا ئەو سنوورەی کە من بیستوومە و ئاگام لێیە، سەرەتای بەکارهێنانی ئەم (بەرواری)یە، دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی ساڵانی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکان، ئەوەی کە لەو سەردەمەدا بیستبێتم ئەمەیە: گوایا یەکێ لە دەڤەری (بەرواری)یەوە نامەیەکی بۆ ڕادیۆی بەشی کوردی ـ بەغدا نووسیبوو، و داوای گۆرانییەکی کردبوو، لە کۆتایی نامەکەیدا نووسیبووی: بەرواری و لەژێریدا ڕێکەوت یان ڕۆژی نووسینی نامەکەی نووسیبوو، ئیتر ئەوانیش ئەم وشەیان قۆزتەوە و بە دەستکەوتێکیان دانابوو، وایان دەزانی کە ئەمە وشەیەکی کوردی ڕەسەنە بە واتای: ڕێکەوت، ڕۆژ (= تاریخ)ی عەرەبی، بەڵام لە ڕاستیدا بەرواری ناوی ناوچەیەکە و، دوو (بەرواری)یش هەیە، بەرواری ژوورو، بەرواری ژێروو، بەرواری ژوورو دەکەوێتە باکووری قەزای ئامێدی، لەنێوان شاری ئامێدی تا سنووری تورکیا، و بەرواری ژێروویش دەکەوێتە باشووری قەزای ئامێدی، هەروەها وشەی (بەرواری)ش بە واتای ئەو شوێنە دێت کە پڕ بێت لە ئاو و کێڵگە و باغ و بوستان.

بێگانە : ئەمە وشەیەکی کۆنی کوردییە و ڕەگ و ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش ئیسلام و بە درێژی ئەو ماوەیە تائێستا بەکاردێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئەمڕۆ بۆ نووسین و وتووێژ بەکاری ناهێنن و دوورە پەرێزی لێدەکەن، ئەویش لەبەر بەشی دووەمی وشەکەیە و هەندێ لە ڕۆشنبیرەکانمان لەڕووی نەشارەزایی، لە لێکدانەوە و شیکردنەوەی بەشەکانی وشە و ڕابوردووی دوور و بەراورد کردنییەوە، تەنها بە واتای ئەمڕۆی زمانەکەمان لێکیانداوەتەوە و لایان نەنگ و شەرمە کە بەشی دووەمی وشەکە، کە

(گانـە)یـە بـەکاربهێنن، ئـەم جـۆرە وشـانە بەشـێوەیەکی گـشتی لـە هـەموو زمانـەکانی جیهانـدا هەیـە و کەسـیش بـیر لـەوە ناکاتـەوە وەکـو لای ئێمـە فەتوای بەکارنەهێنانی بدات، بەتایبـەتی زمانەوانـەکان و شـارەزایانی زمـان. وشەی (گانە) لە وشەی ناوبراودا واتای تایبەتی خۆی هەیـە و ئـەو نییـە کـە هەندێ کەس بەو جۆرە لێیی تێگەیشتوون، یان بەو جۆرە تێیان گەیاندوون.

گانە: واتە، لا، تا.

دووگانە: واتە، دوولا، دووتا، جووت.

بێگانە: واتە، کەسێك کە لایەك، کەسێك، یان هیچ شتێکی نەبێ لە شوێنێك و خەڵکی ئەوی نەبێت، یان نەناسراو بێت لەوێ، واتە غەریبە.

هەروەها (گانـە) پاشگریـشە بـۆ مەبەسـتی ژمـارە بـەکاردێت، کـە دەڵـێن: دووگانە، یان سێگانە، واتە: دوانی و سیانی.

وشەی بێگانە لە ئەدەبی کۆنیشماندا ڕابوردوویەکی دوور و درێـژی هەیـە و زۆر بـــەکارهاتووە و وشـــەیەکی هاوبەشـــە لـــەنێوان زمانـــە هینـــد و ئەوروپییەکاندا، وەکو هەزاران وشەی تر.

وشەی تریشمان هەیە کە ئەویـشیان دەسـتکاری کـردووە بـۆ نموونـە وشـەی (یاریکەر)یان کردووە بە (یاریزان) کە لە شوێنی خۆیدا باسی لێوەکراوە.

بینەقاقا : ئەم وشەیە باو و زانراوە. سێ بەشە:

بین + ە + قاقا

بین : لەوەدەچێ کە (بن) یان (بەین) بێت.

ە : ناوگرە.

قاقا : لە (قهقهە)ی عەرەبییەوە هـاتووە و چـۆتە زمـانی فارسیـشەوە بـە هەمان شێوەی خۆی و هەروەها بەشێوەی (قاەقاە)یش بەکاردێت، بەڵام لـە کوردیدا سوواوتر و نەرمترە و بـووە بـە (قاقـا). وەکـو دەڵـێن: دایـە قاقـای پێکەنین. ئێمە لە زمانەکەماندا دەنگی (ق)مان نەبووە. بەڵام ئێـستا هەیـە و بەزۆری لە عەرەبی و تورکییەوە هاتووە، بۆ نموونە: قەڵەم، قـەت، قوربـان،

هەڵقە، ... هتد، لە عەرەبییەوە هەروەها لە تورکیشەوە: قاڵدرمە، قەزاتمە، قابلەمە، قاچاخ، ... هتد. یان وشەکە لە بنەڕەتدا هەر کوردییە و لەژێر کارتێکردنی عەرەبی و تورکییەوە ئەو تیپی (ق)ە هاتۆتە ناو زمانەکەمانەوە، وەکو: ڕق، قین، قەڵەو، قرتاو، تاق و تەنیا، ... هتد، کە لەبنەڕەتدا بەم جۆرەن: رك، کین، کەڵە، کرتاو، تاکوتەنیا، .. هتد.

پاپووج : ئەم وشەیە دوو بەشە: پا + پووج

پا : واتە پێ، بە زۆری لە زمانی فارسیدا بەکاردێت و هەندێ جاریش لە کوردیدا بەکاردێت.

پووج : گۆڕ دراوی وشەی (پووش) یان (پۆش)ە کە، پووش ڕەگی چاوگی پووشیدەن (= پوشیدن)ی. ف. یە و (پۆش) ڕەگی چاوگی (پۆشین)ی کوردییە.

پاپووج = پاپووش = پاپۆش: واتە ئەوەی کە پێ دەیپۆشێت یان لەپێ دەکرێت.

پۆشتە و پەرداخ : بە یەکێ دەوترێ کە جل و بەرگی تەواو ڕێك وپێك و ڕازاوەی لەبەردابێت.

پۆشتە : واتە ئەوەی کە جل و بەرگی باشی لەبەردابێت و ئەم وشەیە لە چاوگی (پۆشین)ەوە وەرگیراوە.

پەرداخ : سوواوی وشەی پەرداخت (= پرداخت)ی. ف. یە. واتە ڕازاندنەوە و ئارایش کردن و جوان کردن.

لێرەدا بۆ نموونە دێڕە شیعرێ پیشان دەدەین کە وشەی (پەرداخ)ی بە واتای مەبەستمان بەکارهێناوە:

دارێ شەنگ و شۆخ شاخ و بەرگ پەرداخ

لەق و پۆ ئاوێز ناوکانی سەر زاخ[١٠]

پەرداخ : جوان ڕازاوە و ڕێك و پێك.

ئاوێز : شۆڕ بووەوە.

زاخ : تیشی بەرد.

بەلأم وشـەی پەرداختـەن (= پـرداختن) کـە چـاوگی وشـەی نـاوبراوە، گـەلیّ واتای تریشی هەیە، کە هەنـدێکیان دەسـازێن لەگـەڵ وشـەی مەبەسـتماندا، وەکـو: پـارەدان بـە کەسـێ بەشـێوەی دراو، یـان نووسـراوی تـری نرخـدار، دانـــەوەی قـــەرز و شـــتی تـــری لـــەو بابەتـــە، دروســـتکردن و ڕێکـــردن و هێنانەکایەوە، ژەنگ لابردن لە فلزات، ساف کردن و بریقە لێهەڵسان، بـەتاڵ کردن، لێکدانەوە، لێدانی ئامرازی موسیقا و ئاواز خوێندن.

پەڕتووك، پەڕتووکخانە:

ئەم دوو وشەیە ئەمڕۆ تا ڕادەیەك بەکاردێت، بـەلأم بەشـی زۆری کـوردی زانان تائێستا دانیان بەمـەدا نـەناوە و بـەکاری نـاهێنن، وشـەی (پـەڕتووك) گۆڕدراوە و تێکـچووی وشـەی (فـەرتووت)ە کـە لـە شـیعری کـۆنی کوردیـدا زۆرجار بەرچاو دەکرێت بە واتای: پیر و بەساڵاچوو، بێهێـز و ناتوانـا و پـەك کەوتە، شڕ و پڕ و ڕزیوو پوواو، لە کۆندا خوێندن لـە مزگەوتەکانـدا بـووە و، کتێبیش بەزۆری دەستنووس یان چـاپی بـەردی (حجـری) و یـان چـاپی زۆر کـۆن بـە شـێوەیەکی گـشتیش کـۆن بـوون و هەندێکیـشیان لـە کۆنیـدا پەڕەکانیان پووا و ڕزیو بووە، کـە واتـای وشـەی(فـەرفووت) هـەمان ڕزیـو و پـــوواویش دەگرێتـــەوە، دوای تێپـــەڕبوونی ڕۆژگـــار و زەمانـــە، بـــووە بـــە (پەڕپووت)، کە ئەمڕۆ زۆرباوە بە واتا کۆنەکەی وەکو باسکرا، ئینجا گۆڕانی تری بەسەرداهاتووە و بووە بـە پـەڕتووك و پەڕتووکخانەیـشی لێداتاشـراوە، بەلأم لێکدانەوەی بـەگوێرەی زمـانی کـوردی ئـەمڕۆ، و شـیکردنەوەیان بـەم جۆرەیە:

پەڕ + تووك ، پەڕ + تووك + خانە

دیارە و ئاشکرایە هەموو کوردی زانێکی ئاسایی دەزانیّ (پەڕ، تووك، خانـە) واتایان چییە، لە ڕاستیدا بەکارهێنانیان بـەو جـۆرە لەگـەڵ سـەلیقەی کـوردی زان یان زمانەوانێکدا ناگونجیّ، هەر دوو وشەی (پەڕ + تووك)، کەی لە بارەکە بە واتای (کتێب) بەکاربێت؟ یان وشەی (پەڕ + تـووك + خانـە) چ سـەلیقەیەك

ئەم وشە لێکدراوە بە گونجاو دەزانی بە واتای (کتێبخانە)، ماوەی ساڵەها لەمەوبەر تا ڕادەیەك (نامەخانە)یان بەکاردەهێنا لەجیاتی (کتێبخانە) ئەمەیان بەجێ بوو، چونکە وشەی (نامە) یان (نامەك) بە واتای (کتێب) بەکارهاتووە لەپێش ئیسلام و لەدوای ئیسلامیشدا.

لەڕاستیدا ئەگەر وشەی (پەڕتووکخانە) بەکاربهێنرێت بەواتای (دووکانی هەللاجی) گونجاوترە لەوەی کە بۆ (کتێبخانە) بەکاربێت، چونکە (پەڕ ، تووك) کەرەسەی سەرەکین بۆ ئەم پیشەیە.

پەشمەك : جۆرە شیرینیەکە، لەشێوەی کۆمەڵە خوری یان کۆمەڵە لۆکە و دەکرێت بەسەر دارەوە، یان بە کۆمەڵ کۆمەڵ دەفرۆشرێت و بەزۆری منداڵ دەیخوات و ئەم وشەیە دوو بەشە: پەشم + ك

پەشم : واتە خوری، بە زۆری لە فارسیدا بەکاردێت.

ك : پاشگرە و بۆ لێکچوون بەکاردێت.

پەمەیی = **پەمبەیی** : ناوی جۆرە ڕەنگێکە و زانراوە، وشەی (پەمە، پەمبە، پەنبە) واتە پەموو، لۆکە. بابزانین وشەی (پەمە) یان (پەنبە) چۆن لەگەڵ پاشگری (یی)دا واتایەکی تری دروست کردووە و ئەمڕۆ جۆرە ڕەنگێکە لە زمانی کوردیدا. جاران لە کوردەواریدا ژنان شت وەکی تایبەتیان هەبوو بۆ ئارایش و خۆ جوان کردن، یەکێ لەوانە جۆرە دەرمانێك بوو، ڕەنگێکی مەیلەو سوور یان سوورێکی کاڵی هەبوو، تۆپەڵێ لۆکەی تێدابوو، ئەو لۆکەیە ڕەنگی دەرمانەکەی گرتبووە خۆی، لەکاتی بەکارهێنان هەڵیان دەسوی لە دەمووچاویان، ئیتر وا ڕێك کەوتووە کە بۆ ئەم مەبەستە وشەی (پەمە، پەمبە) بەکاربێت لەگەڵ پاشگری (یی)دا، لە ڕاستیدا کە وترا پەمەیی، یان پەمبەیی، دەبێ بۆ ڕەنگی سپی یان ڕەنگی وەکو لۆکە بەکاربێت، وەکو چۆن دەڵێین: شیری، واتە سپی، وەکو ڕەنگی شیر، یان قاوەیی، واتە وەکو ڕەنگی قاوە، زەیتوونی واتە وەکو ڕەنگی زەیتوون.

بـەڵام ئـیتر وا ڕێـك كـەوتووە كـە پەمـەیی، یـان پەمبـەیی بـۆ ئـەو ڕەنگـە بەكاربێت كە ئەمڕۆ باو و زانراوە.

پێشنیار : ئەمڕۆ بەشێوەیەكی گشتی بەم جۆرە بەكاردێت و لەڕاستیدا هەڵەیـە و، وشەكە لە كۆندا (پێشنیاز) بـووە و ئەمـەیان ڕاسـتەو، ماوەیـەكی زۆرە كـە خاڵی (ز)یەكە، كەوتووە و بووە بە (ر) وشەكە لە بنەڕەتدا دوو بەشە:

پێش + نیاز

پێش : ئاوەڵكاری شوێنە.

نیاز : واتا ئارەزوو، مەبەست، هیوا.

بەڵام ئەمڕۆ لەجیاتی نیاز وشەی (نیار) بەكاردێت كە هیچ واتایـەكی نییـە و بە هەڵە بەكاردێت.

پێشكەش، پێشكێش:

وشەی پێشكەش دوو بەشە: پێش + كەش.

پێش : ئاوەڵكاری شوێنە.

كەش : ڕەگی چاوگی كەشیدەن (= كشیدن)ی. ف. یـە، واتـە كێشان و ڕاكێشان.

هەروەها پێشكێش دوو بەشە: پێش + كێش.

بەشـی یەكـەم بـاس كـراو، بەشـی دووەم كـە (كـێش)ە، ڕەگـی چـاوگێكی كوردییە كە (كێشان)ە.

پینەدۆز : واتای ئەم وشەیە زانراوە و باوە لە كوردەواریدا و دوو بەشە:

پینە + دۆز.

بەشی یەكەم كە پینەیە دیـار و ناسـراوە، بـەڵام بەشـی دووەمـی (دۆز)ە، یان (دووز) كە ڕەگی چاوگی دووختەن (= دوختن)ی. ف.یـە. واتـە دوورین، پینەدۆز. واتە پینەدوور، ئەوەی كە پینە دەدوورێت.

تاریكە سەلات : بە شەوێكی تاریك و نووتك دەوترێت، كە چاو چاو نـەبینێت، ئـەم وشەیە بە جۆرێكی سەیر واتاكەی لە كوردیدا گۆڕاوە و لـە بنەڕەتـدا (تـارك

الصلوة)ەکە بە تارك الصلاة، دەخوێندرێتەوە، واتە، ئەو کەسەی کە نوێژی تەرك کردبێت و وازی لە نوێژ کردن هێنابێت.

توپین : چاوگە لە زمانی کوردیدا، بۆ مردنی گیان لەبەران بەکاردێت، بەتایبەتی ئاژەڵ و ڕەشەوڵاخ و ... هتد ئەگەر بۆ ئادەمیزاد بەکاربێت تەنها بۆ سووکایەتییە، ئەم وشەیە دوو بەشە: تۆپی + ن.

تۆپی : گۆڕدراوی وشەی (توفی)ەی عەرەبییە و لە کوردیدا تیپی (ف)کەی بوو بە (پ) و هەندێ گۆڕانی تری دەنگی بەسەردا هاتووە، ئاساییە هەندێ جار لە زمانی کوردی و زمانە هیندۆئەورووپییەکاندا تیپی (ف) دەبێ بە (پ). بۆ نموونە (وصف)ی عەرەبی بووە بە (وەسپ) لە کوردیدا و وشەی (فتیلە)ی عەرەبی کە لە بنەڕەتدا ئارامییە و چۆتە زمانی عەرەبییەوە، بەڵام لە زمانی کوردیدا بووە بە (پڵیتە)، دوای ئەوەی هەندێ لە پیتەکانیشی پاش و پێش کەوتووە، و (پیل)ی هیندی لە کوردی و زمانەکانی دراوسێماندا بووە بە (فیل) و .... هتد.

ن : نوونی کۆتایی چاوگە لە زمانی کوردیدا.

تەڕەتیزە : جۆرە سەوزەیەکە و تەڕەتوولەیشی پێ دەڵێن ئەم وشەیە دوو بەشە: تەڕە + تیزە.

تەڕە : واتە سەوزە، کە ئەمیش وشەیەکی داڕێژراوە و دووبەشە: تەڕ + ە. کە هەر دوو بەشەکە زانراوە.

تیزە : واتە تیژە، کە ئەمیش داڕێژراوە و دوو بەشە و زانراوە.

وشەی (تیز) گەلێ واتای هەیە، بەڵام لێرەدا بۆ تامی توند و تیژ بەکاردێت.

تێزاب : زاراوەیەکی کیمیاوییە، و واتە ئەسیدی نیتریك، ئەم وشەیە دوو بەشە: تێز + اب.

تێز : گۆڕدراوی وشەی (تیز)ە و، لە وشەی (تەڕەتیزە)دا باسکرا.

اب : ئاب، ئاو.

چاپەز، چاپەست :

چاپەز : چادان، چایدان، قۆری، چایچی.

((فرهنگ کوردستان ـ گیو موکریانی))

چاپەز : شتێکی دەسك و لوولەدارە لە مس یا لە فافۆن، چای تیا لێ ئەنرێ، چایچی. ((فەرهەنگی خاڵ))

چاپەز : کەسێ کە چا لێدەنێ، قۆری، چایچی، سەماوەر.

((هەنبانە بۆرینە))

بەشی دووەمی چاپەز، چاپەست (پەز، پەست) و (پەست)یش گۆڕدراوی (پەز)ە و بابزانین لە چییەوە هاتووە.

پەز : ڕەگی چاوگی پوختەن (=پختن)ی. ف.یە واتە کوڵان.

چەقەنە : ئەمە وشەیەکی زۆر باو و کۆنە لە زمانی کوردیدا و زانراوە و هەروەها ئامرازێکیش هەیە لە کوردەواریدا پێی دەڵێن (چەقەنەی ئاش)، ئەمە لە ئاشی ئاودا بەکاردێت و دارێکە بە شێوەی ستوونی کەمێ بە خواری لەسەر بەردی ئاشەکە جێگیر کراوە، کاتێ کە ئاشەکە ئیش دەکات و بەرداشەکە دەسووڕێتەوە، ئەم دارە یەك لەدوای یەك لەسەری بەرداشەکە دەدات و تەقەی لێوەدێت. بەڵام ڕابوردووی ئەم وشەیە زۆر کۆنە و لەبنەڕەتدا ناوی جۆرە ئامرازێکی موسیقای ئێرانییە و پێی دەڵێن (چەغەنە) یان (چەغانە)، وەکو کەوچك وایە و چەند زەنگۆڵەیەکی پێوە شۆڕبۆتەوە و پێیشی دەڵێن (قاشوق). واتە کەوچك و لەگەڵ ئامرازەکانی تری موسیقای وەکو چەنگ و زەرب و تاردا لێدەدرێت، هەروەها ناوی پەردەیەکی موسیقا و ناوی ئاوازێکیشە.[١١] ئەمە ئەوەم دێنێتەوە یاد، جارێکیان گۆرانی بێژی ناسراو خوالێخۆش بوو حەسەن جەزراوی، لەکاتێکدا کە گۆرانی دەوت دوو کەوچکی بە دەستێکییەوە گرتبوو، دەیکێشا بە دەستەکەی تریدا و، دەنگی تەقەی کەوچکەکانی لەگەڵ دەنگی ئامرازی مۆسیقاکانی تردا سازدەکرد.

هەروەها دکتۆر هەرەوی بەم جۆرە باسی (چەغانە) دەکات و دەڵێ:
جۆرە سازێکە لە خێزانی ئامرازی زەربیی (ئالاتی ئیقاعی)، کە جۆرە سەرەتاییەکەی پێکهاتبوو لە کوولەکەیەکی بچووکی وشك، کەوردە بەردیان دەخستە ناوی و دەسکێکی تایبەتیشی هەبوو، لەکاتی هەڵپەڕکی و سەمادا، لەگەڵ دەنگی ترپەی هەڵپەڕکێکەدا ڕایان دەوەشاند.(١٢)

لێرەدا نموونەیەك دەهێنینەوە:

حافزی شیرازی دەڵێ:

به وقت سرخوشی ازآه و ناله ٔ عاشق

به صوت نغمه ٔ چنگ و چغانه یاد آرید (١٣)

واتە: لەکاتی شادی و سەرخۆشیدا، لەسەر ئاوازی چەنگ و چەغانە، ئاه و ناڵەی دڵداران بهێنەرەوە یادت.

دیسان حافز دەڵێ:

سحرگاهان که مخمور شبانه گرفتم باده با چنگ و چغانه(١٤)

واتە: دەمەو بەیانیان، لەکاتێکدا کە بەهۆی شەرابی شەوی ڕابوردووەوە هێشتا هەر مەست بووم، لەگەڵ ئاوازی چەنگ و چەغانەدا بادەم دەنۆشی.

خاکەناز : وشەیەکی لێکدراوی باو و زانراوە لە زمانی کوردیدا، لێرەدا ئەو بەشەی کە پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە (ناز)ە، ئەمیش کورتکراوەی (ئەندان)ە و ئەندازیش ڕەگی چاوگی ئەنداختەن (= انداختن)ی. ف.یە، واتە هەڵدان، تووڕدان، فڕێدان، تێگرتن، ... هتد.

خوارزا : واتە خوشکەزا، ئەم وشەیە دوو بەشە: خوار + زا

خوار : سوواوی وشەی خواهەر (= خواهر)ی. ف. یە، واتە خوشك.

زا : ڕەگی چاوگی زادەن، زاییدەن (= زادن، زاییدن)ی. ف. یە، واتە: زایین، لە دایك بوون.

ئەم ڕەگە لەکۆتایی زۆر وشەی کوردییەوە هاتووە، وەکو:

خوشکەزا، ئامۆزا، خالۆزا، برازا، پوورزا، .... هتد.

خەواڵوو : ئەو کەسەی کە خەو بیباتەوە و خەوی بێت، یان وەنەوز بیباتەوە.

وشەکە دوو بەشە: خەو + اڵوو.

اڵوو = ئاڵوو، کورتکراوەی (ئالوودە)ەیە، واتە تێکەڵاو، گیرۆدە، کە دەڵێن: خەواڵوو، واتە تێکەڵاو بوون و گیرۆدە بوون بە خەو، ئەو کەسەی کە خەو خەریکە بەسەریدا زاڵ بێت، ئەو ماوە کەمەی پێش نوستن، ئێمە دەتوانین وشەی لێکدراوی ناوبراو بەروارد بکەین لەگەڵ وشەی (خواب آلود)ی فارسیدا، کە هەمان واتا دەبەخشێت. وشەکە لە فارسیدا دوو بەشە: خواب + آلود.

خواب : واتە خەو.

آلود : ڕەگی چاوگی ئالوودەن (=آلودن)ی. ف. یە، واتە تێکەڵ بوون، شتێ تێکەڵی شتێکی تر ببێت و کاری تێبکات.

دار : لە هەر دوو زمانی کوردی و فارسیدا، لە کۆتایی وشەوە بەکاردێت، بە مەبەستی خاوەن، بۆ نموونە:

خەزنەدار، ئاودار، ماڵدار، شاخدار، دەسکدار، کلکدار، .... هتد.

دار: ڕەگی چاوگی داشتەن (= داشتن)ی. ف. یە، واتە هەبوون ، خاوەن.

داشت : لە وشەی لێکدراوی (یاداشت) و (نیوداشت)دا.

داشت : چاوگی کرتاوی داشتەن (= داشتن)ی. ف. یە، واتە: هەبوون، خاوەنی شتێ بوون، خاوەن بوون، وشەی (یاداشت) دوو بەشە:

یا + داشت.

یا : کورتکراوە یان سوواوی (یاد)ە، واتە: بیر، هۆش. ئەم وشەیە هاوبەشە لەنێوان کوردی و فارسیدا. لە فارسیدا دەوترێت (یاد داشت)، واتە ئەو بەسەرهاتانەی کە لە بیر و هۆشی کەسێکدا ماوەتەوە و کۆبۆتەوە و دوای تێپەڕبوونی ڕۆژگارێکی درێژ، لە سەرەتاوە تاکۆتایی دەیاننوسێتەوە.

نیوداشت: واتە کۆن و بەکاهێنراو، بەگوێرەی واتای وشە لێکدراوەکە، هەر شتێ کە ماوەی ئەوەندە بەکارهاتبێ کە بتوانرێت ئەوەندەی تر بەکاربهێنرێت، کەواتە (نیوداشت) واتە: نیوەماوە، ئەو شتەی نیوەی ماوەکەی ماوەتەوە بۆ بەکارهێنان.

دژوار = دشوار : واتە سەخت، گیر و نالەبار.

بەشی یەکەمی هەردوو وشەکە (دژ، دش)ە، کە هەردوو بەمەبەستێ بەکاردێن و یەك سەرچاوەیان هەیە. لە پەهلەویدا (دوش)ە، واتە: بەد، ناشرین. (معین)

بەشی دووەمی وشەکە (وار)ە، کە پاشگرە و بە مەبەستی وەسف، یان خاوەن بەکاردێت.

دڵسۆز : وشەیەکی باوە لە زمانی کوردیدا، بەرامبەرەکەی لە فارسیدا، دلسووز (=دلسوز)ە، لە کوردیدا:

دڵ + سۆز.

دڵ : وشەیەکی کوردییە.

سۆز : گۆڕدراوی (سووز)ە کە ڕەگی چاوگیسووختەن (= سوختن)ی. ف. یە. واتە سووتان، سووتن لە فارسیدا:

دل + سووز.

دل : واتە دڵ، هەروەها کوردیشە.

سووز : (= سوز) باسکرا.

درامەت = درامەد : واتە دەسکەوت، سەرەتا.

دەرامەد : کورتکراوەی دەرئامەد (= درآمد)ە کە چاوگی کرتاوی دەرئامەدەن (= درآمدن)ی. ف. یە. واتە: هاتنە ناو، چوونەناو، گەیشتن، دەرکەوتن، ڕووان و سەوز بوون.

وشەی (دەرئامەد)یش دوو بەشە: دەر + ئامەد.

دەر : پێشگرە.

ئامـەد : چـاوگی کرتـاوی ئامـەدەن (=آمـدن)ی. ف. یـە. واتـە هـاتن، گەیشتن، گەڕانەوە.

هەروەها وشەی دەرامەد لە فارسیدا، واتە دەسکەوت، ئەو بـڕە پارەیـەی کە لە ئەنجامی کار و کاسبیدا دەست بکەوێت.

دەرئەنجام : ئەمڕۆ بە هەڵە لـەجیاتی (ئـەنجام) بـەکاردێت، ئـەم وشـەیە هاوبەشـە لەنێوان کوردی و فارسیدا، ئێستا کردوویانە بە دوو بەش: دەر + ئەنجام.

دەر : واتـە لـە، وەکـو چـۆن لـە وشـەی (دەربـارەی)یـشدا هەیـە و واتـە (لەبارەی).

کەواتە (دەرئەنجام) واتە (لەئـەنجام)، زۆر کـەس لـەباتی ئـەوەی کـەبڵێ: ئەنجامی ئەم کارە ئەمەیە، کەچی دەڵێ: دەرئەنجامی ئەم کارە ئەمەیـە!! سەیر ئەوەیە قوتابی بەشـی زمـانی کـوردی، دوای ئـەوەی کـە چـەند سـاڵێ زمانی فارسی دەخوێنێت، ئەگەر بگاتە خوێندنی باڵا و نامەی ماجستێر یـان دکتۆراکـەی تـەواو بکـات، لـەکۆتایی نامەکەیـدا کـە ناونیـشانی ئـەنجامی کارەکـەی دەنوسـێت، یـان دەنووسـی (دەرئـەنجام) وەیـان دەنووسـی (دەرئەنجامەکان) لەجیاتی ئەوەی کە بنووسی (ئەنجام) یان (ئەنجامەکان).

دەست بەرداربوون: واتـە دەسـت لێهـەڵگرتن، وازلێهێنـان، کـە دەڵـێن: دەسـت بەرداری نابێ، واتە: دەستی لێهـەڵناگرێ یـان وازیلێنـاهێنێ، وشـەی نـاوبراو سێ بەشە:

دەست + بەردار + بوون.

ئەوەی کـە مەبەسـتمانە بەشـی دووەمـی وشـەکەیە (بـەردار)ە و ئـەمیش ڕەگـی چـاوگی بەرداشـتەن (= برداشـتن)ی. ف. یـە، واتـە هـەڵگرتن، بەرزکردنەوە.

دەعبا : لە زمانی کوردیـدا، بەشـێوەیەکی گـشتی بـە گیانلەبـەران و چـوار پێیـانی کێوی دەوترێت، هەندێجار بۆ ئادەمیزادی ناشیرین و ناقۆڵا و بەد خوو، یان بۆ شەرمگای ژن و پیاو بەکاردێت.

وشەی ناوبراو گۆڕدراوی (دابّة)ی عەرەبییە، واتە: چوار پێی و ولاّخ و هەر گیانلەبەرێکی لەو بابەتە.

دەماخ هەڵپێکان = دەماخ کردن = دەماك = دەماخ هەڵدان = دەماخە هەڵدان : واتە هەڵبەستنی دەم و لووت بە جامانە، یان لەچك، یان بە هەر شتێکی لەو جۆرە.

دەماخ = دەماغ : کە بەشێکە لە وشەی لێکدراوی ناوبراو، واتە: لووت، کەپوو، بەلاّم ئەمڕۆ وشەکە بە تەنهایی بەکارنایەت بۆ ئەم مەبەستە.

دەوڵەمەند : وشەیەکی باو و زانراوە و دوو بەشە:

دەوڵە + مەند.

دەوڵە : سوواوی وشەی (دەوڵەت)ە، بە واتای سامان و ماڵی دنیا.

مەند : پاشگرە، واتای خاوەن دگەیەنێت.

دێو و درنج : ئەم دوو وشەیەی کە بەم جۆرە بە یەکەوە هاتوون، بەشێوەیەکی گشتی باو وبیستراوە لەناو کوردەواریدا، لە چیرۆك و داستانە فۆلکلۆرییە کوردییەکاندا هەندێ جار دەبیسترێت، لە قسەی سەرزارەکی خەڵکیشدا بەرگوێ دەکەوێت، ڕابوردووی هەر دوو وشەکە زۆر زۆر کۆن و دوور و درێژە، لە زمانە هیندو ئەوروپییەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ پتر لە سێ هەزار ساڵ، بەلاّم لێرەدا بە کورتی لێوەی دەدوێین. بەشی دووەمی وشەکە (درنج)ە لە کوردیدا، بە کەمێ گۆڕانەوە ڕەسەنایەتی خۆی پاراستووە و ماوەتەوە، بەلاّم زۆر دەگمەنە لە زمانە هیندۆ ئەوروپییەکانی ئەم سەردەمەدا.

لێرەدا بە کورتی دێینە سەر باسی هەر دوو وشەکە:

دێو : لە ئەڤیستادا ((دەئیو)) ناوی گشتی کارگوزران و یارمەتیدەرانی ئەهریمەنە، کە بەرامبەر بە کارە داهێنەرەکانی ئەهورایی ڕاوەستاون و بەجنێودان و بێ ئابڕوویی لەگەڵیدا دەجەنگن و ئەهریمەن بە ((دیوان دیو)) واتە گەورە و فەرمان ڕەوای دێوانی دادەنێن.

دێو له ئاینی مەزدا پەرستیدا بـه واتـای ((دورووج)) واتـه درۆ، هـاتووه، بەو شێوەیە ((دەئیویەسنەی)) واتە ((دێو پەرست))، لەگەڵ ((درۆ پەرست)) یان ((دوروەند)) بە یەك مەبەست بـەکاردێن، لـەبارەی دێـوان و جـادووان و پەریان و کەویان (= لەگاهاندا، کەوی: ناو، یان ناونیشانی یەکێ لـه فـەرمان ڕەوایان و دوژمنی ئایینی زەردەشتە، کە هەمیشە بە خراپی ناوی دەبرێت.) کـەرەپان (= کـەرەپ: لەگاهانـدا ناونیـشانی پێـشوایان و دێـو پەرسـتان و دوژمنانی ئاینی مەزداپەرستیە.) ئەمانە بەزۆری بە یەکـەوە نـاو دەبـرێن و هەموویان وەکو یەك بێزراو و ڕیسوا کراون.

دێو لای هیندییەکان و ئێرانییە کۆنەکان، کۆمەڵێ بوون، لە پەروەردگارە ستایش کراوەکان، بەم شێوەیە (دیو) یان (دیـوا) تائێـستا لـه سەنـسکریتدا بەواتای ((خوداوەند))ە، کـه واتـا ڕەسـەنەکەی تیـشك و ڕووناکییـە، وەکـو خۆی ماوەتەوە و بەهەمان گەورەیی و مەزنی دێرینـەی خـۆی بـەرخوردارە، هەروەها بە خەتی سەنسکریتیش دەڵـێن ((دیوانیگـاری)) واتـە: خـەت، یـان نووسینی دێوان، هەروەها لە زمانە هیندۆ ئەوروپییـەکانی تـردا، هاوڕیـشەی ئەم وشەیە، بـە هـەمان واتـای کـۆن بەرچـاو دەکـەوێت، وەکـو (زئـوس) لـە یۆنانی و (دیوس) لە لاتینی و (دییو) لە فەرەنسی و (دیوتس) واتە خودایان لـە ئەرمەنیـدا. بـەڵام لـە گۆڕانکـاری ئـاینی و بیریـی ئێرانییەکانـدا (گومـان دەکرێ کە ماوەیەکی زۆر لەپێش زەردەشـت.)، سروشـت و بـیر و ڕەوشـتی دێوەکان گۆڕا بێت بە کارگوزاران و یارمەتیدەرانی ئەهریمەن و گومڕاکـەرانی خـــەڵك و تێکـــدەرانی سروشـــتی باشـــی ئـــەهورایی، بـــەم شـــێوەیە کـــە ((ئەسـوەرە))کـان (= ئـەهورە) لای هیندییـەکان سروشـتی ئەهریمـەنیی و گومڕاکەرن.

ئەوەی سەرنج رادەکێشێ، هیندییـەکانی ئـەمڕۆ، واتـای (دێـو) بەهـەمان مەبەستی کـۆن کـە (خوداوەنـد)ە، بـەکاردەهێنن و وشـەی (دێوانـە) کـە لـە هەمان ڕیشەیە، بە واتای شێت بەکاردێنن. [١٥]

دورووج : لــه ئەڤیــستادا ((دورووج)) یــان ((درووگ))ە و، لــه پەهلەویــدا ((درووژ)) بــه واتــای ((درۆ)) دێـت و نــاوی دەڵـەدێوی درۆ و نادروســتیی و پەیمان شکێنە.

هەندێ جار مەبەست لەم وشەیە، نـەریتی درۆ، یـان ئـاینی دێوپەرسـتی، بەرامبـەر بـه ئـاینی مەزداپەرسـتی و پــەیڕەوی ((ئەشــە)) واتــه ڕاسـتی و دادگەری، و هەندێ جار فریو، یان پەیڕەوی نەریتی درۆ.

هەندێ لە لێکۆڵەران، دوای پـشت بەسـتن بـەو کـار و لێکۆڵینەوانـەی کـه لەبارەی (دورووج)ەوە کراون، لە ئەڤیستا و تێکستە پەهلەوییەکاندا، وای بۆ دەچـن کـه واتـای (دێـو) دەگەیـەنێت، بـۆ ئـەم مەبەسـتە دەتـوانین ئـەم نووسینەی کە لە کتێبی ((روایت پهلوی))ی داهاتووە، بخەینە ڕوو کە دەڵێ: (ئینجا دوو دورووجی وەك یەك، ئەهریمەن و چاوچنۆکی) بەو شـێوەیەی کـه لـەم نووسـراوەدا دەبینرێـت، ئەهریمـەن سـەرکردە و ڕابـەر و دروسـتکەری هــەموو دێـوان و دێوخـووان بـووە کـه بـەناوبانگترین دێوانـە، هــەردووکیان (دورووج)یان پێ دەڵێن.

بەڵام لە شوێنێکی تری هەمان تێکستدا هاتووە کە ((دیارە کە هەر شەو ئەهریمــەن و دێــوان و دورووجــان بــۆ مرانــدنی ئافەریــدگار هورمــەزد، لــه دۆزەخەوە هێرش دەبەن.)) کە لێرەدا لـەبارەی ئەهریمەنـەوە لـه ڕابـەری و فــەرمان ڕەوایــی و، لــه دێــوان و دورووجانــەوە، لــەبارەی کــارگوزاری و لەشکرەکانیانەوە، بەجیا ناوبراوە.

لە میهر یەشت بە لێکدراوی ((میثـر و دروج)) بـه واتـای درۆزنـی لەگـەڵ میهر (= پـەیمان شکێن بەرچـاو دەکـەوێت، کـه لـه هـەموو شـوێنێکدا واتـای ((پـەیمان شکێن)) هەیە.(١٦)

میهر و دورووج : لە ئەڤیستادا ((میثر و دورووج)) واتە: درۆزنـی لەگـەڵ میهـردا، پـەیمان شـکێن، پـەیمان ناتـەواو، کەسـێ کـه لـه ڕێگـای ڕاسـتی و پەیمان ناسی بچێتە دەرەوە.(١٧)

میهر : له ئەڤیستادا ((میثرە))یە و لە پەهلەویدا ((میترا)) یان ((میهر))، لە ئەڤیستای نوێدا خوداوەندی تیشك و ڕووناكی و پەیمان ناسی و یەكێكە لە گەورەترین خوداوەند لە ئەفسانە كۆنەكانی هیندو ئێرانیدا.[18]

بۆ نموونە گۆرانی شاعیریش وشەی (درنج)ی بەكارهێناوە:

ئـــازادی خـوازگـری گـری

كەوتە ژێر پێی درنج پەری[19]

ڕۆبیتان : ئەمە ناوە بۆ كوڕ لە كوردەواریدا، هەندێ جار لە دیوانی شاعیرانی كلاسیكیماندا بەشێوەی (ڕووبین تەن) بەرچاو دەكەوێت، بەتایبەتی لە دیوانی سالمدا.

وشەی ناوبراو گۆڕدراو و سوواوی وشە (ڕوویین تەن)ە و وشەكە سێ بەشە:

ڕووی + ین + تەن.

ڕووی : جۆرە فلزێكە، كە ڕەنگەكەی خۆڵەمێشی مەیلەو شینە، قاپ و قاچاغی لێدروست دەكرێ، كاتێ كە لەگەڵ مسدا تێكەڵ دەكرێت، فلزی (برنج)ی لێپەیدا دەبێت، كە ڕەنگی زەردە و، سەماوەر و هەندێ شتی تری لێدروست دەكرێت.[20]

ین : پاشگرە لێرەدا هاتۆتە نێوان هەردوو وشەكەوە و واتای چوونە پاڵ و لێكچوون بوون دەگەیەنێت، وەك : زیو ← زیوین. ئاسن ← ئاسنین ... هتد.

تەن : لەش، جەستە.

ڕوویین تەن : واتە ئەو كەسەی كە لەشێكی بەهێز و داڕێژراوی هەبێت و زۆر بەرگەی لێدانی سەخت بگرێت.

ڕۆچ = ڕۆچ : بە واتای ڕۆژ، خۆر، هەتاو، ئەم وشەیە بەشێوەیەكی بەرفراوان لە زمانی كوردیدا بەكاردێت و زۆر كۆنە و ڕەگ و ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش ئیسلام و پێش زایین و بگرە پتر لە سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر و ئەمڕۆ لە

گەلێ لە زمانە هیندۆ ئەورۆوپییەکاندا بەکاردێت، هەروەها لە زمانەکەماندا چۆتە قالب و واتای جیاجیاوە بەشێوەی وشەی لێکدراو و داڕێژراو، وەکو:

ڕۆجیار، ڕۆچیار = ڕۆژگار، زەمانە.

ڕۆجیارپەرست = گوڵەبەڕۆژە.

ڕۆچن = کلاّو ڕۆشنە، کونی دیوار یان سەربان کە تیشکی ڕۆژی پێدا دێتە ژوورەوە.

ڕۆچنایی = ڕۆشنایی، ڕووناکی.

ڕۆجەوان = بەڕۆژوو، ڕۆژووەوان.

ڕۆچی = ڕۆچە، ڕۆژوو.

بەر بەڕۆچك = بەربەڕۆچکە = جێگەی خۆ هەڵخستن لەبەر هەتاو.[٢١]

گۆران لەم دێڕە شیعرەدا وشەی (بەربەڕۆچکە)ی بەکارهێناوە:

کام بەر بەڕۆچکەی زۆر با سەفایە

چەشنی دڵی شاد دێیە ئاوایە[٢٢]

لێرەدا کۆمەڵە نموونەیەك پیشان دەدەین، کە چۆن وشەی ناوبراو لە زمانە کۆنەکانی پێش ئیسلام و پێش زایین و گەلێ دوورتریش و هەروەها لە زمانەکانی تردا بەکارهاتووە، کە هەموو لە یەك خێزان و سەرچاوەن:

پەهلەڤی ـ roc، پارسی باستان (کۆن) ـ raucah (ڕۆژ)، ئەڤیستا ـ raocah (ڕووناکی)، هیندی باستان (کۆن) rôcish (= ڕەونەق و ورشە، ڕووناکی)، ئەرمەنی ـ Lois (= ڕووناکی)، کوردی ruzh، ئەفغانی ـ vraj، بلووچی ـ rôc (= ڕۆژ، هەتاو)، وخنی ـ ráuj (مەشخەڵ)، گێلەکی ـ rūz، فریزندی ویرنی و نطنزی ـ rû، سمنانی ـ rûsh, rû، سنگسری ـ rûzh، سرخەیی ـ ruz، لاسگردی ـ rûz – ru، شهمیر زادی ـ ru , ruz، ئەورامانی = هەورامانی ـ rô.[٢٣]

ڕۆغان : ئەو پێڵاو و جانتا و پشتێن و .. هتد، انەی، کە لە جۆرە چەرمێکی بریقەدار دروست کراون، و لەوە دەچن کە چەور کرابن، یان ڕۆنیان

لێدرابێت. ئەم وشەیە چۆتە زمانی عەرەبیشەوە بەهەمان واتا، وشەی (ڕۆغان) گۆڕدراوی وشەی ڕەوغەن (=روغن)ی. ف.یە. واتە: ڕۆن.

ڕۆڵە : ئەمڕۆ وشەیەکی باوە لە کوردەواریدا و، دەچێتەوە سەر وشەی (ڕوود) و، لە کۆندا بە واتای هەمان وشەی ڕۆڵە بەکارهاتووە و پاشگری (ڵە) یان (ۆڵە)ی چۆتە سەر، کە بۆ بچووك کردنەوە و خۆشەویستییە و واتە بووە بە (ڕوودڵە، ڕوودۆڵە) بە درێژایی ڕۆژگار پیتی (د)ەکەی کەوتووە، کە ئەمە یەکێکە لە تایبەتمەندێتی زمانی کوردی و، ئینجا بووە بە (ڕووڵە، ڕۆڵە). لێرەدا دێڕە شیعرێکی باباتاهیر بە نموونە دەخەینە ڕوو، کە وشەی (ڕوود)ی بەهەمان مەبەست بەکارهێناوە:

بەر ئون پیری همینالەم دەرئین دەشت

کە (روود)انی جەوونەش موورردە باشەند[٢٤]

واتە: بۆ ئەو پیرە دەناڵێنم لەم دەشتەدا، کە ڕۆڵە گەنجەکانی مردبن.

ڕەوش : ئەمە وشەیەکی نوێیە لە زمانی کوردیدا و لە فارسییەوە وەرگیراوە و بەمەبەستێکی تر بەکاردێت.

ڕەوش (= روش) لە فارسیدا ناوی چاوگە و، واتە: شێوە، جۆر، تەرز، چۆنیەتی، جۆری ڕۆیشتن، ئەم وشەیە دوو بەشە: ڕەو + ش.

ڕەو : ڕەگی چاوگی ڕەفتەن (= رفتن)ی. ف. یە، واتە ڕۆیشتن.

ش : پاشگرە و کە دەچێتە سەر ڕەگی چاوگ ناو دروست دەکات.

ڕیسمان : ئەم وشەیە لە پەندێکی پێشینانی کوردیدا، بەم جۆرە بەکارهاتووە: (ئاسمان و ڕیسمانە) واتە: بە دوو شتی وا ئەوترێ، کە زۆر لە یەکەوە دوور بن.[٢٥]

هەروەها لە زمانی فارسیشدا بە هەمان جۆر و هەمان مەبەست بەکارهاتووە و دەڵێن: ئاسمان و ریسمان (= آسمان و ریسمان.)[٢٦]

بابزانین وشەی ڕیسمان واتای چییە و چۆن داڕێژراوە. وشەی (ڕێسمان) واتە: گوریس. وشەکە دوو بەشە لە فارسی و لە کوردیدا بەم جۆرە داڕێژراوە:

لە کوردیدا: ڕێس + مان.

ڕێس : ڕەگی چاوگی (ڕێسان)ە.

مان : پاشگرە و ناوی دروست کردووە لەگەڵ ڕەگدا.

لە فارسیدا : ریس + مان.

ریس : ڕەگی چاوگی ریسیدەن (= ریسیدن)ە واتە: ڕیسان.

مان : پاشگرە و ناوی دروست کردووە لەگەڵ ڕەگدا.

زا : لە کۆتایی هەندێ وشەی کوردییەوە دێت وەکو: شارەزا، میرزا، ئامۆزا، خالۆزا، خوشکەزا، خوارزا، برازا، .... هتد.

زا : ڕەگی چاوگی زادەن، زاییدەن (= زادن، زاییدن)ی. ف. یە، واتە: لە دایك بوون، هاتنە دنیاوە.

زاد : ئەمە بەشی دووەمی هەندێ وشەی لێکدراوە لە زمانی کوردیدا، وەکو: شێرزاد، نەوزاد، پاکزاد، بێهزاد، بێهنام: کە ئەم دوو وشەی دوایییە بە زۆری لە کوردیدا بە (بەهزاد، بەهنام) بەکاردێت، کە بەشی یەکەمیان (بیه)، (بەه)ە، واتە باش، چاك.

بابزانین (زاد)ەکە چییە؟

زاد : چاوگی کرتاوی زادەن (= زادن)ی. ف. یە، واتە لە دایك بوون.

زەردەخەنە : واتاکەی باو و زانراوە و دوو بەشە: زەردە + خەنە.

زەردە : لەم وشە لێکدراوەدا، واتای ئارامی و لەسەرخۆیی و نەرمی دەگەیەنێت.

خەنە : کورتکراوەی وشەی (خەندە)یە، واتە پێکەنینی ئارام و لەسەرخۆ، یان لە چاوگی (خەنین)ی کوردییەوە وەرگیراوە، واتە: پێکەنین، کە دوو بەشە بەم جۆرە: خەن + ە.

خەن : ڕەگی چاوگی (خەنین)ە.

ە : پاشگرە و چۆتە سەر ڕەگ، ناوی چاوگی دروست کردووە.

زەندەق چوون : لە زمانی کوردیدا زۆر باو و زانراوە و مەبەست ترسی زۆر لە وزە بەدەرە، بەشی یەکەمی وشەکە (زەندەق)ە، لەگەڵ وشەی (زەندیق) و (زەندەقة) کراو بە عەرەبین و ڕەگ و ڕیشەی پێش ئیسلام و پێش زایینیان هەیە.

زەندیق (زندیق)، کراو بە عەرەبییە، (لە پەهلەڤیدا zandīk و لە ئەڤیستادا sanda، واتە گوناه.) بە واتای پەیڕەوی مانی و بێدینی و دەهری هاتووە، ئەم وشەیە لە عەرەبیدا کۆیش کراوەتەوە و بوو بە: (زنادقە) و زەندەقە (زندقە). ع. زەندیق بوون، بێ ئاین، لە دەروونندا بێ ئاین بوون بەڵام خۆپیشاندان بە ئایندار.[٢٧]

با لێرەدا فۆرمە کۆنەکانی بخەینە ڕوو:

زەند : (لە ئەڤیستادا azanti = لێکدانەوە و ڕوون کردنەوە.)، لێکدانەوەی ئەڤیستا بە زمانی پەهلەڤی لە سەردەمی ساسانییەکاندا.[٢٨]

زەند و ئەڤیستا : ئەڤیستا، کتێبی ئاینی زەردەشتە و، زەند : واتە لێکدانەوە و ڕوون کردنەوەی بە زمانی پەهلەڤی، لە ئەدەبیاتی فارسیدا هەر دوو بەشەکە بەسەر یەکەوە بە واتای (ئەڤیستا) بەکارهاتووە.[٢٩]

زەندیك : لە ئەڤیستادا ((زەندە))، واتە کەسێ کە پەیڕەوی ئاینی مەزدایی نەبێت و یان لێی هەڵگەڕابێتەوە. ئەم وشەیە بەزۆری لەگەڵ (جادوو)دا دێت، بە واتای (جادووگەر). مانی زانای گەورەی سەردەمی ساسانییەکان بووە، لەلایەن مووبەدانی زەردەشتیەوە بە هەمین وشەی (زەندیك) تاوان بار کرا، ئەمە کراو بە عەرەبییەکەی (زندیق)ە، لەسەرچاوەکانی دوای ئیسلامدا زۆر بەرچاو دەکەوێت، (دکتۆر تفضلی) نووسیوێتی کە (زەندیك) بەو کەسە دەوترێت کە تێکستە ئایینییەکان بە

پێچەوانەی شەرع بەشێوەی ڕێگا نەدراو لێکبداتەوە. (مینو، ص١٣٥)، (وند. فر، ١٨، بند، ٥٥ـ زیر)[٣٠]

لێرەدا زۆر بە کورتی باسی مانی دەکەین:

مانی ناوی وێنەساز و نەقاشێکی کۆنە و، داوای پێغەمبەری خودای دەکرد، ناوی باوکی ((پتك)) یان ((فاتك)) بوو، کە لە شازادەکانی ئەشکانی بووە، دایکی ناوی مریەم بوو، مانی لەساڵی ٢١٦ز، لە دێی ((ماردنیر))ی نزیك بابل لەدایك بووە، کتێبەکەی ناوی ((ئەرژەنگ)) یا ((ئەرتەنگ))ە، کە بیروباوەڕی ئەوی تێدایە، ئەم کتێبە بە وێنە و نەقشی جوان جوان، ڕازاوەتەوە، مانی لەساڵی ٢٧٧ز لە (جوندی شاپوور) کۆچی دوایی کردووە.[٣١]

وەکو باس کرا، بەشی یەکەمی وشەکە (زەندەق)ە و، گەلێ واتای مەترسیدار دەبەخشێ، وەکو: بیدینی و ڕەفتار و کردەوە بە پێچەوانەی ئاین، ئەمە لەپێش ئیسلام و لەدوای ئیسلامیش، تاوانێکی گەورە و مەترسیدار بووە و ئەو کەسەی کە ئەمەی بەسەردا ساغ بووبێتەوە سزاکەی کوشتن بووە و، ڕوو بەڕوو بوونەوەیش بەرامبەر بەم تاوانە گەورەیە لەپاش ڕۆژگارێکی دوور و درێژ بووە بە (زەندەق چوون) لە زمانی کوردیدا، کە بە واتای ئەو پەڕی ترس دێت.

زێراب : وشەکە زانراوە.

دوو بەشە: زێر + اب.

زێر = زیر : ژێر.

اب = ئاب : ئاو.

لە زمانی فارسیشدا (زیراب)ە، بەهەمان واتا.

سواڵکەر : زانراوە.

ئەم وشەیە دوو بەشە: سواڵ + کەر.

سواڵ : سوواوی وشەی (سؤال)ی عەرەبییە.

کەر : بڕوانە وشەی: یاریکەر.

سەراب : ئەم وشەیە چۆتە زمانی عەرەبیشەوە. کاتێ کە تیشکی خۆر دەدات لە بیابانێکی پان و بەرفراوان، دووبارە تیشکەکە دەداتەوە و، لە دوورەوە لە گۆماوێك دەچێت. سەراب واتا سەری ئاو، ڕووی ئاو، وشەکە دوو بەشە:

سەر + اب.

سەر : ڕوو.

اب = ئاب : ئاو.

سەرداب : وشەیەکی باو و زانراوە و دوو بەشە:

سەرد + اب.

سەرد : سارد.

اب = ئاب : ئاو.

سەرسیر : ناوی دێیکە لە ناوچەی سلێمانی سەر بە قەزای چوارتا. ئەم وشەیە دوو بەشە: سەر + سیر.

سەر : کورتکراوە، یان سوواوی وشەی (سەرد)ە واتە سارد.

سیر : پاشگرە و بەمەبەستی شوێن بەکاردێت.

سەرسیر : واتە شوێنی سارد، ناوچەی سارد، بەشی دووەمی ئەم وشەیە (سیر)ە، لە وشەی (گەرمەسێر)ی کوردیدا (سێر)ە و پاشگرە و بە هەمان مەبەست بەکاردێت.

سەقامگیر : ماوەیەکە بووە بە وشەیەکی باوی ئەم سەردەمە لە زمانی کوردیدا، وشەکە دوو بەشە:

سەقام + گیر.

سەقام : گۆڕدراوی وشەی سیقام (=سیقام)ی عەرەبییە و کۆیە. واتە: نەخۆشییەکان، تاکی ئەم وشەیە سەقیم (= سقیم)ە، واتە نەخۆش.

گیر : ڕەگی چاوگی گرفتەن (= گرفتن)ی. ف. یە، واتە (گرتن) کە ڕەگی ئەمەیان (گر)ە.

ئەگەر وشەی لێکدراوی سەقامگیر ڕاستەوخۆ هەڵبگێڕینەوە سەر کوردی دەبێ بڵێین: نەخۆشییەکان گر!!

سیخوڕ : لە بیرم دێ کە خوالێخۆش بوو کامەرانی شاعیر دەیوت: بۆ یەکەم جار من وشەی (سیخوڕ)م بەکارهێناوە بە واتای جاسووس، دەیشی زانی، کە ناوی جۆرە گیانلەبەرێکە، لە کوردستاندا ناسراوە و بە فارسیش (سیخور، سیخول)ی پێدەوترێت، کە جۆرە گیانلەبەرێکە لە خێزانی ژیشك = ژووژوو، بەلاّم لە ژیشك گەورەتر و، لە کوردەواریدا ڕاو دەکرێت و گۆشتی دەخورێت و لەشی داپۆشراوە بە دڕکی درێژی وەکو سیخ و ڕەنگی ڕەش و سپییە و دەڵێن گوایە ئەو دڕکانە دەوەشێنێت بۆ بەرگری کردن لە خۆی.

وشەکە دوو بەشە: سیخ + وڕ.

سیخ : هەر شتێکی درێژ و نووك تیژ کە لە فلز یان دار دروست کرابێت، ئەم وشەیە ڕەگ و ریشەی زۆر کۆنە:

لە زمانی سانسکریتدا ـ Cikha واتە (نووك، چزوو، دەنووك)، لە کوردیدا ـ Sîxû, Sîxî (فتیلە)، لە بلووچیدا ـ Sî , Sîh (= سیخ)، لە ئەفغانیدا ـ Sîx، لە گێلەکیدا ـ Sêx، کراو بە عەرەبییەکەی (سیخ)ە، لە تورکیدا ـ شیش، کە لە ئاسنی باریك و درێژ دروست دەکرێت و گۆشتی پێدەبرژێنن.(٣٢)

وڕ : پاشگرە بە واتای خاوەن.

شەوە زەنگ : واتە شەوی تاریك، بەشی دووەمی وشەکە (زەنگ)ە و گەلێ واتای جۆراوجۆری هەیە، بەلاّم لێرەدا واتە تاریك، بە واتای ڕەشیش زۆر بەکارهاتووە، وشەی (زەنگی)ش هەر لەمەوە وەرگیراوە و بە یەکێ دەوترێت کە خەڵکی (زەنگبار) بێت و ئەمیش دوورگەیەکە لە ئۆقیانووسی هیند، نزیکی کەنارەکانی ئەفەریقا، کە دانیشتوانی قولەڕەشن، هەروەها بە

قولـەڕەش و پێـست ڕەشـیش دەوتـرێ، وشـەی زەنگـی چـۆتە زمـانی عەرەبییەوە و بووە بە (زنجی) واتە قولـەڕەش، وشـەی زەنـگ و زەنگـی لـە شیعری کۆنی کوردیدا بەو واتایانەی کە باس کراون، بەکارهاتووە.

عەرز و حال، قەتڵ و عام : ئەم دوو وشە لێکدراوەیـە، هـەر یەکـەیان دوو وشـەی عەرەبییە و تیپی (و) وا لە ناوەراستیاندا، کـە ئـامرازی خـستنە سـەرە و لـە شـێوە زاری هەورامییـەوە هـاتووە و، ئـەمڕۆ لـەجیاتی ئـەوە، لـە کرمـانجی خوارووداا تیپی (ی)ی خستنە سەر بەکاردێت. ئەگەر هەر دوو وشەی نـاوبراو بەپێی ڕێزمانی ئەمڕۆ بەکاربهێنین دەبێ بڵێین:

عەرزی حاڵ، قەتڵی عام.

فەراهەم کردن : وشـەیەکی نوێیـە لـە کوردیـدا ئـەمڕۆ بـەکاردێت. بەشـی یەکـەمی فەراهەم (= فراهم)ی. ف. یە، گەلێ واتای هەیە وەك: ئامادە، کۆبـووەوە لـە شوێنێکدا، لەگەڵ یەکتریدا ... هتد.

قوبــوولی = قــوبڵی = بــرنج : هەنـدێ جـار بـیرم لـەم وشـەیە دەکـردەوە و نەمدەزانی لە چییەوە هاتووە و بۆچی ئەم وشـەیە بـە واتـای چێـشتی بـرنج بەکاردێت. دیارە کە تیپی (ق) لە کوردیدا نەبووە و هاتۆتە زمانەکەمانـەوە. نزیکەی (٣٠) سی ساڵێ لەمەوبەر، چەند دۆستێ لە شوێنێکدا دانیشتبووین، باس باسی زمان و ڕابوردووی هەندێ وشە بوو، پرسـیم و وتم: نـازانم وشـەی قوبوولی و قوبڵی لە چییەوە هاتووە؟

یەکێ لە دانیشتوان وتـی: لـە بـاوکم بیـستووە، دەیـوت: لـەکاتی خۆیـدا چەند بنەماڵەیـەکی ئـەفغانی لـە سـلێمانیدا نیـشتەجێ بـوو بـوون و جارەهـا لێیانم بیستووە، لەجیاتی برنج وشەی (کابولی)یان بەکاردەهێنا و دەیـان وت با (کابوولی)یەك لێبنێین،هەر ئەم کابولییە بوو، کە بوو بە قوبوولی و قوبڵی.

قەد : وشەیەکی نوێیە لە ڕێزمانی کوردیدا و لەجیاتی (چـاوگی کرتـاو) بـەکاردێت، وشەی (قەد) عەرەبییە و بە واتای بەژن وبالاّ بەکاردێت و، ئەم وشەیە چۆتە

بەشـــی زۆری زمـــانی نەتـــەوە ئیـــسلامییەکانەوە و هـــەر بـــە هـــەمان واتـــا عەرەبییەکەی بەکاردێت.

قەڵا دووشکان : واتە سەرشانەکان، ئـەوەی کـە لـەم وشـەیەدا سـەرنج ڕادەکێـشێ وشەی (دووش)ە و واتا (شـان) قـەڵا دووشـکان واتـە سەرشـانەکان. وشـەی (دووش) ئـەمڕۆ لـە کوردیـدا بـە تـەنهایی بەکارنایـەت و لـە زمـانی فارسـیدا وشەیەکی باوە بە واتای شانی کوردی.

قەیران : وشەیەکی نوێی ئەم سەردەمەیە لە کوردیدا، لـەوە دەچـێ کـە لـە (قـیران kiran.)ی تورکییەوە هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە، لە تورکیدا واتە: پەتا و ئەو نەخۆشییانەی کە لە یەکێکەوە تووشی یەکێکی تر دەبێت، بەتایبـەتی لەناو ئاژەڵدا.(٣٣)

کازییوە : سەرەتای دەمە و بەیان، یان بـەرە بـەیان، وشـەی کـازییوە، گـۆڕدراو و سوواوی وشەی (کاذبة)ی عەرەبییە، واتە درۆیین، و (کاذبة)ش کـورتکراوەی (الصبح الکاذب)ە، و لەگەڵ ئەمەشدا (الصبح الصادق)هەیە.

الصبح الکاذب : بەو دەمە و بەیانییە دەڵێن، کە لەپێش (الصبح الصادق)دا، دەمێکی کورت دەردەکەوێت و دوای ئەوە نامێنێت، واتە بەیانی درۆیین.

الصبح الصادق : ئەو کاتەیە کە ڕووناکی ڕۆژ لەناو تاریکی شەودا بەباشی دەردەکەوێت.

کلۆج : لـە وشـەی لێکـدراوی (بـە هـیچ کلـۆجی)دا، واتـە: بـەهیچ جـۆری، بـە هـیچ ڕەنگێ، وشەی (کلۆج)، گۆڕدراوی (کل وجە)ی عەرەبییە و سوواوە و چۆتە قاڵبێکی سادە و ئاسانەوە، کە ئەمەیان پتر دەگونجێ لە زمـانی کوردیـدا و، کە وترا بەهیچ کلۆجێ، گەلێ لە بارتر و ئاسانترە لـەوەی کـە بـوترێ: بـەهیچ کولو وەجهێ.

گارەگار، گاڵەگاڵ : وشەی گارەگار لە هەولێردا و، وشەی گاڵەگاڵ لە سلێمانیدا، بە واتای دەنگە دەنگ و هەرا و هوریا بەکاردێن، بەڵام (گارەگار) لـە سـلێمانیدا

تایبەتە بە دەنگی مریشك. هەر دوو وشـەی نـاوبراو لـە بنەڕەتـدا گـۆڕدراوی (قال قال)ی عەرەبین.

گفتوگۆ : وشەیەکی لێکدراوە و لەم بەشانە پێکهاتووە:

گفت + و + گۆ.

گفت : گۆڕدراوی وشەی گوفت (= گفت)ە کە چاوگی کرتاوی، گوفتەن (= گفتن)ی. ف. یە، واتە وتن، گوتن.

گـۆ : گـۆڕدراوی، گـوو (= گـو)ی. ف. یـە، کـە ڕەگـی هـەمان چـاوگی (گفتن)ە، کە باسکرا لە فارسیشدا دەڵێن: گوفـت و گـوو (= گفـت و گـو) بـە هەمان مەبەست.

گوێ بیست بوون : چاوگێکی داتاشراوی نوێی نابەجێیە و ئەمڕۆ زۆر بەکاردێت لـە نووســیندا و، لــە ڕادیــۆ و تەلــەفزیۆن و وتووێــژدا دەبیــسترێت لــەجیاتی (بیستن)، کە چاوگێکی سادە و ڕەسەن و زۆر باوی کوردییە، لەباتی ئـەوەی کە بڵێن: (بیستی)، کەچی دەڵێن: (گـوێ بیـستی بـوو)، خـۆ ئەگـەر لەسـەر هەمان دەستوور، ئەم چاوگە سادانە: (گرتن، دیتن، چەشـتن، گەسـتن، .... هتد)، دابتاشین، دەبێ بڵێین: (دەست گـرت بـوون، چـاو دیـت بـوون، زمـان چەشت بوون، دان گەست بوون، .... هتد)، ئینجا بەگوێرەی ئەم داتاشینە، ئەگەر بمانەوێت بڵـێن: (گرتـی، دیتـی، چەشـتی، گەسـتی، .. هتـد)، دەبـێ بڵێین: (دەست گرتی بوو، چاو دیتی بوو، زمان چەشـتی بـوو، دان گەسـتی بوو، ... هتد).

ئایا ئەمە چەندی بە چەندە؟!!

گیروگرفت : وشەیەکی لێکدراوی پێکهاتووە لە:

گیر + و + گرفت.

گیر : ڕەگی چاوگی گرفتەن (= گرفتن)ی. ف. یە. واتە: گرتن.

گرفت : چاوگی کرتاوی گرفتەن (= گرفتن)ە.

لێــدوان دان :   کوا چاوگی وا لـە زمـانی کوردیدا هەیـە؟ ئەمـە چـاوگێکی نـوێی داتاشراوە، لەجیاتی: لێدوان، وتن، قسەکردن بەکاردەهێنرێت. هەنـدێ جـار دەبیسترێت، یان لە نووسـیندا بەرچـاو دەکـەوێت و دەڵـێن یـان دەنووسـن: لێدوانێکی دا، لەجیاتی ئەوەی کە بڵێن: دوا، وتی، قسەی کرد.

ماسوولکە :   سوواوی وشەی (ماسیولکە)یـە، واتـە ماسـی بـچووك، کـە دوو بەشـە: ماسی + ولکە.

بەشی یەکەم زانراوە و، بەشی دووەمیش پاشگرە و بە مەبەسـتی بـچووك کردنەوە بەکاردێت. بەرامبەر بە وشەی ماسولکە، وشەی (ماینچە)مان هەیە، کـە ئەمــەیان بـۆ ماسـولکەی ئـاژەڵ و مـەڕ و مـاڵات بـەکاردێت و ئەمــەیان گــۆڕدراو و ســوواوی وشــەی (ماهیــچە)ی. ف. یــە، ئــەمیش دوو بەشــە:

ماهی + چە.

ماهی : ماسی.

چە : پاشگری بچووك کردنەوەیە.

وشەی ماسی کوردییە و، مـاهی فارسـییە. وشـەی ماسـی ڕەگ و ڕیشـەی زۆر کۆنی هەیە لە زمانە هیندۆ ئەوروپییەکاندا و دەگەڕێتەوە بـۆ ئەڤیـستا و هیندی کـۆن، کـە ڕابـوردووی نووسـراوی پـتر لـە سـێ هـەزار سـاڵی هەیـە و هـەروەها لـە شـێوە زمانـەکانی تـری کـوردیش دا هـەمان ڕەسـەنی بەرچـاو دەکەوێت، لێرەدا بۆ نموونە بەراوردێك دەخەینە ڕوو:

ئەڤیـستا ـ maya، پەهلـەڤی ـ māhîk، هینـدی کـۆن ـ mátsya، کـوردی ـ mâsî، بلووچـی ـ mâhîgh, mâhîg, mâhî، ئـەفغانی ـ mâhai، لوڕی ـ mûsî، زازا ـ mâsi، گێلـەکی ـ môhî، مازنـدەرانی و تالشی ـ môï، گەبری ـ mûsû، هەورامانی ـ mâs (ãwi).[٣٤]

ماڵ و مناڵ : لە زمانی کوردیدا زۆر بـاوە و واتاکەیـشی زانـراوە لێـرەدا نموونەیـەك دەهێنینەوە:

کۆڵێ ماڵ و مناڵت   تەزاندوویەتی باڵت[٣٥]

له زمانی فارسیدا (مال و منال) به واتای، سامان و دارایی هاتووه، لێرەدا چەند نموونەیەك دەهێنینەوە:

گرتو می خواهی که معلومت شود رمزی ازآن
در خرابات من آی و تــرك كـن مـال و منـال

* * *

تـرك كـن مال و منال و دل و جـان را در بـاز
پشت بــر خلـق كـن و روی بـه درویشان كـن
(علاء الدولەء سمنانی، دیوان، ١٧، ٢٠٦)[٣٦]

واتە: ئەگەر تۆ دەتەوێت کە هێمایەکت لەمە بـۆ ئاشـکرا ببێـت، وەرە بـۆ وێرانەکەی من، یان مەیخانەکەی من و واز لە ماڵ و سامان بهێنە.

واز لە ماڵ و سامان بهێنە و دڵ و گیان دەربازکە و پشت بکـەرە خـەڵك و ڕوو بکەرە دەروێشان.

* * *

هەروەها (سیف القضات) دەڵێ:

میـل بـه مـال و منـال بهرتـو واز تـو بـود
بعد تو بر من حرام گلشن و باغ و عقار[٣٧]

واتە: ئارەزوو بۆ ماڵ و سامان، لەبەر تۆ و، بۆ تۆیـە، لـەپاش تـۆ گـوڵزار و باغ و سامان و دارایی لە من حەرام بێت.

هەروەها لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێران ـ دانانی ریپکا و ... هاتووە:

..... وی نەدر پی جاه و مقام بود، نەخواهان مال و منال .... [٣٨]

واتە: .... ئەو نە بەدوای پلـە و پایـەوە بـوو، نـەئارەزووی سـامان و دارایـی دەکرد ....

(مال و منال) عەرەبییە و چۆتە زمانی هەندێ لە نەتەوە ئیسلامییەکانەوە بە هەمان واتا عەرەبییەکەی و، هەنـدێ نموونـەمان بـۆ هێنایـەوە، بـەڵام لـە زمانی کوردیـدا دەنـگ و واتاکـەی گـۆڕاوە و بـووە بـە (مـاڵ و منـاڵ، مـاڵ و

منـدالٚ) و بەشـی دووەمەکـەی، کـە (منـال)ە بـووە بـە (منـالٚ، منـدالٚ) و ئەمڕۆیش وشەیەکی زۆر باوە لە زمانەکەماندا.

ماندوونەناس : وشەیەکی داتاشراوی نوێیە لە زمانی کوردیـدا، بەمەبەسـتی ئـەوە بـەکاردێت: کەسـێ کـە مانـدوێتی نـەزانی و مانـدوو نـەبێت و زۆر بەرگـەی ماندوێتی بگرێت، وشەکە دوو بەشە و هەردووکیان کوردین و زانـراون، بـەلاٚم لە ڕاستیدا ئەو واتایە ناگەیەنێت کە مەبەستە، ئەگەر وشەی (ماندوونـەناس) لێکبدەینەوە، واتە: ئەو کەسەی کە ماندوو ناناسێت.

ماندوو : ئـەو کەسـەیە کـە مانـدوو بـووە و ماندوونـەناس، ئـەو کەسـەیە، ئەوەی کە ماندوو بێت نایناسێت، دیارە ئەمە واتایەکی ئـەوتۆ نابەخـشێت و دوورە لـە مەبەسـتەوە. وشـەی (ماندوونـەناس) گوایـا وەرگێڕانـی وشـەی خەستە ناپەزیر (= خسته ناپـذیر)ی. ف. یە، وسێ بەشە:

خەستە + نا + پەزیر

خەستە : ماندوو.

نا : ئامرازی نەفییە.

پەزیر = پـەذیـر : ڕەگـی چـاوگی پـەزیر و فتـەن (= پزیـرفتن)ی. ف. یـە، واتە: دان پێدانان، قوبوولٚ کردن.

کەواتـە، خەسـتە ناپـەزیر (=خـستە ناپـذیـر) ئـەو کەسـەیە کـە دان بـە ماندوێتیدا نانێت و ماندوێتی قوبوولٚ ناکات. نا بەو جـۆرەی کـە لـە کوردیـدا داتاشراوە، وەکو باس کرا.

ملاٚك = **مراك** : واتا کەوچك، ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا (ملعقه)ی عەرەبییە و، چۆتە زمـانی فارسیـشەوە بەشـێوەی مەلاقـە (= ملاقـە) و لـە فارسـیدا بـە واتـای کەوچکی گەورە بەکاردێت، ئێمە لە کوردیدا پێی دەلٚێین (ئەسـکوێ) کـە لـە کەوچك گەورەتر و قووڵترە و بۆ تێکردنی شۆربا و شتی شلە بەکاردێت.

مەحموودی بێزەواد = **مەحمووی بێزەواد** : ئەمە لە زمانی کوردیـدا بـاوە و دیارە بە چ مەبەستێ بەکاردێت و لە پەندی پێشینانداا بەکاردێت و دەلٚێن:

ئاگای لە مەحموودی بێزەواد نییە

ئەمە بە یەکێك ئەوترێ کە لە شتێك بێ ئاگا بێ.(٣٩)

لەم وشە لێکدراوەدا، هەردوو وشەکە لە بنەڕەتدا عەرەبین و لە کوردیدا ئەو گۆڕانەی بەسەرداهاتووە، بابزانین (مەحموود) چییە و (بێزەواد) چییە؟

مەحموود : گۆڕدراوی وشەی : مەعبوود (= معبود)ی. ع.ە، واتە: پەرستراو، کە مەبەست خوایە.

زەواد : گۆڕدراوی وشەی: زەوال (= زوال)ی. عەرەبییە، واتە لەناوچوون، نەمان. بێزەواد (= بێ زوال): ئەوەی کە لەناوناچێ و نەمر و هەمیشەییە، کە مەبەست خودایە.

کەواتە، مەحموودی بێزەواد: گۆڕدراو و سوواوی مەعبوودی بێ زەوالە، واتە: ئەو خوایەی کە هەر هەبووە و هەر هەیە.

مێخەك : زانراوە و دوو بەشە:

مێخ + ك.

مێخ : بزمار، بەلأم ئەمڕۆ بەو شیشە ئاسنە، یان دارە نووك تیژە دەوترێت کە نزیکەی ٣٠سم درێژە و دادەکوترێ بە دیواردا بۆ هەڵواسینی شت، یان دادەکوترێت بە زەویدا، بۆ بەستنەوەی ئەسپ و کەر و گا و .... هتد.

ك : پاشگرە بۆ مەبەستی بچووك کردنەوە بەکاردێت.

وشەی مێخەکیش لە بزمارێکی بچووك یان لە مێخێکی بچووك دەچێت، بۆیە پێی دەڵێن: مێخەك.

ناڵبەند : زانراوە، دوو بەشە:

ناڵ + بەند.

ناڵ : سوواوی وشەی (نعل)ی عەرەبییە.

بەند : ڕەگی چاوگی، بەستەن (= بستن)ی. ف. یە. واتە: بەستن. بەلاّم ڕەگی چاوگی (بەستن)ی کوردی (بەست)ە.

نــاوزەد = **ناوزەنــد** : وشەیەکی داتاشراوی نوێیە، لە زمانی کوردیدا، گوایا هەڵگەڕاوەی وشەی نامزەد (=نامزد)ی. ف. یە، و بەم واتایانە هاتووە: ناوبراو، کەسێکی دیاری کراو بۆ کارێ، دامەزراو، دەزگیران.

وشەی ناوبراو لە هەر دوو زمانەکەدا دوو بەشە:

ناو + زەد ، نام + زەد.

ناو : (نام)ە لە فارسیدا.

زەد : چاوگی کرتاوی، زەدەن (= زدن)ی. ف. یە، واتە: لێدان.

ئەمە ماوەی چەند ساڵێکە وشەی (نام زد)ی فارسییان کردووە بە (ناوزەد)، لە ماوەیەکی زۆر کەمیشدا بووە بە (ناوزەند)، ئینجا خوا دەزانێ لەپاش ماوەیەکی تر (ناوزەند) دەبێ بە چی؟!

نایاب : وشەیەکی باوە و زانراوە لە زمانی کوردیدا، و دوو بەشە:

نا + یاب.

نا : ئامرازی نەفییە.

یاب : ڕەگی چاوگی یافتەن (= یافتن)ی. ف. یە، واتە دۆزینەوە، پەیداکردن، بە دەست هێنان.

کەواتە هەر شتێ کە دەگمەن بێت و بە ئاسانی دەست نەکەوێت نایابە.

نشین : لە وشەی: (جێ نشین، خانەنشین، .... هتد)ی کوردیدا بەکاردێت و نشین: ڕەگی چاوگی نیشستەن (= نشستن)ی. ف. یە، واتە دانیشتن.

نمایش : وشەیەکی نوێی ئەم سەردەمەیە لە زمانی کوردیدا، واتە: پیشان دان، دەرخستن. وشەی نمایش دوو بەشە:

نمای + ش.

نمای = نەمای + ش.

نەمای : ڕەگی چاوگی نـەمووده‌ن (= نمـودن)ی. ف. یـە، واتـە: پیـشان دان، دەرخستن، ئاشكرا كردن، هەروەها بە واتای كـردنیش دێـت لـە كۆتـای كاری لێكدراوی فارسیدا.

ش : پاشگرە و كاتێ كە دەچێتە سەر ڕەگ ناوی چاوگ دروست دەكات.

نوشتە : دوعا، چەند ئایەت و خواستێكە، كە لەسەر پارچە كاغـەزێ دەنوسـرێت و دەپێچرێتەوە و بەرگی موشەممای تێدەگیرێت، بۆ پیرۆزی و خۆپاراسـتن لـە بەلاّ و ... هتد، بەكاردێت. دیارە ئەم وشەیە لە نەویشتە (= نوشـتە)ی. ف. وە، وەرگیراوە، كە بە واتای (نووسراو) دێت، لە زمانی فارسیدا، (نوشـتە)ی كوردیش هەر جۆرە نووسراوێكە وەكو باس كرا. (نوشتە) پێكهاتووە لـە دوو بەش: نوشت + ە.

نوشت : چاوگی كرتاوی نەویشتەن (= نوشتن)ی. ف. یە، واتە: نووسین.

ە : پاشگرە.

نەوسن : چـڵێس، ئـەو كەسـەی كـە زۆر ئـارەزووی خـواردنی هـەبێت، وشـەكە دوو بەشە: نەوس + ن.

نەوس : سوواوی وشەی (نفس)ی. عەرەبییە.

ن : پاشگرە، و واتای زۆریی ئەو وشەیە دەبەخشێت كە دەچێتە سەری.

وەرزش : وشەیەكی باو و زانراوە لە زمانی كوردیدا و دوو بەشە:

وەرز + ش.

وەرز : ڕەگـی چـاوگی وەرزیـدەن (= ورزیـدن)ی. ف. یـە، واتـە وەرزش كردن، كاركردن، تێكۆشان، هەوڵدان.

ش : پاشگرە و لەگەڵ ڕەگدا ناوی چاوگ دروست دەكات.

هەسـت و نەسـت : گـۆڕدراو و سـوواوی وشـەی هەسـت و نیـست (= هـست و نیست)ی. ف. یە، هەست و نیست: بریتییە لە هەموو دارایی مەردوم

((هەست و نیست)) فیسارم بە دەستە. (خاڵ)

لـە زمـانی فارسـیدا هەسـت و نیـست (= هـست و نیـست) واتـە: بـوون و نەبوون، دارایی و دەست کورتی، سامان و هەژاری.

سەیر ئەوەیە، وشەی (نەست) کە گۆڕدراوی (نیست)ە و، نیـستیش واتـە: نییە، کەچی ئەمە چەند ساڵێکە بەکاریدەهێنن بە واتای ناخ و دەروون.

یاریکەر = یـاریزان : مـاوەی چـەندەها سـاڵە ئـەم (یاریکـەر)ەیـان کـردووە بـە (یـاریزان)، تـەنها لەبـەر ئـەوەی کـە کۆتـایی دێـت بـە (کـەر)، بـەکارهێنانی ئەمەیان بە عەیب و شوورەیی داناوە، چونکە وایان زانیوە کە ئـەم (کـەر)ە، بە واتای (گوێدرێژ) هاتووە و گۆڕیویانە بە (زان)، کە ڕەگی چاوگی (زانین)ە و، بەم جۆرە وشەی داتاشراوی (یاریزان)یان دروست کردووە. ئەم (کـەر)ە، لە کۆتایی زۆر وشەی تری کوردییەوە هاتووە، چ لە ئەدەبی کۆنماندا، چ لـە شێوە جیاجیاکانی زمانەکەماندا، بەشێوەیەکی ئاسایی هـەر لـە زۆر کۆنـەوە بەکارهاتووە و، ئێـستاش هـەر بـەکاردێت، بـۆ نموونـە: ڕاوکـەر، چێـشتکەر، نانکەر، سواڵکەر، کارەکەر، ئیشکەر، ... هتد.

بابزانین ئەم (کـەر)ە چییە و لـە چـییەوە هـاتووە؟ ئـەم (کـەر)ە ڕەگـی کـۆنی چـاوگی (کـردن)ە و، تـا ئـەمڕۆ لـە زمانەکەمانـدا ماوەتـەوە و بەکارهێنانیشی زۆر ئاساییە لەگەڵ وشەدا، لەبەر ئـەوەی کـە ڕابوردوویـەکی پتر لە سێ هەزار ساڵی هەیە، ئەمە بۆتە هۆی ئـەوەی کـە ڕەسـەنایەتییەکی زۆر گرنگـی هـەبێت، لـەم بارەیـەوە بـیروڕای (م. کلێمـان هـوار M.Clement Huart) دەخەینـە ڕوو، کـە لـە ئـەنجامی کـار و لێکۆڵینەوەیەکی زۆردا، باوەڕی وایە، کە زمانی ئەڤیـستا، زمـانی مادەکانـە. (هـوار) شـیوە زمـانی چـوارینەکانی بابـا تـاهیری لـوڕ، دەباتـەوە بـۆ سـەر ئەڤیستا و هەوڵ دەدات، ئەوە بسەلمێنێ کە چەند شێوەیەك لە شێوە زمانە جۆراوجۆرەکـان، لـە شـوێنە دوور و شـاخاوییەکانی ئێـران، بەتایبـەتی لـە ڕۆژئـاوای ئێرانـدا، واتـە مـاد، (کـە کوردسـتانی ئێـران دەگرێتـەوە) بـەکاردەهێنرێت، لـە ئەڤیـستاوە هـاتوون و دەچـنەوە سـەر ئەڤیـستا، بـەم

شێوە زمانانە دەوترێت (مادی نویَ) ـ ئینجا هوار دەڵێ: لەم شێوە زمانانەدا (کەر) ڕەگی چاوگی (کردن) و لە ئەڤیستایشدا هەروایە و، وەکو خۆی ماوەتەوە. پرۆفیسۆر ئیدوارد براون لەم بارەیەوە دەڵێ: بەگوێرەی ئەم بۆچوونە زانستییە، توانا و داهێنان و بۆچوونی وردی (هوار)مان بۆ دەردەکەوێت، کە هێشتا لە ئێراندا، چەندەها شێوە زمان هەیە، کە زمانی ئەڤیستامان پێدەناسێنێت و لەوانەیش شێوە زمانی چوارینەکانی بابا تاهیرە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی یانزەهەمی زایین.(٤٠)

لێرەدا چەند نموونەیەکی شیعری شاعیرانمان دەخەینە ڕوو، کە (کەر)ی ڕەگی کۆنیچاوگی (کردن)یان بەکارهێناوە.

بابا تاهیر دەڵێ:

تەکە زوونی بە موو چارە بیا موز
کە ئێن تیرە شەوان واکی (کەر)ەم روز(٤١)

واتە: تۆ کە دەزانی چارەیەکم فێر بکە، کە ئەم شەوە تاریکانە لەگەڵ کێ ڕۆژ بکەمەوە.

بشوم ئالا لە زاران دل (کەر)ەم شاد
دیم ئالالە هەم داغی تە دیرە(٤٢)

واتە: بچم بۆ ناو گوڵاڵە زاران دڵ شاد بکەم، بینیم گوڵاڵەیش داغی تۆی پێوەیە.

ز دووشەم باری ئەرباری نەگیری
(کەر)ی سەر باری باروم تاکەی و چەند(٤٣)

واتە: ئەگەر جاریَ باریَ لەسەر شانم هەڵنەگریت، تاکەی و چەند باری تر دەخەیتە سەر شانم.

صەیدی هەورامی دەڵێ:

شەماڵ وێت (کەر)ە بە زوانوومن
واچە بە شیرین سۆی چە مانوومن(٤٤)

واتە: ئەی بای شەماڵ بە زمانی منەوە بڵێ بە شیرین: ڕووناکی چاوم.

مەولەوی دەڵێ:

جە دووریت دەروون مەوج دەریای هوون

مدۆ وە چەمدا بەڵام چێش (کەر)وون[٤٥]

واتە: لە دووریت دەروونم پڕە لە شەپۆلی دەریای خوێن، ئەو شەپۆلانە دەدات بە چاوەکانمدا، بەڵام من چی بکەم.

خانای قوبادی دەڵێ:

وێنەی نیزامی سەیقەل دەر زەینم

بە سورمەی دانش ڕەوشەن (کەر) عەینم[٤٦]

واتە: وەکو نیزامی بیر و هۆشم زاخا و بدەرەوە، یان بیر و هۆشم ساف و بێگەرد بکە، بە کلی زانست چاوم ڕووناك بکەرەوە.

دەبێ ئەوە بزانین کە جیاوازیش هەیە لە واتای وشەی (یاریکەر) و (یاریزان)دا، یاریکەر، ئەو کەسەیە کە یاری دەکات، یان پیشەی یاری کردنە، بەڵام یاریزان، ئەو کەسەیە کە یاری دەزانێت و مەرجیش نییە کە یاری بکات، خۆ ئەگەر وشەی (یاریزان) بەکاربهێنرێت بە مەبەستی (مدرّب)ی عەرەبی، تا ئەندازەیەك باشترە لەو واتایەی کە ئێستا بۆی بەکاردەهێنرێت.

ئەوەی کە لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە، دەستکاری کردنی وشەیەکی کوردی کە مۆرك و ڕەسەنایەتی پتر لە سێ هەزار ساڵ لەمەو پێشی پێوەیە، گۆڕین و گوم کردنی ئەو تایبەتمەندییە گرنگەی کە هەیەتی، کارێکی زۆر نابەجێیە و ستەمێکە لە زمانەکەمان دەکرێت.

پەراوێزەکان

١ـ برهان قاطع ـ باهتمام دکتر محمد معین ـ چاپ دوم ـ ١٣٤٢ به سرمایه کتابفروشی ابن سینا ـ تهران.

٢ـ سەرچاوەی پێشوو.

٣ـ منتخب قابوسنامه ـ باهتمام آقای سعید نفیسی ـ ١٣٢٠ سر آغاز، ص٣٢.

٤ـ فرائد الادب در نظم و نثر منتخب ـ تالیف عبدالعظیم قریب ـ چاپ ششم، تهران، ١٣١٧ ـ ص٨٧ـ ص٨٨.

٥ـ قابوسنامه ـ عنصر المعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار ـ باهتمام غلا محسین یوسفی، انتشارات علمی و فرهنگی ـ چاپ نهم، تهران ١٣٧٧، ص١٧ـ ص٢١٧.

٦ـ برهان قاطع.

٧ـ شرح احوال و آثار دو بیتی های بابا طاهر عریان ـ سلسله انتشارات انجمن آثار ملی ـ ١١٣، چاپ دوم، به کوشش دکتر جواد مقصود، ١٣٥٤ خورشیدی، ص١١١.

٨ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل١١٩.

٩ـ شیرین و خوسرەو ـ خانای قوبادی ـ محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانە کۆڕی زانیاری کورد ـ بەغدا، ١٩٧٥، ل١٧٧.

١٠ـ گڕی دەروون ـ د. عابد سیراجەددین نەقشبەندی ـ بەرگی سێیەم، ئامادەکردنی: ئەسعەد نەقشبەندی، کوردستان ـ ٢٠٠٥، ل٨٩.

١١ـ فرهنگ ده هزار واژه از دیوان حافظ ـ باهتمام دکتر ابو الفضل مصفی، شرکت انتشارات پازنگ ـ چاپ اول، تهران ١٣٦٩.

١٢ـ شرح غزلهای حافظ ـ نوشته دکتر حسینعلی هروی، مجلد دوم، نشر تنویر، چاپ پنجم ـ تهران ١٣٧٨، ص١٠٠٠.

١٣ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ل١٠٠٠.

١٤ـ سەرچاوەی پێشوو ـ ١٧٤٠.

١٥- اوستاكهن ترين سرود هاى ايرانيان - گزارش و پژوهش: جليل دوستخواه - انتشارات مرواريد، چاپ هفتم، ١٣٨٢ تهران، ص٩٨٨- ص٩٨٩.

١٦- سەرچاوەی پێشوو - ل٩٨٣.

١٧- سەرچاوەی پێشوو - ل ١٠٥٨.

١٨- سەرچاوەی پێشوو - ل ١٠٥٧.

١٩- ديوانی گۆران - بەرگی يەكەم - محەمەدی مەلا كەريم. چاپخانەی كۆڕی زانياری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠، ل٢٣٦.

٢٠- فرهنگ فارسى - دكتر محمد معين - شش جلدى - موسسه انتشارات امير كبير - تهران، ١٣٧٥، چاپ نهم.

فرهنگ بزرگ سخن - دكتر حسن انورى - تهران ١٣٨٢، چاپ دوم انتشارات سخن.

٢١- هەنبانە بۆرينە، فرهنگ كردى - فارسى - هەژار، چاپ اول: ١٣٦٩ - تهران، سروش.

٢٢- ديوان گۆران - ل١٢٩.

٢٣- برهان قاطع.

٢٤- شرح و احوال و آثار دو بيتى بابا طاهر عريان - ل١١١.

٢٥- پەندی پێشينان - شێخ محەمەدی خاڵ، چاپی سێيەم، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم - ٢٠٠٠، ل١٨.

٢٦- امثال و حكم - على اكبر دهخدا، موسسه انتشارات امير كبير، چاپ سوم، ١٣٥٢، تهران - ص٣٤.

٢٧- فرهنگ معين.

٢٨- سەرچاوەی پێشوو.

٢٩- سەرچاوەی پێشوو.

٣٠- اوستا - جليل دوستخواه، ص٩٨٨.

٣١- فرهنگ دانشگر "اعلام" تاليف احمد دانشگر، انتشارات حافظ نوين -١٣٧٠.

٣٢ـ برهان قاطع.
٣٣ـ المعجم التركى ـ العربى، تاليف عبداللطيف بندر و د. ابراهيم داقوقى، وزارة الثقافة و الاعلام ـ ١٩٨٢.
٣٤ـ برهان قاطع.
٣٥ـ فەرهەنگى وشە دوانەكانى زمانى كوردى ـ تاهاى فەيزى زادە، انتشارات صلاح الدين ايوبى، چاپى يەكەم ـ ١٣٦٧.
٣٦ـ فرهنگنامه شعرى ـ تاليف دكتر رحيم عفيفى ـ چاپ دوم سروش ـتهران١٣٦٧.
٣٧ـ پارسى گويان كرد ـ تاليف صديق صفى زاده (بۆرەكەيى) چاپ اول، ١٣٦٦ـ ص٤٤.
٣٨ـ تاريخ ادبيات ايران ـ يان ريپكاو ديگران ـ از دوران باستان تاقاجاريه، ترجمه: دكتر عيسى شهابى، ص٤٠٤، شركت انتشارات علمى و فرهنگى، چاپ دوم، ١٣١٨ ـ تهران.
٣٩ـ پەندى پێشينان ـ خاڵ، ل٢٣.
٤٠ـ تاريخ ادبى ايران، جلد اول، تاليف پروفيسور ادوارد براون ـ ترجمه و تحشيه و تعليق: على پاشا صالح، چاپ دوم ـ انتشارات كتابخانه ابن سينا ـ تهران ١٣٣٥، ص٤٣ـ ٤٤.
٤١ـ شرح احوال و آثار دو بيتى بابا تاهير ـ ص١١٥.
٤٢ـ سەرچاوەى پێشوو ـ ل١٤٦.
٤٣ـ سەرچاوەى پێشوو ـ ل١١١.
٤٤ـ ديوانى صەيدى: ١١١٩ـ١٢٦٥ كۆچى ـ محمد ئەمين كاردۆخى، بە يارمەتى وەزارەتى كاروبارى ژووروو ـ ١٩٧١، ل١٤٠.
٤٥ـ ديوانى مەولەوى: حەسەن گۆران، موحەمەدحيجازى، دەزگاى رۆشنبيرى گۆران ـ چاپى يەكەم ـ ٢٧٠٤ كوردى، ل١٩٧.
٤٦ـ شيرين و خوسرەو ـ خاناى قوبادى ـ محەمەدى مەلا كريم، چاپخانەى كۆڕى زانيارى كورد ـ بەغدا، ١٩٧٥ ـ ل١٤.

سەرچاوەکان

کوردییەکان:

١ـ پەندی پێشینان ـ شێخ محەمەدی خاڵ ـ چاپی سێیەم، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ـ ٢٠٠٠.

٢ـ دیوانی صەیدی: ١١١٩ـ١٢٦٥ کۆچی، محەمەد ئەمین کاردۆخی، بە یارمەتی وەزارەتی کاروباری ژوورووە، ١٩٧١.

٣ـ دیوانی گۆران ـ بەرگی یەکەم ـ محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا، ١٩٨٠.

٤ـ دیوانی مەولەوی ـ حەسەن گۆران ـ موحەمەد حیجازی، دەزگای ڕۆشنبیری گۆران ـ چاپی یەکەم ـ ٢٧٠٤ کوردی.

٥ـ شیرین و خوسرەو ـ خانای قوبادی ـ محەمەدی مەلا کریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٦ـ فەرهەنگی خاڵ ـ نووسراوی شێخ محمدی خاڵ، سلێمانی چاپخانەی کامەران ـ ١٣٩٤ک ـ ١٩٧٤ز.

٧ـ فرهنگ مردوخ ـ مصور ـ کردی، فارسی، عربی ـ تالیف: فاضل شهیر حضرت آیت اللە آقای شیخ محمد مردوخ کردستانی ـ ناشر: غریقی سنندجی. چاپخانه حیدری ـ بهار ١٣٦٢.

٨ـ فەرهەنگی کوردستان ـ گیو موکریانی ـ ١٩٩٩ ـ دەزگای ئاراس.

٩ـ فەرهەنگی وشە دوانەکانی زمانی کوردی ـ تاهای فەیزی زادە ـ انتشارات صلاح الدین ایوبی ـ چاپی یەکەم، ١٣٦٧.

١٠ـ گرێ دەروون ـ د. عابد سیراجەددین نەقشبەندی ـ بەرگی سێیەم، ئامادەکردنی ئەسعەد نەقشبەندی، کوردستان، ٢٠٠٥.

١١ـ هەنبانە بۆرینە، فرهنگ کردی ـ فارسی، هەژار، چاپ اول، ١٣٦٩تهران ـ سروش.

فارسییەکان:

١٢ـ امثال و حکم ـ علی اکبر دهخدا ـ موسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، ١٣٥٢، تهران.

١٣ـ اوستا کهن ترین سرودهای ایرانیان، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، انتشارات مروارید، چاپ هفتم، ١٣٨٠ تهران.

١٤ـ برهان قاطع ـ باهتمام دکتر محمد معین ـ چاپ دوم ـ ١٣٤٢ به سرمایه کتابفروشی ابن سینا ـ تهران.

١٥ـ پارسی گویان کرد ـ تالیف صدیق صفی زاده (بۆرەکەیی) چاپ اول.

١٦ـ تاریخ ادبیات ایران ـ یان ریپکاو دیگران ـ از دوران باستان تاقاجاریه، ترجمه: دکتر عیسی شهابی، ص٤٠٤، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ١٣١٨ ـ تهران.

١٧ـ تاریخ ادبی ایران، جلد اول، تالیف پروفیسور ادوارد بروان ـ ترجمه و تحشیه و تعلیق: علی پاشا صالح، چاپ دوم ـ انتشارات کتابخانه ابن سینا ـ تهران ١٣٣٥.

١٨ـ شرح احوال و آثار دو بیتی های بابا طاهر عریان ـ سلسله انتشارات انجمن آثار ملی ـ ١١٣، چاپ دوم، به کوشش دکتر جواد مقصود، ١٣٥٤ خورشیدی.

١٩ـ شرح غزلهای حافظ ـ نوشته دکتر حسینعلی هروی، مجلد دوم، نشر تنویر، چاپ پنجم ـ تهران ١٣٧٨.

٢٠ـ فرائد الادب در نظم و نثر منتخب ـ تالیف عبدالعظیم قریب ـ چاپ ششم، تهران، ١٣١٧.

٢١ـ فرهنگ بزرگ سخن ـ هشت جلدی ـ دکتر حسن انوری، تهران ١٣٨٢، چاپ دوم، انتشارات سخن.

٢٢ـ فرهنگ دانشگر "اعلام" تالیف احمد دانشگر، انتشارات حافظ نوین ـ١٣٧٠.

٢٣ـ فـرهنگ ده هـزار واژه از دیـوان حـافظ ـ باهتمـام دكـتر ابـو الفـضل مـصفی، شركت انتشارات پازنگ ـ چاپ اول، تهران ١٣٦٩.
٢٤ـ فـرهنگ فارسـی ـ دكـتر محمـد معـین ـ شـش جلـدی ـ موسـسه انتـشارات امـیر كبیر ـ تهران، ١٣٧٥، چاپ نهم.
٢٥ـ فرهنگنامه شعری ـ تالیف دكتر رحیم عفیفی ـ چاپ دوم سروش ـ تهران١٣٦٧.
٢٦ـ قابوسنامه ـ عنصر المعالی كیكاووس بن اسكندر بـن قـابوس بـن وشمگـیر بـن زیار ـ باهتمام غـلا محـسین یوسـفی، انتـشارات علمـی و فرهنگـی ـ چـاپ نهـم، تهران ١٣٧٧.
٢٧ـ منتخب قابوسنامه ـ باهتمام آقای سعید نفیسی ـ ١٣٢٠ سر آغاز، ص٣٢.

تورکییەکان:

٢٨ـ المعجم الترکی ـ العربـی، تـالیف عبـداللطیف بنـدر و د. ابـراهیم داقـوقی، وزارة الثقافة و الاعلام ـ ١٩٨٢.

ملخص البحث

شرح وتجزئة ومقايسة لمجموعة من المفردات

د. محمد نوري عارف

البحث دراسة لمجموعة من المفردات والمصطلحات اوردتها كنماذج مختارة ضمن هذه الدراسة المختصرة، علماً بأن الكثير منها مفردات مركبة او مشتقة ترجع الى اصول عربية او فارسية او اشتقت مشوهة من اللغة الكردية او كردية اصيلة.

إنّ الباحث قارن شارحاً بعض هذه المفردات مع اللغات الهندو- اوروپيه موضحاً التغييرات التي طرأت عليها علماً ان بعض هذه المفردات يرجع تاريخها الى ماقبل الاسلام والميلاد مما يثبت لنا قِدَم واصالة اللغة الكردية.

Abstract

A comparative study of a group of words

Dr. M. N. Arif

The study is about a list of words and terms, mentioned as pattern, though most of them are derivational or compound words of Arabic or Persian origin, even some of them are originally Kurdish or derived distortedly from Kurdish.

The researcher compares these words with Indo-European group of languages shedding light upon changes and modifications came about.

Some of these words have been used before Islam which proves the authenticity and antiquity of our language.

کورد لە بەڵگەنامەی قاجاریدا

"شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری: ١٨٨٠"

إفتتاح ناصری

نووسینی: عەلی ئەکبەر سەرهەنگ

١٢٩٨ کۆچی — ١٨٨٠ ز

و: لە فارسییەوە

محەمەد حەمە باقی

بەرایی- ١ - ئەگەر مەڵبەندە زۆر و جیاجیاکانی کۆکردنەوە و پاراستنی بەڵگەنامەی مێژوویی لە ئێراندا، ئامارێکی زۆری بەڵگەنامەی هەمەبابەتەی ژیانی کوردیان تێدا پارێزراو بێ، بەڵام لە ناو ئەو بابەتانەدا، هیچ بابەتێکیان ئەوەندەی بابەتی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠ز) زۆر نین، چونکە هێشتا هیچ یەکێك لەو چەندین ڕاپەڕین و شۆڕش و بزووتنەوە ئازادیخوازانەی گەلی کورد (کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا ڕوویانداوە)، بەئەندازەی شۆڕشی ساڵی (١٨٨٠ز)، لە لایەن شا و سوڵتانی دەوڵەتانی دراوسێ و سیاسەتمەدارانی دنیاوە، جێی گرنگیی پێدان و هەڵوێست وەرگرتن و سەرنج لێدان نەبوون و لە هەمان کاتیشدا هیچیان ئەوەندەی ئەم شۆڕشە، ڕاپۆرت و نووسین و لێکۆڵینەوەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و سیاسییان لە لایەن نووسەرانی بیانی و کوردەوە لە بارەوە نەنووسراوە و هیچیشیان ئەوەندەی ئەم شۆڕشە و ڕابەرەکەی، بەڵگەنامەی لە ئەرشیفەکانی دنیادا لە دوا بەجێ نەماوە، کە بێگومان هۆی سەرەکی ئەم گرنگیی پێدان و نووسینە زۆرە؛ هەر دەگەڕێتەوە بۆ جۆری بەرنامە و سیستەم و هەڵبژاردنی جوگرافیای ڕاپەڕینەکە و جۆری هەڵکەوتن و بیرکردنەوەی تازە و هاوچەرخانەی ڕابەرە هۆشیارەکەی، کە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە.شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، کە لە دوا چارەکی سەدەی نۆزدەهەمدا، وەك ڕابەرێکی ئایینی و سیاسەتمەدارێکی سەردەمی تازە، دەدرەوشێتەوە؛ کۆمەڵگەی کوردی، لەوپەڕی ژێردەستیی و پەرتەوازەیی و لێکدابڕان و هەژاریی و ژێر باری

زوڵم و زۆرداریی و باج و سەرانە و بێ کاریی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیـدا دەیناڵاند. هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیش، کە نزیکەی چوار سەدە، لە ململانێ و شــەڕێکی پــچڕ پــچڕی بەردەوامــدا دەژیــان، لــە لایەکــەوە زۆربــەی شــەڕ و بەیەکدادانــەکانیان لەســەر خــاکی کوردســتان و لەســەر ئەســتۆی مــەزنان و ئێــڵ و جەماوەری کوردستان بووە؛ کە جەماوەری کوردیش بەئارەزووی خۆیان بووبێت، یان بەزۆرەملێ، لەم شەڕانەدا تێوەگلاون و بوونەتە سووتەمەنی و پاشکۆی یـەکێك لـەم دوو دەوڵەتــە و چــونکە کوردســتانیش کــەوتبووە نێــوان هــەردوو دەوڵەتــەوە، بــوو بەیـەکێك لـە ڕێگـە سـەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گـەورەکانی هـەردوو دەوڵـەت، بـۆ پەلاماردانی شار و مەڵبەندە ستراتیژی و گرنگەکانی یەکتری. لە ئـەنجامی ئەمەشـدا، ئاوایییـەکانی کوردســتان وێــران بــوون، سـامانی بـەتاڵانی لەشـکری داگیرکـار دەبـرا. بەروبوومی کشتوکاڵ و ئـاژەڵی دەفـەوتا، زەرەری گیـانیی زۆری لـێ دەکـەوت.(١) ئـەم داروبارەش هەمیشە کوردستانی کردبووە مەیدانێکی وێرانە و کاولی زۆرانبازیی ئـەم دوو دەوڵەتــە زلهێــزە و ئەمــەش هەمیــشە دەبــووە مایــەی زیــاتر دواکــەوتنی بــاری ئـابووری، کۆمەڵایـەتی، فەرهـەنگی و سیاسـی" کۆمەڵگـەی کـوردەواری؛ کـە سـەرەڕای ئەمانەش، هەر ئەم دوو دەوڵەتە، لە دوای هـەموو شـەڕ و بەیەکـدا هەڵپژانێکـدا؛ کـە بەڕێگەی ڕێکەوتننامە و پەیماننامـە، دوایـی هـاتووە، ئاکامـەکانی مـەرج و داخـوازیی هەریەکەیان لەوی تر؛ بەبارێکی گرانتر، بۆ سەر کوردستان گەڕاوەتـەوە.لـە سـەرەتای سەدەی پازدەهەم و دروستبوونی دەوڵەتی ئێران؛ واتـە: دەوڵـەتی سـەفەوی (١٥٠١ز) و هەوڵدانی شا ئیسماعیلی یەکەم (١٤٨٧ز – ١٥٢٤ز)، بۆ فراوانبوونی سنووری دەسەڵاتی، بەهـەر چـوار دەوری دەوڵەتەکەیـدا و بـۆ پەرەپێـدان و بـەزۆر سـەپاندنی مەزهـەبی شـیعە (کـە لـە یەکـەمین ڕۆژی شـاهێتی خۆیـەوە، شـیعەی کـردە مەزهـەبی ڕەسمیـی دەوڵـەت)، لــە زســتانی ١٥٠٦ بــەدواوە، لــەو هێــرش و لەشکرکێــشییەدا، کــە بــەناو کوردستاندا بۆ سەر دیاربەکر و مووسڵ و بەغـدا (١٥٠٨) و لوڕسـتانی کـرد و داگیر و کـاولی کـردن؛ دەسـتی لـە هـیچ نەپاراسـت و قـەتڵوعامێکی ڕەشـۆکییانە و بـەربڵاوی موسـڵمانانی سـونني مەزهـەبی کـرد.(٢)ئـەم کارانــەی شـا ئیـسماعیل، هەڕەشـە و

مەترسییەکی ڕاستەوخۆی بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد و سوڵتان سەلیم (١٥١٢ – ١٥٢٠ز)ی عوسمانیش لە ساڵی ١٥١٤ز- دا، بەلەشکرێکی گەورەوە، کە بەشێکی کوردی سوننی مەزهەب بوون؛ ئەویش هەر بەناو کوردستاندا هێرشی بردە سەر تەورێز، (ناوەندی دەسەلاتی سەفەوی) و سەرانی لەشکری سەفەویش، بۆ بەرگری لە هێرشەکە، بەهێزەکانیانەوە کشانەوە دواوە و لە دوای خۆیشیانەوە، هەموو ئەو ناوچانە، واتە: (کوردستان)یان سووتاند و کاول کرد، تا لەشکری عوسمانی نەتوانێ خۆراکی لەشکر و تفاقی بارەبەرەکانی لێ دابین بکات.(٣)ئەم دوو لەشکرە، لە دەشتی (چاڵدیران)ی باکووری خۆرئاوای زەریاچەی (ورمێ) بەیەکدا هەڵپژان و دوای شەڕ و کوشتارێکی زۆر، لەشکری سەفەوی شکا و لە ئەنجامی ئەم شەڕەشدا بەشێکی زۆری خاکی کوردستان، کەوتە ژێر دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی"سەرەڕای ئەمەش؛ لە سۆنگەی پشتیوانیکردنی کوردانی سوننی، لە دەوڵەتی عوسمانی، لە دژی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی؛ شاکانی بەرودوای ئێران، ڕقێکی ئەستوور و مێژینەیان لە کورد هەلگرت و بەڕێوەبردنی هەندێ لە میرنشینە میرایەتییەکانی کوردیان لە مەزنەکانی کورد سەندەوە. بەلام بەپێچەوانەوە سوڵتان سەلیم، لە بەرامبەر ئەم پشتیوانییەی کورد، بەراوێژی زانای ناوداری کورد؛ ئیدریس بدلیسی (١٤٥٢ – ١٥٢٠ز)، بەڕێوەبردنی میرنشینە میرایەتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.نموونەی ئەمجۆرە زنجیرە جەنگ و کاولکارییە، کە نزیکەی بیست ساڵێك لە نێوان سەفەوی و عوسمانیدا خایاندی؛ لە ئاکامدا بەڕێکەوتننامەی: ئەماسیە (١٥٥٥ز)ی نێوان شا تەهماسب (١٥٣١ – ١٥٧٦ز) و سلێمان قانوونی (١٥٢٠ – ١٥٦٦ز) دوایی پێ هێنرا، کە بەگوێرەی بەندەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە، کوردستان بەسەر هەردوو دەوڵەتدا ،دابەش کرا و بەمەش چەندان میرنشینی خۆجێیی نیمچە سەربەخۆی کورد (کە پێشتر هەبوون)؛ ئەوانەی بەری خۆرئاوا و باشووری کوردستان، کەوتنە ژێر دەسەلاتی عوسمانی و ئەوانەی بەری خۆرهەلاتیش، کەوتنە ژێر دەسەلاتی سەفەوی.خاڵە سەرەکییەکانی ڕێکەوتننامەی (ئەماسیە) لە سەردەمەکانی داهاتوودا و پاش دروستبوونەوەی هەموو زنجیرە شەڕێکی تازەی نێوان ئێران و عوسمانی و

دەستپێکردنەوەی هەموو دانووساندنێکی ئاشتی؛ دەکرانە بنچینەی گفتوگۆ، بۆ ڕێکخستنی ڕێکەوتننامەی تازە.بەڵام ڕێکەوتننامەی لەمە ترسناکتر و دوای نزیکەی ٤٨ ساڵ شەڕ و بەیەکدادانی ناوبەناوی لەشکری عوسمانی و ئێران، ڕێکەوتننامەی ساڵی (١٦٣٩ز) بوو، کە بەڕێکەوتننامەی (زەهاو) بەناوبانگە و بەسەرەتای یەکەمین دابەشکردنی کوردستان دەژمێردرێ. چونکە لەم ڕێکەوتننامەیەدا ئەو سنوورەی هەردوو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبوون، لە ئاخسقەوە، لە قەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی؛ کارس، وان، شارەزوور، بەغدا، بەسرا، تا سەر ئاوی کەنداو، بەناوجەرگەی خاکی کوردستاندا ڕادەبوورد و کوردستانی بەدوو بەشەوە دەکرد(٤).دوای زنجیرە شەڕێکی تریش، ڕێکەوتننامەی (١٧٤٦)ی نادر شا (١٦٨٨ — ١٧٤ز) و ڕێکەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم (١٨٢٣ز) و ڕێکەوتننامەی دووەمی ئەرزەڕۆم (١٨٤٧ز) بەهەمان شێوە لە نێوان ئێران و عوسمانیدا دووپاتە دەبێتەوە.بەڵام لە نێوان ئەم دوو ڕێکەوتننامەیەی دوایی و ڕوونتر، لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بەدواوە، کە ئەم ڕێکەوتنانە بوونە هۆی خاوبوونەوەی گرژیی نێوان عوسمانی و قاجاری و کەمتر کاریان بەکورد ما؛ ئیتر لە لایەکەوە: سولتان مەحموودی دووەم (١٨٠٨ — ١٨٣٨ز) و سولتان عەبدولمەجید خان (١٨٣٩ - ١٨٦١)؛ هەموو میرایەتییە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی عوسمانی: سۆران (١٨٣٧)، بابان (١٨٥١)، بادینان (١٨٣٤)، هەکاری (١٨٤٨)، بۆتان (١٨٤٨)، بتلیس (١٨٤٩) و لە لایەکی تریشەوە محەمەد شای قاجار (١٨٣٤ - ١٨٤٧) میرایەتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێران: ئەردەڵان، لوڕستان و موکریانیان بەرودوا بەلەشکرکێشی و زنجیرەشەڕ و تێهەڵچوونێکی خوێناوی و کاولکاری تێکدا و لە جێی ئەوان، دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی و قاجارییان تێدا دامەزراندن. بەمەش ئەو هەندە ئازادییەی هەردوو بەشی کوردستانی بندەستی قاجاری و عوسمانی هەیانبوو، لە دەستیان دا و وەك "کریس کۆچێرا" دەڵێ: "کوردیان بێ سەر هێشتەوە" و (٥) هەردوو دەوڵەتەکەش لە جێی ئەو میرنشینانە، کاربەدەستی ناکوردیان دامەزراند، کە ئەم کاربەدەستانە بێ ئەوەی لە تایبەتمەندییەکانی: فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، مێژوویی" کۆمەڵگەی

کوردســتان تێبگــەن، کەوتنــە بــەڕێوەبردنێکی نەشــارەزایانە و بــێ بەزەییيانــە و زاڵمانــەی کوردســتان و بــەئارەزووی خۆیــان و بــێ پــەروا دەســەڵاتی چەوســێنەرانەی خۆیــان و بــاج و ســەرانەی زۆرتریــان، ڕۆژ دوای ڕۆژ هەڵکــشاوتر دەکــرد، چــونکە ئەگەرچی ئەم میرنشینانەی کورد، بەهۆی دابەشبوونی سیاسی کوردستان بەسەر دوو دەوڵەتی ناکۆکی سونی و شیعەدا، کە دوو زمانی ڕەسمیی جیاواز و دوو فەرهــەنگی جیــاواز و پێــڕەوی دوو جــۆر ڕێکخــستنی سیاســی، کۆمەڵایــەتی، ئــابووری جیــاواز و تۆپۆگرافی نالەباری ئــەرزی کوردســتان و" نــەیانتوانیبوو هــەنگاوی بــەرەو هاوکــاری و یــەکێتی و یــەکبوون و داڕشــتنی کــار و بەرنامــەی هاوبــەش هــەڵبگرن و زۆر جــاریش بەدنەدان و نەخشەی سـەرانی عوسمـانی و ئێـران؛ شـەڕ و بەیەکـدادانی خوێناوییـان لەگەڵ یەکتری و لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵەکانی خۆیشیاندا کـردووە؛ بەڵام لە هــەمان کاتیشدا، ئەم میرنشینانە لە زۆر سەردەمدا سەرومڕ لە پێناوی دروسـتکردنی نیـمچە سەربەخۆییيەکی ناوچەیی و پاراستنی داد و ئاسایش و ئازادی دانیشتووانی سنووری ناوچــەکانیان و پارێزگــاری کــردن و گەشەســەندنی فەرهــەنگ و ئــەدەب و داب و نەریتی کوردەواریدا، لەشکری ڕێکخراو و چـەکدار و ئیـدارەی چەسـپاویان هـەبووە و هەندێکیــشیان پــارە و ســکەیان بــەناوی خۆیانــەوە لێــداوە و لــە نوێــژی ڕۆژانــی هەینیشدا، لەجیاتی ناوی سوڵتانی عوسمانی، نـاوی میرەکـان هێنـراوە و زۆر جـاریش هەستی پاکی نەتەوەیی و نیشتمانیی، هانیداون بۆ تەقەللای خۆ ڕزگارکردن لەو دوو هێــزە و پێکهێنــانی قــەوارەی گــەورەتری ســەربەخۆیی، کــە ئەمــەیان بەئاشــکرا، لــە ســەرەتای چارەکی دووەم، تـا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەهـەم، لـە چـەندان ڕاپـەڕین و یــاخیبوونی پــچڕ پــچڕ و ناوچــەیی میرنــشینەکانی: بۆتــان، سۆران و بابانــدا خــۆی نوانــدووە" بۆیــە لــەناوبردنیان بۆشــاییيەکی گــەورە و ئاشــکرای لــە دڵ و دەروونــی مرۆڤی کورد و هەمەلایەنەی کۆمەڵگەی کوردیـدا دروسـت کـردووە و لـەو بۆشـاییيە گەورەیەشدا، کە نزیکەی چل ساڵێکی خایاندووە، دەسەڵاتی بێگانە؛ چەوسـاندنەوە و بێــدادی و زوڵمــی زۆرتــری هێناوەتــە ناوچــەکانیان و شــیرازەی ئاســایش و ئــۆقرەی ناوچەکانیشیان هەر بەرەو شێواوتر و دواکەوتووتر چووە.ئەم داروبارە، وەك "وەدیع

جویده" دەڵێ: زەمینەی بۆ دەرکەوتنی "شێخ"ەکان وەك ڕێبەرانی سیاسی خۆش کرد، کە دوای سەرکوت و هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکان و ئاکامەکانی(٦) ئەو سەرکوتکردنە، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٣٠ – ١٨٥٣ز) بەهۆی بنکەیەکی بەربلاو و پێشینەی ئایینی بەهێز و زیرەکیی دووربینانەی خۆی و لە ئاکامی بەتەنگەوە هاتن و بەپیرەوەچوونی داخوازیی و تەنگوچەڵەمەکانی خەڵکی کوردستانەوە، لە دەیەی (١٨٧٠ – ١٨٨٠ز)دا دەبێتە بەرجەستەترین کەسایەتی مەزن و درەوشاوەی کوردستان و جەماوەریش وەك دەرەتان و بانگەوازێکی تازە و ڕزگارکەر بۆی بنواڕێ و هیوای بەرنامە و ئامانجی سیاسی و چارەی کێشەی ڕەوای کوردی لێ بخوازن.دەرکەوتنی شێخ عوبەیدوڵڵا، وەك کەسایەتییەکی دیار؛ نیشانەی هۆشیاری زۆرتری میللی گەرایی (ناسیونالیست)ی کوردە(٧).هەرچەندە پێشتریش هەستی میللی گەرایی لە ناو کورددا هەبووە، (بەڵام قسە ڕاشکاوەکانی شێخ، کە دەیوت: نیازی وایە کوردستانێکی سەربەخۆ دابمەزرێنێ؛ مەبەستی ئەوە بوو، ئەو حکومەتەی بەنیازە دایمەزرێنێ؛ زۆر جیاوازتر دەبێ لەوانەی پێشووتری خۆی؛ واتە: کەسانی وەك (میر بەدرخان بەگی بۆتان، کە مەبەستەکانی هەر لە بازنەی خودموختاریدا دەسووڕانەوە و(٨) لە دەیەی (١٨٢٠)، تا دەیەی (١٨٤٠) سەرومڕ حوکمی بەسەر چەندان ناوچەی خۆرهەڵاتی تورکیا و باکووری خۆرهەڵاتی (ئێستای) عێراقدا دەکرد و هەمان ئەو ناوچانە، دواتر کەوتنە ناو قەڵەمڕەوی حوکمی شێخ عوبەیدوڵڵاوە.بۆیە "وەدیع جویدە" پێی وایە: "دەرکەوتنی شێخ عوبەیدوڵڵا، دەرکەوتنی جۆرە ڕابەرایەتییەکی نوێیە لە ناو کورددا. بەواتە: شێخ عوبەیدوڵڵا یەکەمین و ڕەنگە گەورەترین ڕێبەری ئایینی - سیاسی کوردستان بێت."شێخ عوبەیدوڵڵا لە بەردەم گێروگرفتی کەڵەکەبووی خەڵك و زوڵمی بەردەوامی کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانیدا، بەئەرکی سەرشانی خۆی دەزانی ڕێگەچارەیەك بۆ ڕزگاری خەڵك بدۆزێتەوە.لەم پێناوەشدا کە بەمێژووی شۆڕش و ڕاپەڕینە بەرودواکانی کورددا دەچێتەوە، دەگاتە ئەو ئەنجامەی دەبێ شێوازێکی تازەی خەباتی ڕزگاری بگیرێتە بەر و هاوکاتیش لە دەیەی (١٨٧٠ - ١٨٨٠)دا، گەلانی

ئـەوروپا لـە بوارەکـانی ئـابووریی، سیاسـیی، فەرهـەنگیی و سـپاییدا، بـەخێرایی لـە پێشکەوتندا بوون و (نەتەوە) دەبووە بنچینەی دروستکردنی دەوڵەت و لەم بوارەشدا گەلانی باڵکان بەهۆی پشتیوانیی ڕووسیاوە توانییان دەوڵەتی نەتەوەیی پێك بهێـنن؛ کە بەچاولێکەریی لەم دەرفەت و تاقیکردنەوەیە، گەلی ئەرمـەنی هاوسـێی دێرینـەی کورد، لە دوا جەنگەکانی نێوان ڕووسیا - عوسمانیدا و بەتایبەتیش لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨، بەنهێنی و بەئاشکرا پـشتیوانییان لـە هێرشـی لەشـکری ڕووسـیا، دژی دەوڵـەتی عوسمانی کرد و بەپێچەوانەشەوە گەلی کورد لە هەمان ئەو جەنگانە و بەتایبـەتیش لـە دوا جـەنگی ڕووسـی - عوسمانیـدا، شـێخ عوبەیـدوڵڵا بـەدەم بانگـەوازی (غـەزا و جیهـاد)ی دەوڵـەتی عوسمانییـەوە دەچـێ و پـشتیوانیی لـە لەشـکری عوسمـانی دژی ڕووسیا دەکـات و جەنگەکـەش بەتێـکشکاندنێکی گـەورەی دەوڵـەتی عوسمانی دوایـی دێت و بەدوای خۆیدا برسێتیی و هەژاریی و قاتوقڕیی و نەخۆشـیی و پەتایـەکی لـە ڕادەبەدەر دەهێنێ و دەبێتـە مایـەی بێزاریـی و یـاخیبوون و ڕاپـەڕینی جـەماوەر لـە زۆر جێگەی ئیمپراتۆری عوسمانیدا و لە هەمان کاتیشدا هـەر دوا بـەدوای بڕانـەوەی جـەنگ، لـە سـەرەتای بـەهاری ١٨٧٨ و لـە هـەردوو ڕێکەوتننامـەی سـان سـتیڤانۆ (١٨٧٨/٣/٣ز) و بـەرلین (١٨٧٨/٧/١٣ز)دا، کـە ئاکامـەکانی جەنگەکـە سـەروبەر دەکـەن، ڕووسـیا لـە پاداشـی ئـەو چاکەیەدا، کـە گـەلی ئەرمـەن بەرامبـەری کـردووە، بەسـەر تورکیاوە دەیکاتە مەرج، کە دەبـێ ریفـۆرمێکی شـێوە ئۆتۆنـۆمی لـە ناوچـە ئەرمـەن نـشینەکاندا بـۆ گـەلی ئەرمـەن جێبـەجێ بکرێ و بـەو پێیـەش کـە ئـەو شـوێنانەی ئەرمەنەکان دەیانویـست ئۆتۆنـۆمی تێـدا جێبـەجێ بکەن، زۆربـەی کوردنـشینەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی بوو؛ ئەمـەش هەڵوێـستێکی دژواری بـۆ کـورد دروسـت دەکـرد. چونکە دوای ئەوەی ڕووسیا و ئینگلستان ئەم مەرجەیان لـە بەنـدی (١٦)ی کۆنگرەی بەرلیندا دەچەسپێنن، دەوڵەتانی ئەوروپا و بەتایبەتیش ئینگلـستان پـشتیوانیی ئـەم مەرجـە دەکـەن و گوشـاری جێبـەجێکردنی بـۆ سـەر عوسمـانی دەبـەن.دەوڵـەتی (عوسمانی)ش لەمە زۆر بێزار و تووڕە دەبێ و گەلی ئەرمەن بەمایەی دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا لە کاروباری ناوخۆی دەزانێ و بـەدوای ڕێگەچارەیەکدا دەگـەڕێ، تـا

تۆڵە لە ئەرمەن بكاتەوە. بەڵام چونكە لەو كاتەدا وڵاتانی ئەوروپا پشتیوانییان لە ئەرمەن دەكرد، نەیدەوێرا خۆی ڕاستەوخۆ تۆڵەیان لێ بكاتەوە، بەڵكو دەیویست دەرفەتی ئەو هەڵچوون و خرۆشانەی گەلی كورد بقۆزێتەوە، كە كێشەكەی لەگەڵ كێشەی ئەرمەندا ئاوقای یەكتر دەبوون و بەمەش لە یەك كاتدا دوو نیشانی پێكەوە دەپێكا و كوشتاری گەورە و خوێناوی لە نێوانیاندا ڕووی دەدا.شێخ عوبەیدوڵڵاش بۆ بەپیرەوەچوونی ئەم بارودۆخە نوێیە، لە بەهاری ١٨٧٨دا بانگهێشتنی سەرانی ناوچە جیاجیاكانی كوردستان بۆ بارەگاكەی خۆی لە نەهری دەكات و دوای زنجیرەكۆبوونەوەیەكی بەردەوام، كە چەندان مانگ دەخایەنێ، بەڕابەری و ڕێنوێنی شێخ عوبەیدوڵڵا چەند بڕیارێكی گرنگ دەدرێ: ١- كاری سیاسی و ناساندنی كێشەی ڕەوای كورد بە دەوڵەتان دەست پێ بكرێ، بۆ ئەوەی بەر لە كۆكردنەوەی هێز و لەشكر، بەڕێگەی دیالۆگ و ناردنی نوێنەر و نامە بۆ لای باڵوێز و نوێنەرانی ئەوروپا و ڕووسیا و تەنانەت بۆ لای سەرانی قاجاری و عوسمانی؛ كێشەی ڕەوای كوردیان بخرێتە بەردەم و ئەو وێنە بەزۆر ناشیرین كراوەی كورد، جوانتر نیشان بدەن، كە گەلی كورد نەتەوەیەكی ئازادی و ئاشتیخوازە و نایەوێ زیانی بۆ هیچ كەس هەبێ و بۆ ئەوەش دڵنیابن شیاوی ئەوەیە، خۆی كاروباری خۆی بەڕێوە ببات، بۆ ماوەیەكی دیاریكراو دەرفەتێك بەكورد بدرێ و تاقی بكرێتەوە. ئەوسا ئەگەر نەیتوانی خۆی بەڕێوە ببات، یان زیانی بۆ دەرودراوسێی هەبوو، ئەوا ئامادەیە لە دادگاریەكی نێودەوڵەتیدا دادگایی بكرێت. ٢- یەكەمین ڕێكخراوی سیاسیی كوردی، بەناوی (یەكێتی كوردان)، یان (كۆمەڵی كوردان) دروست بكرێ. ٣- خەبات بۆ ڕزگاری لە دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری دەست پێ بكرێ و لە هەردوو ئەو بەشەی كوردستاندا، دەوڵەتێكی سەربەخۆی كورد دروست بكرێ.بۆ ئەنجامدانی ئەم بەرنامەیەش، لە سەرەتادا شێخ عوبەیدوڵڵا بەرنامەی ڕزگاركردنی كوردستانی بندەستی عوسمانی هەبوو. بەڵام دوای هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی كوردستان و بەو هۆیەوە كە دەوڵەتی عوسمانی، تازە لە جەنگێكی دۆڕاو ببۆوە و لەبەر زۆر هۆ (كە ئێرە جێی نییە)، (٩) بەچاك زانرا لە پێشدا شۆڕش لە كوردستانی ئێرانەوە دەست

پێ بکرێ و دوایی دەست بەئازادکردنی کوردستانی عوسمانیش بکرێ.لەم پێناوەدا لە کۆتایی مانگی (٩) و سەرەتای (١٠/١٨٨٠ز)دا، لە دووقۆڵەوە لەشکری پێکهاتووی کورد لە جەماوەری هەموو ناوچەکانی کوردستان، کە نزیکەی (٤٠ تا ٥٠) هەزار کەس بوون، بەنیازی گرتن و ئازادکردنی کوردستانی ئێران، هێرشیان بۆ سەر ناوچەکانی موکریان و ئازەربایجان و ورمێ برد و لە سەرەتای هێرشدا لە قۆڵی موکریانەوە، کە شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوڕ سەرکردایەتییان دەکرد، لە ماوەیەکی زۆر کورتدا توانییان ناوچەیەکی فراوان: شنۆ، نەغەدە، سابلاغ، میاندواو، ئازاد بکەن. بەهیوای پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستان، کاربەدەست بۆ ناوچە ئازادکراوەکان دادەنێن.لە قۆڵی (ورمێ)ش کە شێخ عوبەیدوڵلا خۆی سەرکردایەتی دەکرد و بەرنامەی گرتنی شاری ورمێی بوو، لە هەفتەی دووەم و سێیەمی تشرینی یەکەمی (١٨٨٠ز)دا، بەرەیەکی تری لە دەوری شار و قەلای ورمێ کردەوە و دوای هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونێکی سەخت و خوێناویی، کە نزیکەی مانگ و نیوێکی خایاند، هەردوو قۆڵەکەی موکریان و ورمێ، نەیانتوانی مەبەستەکانی خۆیان جێبەجێ بکەن و هەردوو هێزەکە بەتێشکاویی بەرودوا، لە دوای هەفتەی یەکەمی مانگی (١١/١٨٨٠ز) بەرەو مەرگەوەڕ و دواتر بەرەو نەهری پاشەکشێ دەکەن.لەم شەڕانەدا، سەرەتا هەموو دانیشتووانی ناوچە عەجەم نشینەکانی میاندواو، مەراغە، بناو و ورمێ و دواتریش هەموو لەشکر و هەموو سەرانی بەرجەستەی لەشکری ئێرانی، لە سەرتاسەری ئێرانەوە بەپەلە کۆکرانەوە و ڕەوانەی قۆڵەکانی ڕاپەڕین کران و بەرقێکی ئەستوورەوە، دژی هێزەکانی کورد شەڕیان کرد" پێ بەپێی ئەمەش، دەربارى قاجارى بەپەلە و پەژارەوە کاری دیپلۆماسی بۆ ڕازیکردنی ڕووسیا و ئینگلستان دەستپێکرد؛ تا ڕووسیا لەشکر بگەیەنێتە سنوورەکانی ئێران - تورکیا و هاوکاتیش ڕووسیا و ئینگلستان گوشار بخەنە سەر تورکیا، تا لە سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەدا بەشدارییان بکات.ئەم شۆڕشە، جگە لەوەی لەبەر زۆر هۆ، بۆ ناوچەکانی ئەردەڵان و کرماشان و هەورامان نەتەنییەوە و نەبووە ڕاپەڕینێکی سەرتاسەری هەموو کوردستانی بندەستی قاجاری، لە هەمان کاتیشدا هەموو ئەو

ناوچانەش کە ئازاد کرابوون، بەزوویی لە لایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە سەندرانەوە؛ کە ئەگەر هۆیەکانی تێشکانی سەربازییانەی شۆڕشەکە بەسەر بکەینەوە، بەم ئەنجامانە دەگەین: ١- هەیئەتی ئەرکان، یان سەرکردایەتییەکی شارەزای زانستەکانی جەنگ و تەجرەبەی جەنگینی نیزامی نەبوو. ٢- لە دەستە و تیپی لەیەکچوودا، بێ گوێدانە خێڵ و ناوچە، کۆ نەکرابوونەوە و ڕێك نەخرابوون. بەڵکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بەفەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکان کۆببوونەوە. ٣- نە فەرماندەکانی هێزەکە و نە جەنگاوەرانی لەشکرەکە، مەشقی جەنگیی دانەندرابوون.٤- چەکی قورسیان نەبوو. چەکەکانی تریان بەزۆری خراپ و بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبوو.٥- خۆراك و جلوبەرگ و پێویستییەکانی تریان دەبوو لە لایەن خۆیانەوە دابین بکرێ.٦ - لەشکرێکی نارێکوپێك، مەشق نەدیو، بێ دیسیپلین، بێ تەجرەبە" بەئارەزووی خۆیان کۆببوونەوە و بەئارەزووی خۆیشیان بلاوەیان لێ کرد.(١٠) بلاوەلێکردنەکەش کە هەر زوو دەستی پێ کرد، لەبەر دوو هۆ بوو: ١- لە سەرەتای هێرش و پەلاماردا بۆ سەر میاندواو و دەوروبەری، هێزەکانی کورد کەوتنە کوشتن و تالانی و شەڕەخۆری ئەو ناوچانە و خەریکبوون بەگواستنەوەی ئەو تالانییانەوە، کە ئەمە وای لێکردن هەر زوو بەرەکانی شەڕ بەجێ بهێڵن و تالانییەکان بگەیەننە ناوچەکانی خۆیان.٢- زۆر لە سەرۆك خێڵەکانی موکریان، بەنهێنی و بەئاشکرا، لە پێش شۆڕشەکە و لە گەرمەی شۆڕشەکەدا، پێوەندییان بەلەشکری دەوڵەتی ئێرانەوە کردبوو، کە دوای خۆبەدەستەوەدانی هەر دەستەیێکیان، دەبوونە مایەی دڵساردیی بەشدارانی شۆڕش و چاولێکەریی بۆ سەرۆك خێڵ و خەڵکانی تریش.بەلام لە ڕووی سیاسییەوە سەرکەوتن و ئالوگۆڕی تازەی هێنایە کایەوە:١- شۆڕشی ١٨٨٠ وەرسووڕانێکی نوێ و هەمەلایەنەی سیاسیی، فەرهەنگیی، کۆمەلایەتیی، بوو بەسەر بزووتنەوەی کورددا هات. چونکە تێکڕای بزووتنەوەکانی پێشووتری کورد، هەر لە ڕاپەڕینی ئەمیرخانی برادۆست (١٦٠٩)، تا ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی نێوان چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەی میرانی: سۆران، بابان، بتلیس، بۆتان و ئەوانی دواتریش، کە لە دژی زوڵم و

زۆرداریی عوسمانی و سەفەوی و قاجاری راساون؛ هەموویان ئەنجامی پیشخواردنەوە و تەقینەوەی ئەو هەستە مێژینەیەی گەلی کورد بوون کە پێشتر لە سەردەمی شەرەفخانی بتلیسی (١٥٤٣ - ١٦٠٤) و دواتریش لە سەردەمی ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ - ١٧٠٧)دا، سەری هەڵدابوو. ئەم هەستەش بریتی بوو "لە هەستی خۆبەبێگانە زانین لە ڕۆم و عەجەم، هەستی خۆبەکورد زانین، هەستی پێویستی یەکبوون و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردی بەهێز، کە کورد و کوردستان لە دەستدرێژی و ململانێی نارەوای ئەو دوو هێزە بێگانەیە بپارێزێ"(١١).)بەلام لەبەر نەخەملین و نەڕەخسان و "نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی" ئەم هەستە هەروەك نەبوو بەئایدۆلۆژیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ و نەیشبوو بەخواستی خەڵك و بزووتنەوەی جەماوەر". تا لە دواچارەکی سەدەی نۆزدەدا "هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی نەتەوەکانی ئالمان و ئیتالیا، لە پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتوودا و هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی باڵکان: بولگاریا، سرب، ڕۆمانی، یۆنان"دا، بۆ ڕزگاربوون لە ژێردەستی تورك و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لە ئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قووڵانەی لە ڕووی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسیی"یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، خەباتی کورد چووە قۆناغێکی نوێوە، کە دەگونجێ دابنرێ بەسەرەتای گۆڕانی "هەستی نەتەوەیی" بۆ "هۆشی نەتەوەیی" و دانانی بناغەی سەرەتا گشتییەکانی چوارچێوەی ستراتیژی کاری نەتەوەیی کورد، لە پێناوی ڕزگاری و یەکگرتنەوە و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا" . ١٢)) ٢- ئەم بەرنامە تازەیەی شێخ عوبەیدوڵلا، مەترسییەکی گەورە و تازەشی بۆ هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی و تەنانەت بۆ وڵاتانی ئەورووپا و بەتایبەتیش بۆ ئینگلستان و ڕووسیا پەیدا کرد، کە شێخ عوبەیدوڵلا بێ هەدادان تەقەللای دیپلۆماسییانەی ئەوەی لەگەڵیاندا دەدا قایلیان بکا پشتیوانیی لە داخوازییەکانی بکەن؛ چونکە بەدیهاتنی بەرنامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا دەبووە هۆی ئاڵوگۆڕێکی چاوەڕوان نەکراو و نەزانراوی تازە، لە تەرازووی هێزەکانی ناوچەکە و ئەو ململانێ بەتینەی ڕووسیا و ئینگلستان، لەسەر ئارام و دامرکاو ڕاگرتنی ئێران و

ئیمپراتۆری عوسمانی هەیانبوو، کە ئەم دوو هێزەی ڕووسیا و ئینگلستانیش لەو ڕۆژگارەدا گەورەترین زلهێزی جیهان بوون. لەبەرئەوە بەرنامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا دەبووە تێکدانی تەرازووی هێزەکانی نێودەوڵەتیی، کە وەك "ئابۆت"ی سەرکۆنسوڵی ئینگلستان لە تەوریز دەڵێ: "ئەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵلا دەبووە مایەی لەبەریەك ترازانی ئیمپراتۆری عوسمانی و بزواندنی عەرەبەکانیش بۆ ئەوەی ئەوانیش داوای جیابوونەوە لە عوسمانی بکەن"(١٣))بۆیە گەورە باڵوێزی ڕووسیاش هەر سەبارەت بەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵلا دەڵێ: "شێخ دژی گەورە گەورەکان هەنگاو هەڵدەگرێ"(١٤)) هەر لەبەرئەمەش بوو کە ڕووسیا و ئینگلستان، نەك هەر بەدەنگ بانگەوازە زۆرەکانی شێخەوە نەچوون، کە داوای لێدەکردن بۆ جێبەجێکردنی داخوازییەکانی کورد، ددان پیانانێکی نێودەوڵەتییان لێ وەربگرێ، بەڵکو زۆر بەسەختی دژی داخوازییەکانی کورد وێستان و گەلەکۆمەکی نێودەوڵەتییان دەکرد.بەلآم لە هەمان کاتیشدا شۆڕشی (١٨٨٠) سەرنجی دەوڵەتانی ئەوروپای بۆ لای کێشەی کورد و گرنگیی جیۆپۆلێتیکی کوردستان ڕاکێشا و لە جاران زیاتر بەچاوی بایەخ پێدانەوە بنوارنە کوردستان، کە تەنانەت شۆڕشی (١٨٨٠) بووە هۆی ئەوەی ولآتێکی وەکو ئەمەریکا، بۆ یەکەمجار، دەوڵەتی ئێران بەشێوەیەکی ڕەسمیی بناسێ و دوو ساڵ دواتر، لە ساڵی (١٨٨٢)دا، بەناوی: بەرگری و داکۆکی لە مافی مەسیحییەکانی ناوچەکە، نوێنەری خۆی بۆ ئێران بنێرێ.(١٥)٣- بزووتنەوەی کورد لە هەردوو بەشی بندەستی قاجاری و عوسمانیدا، لە دوای لەناوبردنی میرنشینەکانی کوردەوە، بۆ ماوەیەکی درێژ هێوربوونەوەیەکی بەسەردا هاتبوو. سەرانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری خەریك بوو شێوە لەبیرچوونەوەیەکی کێشەی کوردیان بەسەر خۆیاندا دەهێنا. بەلآم ئەم شۆڕشە بۆ هەردوو دەوڵەتەکە وریاکردنەوە و بیرخستنەوەیەکی پێویستی لا دروست کردن، کە سەرانی عوسمانی هەر زوو کەوتبوونە خۆیان و دەیانویست بۆ بەرژەوەندی خۆیان، باوەشی درۆزنانە بۆ کورد بکەنەوە و لە پێش و لە گەرمەی شۆڕشەکەدا تەقەللای ئەوەیان دا، کێشەی کورد دژی ئەرمەن لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە وەك

گوشارێکیش بۆ هێنانە دی ئاوات و مەرجەکانی خۆیان، بەرامبەر ئێران بەکاری بهێنن" دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەش، سەران و میران و میرزادە و شێخ و مەلای کوردیان، لە خۆیان نزیك خستەوە و مووچەیان بۆ زۆریان بڕییەوە و دواتریش لە ساڵی (١٨٨٥) بەدواوە، هێزێکی گەورەیان بەناوی: سوارەی حەمیدییە، لێ پێکهێنان، کە لە کاتی بەکارهێنانی ئەم هێزەدا بۆ سەرکوت و دامرکاندنەوەی شۆڕشی گەلانی باڵکان و ئاشنایەتی پەیداکردنی ئەفسەرانی کوردی ناو ڕیزەکانی سوارەی حەمیدییە، لەگەڵ ئەفسەرانی ناسیۆنالیزمی تورکدا، هوشیاریی نەتەوەییان زیاتر گەشەی کرد و بەناو ڕیزەکانی عەشایەر و شارەکانیشدا بڵاو دەبووەوە و" دواتریش ڕووناکبیرانی کورد کەوتنە دەرکردنی ڕۆژنامە بەزمانی کوردی و پێکهێنانی یانە و ڕێکخراوی سیاسیی، کۆمەڵایەتیی و فەرهەنگیی و دروستبوونی زنجیرە ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی چارەکی دووەمی سەدەی بیست، کە دیارترینیان شۆڕشی (١٩٢٥) بوو بەسەرکردایەتی "شێخ سەعیدی پیران"ی هەمان پەیڕەوی سەر بەڕێبازگەی نەقشبەندی.٤- ئەگەرچی دەوڵەتی عوسمانی لە دەمێکەوە و بەتایبەتیش لە دوای بڕانەوەی جەنگی (١٨٧٨)ەوە، دەیویست لە ڕێگەی بەگژداکردنی کوردەوە، تۆڵەی سەخت لە ئەرمەن بکاتەوە، بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا زۆر هوشیارانە گەلی کوردی لەم پلانە پاراست و بەهۆی گواستنەوەی جوگرافیای شۆڕشەکەوە، لە کوردستانی عوسمانییەوە بۆ کوردستانی ئێران، توانی (لە ڕۆژگاری خۆیدا) شانازیی دۆستایەتی کورد و ئەرمەن بپارێزێ.بەڵام دواتر سەرانی عوسمانی لە ڕێگەی سوارەی حەمیدییەوە، ئەو کۆنە قینەیان، بەئەرمەن ڕشت و لە چەند شاڵاوێکی بەربڵاوی درێژخایەندا، کە دەبێتە (٥) جار: ١٨٤٩، ١٨٩٦، ١٩٠٥، ١٩١٥، ١٩١٨ قەتڵوعامێکی زۆر دڕندانەیان لە گەلی ئەرمەن کرد" ئەمەش ئەوەی دەرخست کە ئەگەر دەسەڵاتی کورد بەدەست ڕێبەرانی خۆیەوە بوایە، ئەو چەند شاڵاوە دڕندانەیەی بەهۆی سوارەی حەمیدییەوە کرانە سەر ئەرمەن، هەرگیز ڕوویان نەدەدا.

- ٢ - **ئەم بەڵگەنامەیە**دەستپێشکەریی دیپلۆماسییانەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا، هەر زوو بووە جێی سەرنج و ئاوڕدانەوەی دۆست و دوژمن، لە وڵاتانی دوور و نزیك و

هەموویان بەچاوی بایەخدانی تازەوە، ئاوڕی تازەشیان لە کێشەی کورد دایەوە و بۆیان دەرکەوت؛ کە ئەگەر تا ئەو ڕۆژگارەش سەرنجێکیان لە کێشەی کورد نەدابێتەوە، ئەوا دەبێ بەهۆی شۆڕشی (١٨٨٠)وە، ئاوڕی تازە لە کورد بدرێتەوە. بۆیە "ئاپۆت"ی سەرکۆنسوڵی ئینگلتەرا لە تەورێز، لە نامەیەکیدا، کە لە ڕۆژانی هەڵایسانی شۆڕشی (١٨٨٠)دا، بۆ (ئێرل گرانفێل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرای ناردووە؛ دەڵێ: "من پێم وا نییە ئەوروپا دوایین دەنگی کێشەی کوردی بیستبێ؛ ڕەنگە دواڕۆژ ئەم پرسیارە بێتە ئاراوە: دەبێ لەگەڵ کوردستان چ بکرێ؟!"(١٦))بۆیە ئەم ئاوڕدانەوەیە تازەیە، ئەو دەوڵەتانەی وا لێ کرد، بکەونە هەواڵ و ڕاپۆرت کۆکردنەوە لەسەر خودی شێخ و خۆ ئامادەکردنی بۆ ڕاپەڕینی (١٨٨٠ز) و لە گەرمەی ڕاپەڕینەکە و دوای ڕاپەڕینەکە و تا ئێستاش، هەر جێی باسوخواس و لەسەر نووسینە؛ کە هەموو ئەو نووسین و لێکۆڵینەوانە، وەك سەرەتای قۆناغێکی نوێ دەنوارنە ئەم سەردەمەی کورد و ڕاپەڕینی (١٨٨٠ز) و ڕابەرەکەی. هەر لەم بوارەشدا نووسین و بەڵگەیێکی زۆر، لە ئەرشیفی ڕووسیا، ئینگلستان، دەرباری قاجاری و عوسمانی و لە لایەن سەرانی هەردوو لەشکرەکانیان و نووسەرانی تری ڕۆژگاری قاجارەوە، لەو ڕاپەڕینە و ڕابەرەکەی بەجێماون؛ کە تا ئێستا بەشێکی زۆر لەو نووسین و بەڵگەنامانە، بوونەتە کەرەسە و بابەتی هەندێ کتێب، یان فەسڵێك لە کتێب و لێکۆڵینەوە.بەلام بەشە زۆرەکەی ئەم بەڵگانە، کە بەڵگەی قاجارین، ئەگەر تا ئێستا (هەندێکیشیان) لە دووتوێی کتێب و لە شێوەی کتێبیشدا چاپ بووبن، دیسان هەر کەرەسەی خاو بوون و سەروبەر نەکراون و بەگوێرەی مێژووی ڕووداوەکان ڕیز نەکراون و هێشتا ئەڵقەی پەرتوبلاو و لە یەکتر هەڵوەشاوەی ڕووداوەکانن و نەخراونەتەوە ناو زنجیرەی ڕووداوەکان و لە هەمان کاتیشدا بەو هۆیەوە کە زۆربەی ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری، هێشتا ڕووناکییان نەدیوە و دەستی لێکۆڵەرەوە و توێژینەوەیان نەگەیوەتێ؛ بۆیە ئەو چەند کتێبەش کە تا ئێستا لەسەر ئەم ڕاپەڕینە دواون،(١٧) لەم بەڵگانە بێ بەشن.مەبەستیش لەم بەڵگەنامانەی قاجاری دوو جۆرن:١- جۆرێکیان ئەو نامە و یادداشتنامە و تەلگرافە ڕەسمییانەن، کە

دەوڵەتی قاجاری بەهەموو دامودەزگاکانییەوە (هەر لە ناسرەدین شاوە، تا وەزارەتی کاروباری دەرەوە و باڵوێز و کۆنسوڵ و کارگێڕ و هەموو بەڕێوەبەرایەتی قاجاری) لەگەڵ خودی دامودەزگاکانی خۆیان و لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، ڕووسی و ئینگلیسدا گۆڕدراونەتەوە.٢- جۆرێکی تریان ئەوانەن کە سەرانی لەشکر و نووسەرانی قاجاری، لە شێوەی بیرەوەری و کتێبی شەخسیدا نووسیویانن و بریتین لە یادداشت کردن و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕاپەڕینی ١٨٨٠، بەهەموو وردەکارییەکانییەوە، کە خۆیان ڕاستەوخۆ لەگەڵ لەشکری قاجاردا، لە سەنگەری دژی ڕاپەڕینەکە بەشداربوون و شەڕیان کردووە.ئەگەرچی ئەم دوو جۆر بەڵگەنامانە بەگیانی ناحەزانە و دوژمنانەی ڕۆژگاری قاجارەوە نووسراون؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا گەنجینەیەکی دەوڵەمەندن و پڕن لە زانیاریی تازە و شاراوە دەربارەی ڕاپەڕینەکە.بەو هۆیەشەوە کە ئەم بەڵگەنامانە، لە ئەرشیف، یان ناوەند و کتێبخانەیەکی دیاریکراودا نەپارێزرا بوون، بۆیە چنگخستن و کۆکردنەوەیان زۆر بەدژواری و لە ماوەی (٨ - ٩) ساڵی کاوەخۆدا هەموویانم چنگ خستوون.ئەم بەڵگەنامەیەی بەردەستتان، کە بەئەندازەی کتێبێکە و ناوی: "إفتتاح ناصری"یە؛ سەرهەنگ حاجی عەلی ئەکبەر نووسیوێتی، کە کوڕی (حیسامولولك)ە و خۆی و باوکی، لە ئەفسەرانی پایەبەرزی سوپای دەوڵەتی ئێران بوون و لە کاتی شۆڕشەکەی (١٨٨٠ز)دا، لە تێکڕای قۆڵەکانی: بناو، میاندواو، موکریان، سندووس، شنۆ، مەرگەوەڕ و لاجاندا، تا ڕۆژانی گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول، واتە: تا نزیکەی (٨ - ٩) مانگ ڕاستەوخۆ لە ڕیزی لەشکری ئێراندا دژی هێزەکانی کورد، شەڕ و بەشداریی بەردەوامیان کردووە و هەر لەو سەروبەندەشدا ئەم کتێبەی وەك بیرەوەری ڕۆژانی شەڕەکان و سەروەریی خۆیان نووسیوە و بەو هۆیەشەوە کە خۆی ئەفسەر بووە؛ زانیاریی بەرەکانی شەڕ و مێژووی شەڕەکان و ناوی بەشدارانی هەردوو هێزەکەی کورد و ئەفسەرانی دەوڵەتی ئێرانی زۆر بەوردی و ڕاستیی نووسیوە و وەك دیارییەك پێشکەشی ناسرەدین شای کردووە.زانیارییەکانی ئەم کتێبە، لە چاو سەرجەمی ئەو بەڵگە و بیرەوەری و کتێبانە دەوڵەمەندترن، کە تا ئێستا لەسەر شۆڕشی (١٨٨٠)

نووسـراون.ئـەم كتێبـە هێـشتا دەستنووسـە و نوسـخەیەكی كـە پێـشكەش (ناسـرەدین شای قاجار) كراوە، ئێستا لە كتێبخانەی میللی تاراندا، بەژمارە (٨٨٤ - ف) و پێرسـتی (ل - ٤١٨) پـارێزراوە. ئــەم كتێبــە (٧٩) لاپــەڕەی قــەوارە گەورەیــە، كــە ڕووبــەری لاپــەڕەكانی بریتییــە لــە (٢٥سـم ★ ١٥,٥سـم) و لــە هــەر لاپەڕەیەكیـشدا (١٦) دێـڕی بەخەتی شكستەی نەستەعلیق تێدا نووسـراوەتەوە. هـەموو كتێبەكـەش (١٢) بەشـە. بۆ یەكەمین جار ئەم دەستخەتە لە لایەن نووسەری ئـەم وتـارەوە، لـە سـاڵی (١٩٩١)دا، لە كتێبخانەی ناوبراوەوە بۆ كاری كتێبێكم بـەناوی: "شۆڕشـی شـێخ عوبەیـدوڵلا" لـە بەڵگەنامـەی قاجاریـدا، زانیـارییم لـێ وەرگـرت و پوختەیـەكیم لـە پاشـكۆی كتـێبی ناوبراودا بلاٚوكردەوە و پێش ئەو كتێبە و دواتریش، هێـشتا لـە هـیچ سەرچـاوەیەكی تــری بیــانی و كوردیــدا نەكراوەتــە سەرچــاوە و باســی نــاوەرۆكی نــەكراوە، تــەنیا ئاماژەیەك بەپێناسە و نووسەرەكەی كراوە"

- ٣- ئەگەرچــی ئــەم كتێبــە بــەگیانێكی نەیارانــە و چەواشــەكردنی ڕووی ڕاســتیی داخـوازیی و بەرنامـەی شۆڕشـەكەی شـێخ عوبەیـدوڵلا نووسـراوە، بـەلاٚم ئێمـە نـەك دەسـكاریی ناوەرۆكەكـەیمان نـەكردووە، بـەڵكو تاكـە وشەیەكیـشیمان لـێ نـەگۆڕیوە و كۆشـاوین بـەوجۆرەی تەرجەمـە نەكـەین، تـا خوێنـەری كـورد ڕازی بكـەین و بـەدڵی بێت، بەڵكو دەبێ خوێنەری وردبینی كورد، ئاگاداری ئەوە بێت، كە ئەم بەڵگەنامانـە، تەنیا كەرەسەی خاون و دەخرێنە سەر خەرمانی مێـژووی هێـشتا نەنووسـراوی ئـەم قۆناغ و شۆڕشانەی كورد، تـا كـورد دواتـر خـۆی بـەگوێرەی نووسـینەوەی بەرنامـەی مێژووی خۆی، كـەڵكیان لـێ وەربگرێـت، كـە مێـژووی گـەلانی دنیـاش هـەر بـەمجۆرە كۆكراونەتــەوە و نووســراونەتەوە، چــونكە ڕاســتگۆیی تەرجەمــەكردنی بەڵگەنامــە لەوەدایە؛ وەكو خۆی بەرچاو بخرێ و كاری هـەلاٚوێردكردن و بـژار و سـاغكردنەوە و هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگرانـەی بەڵگەنامـەكان، لـە ئەسـتۆی جۆرێكـی تـری پـسپۆڕانی تــــردان و پێویــــستییان بــــەجۆرە خوێندنەوەیــــەكی دیكــــە هەیــــە.

- ٤ - نووسـەری ئـەم كتێبـە، مێـژووی ڕووداوەكـانی بـە"مێـژووی هیجـری (كۆچـی) نووسـیبوون، كــە ئێمــە هــەموویانمان بەمێــژووی (زایــین) گۆڕیــون و لــە هــەر

شوێنێکیشدا بەپێویستمان زانیبێ، پەراوێزمان بۆ زیاتر زانیاریی خوێنەران، بۆ زیاد کردووە.**بەناوی خوای مەزن ڕۆژنامەی هەواڵی ڕووداوێکی سەیروسەمەرە، کە ساڵی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠ز) لە "ئازەربایجان" ڕوویدا. باسی باوکی شێخ عوبەیدوڵڵا و حاڵ و باڵی خۆی و یاخیگەرییەکەی و ئەو کەسانەی یارمەتییان دا و بەدەستهێنانی چەك و تەقەمەنی و ئەو پوول و پارانەی چنگی خستن و ڕووداوەکانی بەڕێکەوتنی لە "نوچە"(١) و چوونی "حیساموڵولك"(٢) بەرەو "مەرگەوەڕ" و عەزیزوڵڵا خانی لایجان لەبەر بەختی بەرزی شاهەنشا، تەواوبوون و تیاچوونی "شێخ" و هاوڕێیانی و ئەو هۆزانەی تا کۆتایی ساڵی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨١ز) لەگەڵیدا بوون.**

بەشی یەکەم :

لە سەردەمی پاشایەتی شاهەنشای غازی: محەمەد شای خوالێخۆشبوو(٣)، شێخ تاها، کە شەیتانێك بوو لە بەرگی کوردانەدا، دەرکەوت و خۆی وەك یەکێك لە سەییدەکانی "طباطبايي" ناساندبوو. شێخ تاها دانیشتووی "نەهری"یە، کە گوندێکە لە "نوچە" و لە خاکی عوسمانی دایە، لەوێشەوە تا "مەرگەوەڕ"، کە سەر بەناوچەی "ورمێ"یە، چوار قۆناغەڕێیە.شێخ تاها لە ڕێگەی چەند کەسێکەوە خۆی بەخزمەت شاهەنشای بەرز و بەڕێز گەیاند و ئەویش (٧) حەوت گوندی لە ناوچەی مەرگەوەڕ پێ بەخشی؛ تا ژیان و خانەقای دەروێشانی پێ بەڕێوە ببات. بەم شێوەیە (٣٠) ساڵ دەستی بەسەر داهاتی ئەم گوندانەدا گرت و مەزنایەتی لە ناو کوردە بێ عەقڵ و نەفامەکاندا بەدەست هێنا؛ تا گۆڕ بەگۆڕ بوو.دوای کۆچی شێخ تاها، شێخ "عوبەید"ی(٤) حەرامزادەی کوڕی، جبەی دەروێشی بەشاندا دا و عەشیرەت و کوردەکانی هەڵفریواند، تا کێشەیەك لە نێوان دەوڵەتانی ڕووس و عوسمانیدا پەیدا بوو.هەرکە هەواڵی شەڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتەی بیست(٥)، جەماوەرێکی زۆری لە عەشیرەت و خێڵەکانی کوردی کۆکردەوە و لەولاشەوە چەکی شەڕی بەناوی "جیهاد" و وەك ئەمانەت لە دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت و ڕووبەڕووی لەشکری ڕووس بوونەوە. ئەم عەشیرەتە کوردانە لە نزیك "حەسەن قەڵا" تووشی لەشکری ڕووس هاتن. بەڵام بەو هۆیەوە کە کورد بەپێی بەرنامە و

گەلاڵەیەك، شەڕیان نەدیوە و بەرنامە و یاسای شەڕ نازانن، بۆیە لە بەرامبەر لەشکری دەوڵەتی "ڕووسیا"دا، توانای خۆڕاگرییان نەهێنا و دوای دوو سەعات شەڕ و پێکدادان، هەڵاتن و ڕێگەی دەشت و دەریان لەبەر گرت و بەو چەك و تەقەمەنییانەی کە وەك "ئەمانەت" لە دەوڵەتی عوسمانییان وەرگرتبوو؛ لەگەڵ خۆیاندا بردیانن و بەدەم ڕێگەشەوە ئەو گوندانەیان تاڵان و ڕەشەکوژ کرد، کە لەسەر دینی حەزرەتی "عیسا" بوون، یان دانیشتووانی دەوڵەتی عوسمانی بوون.شێخ "عوبەید" کە سەیری کرد لەشکرەکەی تێکشکاوە و ڕیسەکەی لێ بۆتەوە بەخوری، خۆیشی لەگەڵ هەندێ خزم و کەس مابوونەوە؛ بۆیە لەگەڵ "سدیق"ی کوڕی(٦)، هەڵاتن و ڕوویان لە شارۆچکەی "وان" کرد، لەوێشەوە بەڕێبەرایەتی "شێخ جەلال"؛ کە یەکێکە لە شێخەکانی ئەهلی سوننەت، هەموویان پێکەوە دەچنە خزمەت "ئەحمەد پاشا"ی سەرفەرماندەی لەشکری دەوڵەتی عوسمانی.لە سەروبەندی تێکشکانی لەشکری دەوڵەتی عوسمانیدا، شێخ چاوی لە هاومەزهەبیی و نان و نمەکی دۆستایەتی نووقاند و دەستی دزیی و تالانی بۆ سەر چەك و جبەخانە و کەرەسەی جەنگیی لەشکری عوسمانی درێژ کرد و تەقەمەنی و چەکی ئەو لەشکرەی هەڵگرت و بەرەو "نوچە"ی ڕەوانە کردن، کە مەڵبەندی نیشتەجێبوونی خۆی بوو. لەم ماوەیەدا بەهۆی چەك و تەقەمەنی زۆر و گردبوونەوەی جەماوەری کوردیشەوە، دەستدرێژییان بۆ سەر هەموو شوێنەکان دەستپێکرد. خەڵکی ڕەشۆکییش، کە بۆ خۆنواندن و ڕشتنی خوێنی موسڵمانان، وەك ئاژەڵن؛ لە دەوری کۆبوونەوە و تا دەهات بنچینەی ناپاکیی و زۆردارییان زیاتر پتەوتر دەکرد و خەیاڵی پیسیان لە مێشکدا دەهێنا و دەبرد. **باسی هەڵاتنی عەبدوڵلاخانی زەرزا لە زیندانی نەوابی والا: معین الدوله و ناوبژیکردنی حاجی ڕەحیم خانی ورمێ و چوونی شێخ عوبەید بۆ "نوچە" و فەرمانڕەوایی "ئیقبالولدەولە"**.لە سەردەمی فەرمانڕەوایی نەوابی والا: موعین دەولەدا لە ورمێ، لەبەرئەوەی عەبدوڵلاخان و برایم خانی برای، لە شارۆچکەی "شنۆ" دەستدرێژییان بۆ سەر خەڵك کردبوو؛ دەستیان بەخراپەکاریی کردبوو، نەوابی والا لەگەڵ جەماوەرێك بۆ "شنۆ"

چووبوون، هەردووکیان دەگرێ و دوای تەمێکردن، لە زیندانیان دەخات. هەندێ ئاکار و ڕەوشتی نالەبار لە هاوڕێیانی نەوابی والا و کەسوکارەکانیان ڕوویدا و ئەوانیش لە زیندان هەلاتن. کەچی هەر خودی ئەمانە، کە پێشتر لەگەڵ شێخ (عوبەیدوڵلاّ) دوژمنایەتییان هەبوو، لە ترسی گیانی خۆیان و لە ترسی تووشبوونیان، پەنایان بۆ شێخ بردەوە. ئەم کارەش ئەوەندەی تر بووە هۆی چاوقایمی و ڕووهەڵماڵراویی "شێخ".مەحمەڵ ئاغای ڕەوەند، دانیشتووی "دەشتەبێڵ"٧))، کە هەندێك زەویوزاری لە "ئیقبالدەولە" بەکرێ گرتبوو، دوای بیستنی ئەم هەواڵە، هەندێ پوول و پارە و شتومەکەی ناوبراوی هەڵگرت و پەنای بۆ "شێخ" برد. خەسرەوخانی سەرهەنگ، کوڕی ئیقبالدەولە(٨)، دەستەیەك سەربازی دڵسۆزی بۆ گرتنی مەحمەڵ ئاغا بەرەو دەشتەبێڵ نارد و شێخیش بۆ پاراستن و پشتیوانیکردنی مەحمەڵ ئاغا، حەسەن بەگی "بەردەسوور"ی لەگەڵ چوارسەد (٤٠٠) تفەنگچی بۆ بەرەی شەڕ، تا دۆڵی "قاسملو" دەنێرێ.**بەشی دووەم**عەبدوڵلاّخان ماوەیەك لای شێخ دەمێنێتەوە و ناو و شۆرەتێك پەیدا دەکا. دەستی بەناوبژێکردنی نێوان خەڵك و شێخ کرد و چەندین نامەی بەملا و لادا نووسی و خۆشەویستیی "شێخ"ی دەرخواردی خەڵکی دەدا. بۆ نموونە: نامەیەکی بۆ حاجی ڕەحیم خانی ورمێ نووسی و بەناوی شێخەوە بۆ "نوچە"ی بانگهێشتن کرد. ناوبراویش بەدیاری و دەستی پڕەوە بۆ لای شێخ چوو. دوای گەڕانەوەی لە "نوچە"، باسی هیچی نەکرد، تا فەرمانڕەوایی "ورمێ"ی بۆ "ئیقبالدەولە" دەستەبەر کرد. ئیتر بەو هۆیەوە کە لەگەڵ ناوبراو خزم بوو، چەند شتێکی لە شێخ گێڕایەوە. ئیقبالدەولەش کە بێ ئاگا بوو لەوەی "الاقارب کالعقارب - هەر خزمە، لێت دەبێتە دووپشك"، فریوی ئەو بێ دینەی خوارد و داوای لە مەحمەڵ ئاغا و عەبدوڵلاّخان کرد، تا لەگەڵ ناوبراو سەردانی ورمێ بکەن. ئیقبالدەولەش لەبری خراپەی ئەوان؛ بەسەریکردنەوە و میهرەبانیی بەرامبەر نواندن، ئەو قەرزەش کە لەسەر مەحمەڵ ئاغا بوو، لێی خۆش بوو. دوای وتوویژێکی زۆریش بڕیاریاندا کە عەبدوڵلاّخان بانگهێشتنی "عەبدولقادر"ی کوڕی شێخ بۆ ورمێ بکات و

فـەرمانڕەوایی "مەرگـەوەڕ" و "شـنۆ"ی پـێ بـسپێرن و دوای دامەزرانـدنی ئـەو فەرمانڕەواییەش "شێخ" بۆ مەرگەوەڕ بهێنێ و ئیقبالدەولەش سەردانی ئەوێ بکات و هـەردووکیان لـە مەرگـەوەڕ چاویان بەیـەك بکـەوێ و بڕیـار و بـەڵێنی خۆیـان بدەن.دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵلاّخان، محەمەد ئاغای مامش(۹) لەگـەڵ (۳۰۰) سـوار بـۆ ورمێ دێن و وایان بڕیـار دا، کـە بـۆ سـبەینێ سـەرلەبەیانی، لـە بـاخی "عـەلی بـەگ ئاجودان" تەنیا بن و پێکەوە قسەی خۆیـان بکـەن. سـبەی بـۆ بـاخی نـاوبراو چـوو. محەمەد ئاغای مامش لەوێ ئەو نامە تایبەتییانەی نیشانی ئیقبالدەولە دا، کە شـێخ بـۆی نووسـیبوون و عـەرزی کـرد: ئەگـەر بتانـەوێ مـن ژێـر دەسـتەی شـێخ بم و فـەرمانڕەوایی مەرگـەوەڕ و لاجـان و شـنۆی بـدەیتێ، ئـەوا دەبێتـە کەڵـەگا. چـونکە ئەگەر هێلکەی قەلەڕەشکە، کە سروشـتی خـۆی هـەر ڕەش و تاریکە؛ بیخەیتـە ژێـر تاووسی باخی بەهەشتیش، ئەوا کاتێ هێلکە پەروەردە دەکرێ و لە بـاخی بەهەشـت گەورە دەبێ و ئاوی لە کانی سەلسەبیل بدەیتێ و جوبرەئیلیش فوو بـەو هێلکەیـەدا بکات، سـەرئەنجام هێلکـەی قەڵەڕەشـکەکە، هـەر دەبێتـەوە بەقەلەڕەشـکە و تاووسـی داماویش ڕەنجی بەخەسار دەچێ.بەلاّم ئیقبالدەولە، ئـەم شـتەی بـەنێوان ناخۆشـیی ئەو و عەبدوڵلاّخان (ی زەرزا) لێکدایەوە. ئـەم مـشتومڕەش ماوەیـەك خایانـدی؛ تـا شێخ قادر و عەبدوڵلاّخانی زەرزا گەیشتنە ورمێ. ئیقبالدەولـە بـەبێ بیرلێکردنـەوە و دەستبەجێ فەرمانڕەوایی شنۆ و مەرگەوەڕی پێدا؛ کە ئـەوی ڕاسـتی بـێ لـە مـاڵی "ئەفشار" دایە!(۱۰) و بەدەستی خۆی، خۆی لە چاڵاوی سەرسوڕمان داهێشت و بـووە هانـدەرێك بـۆ داگیرکردنـی ورمـێ و ئەفشار. فـەرمانڕەوایی "لاجـان"یـش بـەحاجی ڕەحیم خان درا.محەمەد ئاغای مامش کە لەوە بێ ئومێد بوو فەرمانڕەوایی ورمێـی بدرێتێ؛ بەجێهێشت. ئیقبالدەولە و شێخ‌یش ئەم هەڵوێستەیان پـێ خـۆش نـەبوو؛ بۆیە بەمحەمەد ئاغایان ڕاگەیاند؛ کە ئەگەر سەری ملکەچکردن شۆڕ نەکاتەوە، ئەوا ئـیتر ئەگـەر قـسە و پـەیامێك لـە نێوانمانـدا مـابێ، هـەر قـسە و پـەیامی زمـانی شمشێرە!. محەمـەد ئاغـاش چونکە نزیکی سابلاّخ ببـووەوە، حـاڵ و بـاڵی خـۆی بـۆ "ئاغا شازادە"(۱۱)) بـاس کـرد، تـا بـەڵکو ئـەم قسە و باسانە، لـە ڕێگـەی نـاوبراوەوە

بەخاکی پێی پیرۆزی حەزرەتی ئەقدەس و والا "وەلیعەهد"١٢)) بگاتەوە (ڕۆحمان بەفیدای بێ) و چارەیەکی دەردەکەی بکات. هەڵبەتە دواتر بەناچاریی سەری ملکەچکردنی شۆڕ کرد، تا بەڵکو بەم شێوەیەیان گیان و ماڵی خۆی بپارێزێ. ئەم شتەش بووە مایەی بەهێزتربوونی شێخ عوبەید. هەر کەسێکی تریش هەر بەحاڵ لە فەرمانی دەرچووبایە، ماڵی وێران دەکردن. کەسیش لە خێڵە کوردەکان توانای ئەوەی نەبوو سەرپێچی فرمانی بکات. ناوبراویش لە خۆی دڵنیا و بەرزەفڕ بوو، تا کارەساتەکەی "هەمزە ئاغای مەنگوڕ"ی(١٣) بەسەرداهات.**بەشی سێیەم** کە ساڵی ١٢٩٧ کۆچی (١٨٧٩)دا، بەفرمانی ئەقدەس، وەلیعەهدی باڵای شازادە (ڕۆحمان بەفیدای بێ)، فەرمانڕەوایی سابلاخ، بەنەوابی "لوتف عەلی کوڕی موئەییدلدەولە" سپێردرا، هەمزاغا سەرۆکی خێڵی مەنگوڕ بوو. لەبەر خراپە و پیسیی، کە لە سروشتیدا هەبوو، هەمیشە لە کاربەدەستانی دیوانی باڵا دەترسا و لە فرمانەکانی شارۆچکەی سابلاخ هەڵدەهات. بەڵام لەبەرئەوەی لەگەڵ "مقلی میرزای کوڕی مەلەك قاسمی میرزا" ناسیاویی و ئاشنایەتیی لەمێژینەی هەبوو. شازادەش پیاوێکی جێگەی باوەڕ بوو، بۆیە دوای ئەوەی بەمەی زانی، فرمانی بەمقلی میرزا کرد؛ کە تۆ هەمزاغا لە لایەن منەوە دڵنیا بکە و بۆ شاری بهێنە و پێی بڵێن بەهیچ جۆرێ لە لایەن حکوومەتەوە ئازاری پێ ناگا؛ پاش بڕیاردانی باجی خێڵی مەنگوڕ، ساغ و سەلیم بۆ شوێنی خۆی بگەڕێتەوە.مقلی میرزا ئەم ئەرکەی قبووڵ کرد و دوای تەقەللایەکی یەکجار زۆر، هەمزاغای ڕازی کرد، تا لە حکومەت دڵنیا بێ. چونکە هەمزاغا جەزرەبەی زۆری لە لایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە لێ درابوو. هاتە سابلاخ؛ لە کاتی گەیشتنیدا، دانیشتووانی شار بەرەو پیری چوون و پێشوازییان لێ کرد و بەڕێزەوە بۆ لای "ئاغا شازادە" بەرەو شوێنی فەرمانڕەوایەتییان برد و میهرەبانیی و سۆزی زۆریان بەرامبەر نواند.بەڵام "عەزیزی فەتاح"، کە لە ئاغاکانی موکری بوو؛ ئەویش لەبەر باج نەدان، لە زەمانی فەرمانڕەوایی حاجی مەحموود خانەوە، هەڵاتبوو؛ لەم هاتنەی هەمزاغادا، ئەویش بۆ شار هاتبوو. ئاغا شازادە دەستبەجێ گرتی و لە زیندانی کرد و داوای باجی لێ کرد. قادراغاش ئەم

هەواڵەی بەگوێی هەمزاغا گەیاند. هەمزاغاش نامەی بۆ ئاغا شازادە نووسی و ناوبژیی بۆ کردن. شازادە لە وەڵامدا وتبووی: من کارم بەسەر "عەزیز"ەوە نییە، تەنیا ئەوەندە نەبێ، کە دەبێ سبەینێ حسابی لەگەڵ "میرزا تەقی"دا یەکلایی بکاتەوە و پاشماوەی باجەکەی بدات، لەوە بەدواوە ئیتر ئازادە" ئەو حەرامزادەیە (هەمزاغا) ئەم وەڵامەی بەدڵ نەبوو. خۆی و (١٠) کەس، لە نزیکانی خۆی، بەچەکەوە چوونە ناو فەرمانداریی و وتی: دەبێ عەزیز بەربدەن.شازادە کارەکەی بەمیرزا تەقی سپارد و وتی: با حسابەکەی خۆی بدات و دوایی ئەو (عەزیزی فەتاح) بەدەست هەمزاغا بسپێرێ. بەڵام بەدزیشەوە بەمحەمەد بەگی فەڕاشباشی دەڵێ: دەبێ کارێك بکەیت، ئەم حەرامزادەیە (هەمزە ئاغا) بێ چاوڕووە، زیندانی بکەیت. فەڕاشباشیش یەکسەر لەگەڵ دووسێ فەڕاشی تردا بۆ ماڵی هەمزاغا دەچن و زنجیرێکیان پێ دەبێ و پێی دەڵێ: بەفرمانی نەوابی والا، ئەم زنجیرە ماچ بکەن و لە ملی خۆتانی بکەن.هەمزاغاش لە ترسی ئەوەی دەستگیری نەکەن، ئاگای لە خۆی بووە و بەپارێز بووە. خزم و دۆستەکانی بەخەنجەرەوە هەڵدەکوتنە سەر فەرمانبەرەکانی دەوڵەت. لوتفعەلی ناوێکی فەڕاشباشیش دەست بۆ قەمەکەی دەبا و تۆزێك هەمزاغا بریندار دەکا.کە فەرمانبەرەکان جوامێریی و دەستبردی هەمزاغا دەبینن، لە ترسی گیانیان هەڵدێن. هەمزاغا خۆی بۆ لای دەرگا دەکوتێ، پاسەوانەکان ڕێی پێ دەگرن. بەخەنجەرێکی خوێنڕێژ یەکێکیان دەکوژێ. شەڕ لە نێوان هەمزاغا و پاسەوانەکاندا دەقەومێ. ئەحمەد ئاغای برازای هەمزاغاش بەگوللەیەك دەکوژرێ. کوردی ئەو دەوروبەرانە کۆدەبنەوە و بڕیار دەدەن بکەونە کوشتنی پیاوانی دەوڵەت و ڕووتکردنیان.دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵەکە، مەلاکانی ئەو ناوچەیە، خۆیان دەگەیەننە هەمزاغا و لەم کارە ناشایستەیەی پەشیمان دەکەنەوە و پێی دەڵێن ئەم کارە دەبێتە سۆنگەی کوشتن و تاڵانکردنی خەڵکی ناوچەکە. ئەویش ڕازی ببوو.ئەم ڕووداوە لە کاتێکدا بوو، کە پێشتر و تا ئەم کاتە، لەگەڵ شێخ عوبەید دوژمنایەتی هەبوو، سەری تاعەتی بۆ شۆڕ نەدەکردەوە. بەڵام لە ترسی ماڵ و سامان، دەستبەجێ دەستی هەڵگرت و ڕووەو "نوچە" بەڕێکەوت؛

سەری ئیتاعەتی شۆڕ کردەوە و باسی کارەساتەکەی خۆی گێڕایەوە. ئەم ڕووداوەش بووە هۆی زیاتربوونی دەسەلأت و چاوقایمیی شێخ.**بەشی چوارەم**کاتێك شێخ عوبەید زانی هەمزاغا ملکەچیێتی و عەشایەریش چاوەڕێی فرمانن؛ چەند فرمانێکی بۆ ئەملاولا نووسی، چەند پیاوێکی تایبەتی بەرەو ئێلی مەنگوڕ و زەرزا و هەرکی و ڕەوەند و بناری و پیران و زوودی و شکاك و دەشتی و مامش و دانیشتووانی شنۆ و لاجان و مەرگەوەڕ و موکری نارد. لە ماوەیەکی کورتدا لەشکرێکی زۆری لە خێڵ و هۆزەکان کۆکردەوە. شێخ قادری کوڕی خۆی بەجێنیشینی خۆی دانا و هەمزاغایشی بەسوپاسالاری لەشکر دەستنیشان کرد و بەرەو ئازەبایجانی ڕەوانە کردن. لەبەرئەوەش کە هەمزاغا دڵی لە فەرمانڕەوای شارۆچکەی سابلاخ ڕەنجاو و تۆڵەی کوشتنی برازاکەیشی هەر لە دڵدا بوو، بۆیە لە سەرەتادا لەشکری بەرەو سابلاخ تاو دا.دوای بلأوبوونەوەی ئەم هەواڵە، ئاغا شازادەی فەرمانڕەوای سابلاخ، چۆنێتی هەلومەرجەکەی بەدەسەلأتدارانی ئازەربایجان ڕاگەیاند و داوای هێز و یارمەتی کرد. بەلأم بەرپرسانی ئەو ناوچەیە پێیان وا نەبوو شۆڕشی کوردان گەیشتبێتە ئەو ئاستە؛ بۆیە فرمانیان دا: محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی و محەمەد حسین خانی بەختیاری، لەگەڵ (٣٠) سوار و ڕەحیم خانی سەرکردەی چەلیبانی، لەگەڵ (١٠٠) سوار، بەرەو سابلاخ بچن. ئاگاداری ئەوە نەبوون، کە لەشکری کوردان چەندێکن و خراپەیان تا چ ئەندازەیەکە.کاتێك شێخ قادر و هەمزاغا لە "نوچە"وە بەڕێکەوتن، لە سەرەتادا یەکڕاست بۆ هاتنی لەشکر و دابینکردنی کەلوپەلی پێویستی ڕێگە، هاتنە ناو شاری "شنۆ". (٣)) ڕۆژ لەوێ مانەوە. بەرلەوەش شێخ (عوبەیدوڵلا) بۆ شارۆچکەی شنۆ بێت، محەمەد ئاغای مامش، سولەیمان ئاغای برازای بۆ "نەهری" نارد، تا هەر کاتێ شێخ عوبەید بیەوێ پشتیوانیی لە هەمزاغا بکا، هەواڵەکە بنێرێ. ئەویش دەستبەجێ هەواڵی نارد، کە شێخ نامەی بۆ دەورووبەر نووسیوە و خەریکی کۆکردنەوەی لەشکرە. محەمەد ئاغا بەپەلە خۆی گەیاندە "سندووس" و باسەکەی بۆ جەلال خانی حاکمی قەرەپەپاغ گێڕایەوە و تێیگەیاند و برایم ئاغای لەگەڵ جەلال خان بەرەو سابلاخ نارد. ئەوانیش دوای گەیشتنیان، باسەکەیان

سـەرلەبەر گێڕایـەوە(١٤). ئاغـا شـازادە وەڵامـی دانـەوە: ئێـوە بـچن بەکۆکردنـەوەی لەشکرەوە خەریك بن، منیش لەگەڵ جەماوەری "موکری" لە دواوە دێـم.دیـسان لـە "مەرگەوەڕ"ەوە هەواڵی هاتنی شێخ قادریان هێنا بـوو. محەمـەد ئاغـا لەگـەڵ بیـوك خانی کوڕی ئەسکەندەرخان بەپەلـە بـەرەو سـابلاخ چـوون و باسـی ڕووداوەکانیـان کرد. ئاغا شازادەش سەرانی موکری کۆکردەوە و داوای هاوکاریی لێکـردن، تـا بـەرەو شنۆ بچن. بەڵام هـەر کامێکیـان قـسەیەکیان کـرد و بیانوویـەکیان هێنایـەوە. ناچـار سەلیم خانی چاردۆڵی ئامادەیی خۆی نواند. بـەدوای ئـەودا: محەمـەد سـادق خـان و ڕەحـیم خـانی چـەلیبانی-ش ئامـادەیی خۆیـان دەربـڕی و لەگـەڵ محەمـەد ئاغـا (ی مـامش) و بیـوك خانـدا نێـردران. ئەمانـە لەگـەڵ چـەند کەسێکی کـەمی مـامش و قەرەپەپاغ و" ... هتد، تا دۆڵی سندووس چوون و (٣) ڕۆژ لەوێ مانـەوە.کاتێ شـێخ (عوبەیـدوڵلا) گەیـشتە شـنۆ، هـیچ هێزێکـی پـشتیوانیی لـە ورمـێ و سـابلاخەوە نەگەیـشتبوون(١٥). لـەم سەروبەندەشـدا هــەواڵی ئــەوە بلاوبــووەوە؛ کــە شــێخ (عوبەیدوڵلا) خۆی بـۆ ئـەوە تـەیار و ئامـادە کـردووە تـا سـەرەتا هۆزی قەرەپـەپاغ بکـوژن و تـاڵان بکـەن. ئەمانـەش هەرکـە ئـەم هەواڵـەیان بیـست، ترسـان و محەمـەد ئاغای مامشیان بۆ شنۆ نارد و خۆیان بـەرەو سـندووس گەڕانـەوە. سـەلیم خـان زۆر هەوڵیــدا ڕایــانگرێ، گوێیــان نەدایــە. ناچــار ئــەویش بەتــەنیا بــەرەو ســابلاخ گەڕایـەوە.بـەڵام شـێخ (عوبەیـدوڵلا) لـە شارۆچـکەی "شـنۆ"وە بـەرەو سـندووس بەڕێکەوت.خەڵکی سـندووس و قەرەپـەپاغیش، کـە بـریتی بـوون لـە: جـەلال خـانی حاکم و بیوك خـان نـایبی ئـاجودان و حەسـەنعەلی خـانی سـەرهەنگ و خـان کـیش خان و ئیبراهیم ئاغـا و عـەباس ئاغـا، لـە هـەواڵی هـاتنی شـێخ ترسـان. هـەر چۆنێ لێکیان دایەوە، دەرەقەتی شەڕی شێخ نایەن، بۆیە هەموویان سوارە و پیادە، چـوونە پێشوازیی شێخ و بەم شـێوەیە گیـان و مـاڵی خۆیـان پاراسـت. سـەد خـەروار گـەنم و پـەنجا خـەروار جۆیـان بـەناو "سیورسـات"ەوە(١٦) بەلەشـکرەکەی شـێخ دا. ئـەویش بڕیاری دا، کە کەس ناتوانێ ئازاری دانیشتووانی گوندەکانی سـندووس بـدات.لـەوێوە بــەرەو ســابلاخ کەوتنــە ڕێ، قەرەپەپاغــەکان تکــای ئــەوەیان کــرد، لەبەرئــەوەی

سوارەکانیان لە خۆراسان فرمانیان پێ سپێردراوە، دەبێ لەوە ببوورن، کە ئێمە ناتوانین بۆ سابلاخ بێین.شێخ قادر مۆڵەتی دان، بەلام بڕیار درا دەبێ سیۆرسات بۆ لەشکر دابین بکەن و بینێرن. شازادەش کە هەواڵی هاتنی شێخ قادری بۆ سندووس و پێشوازیی خەڵکی سندووسیشی بیستبوو، لەولاشەوە خەڵکی سابلاخ و خێڵەکانی موکریانیشی لەگەڵ شێخ هاودڵ بینی؛ لە هەلاتن زیاتر، هیچی تری شك نەبرد، بەناچاریی لە سابلاخەوە لەگەڵ محەمەد سادق خان و محەمەد حسێن خان و ڕەحیم خان بەرەو سابلاخ هەلاتن. شەو لە "میاندواو" مانەوە و بۆ بەیانی بەرەو "مەراغە" چوون. لەولاشەوە شێخ قادر و هەمزاغا لەگەڵ هۆزی مەنگوڕ و عەبدوڵلا خان و ئیبراهیم خانی زەرزا و عەلی ئاغا لەگەڵ هۆزی هەرکی، محەمەد ئاغا لەگەڵ ئیلی ڕەوەند، شێخ جیهانگیر لەگەڵ خێڵی بناری، مامەند ئاغای پیران، قەرەنی ئاغا لەگەڵ ئیلی زودی؛ قاسم ئاغای کوڕی عەلی خان لەگەڵ سوارەی شکاك، دەروێش ئاغای نەعمان ئاغای هەرکی، عەبداڵ بەگ لەگەڵ هۆزی دەشتی، قۆتیاس ئاغا لەگەڵ خەڵکی سۆمای برادۆست، محەمەد ئاغای مستکانی، کوێخا مولهیم لەگەڵ خەڵکی مەرگەوەڕ، عوسمان ئاغای گەورك، محەمەد ئاغا لەگەڵ خێڵی مامش چوونە ناو سابلاخەوە. خەڵکی شار و سەرانی موکری و مەلاکانی ئەهلی سوننە، پێشوازییان لێکردن. (٣) سێ ڕۆژ لەو شارۆچکەیەدا مانەوە. "خان بابا خان"ی کوڕی مەجید خانیان کردە فەرمانڕەوای سابلاخ و بەرەو میاندواو بەڕێکەوتن.ئەو کەسانەی (چ خەڵکی شار و چ سەرانی موکری) لەگەڵ شێخ (قادر)ا هاوکارییان کرد و بەرەو میاندواو لەگەڵیدا چوون، بریتی بوون لە: میرزا عەبدولوەهابی قازی، میرزا قادری قازی، میرزا قاسمی قازی، شێخ جەسیم (ئیمام جومعە)، شێخولئیسلام بایز ئاغای نەقیب، کوڕی مەلەکولقاسمی میرزا، عەبدوڵلا ئاغای کوڕی مەحموود ئاغا، خەلیل ئاغا، کوڕەکانی محەمەد کەریم بەگ، فەتحوڵلا خانی کوڕی موزەففەرولدەولە، کوڕەکانی تری مەجید خان، ئەمین ئاغای کوڕی قادر ئاغا، سەلیم بەگ و کوڕەکانی فەیزوڵلا بەگ، عەزیزی فەتاح، حەسەن ئاغا، سەلیم بەگ و کوڕە بەناوبانگەکانی، ئاغا و خولەفا و شێخەکانی تری ئەهلی سوننە" لە شارەوە،

بەرەو گوندی "حاجی حەسەن" چوون؛ کە قۆناغەڕێیەك لە میاندواوەوە دوورە و لەو گوندەدا (٥٠ هەزار) کەس سوارە و پیادە دابەزین.**بەشی پێنجەم**باسی هاتنی عەلی خانی حاکمی مەراغە، بۆ یارمەتیدانی خەڵکی میاندواو و کوشتن و تالانکردنی میاندواودوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی هاتنی شێخ (قادر) بۆ شارۆچکەی سابلاخ و هاوکاریکردنی خەڵکی ئەوێ و نیازی بەرەو میاندواو هاتنی؛ عەلی خان حاکمی مەراغە، لەگەڵ محەمەد سادق خانی سەرکردەی سوارەی بەرەی پێشەوە و محەمەد حسەینخانی بەختیاری و محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی ئەفسەری حەزرەتی وەلیعەهد و حاجی میرزا و ڕەزا قولیخانی ئیسفەهانی و ڕەحیم خانی فەرماندەی سوارەی چەلیبانی، بەگالیسکەیەك لە مەراغەوە بەڕێ کەوتن. بەدەم ڕێوەش لەگەڵ سەلیم خانی چاردۆڵی(١٧) یەکدەگرنەوە و بەرەو میاندواو دێن.سێ (٣) سەعاتی ڕۆژی دەمێنێ، دەگەنە شار. تۆپ دەبەنە شار و بەرامبەر دوژمن لە "باستیان" دایدەنێن. خانووەکەی ئەحمەد خانیش (کە ئیدارەی دەوڵەتە) دەکەنە بارەگا و شەو هەتا بەرەبەیانی، تەگبیری کاری ئەو بێ تەگبیرانە دەکەن.(٢٠٠) دووسەد کەس لە دەستەی سوارەی بڵباس، بەفرمانی شێخ قادر و بەسەرکردایەتی "نوری بەگ"ی(١٨) خاڵۆی ناوبراو، هێرش بۆ سەر میاندواو دەبەن. لەولاشەوە عەلی خان (ی حاکمی مەراغە) لەگەڵ هاوڕێیانی تری؛ وەك شێری شەرزە، دەستیان کردەوە. ئەو شێرانی شەڕە، تووڕەبوون و سەرلەبەری ئەندامەکانی لەشی دوژمنانیان تێکشکاند. لە نێوان سوارەکاندا لەبەر شەڕ و بگرە و بەردە، گوللەیەکی زۆر تەقێندرا، لە ئاکامدا خاڵۆی شێخ قادر، گوللەیەکی سەلیم خانی (چاردۆڵی) بەرکەوت و بەرەو جەهەننەم نێردرا و سوارەی بڵباس تێکشکان و ڕایانکرد.کاتێك شێخ قادر هەواڵی تێکشکانی سوارەی بڵباس و کوژرانی خاڵۆی خۆی بیست، وەك بەرازی پێکراو و ماری زامدار، خولی دەخوارد. فرمانی کوشتن و تالانکردنی میاندواوی بەو لەشکرە زۆرەی دا. یەکەمین کەسێك، کە بۆ ئەم کارە ناخێرە ڕاست بووەوە، جەلیل ئاغای حەرامزادە بوو؛ کە هەر ئەم جەلیل ئاغایە، چاکە و نیعمەتی زۆری لە دەستی حەزرەتی ئەقدەسی والا: وەلیعەهد دیتبوو، چاوی لە نان و نمەك

پۆشی و بە(١٠٠ سەد) سوارە و (٣٠٠ سێ سەد) پیادەوە، بەرەو میاندواو چوون. کوردەکانی تر، بەهەمزاغا و ئەوانی تریشەوە، هەموویان بەشوێن ئەواندا بەرەو میاندواو بەڕێ کەوتن. عەلی خان و ئەوانی تر شەڕیان پێ نەکرا و جگە لە هەلاّتن، چارەیەکی تریان نەبوو. بەناچاریی تۆپیان بەجێهێشت و ڕایانکرد. خەڵکی شاریش، هەر کەس توانای ڕاکردنی هەبوو، هەلاّت. ئەوانی تر بەردەستی دوژمن کەوتن.**شیعر**:لەبەر ئەو خەڵکە بێ ئەدەبە ڕۆژی خەڵکی میاندواو، وەك شەوی لێهاتلەبەر گولله؛ ئەوەندە سنگ و بەرۆك زامدار بوون دایك بیری منداڵی خۆی نەما بووئەوەندە کوژراو لێرە و لەوێ کەوتبوون باوك سۆزی بۆ کوڕی خۆی نەما بوولە هەموو لایەکەوە خوێن ئەوەندە ڕژا بوو لە ئاژاوەی ئەو قەومە بێدادگەرەداکەس خۆی نەدەناسییەوەیەکێك خەنجەری ئاورەنگی بەدەستەوە بوو یەکێك دەموچاوی بەخوێن شۆشتبووژنان: هاوار و واوەیلایان دەکرد لە هەموو سووچێکەوە هاوار هەڵدەستاکارەساتەکە بەجۆرێك بوو چاوی جیهان، بۆ حاڵی ئەو داماوانە دەگریامەریخی خوێنمژ، لە بێ بەزەیی ئەو بێ بەزەییانە پەرێشان حاڵ دەبووڕۆژگارێك بوو، کە لە پشت پەردەی عیسمەتیانەوە بای سەبا، بەحاڵە حاڵ هاتوچۆی دەکردکەچی لەوێ سەرپۆشی عیسمەتیان لەسەریان دەفڕاند و کیژە ناسکۆڵەکانیانکە لە لانکەی نازدا گەورە کرابوون بەدیل دەگرتنئالاّی زوڵمیان بەجۆرێك هەڵکرد و ئاگری زۆریان بەجۆرێك هەلاّیساند، کە منالّی شیرەخۆرە و کەم تەمەنیانلەگەڵ پیری لە پێ کەوتوو بەئاگری زوڵم دەسووتاندزوڵم لەوێ ئەوەندە ئالاّی هەڵکرد کە قەڵەم لە بەرامبەر نووسینیدا دۆش داماوەبەڵێ دوای سێ ڕۆژ و شەو، کە بەردەوام خەریکی کوشتن و تالاّنکردن بوون، یەك کەس لە خەڵکی شاری میاندواو، لەو شارەدا نەما، ئیتر یان هەلاّتن، یان کوژران، یان بەدیل گیران.شێخ قادری حەرامزادە، نامەیەکی بۆ باوکی نووسی؛ کە لە سایەی سەری بنەماڵەی "تاها"(١٩)) و بەختی حەزرەتی "شێخ"ەوە(٢٠)، لەو ڕۆژەوەی لە "نوچە"وە کەوتووینەتە ڕێ، تا ئێستا، ڕوومان لە هەر شوێنێك کردبێ، کەس لە فرمانمان دەرنەچووە؛ جگە لە خەڵکی میاندواو، کە کەمێك پێی بێ ئەدەبییان

درێژ کرد و سەرپێچیان کردین؛ بۆیە بوون و نەبوونیانمان وەك تۆز و خۆڵ بەبا کرد و ماڵمان لێ وێران کردن.هەمزاغا و فەرماندەکانی تریش، هەر وایان نووسی و بەپەلە بۆ "شێخ"یان نارد.**بەشی شەشەم**بەلاّم پاش کوشتاری میاندواو، هەمزاغا و هەندێك لە سەرانی موکری و عەشیرەتەکان، لەبەر تاوان و خیانەتی خۆیان، لە غەزەب و تووڕەیی "حەزرەت - ظل الله - ڕۆحی عالەم بەفیدای بێ"، ترسان و وایان لێکدایەوە؛ کە ئەم شەڕ و خراپەکارییە، ناشاردرێتەوە و کەس ئەرکی ئەم مەترسییە، بەئەستۆ ناگرێ. لەبەرئەوە باشتر وایە خێڵی قەرەپەپاغیش بەهاوبەشی خۆیان دابنێن، کە بۆ هەوێنی ئەم خراپەکارییە، هەرچی زۆرتر بێ باشترە، چونکە شتی لاواز، بەشتی بەهێز تیا دەچێ؛ بۆیە هەموو پێکەوە بۆ بارەگاکەی شێخ (عەبدولقادر) چوون و وتیان: خێڵی قەرەپەپاغ دڵیان لەگەڵ دڵی شێخ نییە و لەم شتە دەترسین، نەوەك ببنە هۆی لەبەریەك هەڵوەشان و بلاّوبوونەوەی لەشکر و سەربازەکان، کەوایە وا باشترە هەموویان بۆ ئێرە بانگ بکەین، تا خەیاڵی سەرپێچی کردن نەکەن.شێخ قادر بۆچوونەکەیانی بەدڵ بوو. فرمانی بۆ جەلال خان و حەسەنعەلی خانی سەرهەنگ و بیوك خان نووسی؛ تا سەرکردەکانی بەسوارییی بۆ ئێرە بێن و تێکەڵ لەشکری ئێمە ببن؛ ئەگەریش درەنگ بکەن، بەدڵنیاییەوە دەبنە نێچیری گوللەی ئێمە.لە کاتی گەیشتنی نامەی شێخ قادردا، لای ئیقبالدەولەوە هەواڵ گەیشت، کە لەشکری "خۆی"، لەگەڵ شەجیع عەلی خان گەیشتوونەتە "ورمێ" و لەشکری "ئەفشار"یش ئامادەیە و مەترسن، بەیانی دەگەینێ.جەلال خان خێرا ئەم هەواڵەی بەوردی بەگوێی محەمەد ئاغای مامش گەیاند. ناوبراویش هەرکە ئەم هەواڵەی بیست، بەبیانوویەکەوە مۆڵەتی لە شێخ قادر وەرگرت و بەرەو "سندووس" بەڕێکەوت. بەلاّم لەشکری کورد، بۆ گەیاندنی تالاّنییەکانیان بۆ جێگا و ماڵی خۆیان، لە شێخ جیابوونەوە. شێخیش بۆ سابلاّخ گەڕایەوە. بەلاّم چونکە ئەو ڕێوی سیفەتانە، لە کوشتنی خەڵکی بێ دەسەلاّت و بێوەژنان دەمە چێشتە ببوون و شتێکیان چنگخستبوو، دیسان لە دەوری شێخ کۆببوونەوە و بەتەمای سندووس بوون. خەڵکی سندووسیش لە نەگەیشتنی یارمەتی و بلاّوبوونەوەی ئەم

هەواڵەش(٢١)، زۆر ترسـان و جـەلال خانيـان بـە(١٥٠ سـەد و پـەنجا) سـوارەوە ڕووەو سابلاّخ نارد. محەمەد ئاغاش بەناچاریی چاوی لەو کرد.لـەوێوە شـێخ (قـادر) بـە(٥٠ هەزار) کەسەوە بەرەو "مەراغە" و "بناو" بەڕێکەوت. بەلاّم هێشتا شێخ لە سـابلاّخ دەرنەچوو بوو، کە هۆزی "پـیران" هێرشـیان بـۆ سـەر قـەلاّی "لاجـان" کـرد و (١٠٠ سـەد) سـەرباز و تۆپـچی سـاخلوی ئـەوێیان گـرت و تۆپـەکانیان شـکاند و خـستیاننە چالاّوەوە و سەربازەکانیشیان بۆ لای شێخ هێنا. بەلاّم محەمـەد ئاغـای مـامش لەبـەر نان و نمەك کردنی دەوڵەت و دۆستایەتیی لەگـەڵ ئەفـشار، لای شـێخ (عەبـدولقادر) تکای ئازادکردنی بۆ کردن و لە لایەن شێخەوە بەخشران و خـوێنی نەڕشـتن. بـەلاّم تفەنگ و کەلوپەلەکانیان لێ دامـاڵین و مەرەخەسـی کـردن؛ ئـەوانیش بـەرەو ورمـێ گەڕانەوە.

بەشی حەوتەم

باسی ئاگاداربوونی بەرپرسانی حەزرەتی ئەقدەس ئەسعەد ئەرفەع والا: وەلیعەهـدی لانکە کەیوان لە خرا پەکاریی کوردان و ناردنی لەشکری سەرکەوتوو لە تـەورێزەوە بـۆ بەربەرەکانێ لەگەڵیان و هەواڵ ناردن بۆ دار الخلافەی تاران و بەڕێکەوتنی لەشـکری "عیراقـی"، بەسـەرکردایەتی نـەواب ئەشـرەف والا: حیـشمەتولدەولە. دوای ئاگـاداربوونی بەرپرسـانی حـەزرەتی ئەقـدەس ئەرفـەع والا: وەليعەهـد (ڕۆحمـان بەفیدای بێ) لـە چـوونی شـێخ (قـادر) بـۆ شارۆچکەی سابلاّخ و هاوکاریکردنی لـە لایـەن خێڵـەکانی قەرەپـەپاغ و مـوکری و هـەلاّتنی نـەواب والا: ئاغـا شـازادە؛ وايـان بەچاك زانی کـە پيـاوێکی عاقـڵ و کامـڵ و بـاش، بکاتـە فـەرمانڕەوای ئـەوێ، بـەڵکو بەدڵخۆشیی دانەوە، خێڵ و عەشیرەتەکان دڵنیا بکاتەوە و لـە خـەياڵی خراپـەکاریی، دووريان بخاتەوە و کار نەگاتە ئاستی شەڕ و کوشتن. لەبەرئەوەش کە "سەدردەولە" لە لايەن حەزرەتی والا؛ شانازيی پلـەی ئێـشك ئاقاسـی باشـی گـەری پـێ بـڕاوە و لـە هونەری سەرکردايەتيکردن و بەڕێوەبردن و خەڵك نەوازييدا دەستی بالاّی هەبووە؛ ڕايانسپارد و لەگەڵ سوارەی کۆمەڵێکی تەهماسبقولی خـان يۆزباشـی، ڕەوانـە کـران. بەلاّم دوای بيستنی هەواڵی بارودۆخی مياندواو و خەڵکی مەراغـە و بنـاو، ترسـان و

سکالأنامەیان بۆ خاکی بەرپێی حەزرەتی والا نووسی و چۆنێتی ڕووداوەکەیان بۆ ڕوونکردنەوە و یارمەتییان خواست. بەفرمانی حەزرەتی والا، ڕۆحمان بەفیدای بێ، مقرب الخاقان: ئاغا خانی سەرتیپی ئەفشار و مقرب الحضرەتی بالأ: لوتفعەلی خانی سەرهەنگ، بە(٤٠٠ چوارسەد) سەربازەوە لە فەوجی چوارەم و فەوجێکی ئەمیرییە، بەچوار گالیسکە تۆپەوە، ڕۆژی ٢٥ی مانگی شوال المکرمی ١٢٩٨ کۆچی (١/١٠/١٨٨٠ز)، لە تەورێزەوە بەڕێ کەوتن، بۆ سبەینێ: شەممە ٢٦ی مانگی شەوالی ١٢٩٨ کۆچی (٢/١٠/١٨٨٠ز)، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس، لە بەرەی موهەندیسیەوە ناردییانەوە و لە نزیك بارەگای خانەقا، کە لە پەنا "شاهی" دایە، ئاغا خانی سەرتیپ لەگەڵ "حاجی سەدرولدەولە"، یەکتر دەگرنەوە و پێکەوە بۆ "بناو" دەچن و لە ئاقار و دەوروبەری شارەکە سەنگە لێ دەدەن و لە هەر دۆڵێکیشدا تۆپ و سەرباز دادەمەزرێنن و خەریکی پاسەوانیی دەبن.دوای گەیشتنی ئەم هەواڵانە بەدار الخلافەی تاران لە دەرباری هەمایۆن: ئەعلاحەزرەت شەهریاری (ڕۆحی من و ڕۆحی هەموو جیهان بەقوربانی بێ)، بڕیار درا کە میر میرانی گەورە: مستەفا قولیخانی ئیعتیماد سەڵتەنە (فەرماندەی لەشکری ئازەربایجان) وەك سەرکردایەتی گشت لەشکر، بەڕێ بکەوێ، ناوبراویش لەگەڵ فەوجی "بەهادۆران"، بەیاوەریی سەیید محەمەد خان و فەوجی دووەمی تایبەت، بەسەرهەنگیی: مقرَب الحضرەتی بالأ: حاجی عەلی خانی کوڕی حاجی حسام الدولە و سێ دەزگا تۆپ و جبەخانە، بۆ ناو "بناو" هاتن. شەو لەوێ مانەوە. بۆ بەیانی محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیسی بۆ ئاقاری شار نارد، تا شوێنی سەربازگەکە دەستنیشان بکات. ئەویش دوای دەستنیشانکردنی شوێنەکە، ڕایگەیاند: فەوجەکان و تۆپخانە بەرەو کەنار شار بەڕێخەن.ئیعتیماد سەڵتەنەش بارەگای خۆی لە ناوەندی سەربازگەکە دامەزراند، کە ڕووبەڕووی ڕێگەی هاتنی کوردان و ڕووی لە مەیدانی شەڕەکە بوو. پشتەوەی لەشکرەکەشی بەمقرب الخاقان ئاغا خانی سەرتیپ سپارد. سەرکردایەتی لەشکرەکانی "بناو"یش بریتی بوون لە: میر میرانی هێژا ئیعتیماد سەڵتەنە، عمدە الامراو العظام: حاجی سەدرولدەولە، مقرب الخاقان ئاغا خان

سەرتیپ لەگەڵ (٤٠٠ چوارسەد) سەربازی فەوجی چوارەمی تەورێز، حاجی عەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ فەوجی دووەم، بەتایبەتیش سەیید محەمەد خانی یاریدەدەری فەوجی بەهادۆران، لوتفعەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ دەستەی ئەمیرییە، بیوك خانی سەرهەنگی مەراغە، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس؛ لەشکری سوارەش بریتی بوون لە: محەمەد حسێن خانی بەختیاری بە(٤٠٠ چوارسەد) سەربازەوە، ئیبراهیم ئاغا قەراجەداغی بە(٢٠ بیست) سەربازەوە. هەمووشیان سەنگەرەکانیان دامەزراند و چەندین مەتەرێزیان دروست کرد و تۆپ و تۆپخانەیان لە جێگای خۆیان دانا و ئامادەی شەڕ و چاوەنواڕی گەیشتنی دوژمنیان کرد.دوای ئەوەی هەواڵی دەرکەوتنی شێخ عوبەید بەدار الخلافەی تاران گەیشت، لە لایەن دەرباری موعەدەلەت مەداری حەزرەت، سێبەری خوداوەند (ڕۆحی من و ڕۆحی جیهانی بەقوربان بێ)، فرمان درا، کە: حەزرەتی ئەشرەف ئەرفەع ئەمجەد والا: کامەران میرزای نایب السلطنەی ئەمیری گەورە، سوپایەکی خوێنڕێژ، بەرەو ئازەربایجان بنێرێ، تا بوون و لە مانی خراپەکاران بەبای فەنادا بدات. بۆیە نواب ئەشرەف ئەمجەد والا: "حەمزە میرزای حیشمەتولدەولە"ی(٢٢) کردە سوپاسالاری لەشکر. دوو فەوجی ئازەربایجانیش، کە بەمحەمەد قولیخان حسام الدولە سپێردرا بوون، لە دار الخلافەوە (واتە: لە پایتەختەوە) بەڕێ کەوتن.نەوابی والا بۆ دابینکردنی کەلوپەلی پێویست (٣ سێ) ڕۆژ لە مەیدانی ئەسپ سواریدا، بەتۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەمەوە مانەوە، ڕۆژی هەینی، ٩ی مانگی زیقەعیدە (١٥/١٠/١٨٨٠ز) لە ئەسپ سوارییەوە قۆناغیان بردە گوندی "کەن"، کە گوندێك بوو لە گوندەکانی دار الخلافە.بۆ بەیانی بەوپەڕی ڕێکوپێکییەوە لە گوندی ناوبراوەوە بەڕێ کەوتن. بەڵام دەستەگەلی ئازەربایجانی، کە بەر لە نەوابی باڵا بەڕێکەوتبوون، بۆ ئەوەی هێزەکان بگەن، لە گوندی "کەرەج" ڕاوەستان. هەر لەبەرئەوەش قۆناغی ئەو ڕۆژەیان لە گوندی کەرەج بوو. لەوێشەوە کە هێزەکان یەکیانگرتەوە، ئیتر لە ناو ڕێ ڕانەوەستان و شتێکی تازە ڕووی نەدا. ڕۆژی ١٤ی زیقەعیدە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز) گەیشتنە "قەزوین".دەستەگەل و سوارە خەڵکی قەزوین

لەگەڵ "نصر الملك"، کە فرمانی پێ کرابوو لەشکر و سەرباز کۆبکاتەوە، بەرەو پیریان هاتن. نەوابی والا، بەوپەڕی سەربەخۆییەوە هەزار "جریب"ی(٢٣) بۆ شوێن سەربازگەکە دیاری کرد.ڕۆژێکیان بۆ کۆکردنەوەی سەربازی قەزوین و حەسانەوەی هێزی پیادە تەرخان کرد. ڕۆژی ١٦ی زیقەعیدە (١٨٨٠/١٠/٢٢ز) بۆ بەڕێکەوتنی لەشکر دەرکرا. جەماوەری لەشکرەکە دەستە دەستە وەك شەپۆلی زەریا بەڕێ کەوتن؛ جگە لە ڕۆژێك نەبێ، کە لە "قوتی ئاوا" بۆ حەسانەوەی هێزەکان ڕاوەستان. ئیتر شتێکی ئەوتۆ ڕووی نەدا.ڕۆژی ٢٤ی زیقەعیدە (١٨٨٠/١٠/٣٠ز) گەیشتنە شارۆچکەی "بیجاڕ"، کە ناوەندی فەرمانڕەوایی ناوچەی "گەڕووس"ە و لە پەنا ئەم شارۆچکەیەدا باروبنەیان خست. حیسامولمولکیش کە چوار ڕۆژ پێشتر لە بەڕێکەوتنی نەوابی والا، بۆ بەڕێ خستنی (٤ چوار) فەوجی هەمەدان، لە دار الخلافەی بیجاڕییەکانەوە بەڕێکەوتن، ئەویش عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی مەنصووری بۆ ناردنی چادر و جلوبەرگ و کەلوپەلی پێویستی تر، لە دار الخلافە دامەزراند و خۆی بۆ هەواڵ ناردن دەچێ.لە هەموو جێگەیەك یالی ئەسپیان کردە سەرین و زینیان کردە جێگەخەو چادریان کردە ئاسمانی سەر سەریان. هەشت ڕۆژ دوای گەیشتنە "هەمەدان"، فەوجی شەشەم و مەنصوور و هەواڵنێران و (١٠٠ سەد) سواری تر، کە خۆیان داوای هاتنیان کردبوو، لە گوندی "قەهرومین"ی مەحاڵی هەمەدان (قۆناغەڕێیەك لە بیجاڕەوە دوورە) ئامادەبوون. عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگیش بەخۆی و هەندێك کەلوپەلی ترەوە، هەر لەو گوندە تێکەڵ بەفەوجەکان بوو. ئیتر حیسامولمولك چاوەنواڕی گەیشتنی کەلوپەلی تری نەکرد و یەکسەر بەرەو شوێنی دیاریکراو بەڕێ کەوت. ڕۆژێك بەر لە گەیشتنی نەواب ئەشرەف والا: حیشمت الدولە (هەمزە میرزا) گەیشتنە بیجاڕ. هەلومەرجەکانیشی بەتەلگراف عەرزی حەزرەتی ئەقدەس ئەرفەع والا: نایب السلطنە، ئەمیری گەورە کردبوو. ئەمەش دەقی وەڵامی تەلگرافی حەزرەتی ئەشرەفی والایە - ڕۆحمان بەفیدای بێ.مقرّب الخاقان حیسامولمولك، تەلگرافتان گەیشت و حەزرەتی پاشا چاوی موبارەکیان پێی کەوت. ئەم خزمەتەی ئێوە و گەیشتنی

فەوجی شەشەم و مەنصوور و هەواڵنێران و (١٠٠ سەد) سوار، بەر لە گەیشتنی لەشکری گەورەی ئەکرەم کامکار: حشمت الدولە، بە"بیجاڕ" زۆر بەدڵی حەزرەتی "شا" بووە، فەرموویان تەلگرافتان بۆ دەنێرم، سەد هەزار جار ئافەرین بۆ ئەم خزمەتەتان، کە سەرنجی زۆریان پێ دەدرێ و خزمەتی ئێوەش بەچاوی موبارەکیان ون و بێ پاداشت نابێ. هەرچەندە بڵێین گەورەیییان فەرموو. سەبارەت بەئەکرەم کامکار: حشمت الدولەش، بەجیاواز تەلگرافێ بۆ کراوە؛ کە بەپێی فرمان، خۆراك و پێویستی ئەسپ و باربەر (٠٠١ سەد) سوار، بەپێی نرخی ڕۆژ بدەن و لە لایەن ئێمەشەوە هەواڵی سەربازانی فەوجی هەمەدان بپرسن. (نایب السلطنە ئەمیر کەمبیر)لە وەڵامەکەدا، لەتەك لوتفی پاشایەتیاندا، فرمانی ڕاوەستانی لەشکریشیان دابوو، تا هێزەکەی حشمت الدولەش دەگات. لە کاتی هاتنی نەوابی والادا، هەرسێ فەوج و سوارە، لەگەڵ حیسامولمولك و فەرماندەکانی تردا، بۆ پێشوازیی ڕەسمیی، لە سەربازگەکە هاتنە دەرێ و تەشریفاتیان بەجێ هێنا. سێ ڕۆژ لە شارۆچکەی بیجاڕ مانەوە. لە بیجاڕ نەواب ئەشرەف والا، تووشی نەخۆشییەك هاتن، کە دواتر بەدرێژتر باسی دەکەین.**بەشی هەشتەم چۆنێتی پەنا هێنانی گوڵاوی ئاغای کوڕی مارف ئاغا، بۆ ناو لەشکری سەرکەوتووی ئیعتیماد سەڵتەنە**.کاتێ ئیعتیماد سەڵتەنە گەیشتنە "بناو"، دوای تەواوبوونی کاروباری سەنگەر و مەتەرێز ئامادەکردن، هەر ئەوە ما چاوەنواڕی لەشکری شێخ بکات" عەبدوڵڵا بەگ ناوێکی کورد هەبوو. ماوەیەك لای ئیعتیماد سەڵتەنە خەریکی خزمەتکردن بوو. چەند نامەیەکی بۆ سەرانی موکری و قەرەپەپاغ نووسی و بەرەو "میاندواو"ی نارد، کە تیایاندا نووسیبووی: لە تووڕەیی حەزرەتی "ظل اللهی" بترسن و بەفریوی فێڵ و تەڵەکەی ڕێوی ئاسای "شێخ" خۆتان مەکەنە نێچیری شێر و شمشێر، هەڵبەتە هەر کەسێکیش لەبەر بێ دەسەڵاتیی، پەنامان بۆ بهێنێ، بەر سێبەری بەخشینی پادشایانە دەکەوێ، چونکە لێبووردنی ئەم دەرگایە، لە ئەندازەی تاوان گەورەترە.دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵڵا بەگ و گەیاندنی نامەکان، بەخەڵکی موکری و قەرەپەپاغ، ئیسماعیل ئاغا، کە یەکێك بوو لە سەرانی قەرەپەپاغ،

گوێڕایەڵیی کرد و لەگەڵ هەندێ خزم و کەسی خۆیدا بۆ بناو هاتن. ئیعتیماد سەڵتەنەش سۆز و میهرەبانیی بەرامبەر نواندن و خەڵاتی باشی کردن و پاشان فرمانی کرد: بگەڕێنەوە تا بەڵکو ئەوانی تریش بەمیهر و خۆشەویستیی هیوادار بکەن و لەگەڵ خۆتاندا بیانهێنن. تا سەرلەبەیانی ڕۆژی چوارشەممە، ١٤ی مانگی زیقەعیدەی حەرام (١٨٨٠/١٠/٢٠ز) سوارێکی کورد هات و وتی: گولاَّوی ئاغای موکری(٢٤)، لە تووڕەیی و غەزەبی حەزرەتی ظل اللهی ترساوە و لە گیانی خۆی بووردووە و ئەوە ئێستا پەنای بۆ سوپای سەرکەوتوو هێناوە و داوای لێبووردن لە دەرباری عەدالەت مەداری حەزرەتی هومایۆنی ئەعلایە و چاوەنواڕی دڵنیایی و زامنی لەم لەشکرە هەیە.ئیعتیماد سەڵتەنەش دوای بیستنی ئەم هەواڵە، فرمانی بەحاجی ڕەزا قولیخانی ئیسفەهانی کرد، تا لە بارەگای سەربازگەکە بێتە دەرێ و لە لێبووردنی دڵنیای بکات و بۆ ناو لەشکری بەشکۆی بانگهێشتن بکات. حاجی ڕەزا قولیخانیش دەستبەجێ چوو، لە زامنکردن و لێبووردنی دەوڵەت دڵنیای کرد.کاتێ گولاَّوی ئاغا بەتەواوی دڵنیا بوو، لەگەڵ ناوبراو بۆ ناو سەربازگە هاتن" گولاَّوی ئاغا دەڵێ: ئەوە شێخ قادر و هەمزاغان، کە بەجەماوەرێکی زۆرەوە لە عەشیرەت و خێڵەکان دەگەنێ و ئەوەندە زۆرن، کە ژمارەی سەربازەکانیان لە ئەژمارکردن نایەن، ئەگەر ئاماریان بگریت، لە هەرچی بیر بکەنەوە، زیاترن.ئیعتیماد سەڵتەنە و فەرماندەکانی تر، دوای بیستنی ئەم هەواڵە، هەر کام لە سەنگەری خۆیاندا دامەزران و ئامادەی شەڕ بوون.**شیعر**:هەموو چاکی مەردایەتییان بەلادا کرد هەموو کەلوپەلی شەڕیان ساز کرد لەناکاو، لە دامێنی بەربلاَّوی دەشتەوە کێوێکی تا بلێی قورس و قایم دەرکەوتوەك ئەستێرە بریسکەیان دەهات لە هەموو لایەکەوە ئالاَّ دەبینراهەموو سوور و زەرد و کەوی و بنەوشەهەردوو سوپاکە ڕووبەڕووی یەك بوونەوە؛ لەم بۆ ئەو و لەو بۆ ئەم. سەدان قسە کرا، پاڵەوانانی پڵنگ کوژ، کە دڵیان وەك دڵی شێر بوو، بەخوێنی دوژمن خاك و خۆڵیان کردە قوڕاو. لەو دەشتە پڕ لە قینەدا، لەبەر دەنگی تۆپ، دەتوت زەوی دەمی داپچڕیوە، لە کوردان ئەوەندە کوژرابوون، دەتوت زەوی بۆتە تەپۆڵکەی مردوو.

دەستەیەك كە ڕووەو سەنگەر هێرشیان دەبرد، گەلێك جار ڕێدەكەوت سەریان دەبەخشی.خودی ئیعتیماد سەڵتەنە خۆی بەو پیرییەشەوە؛ لە شەڕدا خۆی نواند و بەجۆرێك لە بەربەرەكانێدا خۆی ڕاگرت، كە مەگەر هەر لاوان لەو پیرەپیاوەدا ئەو هیمەتە ببینن. بەڵێ ئەگەر بەپێوانەی دەشتێكیش ڕێوی هەبێ، یەك بەچكەشێر بەسە". بەكورتی تا (٣ سێ) ڕۆژ، هەوری بەلا، ئاسمانی تەنی و بارانی گوللە، وەك تەرزە دەباری، بەجۆرێك دنیا سەری سووڕ مابوو.دوای هەلایسانی ئاگری شەڕ و بەرەنگاریی، هەندێك لە كوردەكان بەرەو شاری "بناو" هێرشیان هێنا و ئەو ماڵانەیان وێران كرد و ئەو كەسانەشیان كوشتن، كە لە ئاقار و دەرەوەی شار بوون. لە سەروبەندی ئەم ڕووداوەدا بەفرمانی ئیعتیماد سەڵتەنە، چەند گوللەتۆپێك، لە سەنگەری دەرەوەی شارەوە بەرەو ڕوویان هاوێژرا. جەنابی حاجی میرزا عەلی قازی "بناو"یش، لەگەڵ خەڵكی شاردا، هێرشیان كردنە سەر و لە شار دەریانكردن.دوای (٣ سێ) ڕۆژ و شەو، شەڕ و كوشتنی كوردان، لەبەرئەوەی هەواڵی لەشكری "ئەراك"یشیان بیست و ئازایەتی ئیعتیماد سەڵتەنەیان بینی، ناچار بەزین و هەلاتن". بەڵێ شەڕكردن لەگەڵ نەڕە شێر، بۆ ڕێوی پیر، ئازایەتی ناهێنێ.چەند ڕۆژێك دواتر جەنابی حەسەنعەلی خان؛(٢٥) وەزیری "فەوائید"، كە لەسەر داوای خۆی لە ناوچەی "گەڕووس"ەوە بەرەو ئەو شوێنە دەهات، لەگەڵ فەوجی گەڕووس و سوارەی "دویرن" و "قادر ئاغا"(٢٦))، كە بە(١٠٠ سەد) سوارەوە لە ناوچەی "سایین قەلا"وە تێكەڵ بەهێزەكەی وەزیر (ی فەوائید) ببوون؛ گەیشتن و لەوێشەوە دوای (١٤ چواردە) ڕۆژ ڕێ، بەرەو "قەرەقشلاق" بەڕێ كەوتن.لەم سەروبەندەدا شێخ قادر لە سابلاخ بوو، هەركە بیستی ئیعتیماد سەڵتەنە بەرەو "چلیك" بەڕێ كەوتووە و هەواڵی گەیشتنی هێزەكەی "ئەراك"یشی زانی؛ ئیتر خۆی پێ نەگیرا و خەیاڵی هەلاتنی بەرەو "شنۆ"ی كەوتە سەر. خەڵكی سابلاخیش لە مەبەستەكەی گەیشتن و چوونە ماڵەكەی و وتیان: ئێمەت بۆ هەتا هەتایە لای دەوڵەت بەتاوانبار دانا و بووینە خائین، ئێستاش دەتەوێ هەڵبێیت!؟ ئێمە ئەو كارەمان پێ باش نییە؛ لەبەرئەوە یان دەبێ بەرگریی بكەیت، یان سەری

ئیتاعەتیان بۆ دانەوێنە. ئەگەر بێتو مەسەلەی لێبووردنی حەزرەتی ظل اللهي لە ئارادا مابێ، ئەوا هەردوو لامان دەگرێتەوە. ناچار شێخ قادر وەڵامی دایەوە، کە: هێشتا من ئەوەندە لاواز نەبووم، تا بیر لە هەڵاتن بکەمەوە. من بۆ دابینکردن و کۆکردنەوەی خواردەمەنی و یارمەتی بۆ ئێرە هاتووم، ئێوە نابێ بەوجۆرە بیر بکەنەوە، کە من هەڵدێم و ئەمە کاری پیاوانی شەڕ نییە؛ کە گەورەپیاوانی ئێمە لە کاتی گیانەڵادا وتوویانە: النار والعار. ئەوانیش وەك عەوامی تێنەگەیشتوو، فریوی پیاوێکی بەئەزموونیان خوارد و بڵاوەیان لێ کرد. شێخیش بەهەڵی زانی و بەشەو بەرەو شنۆ هەڵات.لە قۆڵێکی ترەوە، کاتێ ئیعتیماد سەڵتەنە گەیشتە ناو مەحاڵی "چلیك"، دوو ڕۆژ لە کەنار "جەغەتوو"دا مایەوە، لەوێشەوە بەرەو "قەرەقشلاق" بەڕێ کەوتن، کە (۳ سێ) قۆناغەڕێیە (۱۸ کیلۆمەتر). هەرکە هەواڵی شێخ قادریان بیست، سوارەکانی "شاهسەوەن" و "چەلیبانی" لەگەڵ جەماوەری قەرەپەپاغ، دوای شێخ (قادر) کەوتن. پاش شەڕێکی سەخت، کە نزیکەی (۲۰۰ دووسەد) کەس لە جەماوەری قەرەپەپاغ کوژران و بریندارکران، شێخ قادر لە کێوی باکووری شارەوە، بەرەو "مەرگەوەڕ" هەڵات. ئەمانەش لە شارەکەدا دەستیان بەکوشتن و تاڵانکردنی خەڵك کرد و بۆ "قەرەقشلاق" گەڕانەوە. تا کاتی تەشریف هێنانی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم: سوپاسالاری گەورە و لەشکری "ئەراکی"، کە پاشان باسی دەکەین.**بەشی نۆهەم باسی گەیشتنی هەواڵی کوشتاری "مياندواو" بەمقلی خانی "ئیقبالدەولە" و چوونی شێخ عوبەید بۆ "ورمێ"**".کە هەواڵی گرتنی سابلاخ بە"ئیقبالدەولە"ی فەرمانڕەوای شاری "ورمێ" دەگات، کزە لە جەرگییەوە هەڵدەسێ و مووی لەشی وەك شیش ڕاست دەبنەوە. دەستبەجێ لەگەڵ فەوجی حەوتەم و هەشتەم بەفەرماندەیی خەسرەوخان و خان بابا خان و محەمەد ڕەزا خان سەرتیپی تۆپخانەی "موبارەکە" و دوو تۆپ، لە سێ کیلۆمەتری شاردا ئۆردوو دادەمەزرێنن. (۵ پێنج) ڕۆژیش دواتر شێخ عەلی خانی سەرتیپ، بەفەوجی "خۆی"یەوە دەگاتێ و تێکەڵ هێزەکەیان دەبێ. دوو ڕۆژ دواتر، هەواڵی کوشتاری "میاندواو" لە "ورمێ" بڵاودەبێتەوە. ئیقبالدەولە پاش بیستنی ئەم هەواڵە

ترسناکە، بڕیار دەدا لەگەڵ تۆپخانە و فەوجەکان بەرەو میاندواو بەڕێ بکەون. بۆیە هەندێ لە گەورەپیاوان و سەرانی شار کۆدەکاتەوە و باسی ڕووداوەکەیان بۆ دەکا و داوای دڵنیاییان لێ دەکات، تا ئاگایان لە شار بێ. ئەو گەورەپیاوانەش بریتی دەبن لە: جەنابی ئاغا میرزا حسەینی موجتەهید، جەنابی ئاغا سەیید ئاغای پێشنوێژ و ئاغا میرزا محەمەد حسین ناقم العلما، حاجی میرزا موحسین لەشکرنووس؛ کە لە ڕاستیدا یەکێکە لە گەورە سەرانی شار، لەگەڵ شەفیع خانی کوڕی جیهانگیر خانی بێگلەربێگی، عەبدولعەلی خانی سەرهەنگ و حاجی میرزا عەبدوڵڵای کەلانتەر.سەرلەبەیانی ئەو ڕۆژە، کە ڕۆژی یەك شەممە: ٢٧ی مانگی زیقەعیدەی حەرام ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١/٢ز)، نزیکەی (٢٠٠٠ دووهەزار) سوار و پیادەیان لە دەرەوەی شار ئامادە کرد و دڵنیا دەبێ لەوەی کە ئاگایان لە شار (ورمێ) دەبێ. بەڵام کاتێ لەولاوە هەواڵی لاجان و سندووس و سابلاخ و کوشتاری میاندواو بەگوێی شێخ (عوبەیدوڵلا) گەیشتەوە، بۆ ئەوەی تەگبیرێ بکا و فێڵێك ساز بکات، تا ئیقبالدەولە لە شار دەربچێ و خۆی بەبێ شەڕ بۆ ناو شار بچێ؛ شێخ محەمەدئەمین ناوێك دەکاتە فەرماندەی لەشکر و لەگەڵ جەماوەرێکی زۆر لە ئیلی شکاك و" هتد، بەرەو قەڵای "سمایل ئاغا"یان دەنێرێ، کە لە شاری "ورمێ"وە دوو قۆناغەڕێ دوورە.سەعاتێك لە شەو تێدەپەڕێ، کە ئەم هەواڵە بەگوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە، ناوبراو ناچار بەرەو میاندواو بەڕێ ناکەوێ و ڕوو لە قەڵای "سمایل ئاغا" دەکا و بۆ قایمکارییش شێخعەلی خانی سەرتیپ بەدەستەی "خۆی" لە "چەمەن خاتوون" دادەنێ، کە لە نزیکی شارە. دوای ئەوەی دەگەنە قەڵاکە و لەگەڵ هێزەکەی "شێخ محەمەدئەمین" ڕووبەڕووی یەکتر دەبنەوە، چوار ڕۆژی بەردەوام خەریکی شەڕ و کوشتن و پێکدادان دەبن. کاتێ هەواڵی زیادبوونی جەماوەر و لەشکری کوردان، بەگوێی شێخعەلی خان دەگاتەوە، دەستبەجێ دەچێتە دەرەوە و ئاقار شار و خۆی بەسەربازگەکە دەگەیەنێ. بەڵام کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی بەرێکەوتنی لەشکری بیست، لەگەڵ جەماوەرێك لە عەشیرەت و خێڵەکان، ڕووی لە ورمێ کرد؛ کە ناوی هەندێ لە سەرانی ئەو عەشیرەت و خێڵانە بریتی

بوون لە:تەمیر ئاغای شکاك، ڕەشید خان بەگی نوچە، عەبدالْ بەگی نوچە، برایم خان، قادر بەگ، ئەمین بەگ، سەعید بەگ، سەمەد خان، وەهاب خان، عەزیز بەگی دەشتی، عەبدولسەمەد بەگی بناری، سەعید ئاغای هەرکی، خزم و کەسوکاری شێخ (عوبەیدوڵلا) کە لەگەڵی بوون، شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبەید، شێخ عەبدولکەریمی مامی شێخ، شێخ ئەبولقاسم، شێخ بەهادین، شێخ نورەدین، حاجی عەلائەدین (لە بن ئامۆزاکانی شێخ)"نوێژی نیوەڕۆ لە گوندی "بارانـدوز" پەیدابوون. حاجی ڕەحیم خانیش هەر لەم گوندە بوو. دوای نانی نیوەڕۆ پێکەوە بەرەو شار دەکەونە ڕێ. خەڵکی شار کاتێ هەواڵی هاتنی شێخ عوبەیدیان بیست، وەك شێری شەڕ ڕاستبوونەوە و خۆیان بۆ بەرەنگاریی ئامادە کرد و تەدارەکی شەڕیان دابین کرد. یەکەمین کەسێ لەم کارەدا دەستپێشخەریی کرد و نان و نمەکی دەوڵەتی مەزنیان لە بیر نەکرد و هەقی کەوتە سەر ئەستۆی خەڵکی؛ جەنابی سەیید ئاغا و ئاغا میرزا محەمەد حسین (ناظم العلما)ی ورمێ بوون، کە ئەم سەرشۆڕییەیان بەخۆیان ڕەوا نەدی و چاکی مەردایەتییان بەلادا کرد، چونکە مردن و تیاچوون لە جەرگەی شەڕدا، لەوە باشترە بەدەستی دوژمن بەدیل بگیرێی، یان بکوژرێیت، کە ئەویان کاری پیاوانە و ئەمیشیان پیشەی ئافرەت. پیاو ئەو کەسەیە؛ دەمی ببەستێ و بازووی بەگەڕ بخات.لەگەڵ (٢٠٠ دووسەد) تفەنگچی لە خزم و کەسوکاری خۆیان، تەیاری شەڕ بوون. خەڵکی تریش کە ئەمەیان بینی، خوێنی پیاوەتییان هاتە کوڵ و دەماری غرووریان کەوتە لێدان. لە ئاغا و ڕەعیەت و ناوبەدەرەوە و بێ ناوبانگ و زانا و ڕەشۆکیی، ئەم قسەیەیان قبووڵ کرد و تیری دوژمنیان لە تانەی زمانی خراپەکاران بەباشتر زانی. بەڵێ: جُراحات السنان لها إلتيام ولا يلتأم ما جرح اللّسان. واتە: سنگی پیاوان بە سەرەنێزە بریندار بێ باشترە لەوەی کە گیرۆدەی دەستی تیری زمان بێ.هەموویان هاودڵ و هاوزمان بوون و قۆڵی هیمەتیان لێ هەڵماڵی. لەولاشەوە شێخ عوبەید گەیشتە کێوی "سیر"؛ کە قۆناغەڕێیەك لە شارەوە دوورە. شەویش بۆ حەسانەوە، هەر لەوێ مانەوە. حاجی ڕەحیم خان بۆ ناوشار هات، کاتێ ئەو هەموو خەڵکەی بینی، زمانی تانەی بزوا و

وتـی: ئـەوە چـیتان بەسـەرهاتووە، وا لـە گیـانی خۆتـان بێـزارن و دەتانـەوێ وەك خەڵکی مياندواو ببنە نێچیری شمشێر!؟ چاوتان بکەنەوە و سەرنج بدەن؛ پەنجە لـە پەنجەی شێر خستن و شەپ لە شمشێر هەڵدان، کارێکی هـەروا سانا نییـە، ئەمـەش خۆی نیشانەی ئەوپەڕی نەزانینە؛ ئێستاش شێخ خۆی، بەنەفەسـی پـڕ بایـەخی بـۆ ئێرە دێت و وەك خەڵکی سندووس و سابلاخ، ملی بۆ کەچ بکـەن، تـا خاووخێزانتـان بەدیل نـەگیرێن و ماڵتـان لـێ کاول نەبـێ.دوای بیستنی ئـەم قسانە، هەنـدێ کـەس ڕازیبـوون، تـا خۆیـان بەدەسـتەوە بـدەن. پـەیتا پـەیتاش لـە لایـەن شـێخەوە، بـێ پسانەوە، نامە بۆ خەڵکی شار دەهات؛ کە ئەم زاتە (شێخ عوبەیدوڵڵا) کاری بـەگیان و ماڵی ئێوەوە نەداوە و لە هەموو ڕوویەکەوە دڵنیا بـن و مەترسـن. تـەنیا ئەوەنـدە هەیە، گەورەی ئێمـە، نوێـژێك لـە مزگـەوتی جامیعـە (گـەورە) دەکا و لەشـکرەکەی بـەرەو قـۆڵێکی تـر بەڕێـدەخا.هەرکـە هـەواڵی ڕازیبـوونی خـەڵك بـەحاجی مـیرزا موحـسینی لەشـکرنووس گەیـشت، ڕووەو مـاڵی ئاغـا مـیرزا جـەمالی شـێخ الاسـلام ڕۆیشت؛ کە خەڵکەکە لەوێ کۆببوونەوە و هـەواڵی ڕووداوەکـەی پرسـی؛ باسـەکەیان بـۆ گێڕایـەوە و ئـەو نامـە ناردراوەیـان پێـدا، کـە نووسـیبوویان و مۆریـان کردبـوو. ناوبراویش چونکە پیـاوێکی بەتەمـەن و ڕەنجکێـشی چاك و خـراپ دیـدەی گـەرم و سـارد چێـشتووبوو؛ دەسـتی بـەئامۆژگاریی کـرد و وتـی: ئـەم ڕازیبوونـە چ قـازانجێ بەئێوە دەگەیەنێ! ئەگـەر بـۆ پاراسـتنی گیـانی مـاڵ و منداڵتانـە، ئـەوا دوای ئـەوەی شـێخ و کـوردان بـۆ ئـەم شـارەتان دێـن، ئـیتر دەسـەڵاتی مـاڵ و منـداڵیش، لـە دەس خۆتاندا نامێنێ؛ سەرەڕای ئەمە شێخ عوبەید چ حەددی ئەم دەسـتدرێژییەی هەیـە و کوا توانا و دەسەڵاتی شەڕکردنی هەیە!. ئەوە هەواڵیشیان هێنـاوە، کـە لەشـکرێکی خوێنرێــژ لــە "ئــەراك"ەوە، بەفەرمانــدەیی "حیــشمەت الدولــە" دێــت، هــەموو عەشیرەتەکانی تێکیشکاندووە و خەڵکی ئێرەش هەروا لـێ دەکات و دەکوژێ. باشـتر وایە چارەیەك بۆ ئەم کارە بدۆزینەوە، تا هەواڵ بەئیقبالدەولە بگات و بـۆ نـاو شـار بگەڕێتەوە. بۆیە ئاغا سەیید ئیسماعیل (سەرۆکی بازرگانان) و ئاغا میر جەعفـەری پێــشنوێژ و ئــەمین شــەرع و ئاغــا مــیرزا غــەفوور و حــاجی مــیرزا جــەباری

"ڕەوزەخوێن" بۆ لای شێخ (عوبەیدوڵلا) دەنێرن و پێی ڕادەگەیەنن: ئێوە لەگەڵ سوڵتان شەڕتانە، یان لەگەڵ هاووڵاتی؟!. خۆ ئەگەر شەڕتان لەگەڵ دەوڵەتدایە، ئەوە لەشکری دەوڵەت لە ناو شاردا نییە، لەبەرئەوە چاوەنوار بن تا ئیقبالدەولە خۆی دەگات. دوایی خۆتان دەزانن هاووڵاتی هەقی بەسەر شەڕەوە نییە، ئەگەر دەتانەوێ شەڕیش لەگەڵ هاووڵاتیدا بکەن، ئەوا ئێمە توانای شەڕ و بڕستی بەرەنگاریمان نییە و هەمووومان لە بەردەستتدا ملکەچین. ئێستاش بۆ ئەوەی منال و خاووخێزانمان نەترسن، لە ئیمڕۆوە تا سبەینێ ئێوارە، دەرفەتی هاتنمان بدەرێ، ئەوسا ئیتر ئارەزووی خۆتانە.هاوکات چەند سوارێکیشیان بەپەلە بۆ لای ئیقبالدەولە بەڕێ کرد، کە ئەگەر زوو بۆ ناو ماڵ و گیانی خاووخێزانت نەگەڕێیتەوە، پەشیمان دەبیتەوە.کاتێ ئەمانەش گەیشتنە لای شێخ و کارەکەیان تێگەیاند؛ شێخ لە وەلامدا بۆی نووسین: ئێمە کارمان بەسەر هاووڵاتییەوە نییە و لە پاراستنی ماف هاووڵاتیش، مەبەستێکی ترمان نییە و بێ ئەوەش زیان بەتاکە کەسێکیان بگات، داخوازییەکەیان پەسەند دەکەم. تەنیا ئەوەندە هەیە، دوای گەیشتنە ناوشار، شەوێك لە شاردا دەمێنینەوە و کەسێکیش هەر لە خەڵکی شار، دەکەینە بەرپرس و ئەوسا بەرەو "تەوریز" دەچین.ئەوانەی لە لایەن خەڵکی شارەوە چووبوون، بەخۆشحاڵییەوە بۆ شار گەڕانەوە. شەویش بەنهێنی دەوروبەری قەلایان دابەش کرد و سەنگەریان لێدا.بەلام ئیقبالدەولە، دوای (٤ چوار) ڕۆژ شەڕ و تێهەڵچوون لەگەڵ هێزەکەی شێخ محەمەدئەمین، ڕۆژی پێنج شەممە: ١٥ی هەمان مانگ (٢١/١٠/١٨٨٠ز) دەمەو خۆرئاوا گەڕایەوە، چونکە بەرنامەی کوردان بەجۆرێك بوو، کە دوای خۆرئاوا دەستیان لە هێرش و پەلامار هەڵدەگرت و شەویش دەحەسانەوە" دیسان بەپێی بەرنامەی پێشوویان دەستیان لە شەڕ هەڵگرت. ئاغا بەگی یاوەر پەلە دەکات و لەناکاوێکدا سەربازەکان لە سەنگەرەکانیانەوە، بەکەنار گوندەکەدا بەرەو گوند دەگەڕێنێتەوە. کاتێ کوردان بەگەڕانەوەی سەرباز دەزانن، هێرش بۆ سەر تۆپخانە دەبەن، "عەلی بەگ سوڵتانی" تۆپخانەی موبارەکەیان کوشت و تۆپەکەشیان داگیر کرد. ئەم هەردوو هەواڵەش: هەواڵی هاتنی شێخ (عوبەیدوڵلا) بۆ ورمێ و

داگیرکردنـی تۆپخانـه و کوشـتنی عـەلی سـوڵتان، بەدەسـتی شـێخ محەمەدئـەمین، بەپەلە بەگوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە.**شیعر**:لەم وتووێژە وەها سست بوو کە دەستی لە ماڵ و ژیان بەردالـە دەروونییـەوە بـۆ کـڕووز هەسـتا زەوی لای پیـاو، وەك ئاشـی لێهاتپیاو، گیانی کەوتە لەرزین لەبەر ڕق و قین، ئاسمـان و زەوی لـە بەرچاوی ڕەش بوونزمـان لـە نـاو دەمیـدا وشـك بـوو هـەم لەبـەر دەردی غـیرەت و هـەم لـە ترسـی گیانیناچار دەستی لە شەڕ هەڵگرت و بەرەو شار گەڕایەوە. کاتێکیش هـەواڵی هـاتنی ئیقبالدەولە بەشێخ عوبەید گەیشت، شێخ سـدیقی کـوڕی خـۆی، بـەهێزێکی زۆرەوە بۆ شەڕ نارد، تا ئەوان سـەرقاڵی شـەڕ بـن و خـۆی بـچێتە ناوشـارەوە.لەبـەر بـەختی زینـدووی هومـایونیی، ئیقبالدەولـە بـەبێ ڕووبەڕووبوونـەوە و شـەڕ لەگـەڵ شـێخ سـدیقدا، شـەو گەیـشتە ناوشـار. کـە بـەیانی ڕۆژ بـووەوە و شـێخ عوبەیـد بـەهاتنی ئیقبالدەولەی بۆ ناوشار زانی، بۆی دەرکەوت خەڵکی شار فێڵیـان لـێ کـردووە. بۆیـە زۆر تـووڕە بـوو. لـە کێـوی "سـیر"ەوە بـەرەو بـاخی "سـیاوەش" چـوو. دوای نـانی نیوەڕۆ و نوێژکردن، سـەعاتێك بـەر لـە خـۆر ئـاوابوون؛ ڕۆژی شـەممە: ١٧ی هـەمان مـانگ (١٨٨٠/١٠/٢٣ز)، فرمـانی هێرشـی لـە قـۆڵی دەروازی "عەسـکەرخان"ەوە بـۆ ناوشـار، دەرکـرد.کـاتێ تۆپـچی و سـەرباز و خـەڵکی شـار، هێرشـی کوردانیـان بـینی، هـەموویان لـە سـەنگەرەکانیاندا خۆیـان بـۆ شـەڕ ئامـادە کـرد. بـەڵام هیـچیان گوللەیەکیان نەتەقاند و تەقەیان لێوە نـەهات؛ بـەجۆرێك کـە کـوردان پێیـان وابـوو لەم قۆڵەوە کـەس بـۆ شـەڕ نـەهاتووە. بـێ ئەدەبانـە دەسـتیان بەهـەراوهوریا کـرد و ڕووەو لای سەنگەرەکان هاتن، تـا ئـەو کاتـەی هـەموویان پێکـەوە نزیکبوونـەوە، لـەو کاتەدا لەناکاوێکدا فرمانی شـەڕ بەتۆپـچی و سـەرباز درا، بـەجۆرێك کـە هەنـدێ لـە کوردان هـەر بەگوللـەتۆپێك لەناوچوون. ئـەوانی تریـان دیـواری باخـەکانی شـاریان کردە سەنگەر و کەوتنە شەڕکردن.هـەر ئـەو ڕۆژە، شـێخ عوبەیـد فرمـانی دەرکـرد؛ ئاوی شاریان لێ بگرنەوە. هەردوولا پێـنج شـەو و ڕۆژ، بـێ هـەدادان نەحەسـانەوە و شەڕیان کرد. کوردەکان کە هەلومەرجەکەیان بەوجۆرە بینی، خۆیـان کوتایـە بـاخی "دلگوشـا"وە، کـە بـاخی خـودی ئیقبالدەولەیـە و هـەر پـەنجا هـەنگاوێك لـە شـاری

"ورمێ"وە دوورە و کۆشکی بەرزی تێدایە و لە سەربانەکانییەوە، کە بەسەر شاردا زاڵن، سەنگەریان دامەزراند. ئیقبالدەولەش فرمانی بەتۆپچییەکان دا تا کۆشکەکە بڕووخێنن. بەگوللە تۆپ و تفەنگ، سەربان و دەروازەی کۆشکیان تێکوپێک دا. بەمەش دەستی کوردانیان لە سەرکوتکردنی شار کورت کردەوە. ناچار شێخ لە باخ چووە دەرێ و لەسەر تەپۆلکەی ناسراو بە"جهوودلەر"، خۆیان قایم کرد. ئیتر لەمە بەدواوە، تا هاتنی "تەیموور پاشا خان"، بەڕۆژ بۆ تالآنیی گوندەکان دەچوون و شەوانەش خەریکی هێرش دەبوون.**بەشی دەیەم باسی هاتنی تەیموور پاشا خان بۆ یارمەتیدانی دانیشتووانی ورمێ و چوونی شێخ عوبەید بۆ دەوروبەری** شاردوای گەیشتنی هەواڵی هاتنی شێخ عوبەید بۆ ورمێ و ئابڵوقەدانی شار؛ لە لایەن ئەعلا حەزرەت قەدەر دەسەڵاتی ئەقدەس، سێبەری خوداوەند، گیانمان بەقوربانی بێ؛ بەتەلگراف فرمانیان بەتەیموور پاشا خان کرد؛ تا لەگەڵ فەوجی نۆیەمی "خۆی" و دەستەی "ماکۆیی" و سوارەی "ئێرانلو" و "سیستانی" و چریکی "خۆی"ی و "ماکۆیی" دەستبەجێ بەرەو ورمێ بەڕێ بکەون. ناوبراویش دەستبەجێ لەگەڵ جەماوەر و هێزی پشتیوان لە سوارە و پیادە، بەڕێ کەوتن.کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی هاتنی تەیموور پاشا خانی(٢٧) بیست، ئەو لەشکرانەی لە دەوری ورمێ دابنابوون، جووڵاندنی و بەرەو "قەلا"(٢٨)) بەڕێ کەوتن، کە هەر لە سەرەڕێیاندا بوو، ڕێگای بەلەشکرەکەی تەیموور پاشا خان گرت. سەربازانی لەشکرەکەش هەرکە ئەم ڕووداوەیان بینی، وەك شێری شەڕ هەڵچوون و فەرماندەکانی لەشکر لە جێی خۆیان ڕاستبوونەوە و لە دوو قۆڵەوە هێرشیان بۆ بردن. هەموو ئامرازێکی جەنگیان بەکارهێنا. لەبەر زرمەی تۆپ و گرمەی دەهۆڵ، لەشی خەڵك وەك گۆزەی لێهات و دڵیان وەك شەراب. مەگەر ئەو دەشت و دەرە نەبوو بەمەعدەن. کە تەرمی کوژراو لەو دەشتەدا، بوو بەعەقیقی یەمەن.دلێران و شێرکوژانی بەدەستوبرد، دەستیان بەخوێنی دوژمن خەناوی کرد. دوای یەك سەعات شەڕ، نزیکەی (٢٠٠ دووسەد) کەس لە هێزەکەی شێخ، کوژران و بەدیل گیران. ناچار بەلەشکری تێکشکاوەوە بۆ کەنار شار گەڕانەوە.ڕۆژی دواتر، دیسان هێرشیان بۆ شەڕ و

بەربەرەکانێ هێنایەوە، تا گوندی "عەسکەرئاوا" گەیشتن و خەڵکی ئەم گوندەش دەستیان کردەوە و تێهەڵچوون. تەیموور پاشا خان، لە هاتنی بۆ ناوشار، درەنگی کرد. خەڵکی گوندەکەش دەرەقەت نەهاتن و توانای خۆڕاگرییان نەما. ئەو بێ بەزەییانەش کە دەرفەتی وایان کەم بۆ هەڵدەکەوت، کاتەکەیان بەهەل زانی و لە هەموو لایەکەوە هێرشیان بۆ سەر گوندەکە برد. هەموو دانیشتووانی ئەو گوندەیان بەژن و پیاو و تەنانەت منداڵی شیرەخۆرەشەوە کوشتن و ماڵ و سامانیشیان بەتاڵان بردن و خانووەکانیان بەئاگری زوڵم و ستەم، سووتاندن و دووبارە بۆ دەوروبەری شار گەڕانەوە. تەیموور پاشا خانیش لە قۆڵێکی ترەوە خۆی گەیاندبووە ناوشار و "شێخ عەلی خانی سەرتیپ"یش لەگەڵ فەوجی دەیەمی "خۆی"، پێش لە ناوبراو گەیشتبووە ناوشار. بەڵام لە شار دەردەچێ و تێکەڵ بەلەشکرەکەی ئەو دەبێ.ناوی ئەو سەرکردە و لێپرسراوانەی لەگەڵ تەیموور پاشا خان بوون، بریتی بوون لە:شێخ عەلی خانی سەرتیپ لەگەڵ فەوجی دەیەمی "خۆی"، حەیدەر خانی سەرهەنگ، لەگەڵ فەوجی نۆیەمی "خۆی"، فەوجی "ماکۆیی" بەسەرکردایەتی ئیسحاق پاشا خانی برای تەیموور پاشا خان. سوارەی ئێرانلوو بەفەرماندەیی ئاغا خان "ئێرانلوویی"، سوارەی "سیستانی" بەسەرکردایەتی عەباس قولیخانی سیستانی، سوارەی "ئەباجیقی" بەفەرماندەیی پاشا خان کوڕی خەلیفە قولیخان، سوارەی خێڵی "زیلان"، سوارەی خێڵی "حەیدەرانلوو"، پەنجا (٥٠) سوارەی شکاك بەسەرکردایەتی کوڕێکی عەلی خانی شکاك؛ کە کوڕەکەی تری لەگەڵ هێزێکی هەمان خێڵ، لای شێخ عوبەید بوو. چریکی "خۆی" و "سەڵماس"ی، چریکی "ماکۆیی" بەسەرکردایەتی ئەمانوڵلاخانی کوڕی ئیبراهیم ئاغای ماکۆیی.بەڵام دوای گەیشتنی تەیموور پاشا خان بۆ ئاقار و دەوری شار، سێ ڕۆژی یەکەم، شەڕی نەکرد، تا وای لێهات لەشکری شێخ پرکێشیی کرد و هێرشی بۆ سەر هێزەکەی تەیموور پاشا خان برد. سەربازانی هێزەکە، کە پرکێشیکردنی شێخیان تا ئەو ڕادەیە بینی، خێرا دەستیان کردەوە و کەوتنە شەڕ، هەردوو هێزەکە تا دەمەو ئێوارە شەڕیان کرد و دوایی هەر هێزەیان بۆ سەربازگەکەی خۆی گەڕایەوە. بەمجۆرە ماوەی چوار

ڕۆژی بەسەربرد. ڕۆژی چوارەم، شێخ بارگە و بنەی لەشکرە بەزیوەکەی خۆی پێچایەوە و لە دەوروبەری شار دوورکەوتەوە. تەیموور پاشا خانیش چەند ڕۆژێك دواتر هێزەکەی خۆی پێچایەوە و ڕووی لە "مەرگەوەڕ" کرد و لەوێ تێکەڵ بەلەشکرەکەی "حسام الملك" بوو؛ کە وەك دواتر باسی دەکەین، حەزرەتی ئەجەل ئەشرەف ئەفخەم: موشیردەولە میرزا حسین خانی سوپاسالار ڕایسپاردبوو.بەڵام سەرلەبەری خەڵکی شار (ی ورمێ) لە دەستدرێژیی سەربازانی تەیموور پاشا خان داد و ناڵەیان بوو، کە ئەوان لە لەشکری کوردان زیاتر ئەم ناوچەیەیان وێران کرد و بەئەنقەست یارمەتی خەڵکی "عەسکەرئاوا"یان نەدا و بۆ گرتنی شێخ عوبەیدیش کەمتەرخەمییان کردووە.**بەشی یازدەیەم باسی بەڕێکەوتنی لەشکری "ئەراکی" لە گەڕووسەوە و کۆچی دوایی نەوابی والا: "حشمت الدولە"**.پێشتر باسی ئەوەمان کرد، کە نەوابی ئەشرەف، والا: حشمت الدولە، لە "بیجاڕ" نەخۆش کەوتبوو. سەرەڕای ئەوەش، دوای گەیشتنی وەڵامی تەلگراف، ڕانەوەستا. ڕۆژی ٢٨ی مانگی زیقەعیدە (١٨٨٠/١١/٣ز) بەهۆی ناخۆشیی ڕێگا و لەبەر لێشاوی سوپا، خودی نەوابی ئەشرەف ئەمجەد والا، لەگەڵ هەموو تۆپخانە و فەوجەکانی حاجی حسام الدولە و نصرالملك، کە بریتی بوون لە: دوو فەوجی ئازەربایجان و دوو فەوجی قەزوین، لەگەڵ فەوجی "شاسەر" و "ژریمانی یەکەم" و سوارە، لە "بیجاڕ"ەوە بەڕێ کەوتن (٣) فەوجی هەمەدان، کە "ابو الجمع حیسامولولك" بوو، لەگەڵ (١٠٠ سەد) سوارەی تێکەڵ، ڕۆژێك دواتر بەڕێ کەوتن. لە ناو ڕێگە، کە بریتی بوو لە قۆناغەڕێی "کولتەپە" و "عەلی ئاوا" و "جەعفەرئاوا" و قۆناغەڕێی "سەبیل"، کە سەرەتای ناوچەی "ئەفشار" بوو، شتێك کە بۆ نووسین و باسکردن بشێ، ڕووی نەدا، جگە لە نەخۆشیی نەوابی ئەشرەف والا؛ کە توندتر بوو. شەوێك لە قۆناغەڕێی "سەبیل" ڕایانگرت، بەڵکو کەمێك حاڵی چاك بێتەوە و هێزی ڕۆیشتنی تێبێتەوە" ئەو ڕۆژە حیسامولولك لەگەڵ فەوجەکانی هەمەدان تێکەڵ بوون، بەڵام بەهۆی توندتر بوونی نەخۆشیی نەواب و گەیشتنی هەواڵی پەیتا پەیتای زۆربوونی لەشکری شێخ و کوشتن و تاڵانکردنەوە، دڵەخورپە و نیگەرانیی، لای سەرلەبەری لەشکر پەیدا

بـوو. سـەرباری ئـەوەش بەهـەزار زەحمـەت، بـە"تەختـەڕەوان"، نـەوابی والا، تـا قۆناغەڕێی "کوك ئاغـاج" دێـنن. نەخۆشییەکەی لـەم قۆناغەڕێیـەدا تونـد دەبـێ و ئاڵوگۆڕی گشتی تووش دەبێ. بـەپێی فـەرموودەی ئایـەتی پـیرۆز: "إذا جاء أجلهم لا یـستأخرون سـاعة ولا یـستقدمون"" کۆچـی دوایـی کـرد، مـەرگ خـاکی حەسـرەتی بەسەردا بێژا، بەڵێن و پەیمان بەئەنجام گەیشت و پەرداخ پڕ بوو؛ ئەو لەشـە بـەناز پەروەردەیە و ئەو سەرە پڕ غروورە، بۆ غوسڵ و کافوور و گۆڕ بـەجێما. عـەیام و زەمانـــە، ســـەری پەنجـــە و شـــان و بـــاهووی بـــەهێزیان، بەنـــد بەبەنـــد لـــە کـــار خست.(٢٩)دوای ئەو؛ حسام الدولـە و حـسام الملك و نـصر الملك و عـەزیزوڵڵا خـانی سەرتیپی شاهسەوەن، کۆبوونەوە و داروودەستە و پیاوەکانی: نـەوابی والا، لەگـەڵ (٥٠ پـەنجا) سـوارەی ئەفـشاری شاهـسەوەن، بـەرەو دار الخلافـەی تـاران بـەڕێ دەکـەون و چـۆنێتی ڕووداوەکـە، بـەخاکی بـەرپێی زێـڕینی ئـەعلا حـەزرەت، قـەدەر دەسـەڵات، شـەهریاری (ڕۆحـی مـن و ڕۆحـی عالـەمی بەفیـدا بـێ) و فـەرەج خـانی تفەنگـدار، بەتایبەتی عەرز دەکەن.مێژووی کۆچی دوایی نـەوابی والا حیـشمەتولدەولە، شـەوی شـەممە: پێنجـەمی مـانگی زیحەجـەی حـەرام ١٢٩٨ کۆچـی، ڕێکـەوتی ٧ی تـشرینی دووەم، لە گوندی (کۆك ئاغاج)، لە "سـایین قـەڵا"ی هەوشـار(٣٠). دوای بەڕێخـستنی تـەرمی نـەوابی والا، هـەر کـام لـە گـەورە فەرمانـدەکان تێکـەڵ بـەهێزەکانی خۆیـان بوون. قۆناغیان لە گوندی "ساینجوود" گرت؛ لەبەرئەوەش کە مـیر میرانـی گـەورە: محەمەد قولیخان حسام الدولە، تەمەنی خزمەتی لەوانی تر زۆرتر و لە هەمووشیان پیرتـر بـوو، بۆیـە حیـساموملولك و نەصـرلملوك و عـەزیزوڵڵا خـانی سـەرتیپ و ئەوروپاییەکانیش(٣١) کردیانە سەرکردەی لەشکری خـاوەن شـکۆ و نامەیەکیـشیان نووسی، کە هیچ کەسێك لە سەربازانی لەشکر، مـافی نافـەرمانی و سەرپێـچی نییـە و دەبێ لە قسەی ئەو دەرنەچن. لەم شـوێنەدا سـەلیم خـانی چاردۆڵی و بیـوك خـانی کوڕەزای سولەیمان خان، خۆیـان بـەناو لەشـکردا کـرد و سـەری سـەربڕدراوی چـەند سـەربازێکی شـێخیان هێنـا و بـوو بەمایـەی دڵگـەرمیی جـەماوەری لەشـکرەکە. بـۆ ئێواری هەواڵ هات، کە فەیزوڵڵا بەگ(٣٢) (یەکێ بوو لە سـەرانی لەشـکرەکەی شـێخ

و لە کولتەپەی چوار قۆناغەڕێی گوندی ساینجوود بوو) خۆی بۆ ئەوە ئامادە کردووە، ئیمشەو هێرش بێنێ.ئەو شەوە لەشکرەکە، قەرەوڵ لە سوارە و پیادە، بەجۆرێك دادەنێن، کە ئەگەر دەهەزار سواریش بیویستبایە هێرش بهێنێ؛ نەیتوانیبا. تا بەرەبەیان سەرکردە و فەرماندە و سەرباز، بەتفەنگ و کەلوپەلیانەوە، لە ناو سەربازگەکەدا خەریکی چاودێریی و پاسەوانیی بوون.بۆ بەیانی، لەسەر ئەوەی کە جێهێشتن و خۆ نەبانکردن لە فەیزوڵلا بەگ و دانانی دوژمنی لە پشتەوەی سەربازگە؛ کارێکی خراپە، حیسامولدەولە و حیسامولولك و نەصرولولك و عەزیزوڵلا خانی سەرتیپ و فەرماندەکانی ئەورووپایی، سەرلەبەری فەرماندە ژێردەستەکانیان کۆکردنەوە و باسی ڕووداوەکانیان بۆ کردن و پیاوی جەنگاوەریان لێ ویستن. هەموو فەرماندەکان وتیان: ئێمە بۆ گیانبازیی و خزمەتگوزاریی، نافرمانیی ئێوە ناکەین و سڵ لە ئاگریش ناکەینەوە و ورە بەرنادەین. بۆیە گشت هێزی تۆپخانە و لەشکری سوارە و پیادە، بەرەو "تیکان تەپە" بەڕێ کەوتن.**شیعر**:شەیپوور گرماندی و نەی دەستی بەناڵین کرد دار، پەیتا پەیتا لە سنگی دەهۆڵ دەدافەرماندەکانی لەشکر، بەخۆکەوتن سەرێکی پڕ لە قین و دڵێکی کینەخوازتۆپ، کە دەتوت ئەژدیهای لە دەمدایە لەسەر زەوی دایانناڵەبەر تیشك و باق و بریقی تفەنگی لەشکر زەوی ڕوون بووەوە و هەوا تاریك بوولەبەر خرمەی سمی سوارەی سم پۆڵایین ئاسمان بەرنامەی سووڕانی لە یاد چۆوەمەیدانی جەنگ، بەجۆرێك ڕازاندەوە و ئاڵاکانیان بەرزکردەوە کە مانگ لە ترساندا پەنای بۆ بورجی عەقرەب بردموشتەری، بوو بەموشتەری بورجی سەرەتان پاپۆڕی زوهرە، ئازایەتی خۆی نواندئاڵا هەڵگری سەرکەوتن و ئەجەل، لە پێش شەڕ قەزا: لای ڕاست و قەدەر: لای چەپی هەڵبژاردهەر لەو ڕۆژەدا عەلی ئەکبەرخانی سەرهەنگ، بۆ پاراستن و ئاگاداری لە بارگە و بنە و ئازووقە و پاراستنی بەشی پشتەوەی لەشکر، دەستەی مەنسووری لە پشتەوەی سەربازگە دامەزراند و فرمانێکی لەسەر دەرچوو، کە دەقی فرمانەکە لێرەدا یادداشتکراوە:دوای بڕینی دوو فرسەخ (١٢کیلۆمەتر)، هەواڵ گەیشت کە فەیزوڵلا بەگ بەهێزێکی زۆرەوە بڕیاری هێرش

هێنـانی داوە، بۆیـە لەشـکریان بەئامادەباشـییەوە پـۆلێن کـرد و ئامـادەی هێرشـیان کردن. کاتێ فەیزوڵلا بەگ لە دوورەوە لێشاوی ئـەو لەشـکر و ئـەو هـەموو سـوارە و پیادە ڕێکوپێکانەی بینی، وەك ئەم شیعرە دەڵێ: "هەڵاتن بـەوەختی خـۆی و سـەری نەبڕدراو، لە پاڵەوانێتی و سەری بـڕدراو باشـترە"، هـەڵاتنی لـە خـۆڕاگریی بەچاکتر زانی و هـەڵات. هەنـدێك لـە سـەربازانی پیادەی، کـە لـە ترسـی گیانیـان، لـە پـەنا و پەسێر و چاڵاوەکاندا خۆیان حەشار دابوو، بەگوللەی سەرباز، سەریان لەسـەر خـاکی ڕەش دادەنـا و ئـەو ئـافرەت و منداڵانـەی لـە گوندەکانـدا مابوونـەوە، بـەئاگر سووتان.(٣٣)**شیعر**:ئاگرێکی وایان لەو وڵاتە بەردا بـەردی ڕەق؛ وەك: مـۆمی لێهاتپێر و لاو، هـەموو سـووتان ژن و منـداڵیان بەیەکـەوە لەناوبردئـەو کەسـەی تووشـی بەتووشی سەربازەوە بوو سەری بێ لـەش و لەشـی بـێ سـەر، کـەوتئاگر و دووکـەڵ و بگرە و بەردەیەکی وەسا ساز ببوو دەتوت قیامەت هەڵساوەیەکێ داماوە، لە خـوێن و خۆڵـدا گــەوزاوە یــەکێکی تــر، بــەخوێنی دڵــی، تــەوێڵی وەك هەڵاڵــە ســوور هەڵگەڕابوودەسـتەیەك؛ قـۆڵی شـەڕیان هـەڵماڵیبوو دەسـتەیەکی تـر؛ تـازە هیوایـان بەمانــەوەی خۆیــان نەبوودەمــە دەمــی ئێــوارە، دەســتیان لــە کوشــتار بــەردا. حیسامولدەولە و دەستەی شاسەر و ژریمان، بەرایی گوندی "قەرەتەپە"یان(٣٤) کـرد بەبارەگا، کە لە چەمی "خشنو"دا بوو. حیسامولملوك و نەصرولملوك بەهۆی تەنگیی جێ و ڕێ، لەگەڵ (٣ سێ) فەوجی هەمـەدان و (٢ دوو) فـەوجی قـەزوین و هەنـدێك لـە سـوارەکاندا، گونـدی "قاشـوق"یـان(٣٥) کـردە قۆنـاغ، کـە چارەکە قۆناغەڕێیـەك (١،٥کیلۆمەتر) لە "قەرەتەپە"وە دوور بوو. لە هەردوو سەربازگەکەشەوە پاسەوان و پێش قەرەوڵیان بـۆ دەوروبـەر نـارد.شـەو، حەسـانەوە و بـۆ بـەیانی، دوای گەیـشتنی حیسامولدەولە پێکەوە بەرەو "تیکان تەپـە" بـەڕێ کـەوتن. کـە گـزنگ لـە پـەردەی ئاسمانـەوە سـەری دەرهێنـا، مـار و مێـروو جمـان، لەشـکریش دەسـتە دەسـتە بـەڕێ کەوتن، وەك چۆن زەریا لەبەر بادا شـەپۆڵ دەدا، سـوارەی شاهـسەوەنیش لـە هـەموو شـوێنێ پـێش قـەرەوڵ بـوون و دەسـتەکانی تـریش؛ سـوارە و پیـادە، بـەڕێکوپێکی و شـکۆوە ڕێیـان دەکـرد. چـوار سـەعات لـە ڕۆژی هـەینی، (٨ی مـانگی زیحەجـە:

١٨٨٠/١١/١٢ز) تێپەڕی بوو، چوونە "تیکان تەپە"وە. پیاوانی فەیزوڵڵا بەگ و ڕەعیەتەکانی، تا قەواریان نەمابوو، بەڵام خودی تیکان تەپە، گەورە و لە نێوان دوو کێودا هەڵکەوتبوو. خانووی باش و مزگەوت و حەمامی زۆر باشی تێدا بوو. بەر لەوەی گوندەکە جێ بهێڵن؛ کە نیازی شەڕیان لەسەردابوو، لە دەوروبەری گوند و سەر هەردوو کێوەکە، سەنگەری قایمیان لێدابوو. ئارد و گەنمێکی زۆریان کۆکردبۆوە، هەموویان پێشێل کران و زۆربەیان سووتاندبوون، بەجۆرێك کە هەموویان ببوونە کۆمایەك خۆڵ و خۆڵەمێش. لە هەموو لایەکەوە هەواڵی مەرگ و کاولکاریی، بەگوێی گیان دەگەیشت.دیسانەوە هەندێ سەرباز و سوارەیان کردەوە پێش قەرەوڵ و گەلێ سەنگەریان ساز کرد. بۆ شەوێ، عەلی ئەکبەر خان سەرهەنگی فەوجی مەنسووری هەمەدان، لەگەڵ وەلیخانی یاوەر، سوارەی چاردۆڵی، لە هەموو شوێنێکی سەربازگەکەوە پاسەوانیان دەرکرد.بۆ ڕۆژی دواتر، نزیکی چێشتەنگاو، هەندێ لە سەربازەکانی قەزوین، لەوانەی بۆ تالآن لە سەربازگەکە دەرچووبوون، کەوتبوونە بۆسەی کوردانەوە. لەو کاتەدا نەصرولمولك لە بارەگای حیسامولدەولە بوو، دوای بیستنی ئەم هەواڵە، عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ دەنێرێتە لای عەزیزوڵڵا خانی سەرتیپ و ڕووداوەکەی بۆ باس دەکات. ئەویش دوای بیستنی ئەم هەواڵە، هەموو سوارەکانی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و دەستبەجێ سواری ئەسپ دەبن. ئەسفەندیار خان (سەرتیپی سوارەی بەختیاری)یش لەگەڵ سوارەکانی خۆی بەدوایاندا ئاوزەنگی دەتەقێنن. هەموو شێرەپیاوانی مەیدانی شەڕ، کە لە شەڕدا بەپڵنگ دەڵێن: ڕێوی، سەرلەبەریان مەردایەتییان باڵای کرد، بۆ یارمەتی لەشکر جیابوونەوە. کاتێ ئەم قسەیە لە ناو سەربازگەدا داکەوت، لە هەرچوار لاوە بووە هەرا و زەنا. لەبەر غیرەت، مووی لەشی پیاو، دەتوت نووکی ڕمن و لەسەر کراسەوە ڕواون.عەلیرەزا خان (سەرهەنگی تۆپخانەی موبارەکە) بەدوو دەزگا تۆپ و سوارەی سەلیم خانی چاردۆڵی-یەوە بۆ یارمەتی سەربازەکان بەڕێ کەوتن و تا "جەوانمەرد"ی(٣٦) گوندەکەی ئاغا پاشای برازای قادر ئاغای موکری غاریان دا. ئەو سەنگەرانەی کە خەڵکی گوندەکە سازیان کردبوون،

بەگوللەی تۆپ و تفەنگ، ویران کران.**شیعر**:پیاوی جوامێر، کاتێ ڕێی کەوتە "جەوانمەرد" لەبەر شکۆی شێر، ڕەنگی زەرد هەڵگەڕاخەڵکی "جەوانمەرد" وتیان: ئەم پیاوە کێیە؟ جوامێرتر لەم جوامێرە نییەسەرتاسەری دەشت، بەخوێن ڕەنگا خەڵکی "جەوانمەرد" جیهانیان لێ بوو بە: چەرمە چۆلەکەناچار ئەوەی تووشی بەتووشی گوللە تۆپی ئاگرینەوە نەبوو، هەڵات، بەڵام دوای سەعاتێ، هەواڵ هات؛ کە سوارەی شاهسەوەن، کەوتوونەتە بۆسەی کوردانەوە، بۆیە لەشکری پیادەش، ڕابوون و ویستیان بچن یارمەتی بدەن، بەڵام هێشتا لە سەربازگە دەرنەچووبوون، کە هەواڵی سەرکەوتنیان گەیشت. سەری سەربڕدراوی چەندین کوردیان هێنایەوە و تالانێکی زۆریشیان کردبوون. شەش (٦) سوارەی شاهسەوەن کوژرابوون.ئەو شەوە، عەلیڕەزا خانی سەرهەنگ لەگەڵ سوارەکانی سەلیم خان (ی چاردۆڵی)، لەبەر دووریی ڕێگەکە و پێڕانەگەیشتنەوە، گەڕانەوە. ڕۆژی دەیەمی مانگی زیحەجەی حەرام (١٨٨٠/١١/١٤ز) بەبۆنەی جەژنی قوربانەوە، لە "تیکان تەپە" دەمێننەوە. ئەوانەی ناو سەربازگەکە بەخۆشیی ئەعلا حەزرەت، شەهریاری (ڕۆحی دنیا بەقوربانی بێ) ئەو ڕۆژە جەژنیان گرت و قوربانییان کرد. "سەیفەدین خان، کوڕی سەردار"٣٧)) و "ئاغا پاشا" برازای "قادر ئاغا" بۆ ناو سەربازگەی سەرکەوتوو هاتن. کاتێ سەربازانی تورك بەهاتنی "ئاغا پاشا"یان زانی، خێرا ڕاپەڕین و ڕووەو ماڵەکەی بەڕێ کەوتن، تا بیکوژن و تۆڵەی خەڵکی "میاندواو"یان لێ بسێننەوە. حیسامولملك بەهەڵەداوان خۆی گەیاندە دەرگای ماڵەکەیان و نەیهێشت سەربازەکان بیکوژن.ڕۆژی یازدەیەمی زیحەجە (١٨٨٠/١١/١٥ز)، حیسامولدەولە بەدوو فەوجی ئازەربایجان و ژریمانی یەکەم و تۆپخانەی ئوتریشی (نەمسایی)یەوە، لەگەڵ هەندێ سوارە، بەو هۆیەوە کە ڕێگاکە تەنگەبەر بوو، لە پێشەوە دەڕۆیشتن، "بۆکان"یان کردە قۆناغ، کە گوندی "سەیفەدین خانی کوڕی سەردار"ە. ناوبراو لە ڕووی میواندارییی و پێڕاگەیشتنەوە کەمتەرخەمیی و درێغیی نەکرد. لە گوندێکی نزیك بۆکان (١٥ پازدە) دیلی خەڵکی میاندواوی لێ بوون، کە سەربازەکان ئازادیان کردن و بۆ ناو سەربازگەکەیان بردن.

شەو لە بۆکان دەمێننەوە و بەیانی بەرەو گوندی "مەلاّلەر"٣٨)) بەڕێ دەکەون. لەم قۆناغەڕێیـەدا "خـان بابـا خـان"ی کـوڕی "مەجیـد خـان"، کـە لـە لایـەن شـێخ عوبەیـدەوە، بەفـەرمانڕەوای سـابلاّخ دانـرا بـوو و دوای تێـشکانی شـێخ، پـەنای بـۆ سەربازگەی ئیعتیماد سەڵتەنە هێنا، ناوبراویش ئەو (خان بابا خان)ی بـۆ پێـشوازی لەشکری (ئەراکی) ناردبوو، تا لە نـاو ڕێگە، خۆراك و ئـاو و تفاق بـۆ لەشـکرەکە و باربەرەکان دابین بکات. لەشکر لە "قەلا"٣٩)) لایدا. سەربازەکان هەرکە ناوی "خان بابا خان"یان بیست، بەبێ پرسیار بەسەریدا دەبارێن و لەگەڵ (١٥ پازدە) کەسی تـر دەیکوژن. خزم و کەسەکانی تری، پەنا بۆ گوندی "حەمامیان" دەبەن. سـەربازەکان هێرش بۆ "حەمامیان"یش دەبەن. ئـەوانیش دەسـت لـە گیـانی خۆیـان بـەردەدەن و دوو سەرباز بەگولله دەکوژن. لایەکی دیوار هەڵدەدڕن و بەشەو هەڵـدێن. کـاتێ ئـەم هەواڵە بەحیسامولدەولە دەگاتەوە، کار لە کار ترازا بوو و خان بابا خان کـوژرا بـوو. بـەلاّم هـۆی کـوژرانی نـاوبراو، خـەڵکی میانـدواو بـوون، کـە لەگـەڵ لەشـکرەکە بوون.بەیانی لە "مەلاّلـەر"ەوە بەڕێکـەوتن و لـە (٦کیلۆمـەتری سـابلاّخ) لەنگـەریان گرت. فەوجی شاسەر و ژریمان لە سەرەتادا لەوێ نەمانـەوە و بـەرەو "قەرەقشلاّق" چـوون و تێکـەڵ بەهێزەکـەی ئیعتیمـاد سـەڵتەنە بـوون. بـەلاّم نەصـرولولك و حیسامولولك و عەزیزوڵلاّ خانی سەرتیپ و عـەلیڕەزا خـانی سـەرهەنگی تۆپخانـەی موبارەکە، بەر لەوەی لە "تیکان تەپە"وە لەشکر بەڕێ بخەن، دوو فەوجی سەربازی مەنـسوور لەگـەڵ ئاغـا حـسین سـوڵتان و ڕۆسـتەم سـوڵتان و (٥٠ پـەنجا) سـوارەی شاهسەوەن و سەلیم خـان، بـۆ پاسـەوانییان دەنێـرن. چـەند سـەربازێکی تـورك، کـە بـەنیازی تـالاّنیی لـە سـەربازگە دەرچـووبوون، کوردەکـان شـوێنیان دەکـەون و دەیـانکوژن. لـەم نێوانـەدا ئاغـا حـسین سـوڵتان و ڕۆسـتەم سـوڵتان لەگـەڵ سـوارەی سەلیم خان و شاهسەوەن ڕووبەڕوویان دەبنەوە و (٢٠ بیست) کەسیان لێ دەکوژن و سەربازەکانیشیان لە دەست دەرباز دەکەن. دوای ئەمە، گشت تۆپخانە و فەوجەکان و سوارە، بەڕێکوپـێکی بەڕێ دەکەون، تا لە گونـدی "مەلاّلـەر" لەگـەڵ حیـسامولدەولە یەکدەگرنەوە.سەعات چواری ڕۆژی یەکشەممە: ١٧ی مـانگی زیحەجـە (١٨٨٠/١١/٢١ز)

دەگەنــە قەرەقــشلاَق. لــەم کاتــەدا هــەواڵی کۆچــی دوایــی خوالێخۆشــبوو حیشمەتولدەولە، لە دار الخلافە (تاران)ەوە بەحەزرەتی ئەجەل ئەکرەم سوپاسالاری گەورە دەگا. ئەویش لەبەر رێکوپێکی هێزەکە، خێرا بەرێدەکەوێ و ڕۆژێك بـەر لـە هاتنی لەشکری "ئـەراکی" بـۆ قەرەقشلاَق تەشـریف دێـنن.**بەشی دوازدەیەم باسی چـوونی لەشـکری سـەرکەوتوو بـەرەو محـاڵی "مەرگـەوەڕ" و "مـەنگوڕ" بـەفرمانی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم حاجی میرزا حسین خانی موشیردەولە" سوپاسـالاری گـەورە و شوێن کەوتنی شێخ قادر و هەمزاغا و دڵخۆشیدانەوەی کوردانی شارۆچـکەی سـابلاَخ و موکری**.بـەلاَم دوای تەشـریف هێنـانی سوپاسالاری مـەزن و گەیـشتنی هـەموو هێـزی "ئــەراکی" بــۆ قەرەقــشلاَق، ڕۆژی دووشــەممە، هەژدەیــەمی هــەمان مــانگ (١٨٨٠/١١/٢٢ز) بەبۆنــەی ســەلامەتیی وجــوودی پــیرۆزی ئــەعلا حــەزرەت قــەدەر دەسەلاَتی، شەهریاری (ڕۆحی عالەم بەقوربانی بێ) و جـەژنی موبـارەکی "غـەدیری خوم"٤٠))، سەرلەبەیانی جەژنیان گرت، لێپرسراوان هەموو بەگـەورە و بـچووکەوە، بەخزمـەت سوپاسـالاری گـەورە گەیـشتن، هەریەکـە بەشـی خـۆی، بـەر ڕەحمـەت و لـوتفی، بەشـیان پـێ بـڕا. دوای سـڵاو گەیانـدن بەگـەورە بەرپرسـان، داوای کـرد کۆبوونەوەیـەك سـاز بکرێـت، تـا هێزێـك بەشـوێن هـەمزاغا و شـێخ قـادردا بنێـرن. ئەوانیش کۆڕێکی ڕازاوەیـان سـاز کـرد و لـە ئاکامـدا ئـەو کەسـەی فیـداکاریی نوانـد، حیسامولدەولە بوو، کە لەسەر خواستی خۆی، داوای کرد بـۆ "مەرگـەوەڕ"ی بنێـرن. هـەروەها عـەزیزوڵلاَ خـانی سـەرتیپیش بـەری لای "مـەنگوڕ"ی هەڵبـژارد.\ڕۆژی نۆزدەیـەم (١٨٨٠/١١/٢٣ز) عـەزیزوڵلاَ خـانی سـەرتیپ و عـەلیڕەزا خـانی سـەرهەنگی تۆپخانە، بەچوار تۆپ و سـوارەی قەرەپـەپاغ، بەفەرمانـدەیی حەسـەنعەلیخان، (٢٠٠ دووسـەد) کـەس دوێـرن و ئێرانلـوو و سـوارەی بـەختیاری و سـوارەی یۆردچـی و فەوجی قەهرەمانیە و حەوتەمی شوقاقی و فەوجێکی حەسەنعەلی خانی ژەنراڵ لە سەربازگەوە بەرەو "لاجان" و "مـەنگوڕ" بـەڕێ کـەوتن. هـەر ئـەو ڕۆژە حـەزرەتی ئەجەل ئـەکرەم سوپاسـالاری مـەزن، بـۆ بەڕێخستنی ئـەم لەشـکرە، لـە سـەربازگەکە وەدەرکەوت و لە گەڕانەوەشدا بۆ ئەحواڵ پرسیی و بەسەرکردنەوە، تەشـریفیان بـۆ

ڕەشماڵەکەی حیساموڵدەوله هێنا. حیسامولمولکیش ڕۆژی بیستەمی هەمان مانگ (١٨٨٠/١١/٢٤ز) لەگەڵ دوو دەزگا تۆپی ئوتریشی (نەمسایی) و کاپیتان "واگنەر" و دوو دەزگا تۆپی کۆن، لەگەڵ محەمەد ئاغای یاوەر، فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم، لەگەڵ مسیۆبارون" و ئاغا خانی سەرتیپ لەگەڵ (٤٠٠ چوارسەد) کەس لە فەوجی چوارەمی تەوریز، فەوجی شەشەمی قەرەگوێزلو لەگەڵ فەزلوڵلا خانی سەرهەنگ، فەوجی مەنسوور لەگەڵ عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی موخبیران لەگەڵ میرزا عەلی لە لایەن جەنابی ناصرلملك (١٠٠ سەد) کەس لە سوارەی قەرەگوێزلو، لەگەڵ دەلیخانی یاوەر، یوسف خان سەرتیپی شاهسەوەن بە(٤٠٠ چوارسەد) کەسەوە، خان کەشی خانی قەرەپەپاغ بە(٣٠ سی) کەسەوە، یوسف عەلیخان سەرکردەی خەڵخاڵی بە(١٠٠ سەد) کەسەوە، محەمەد قولیخانی شاهسەوەنی مشکین بە(١٠٠ سەد) کەسەوە، قوربانعەلی خان کوڕی فەزلعەلی خانی شاهسەوەنی مشکین بە(١٥٠ سەدوپەنجا) سوارەوە، قەراجەداغی عالیشان بەگ و سەردار بەگی قووجەبێگلو بە(٥٠ پەنجا) سوارەوە، تەهماسبقولی خان سەرکردەی سوارەی قەراجەداغی بە(١٠٠ سەد) کەسەوە بەرەو "مەرگەوەڕ" بەڕێ کەوتن.سەرلەبەیانی ڕۆژی بیست و یەکەم (١٨٨٠/١١/٢٥ز)، خودی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم(١٤) تەشریفیان بۆ "قادر ئاوا" هێنا و دوای بەرێخستنی هێزەکان، گەڕانەوە. بەڵام حیسامولمولك ئیتر لە ناو ڕێدا (جگە لەوەی کە بۆ دابینکردنی خواردەمەنی لە دەربەندی سندووس ڕایانگرت) چیتر لە ڕێگادا ڕاگیر نەبوون.ڕۆژی بیست و چوارەم (١٨٨٠/١١/٢٩ز) گەیشتنە شنۆ. لەوێ بۆ مەبەستی شارەزابوون لە چۆنێتی ڕێگە و بەهۆی باران بارینیشەوە، دوو ڕۆژی تێدا مانەوە. لەوێ کاپیتان "واگنەر" بەرەو قەرەقشلاق گەڕانەوە و تۆپخانەکەشیان بەمسیۆ "بارون" سپارد.ڕۆژی بیست و شەشەم (١٨٨٠/١١/٣٠ز) بڕیار درا لەشکر لە شارۆچکەی "شنۆ"وە بەرەو گوندی "ئاغ بلاغ" بەڕێ بکەوێ. کە (٣) فۆناغەڕێ (١٨کیلۆمەتر) لەوێوە دوورە. کاتێکیش فەوجی سەرباز لەو دەشتەدا ڕیزبوون، دەتوت زەوی بۆتە زەریا و شەپۆلدان؛ لەبەر سمکۆڵانی ئەسپ لە چەپ و ڕاستەوە، هاوار لە ماسی ناو ئاوەوە هەتا ئاسمان ڕۆیی، لەبەر گرمەی تۆپ و نەڕەی قارەمانی

سوپا، ماسی گیانی دەلەرزی و مانگ گیرا. کاتێ هەواڵی لەشکریان بۆ "مەرگەوەڕ" برد، مەرگەوەڕ بۆ کوردان بوو بەمەیدانی مەرگ. سەرەتا سوارەی قۆجەبێگلو و فەوجی مقرب الخاقان ئاغا خانی سەرتیپ، بۆ پاسەوانیی و شارەزایی ڕێگا بەڕێ کەوتن. دوای ئەوان فەوجی ئوتریشی (نەمسایی) و تۆپە کۆن و تازەکان، لەگەڵ فەوجی شەشەم و دەستەی مەنسوور و هەموو کەلوپەل و بارگە و بنەیان بەڕێ کەوتن. ئەو ڕۆژە دەستەی "موخبیران" لە بەراییەوە دانرابوون و حیسامولولکیش خۆی لەگەڵ سەرجەمی سوارەکانی و سوارەی یوسف خان و قەرەپەپاغ و" هتد، لە هەموو لایەکەوە، کە لە ناوەڕاستی لەشکرەکەدا بوون، پێ بەپێی تۆپەکان دەڕۆیشتن، لەوپەڕی ڕێکوپێکیدا تا داوێنی چیاکە سەرکەوتن. چوونە سەر کێوێکی وا؛ کە لەو سەرەوە دەیانتوانی بەدەستی ڕووتیی "جدی" و "حەمل" ڕاو بکەن.مسیۆ "بارون" کە فەرماندەی تۆپخانەی موبارەکە بوو، دوای ئەوەی لە ڕێگەکە وردبووەوە، وتی: لەم کێوە پڕ لە بەردەلان و ڕێگا تەنگەبەرەوە، کە هەمووی بەرد و تەلانە، ئەم تۆپانە بەسەرباز و تۆپچی سەرناخرێن، باشتر وایە یەکراست بۆ شارۆچکەی شنۆ بگەڕێینەوە و بەشێکیش لەم لەشکرە، لەگەڵ تۆپخانە لە شنۆ بمێننەوە و بەشەکەی تری لەشکرەکەش لە سوارە و پیادە، بەرەو "مەرگەوەڕ" بەڕێ بکەون.حیسامولولك ئەم قسەیەی نەسەلماند و فرمانی دەرکرد: تۆپەکان لە ئەسپەکان بکەنەوە و بەسەر شانی سەربازیاندا بدەن و بەمجۆرە ماوەی دوو قۆناغەڕێ (١٢کیلۆمەتر)، بەناو ئەو سەرما و بەفر و زریانەدا بەسەر ئەو کێوە ڕەقەن و دەربەندە تەنگەدا، کە مێرووله دەرفەتی ڕۆیشتن و نینۆکی پلنگی لێ گیر نەدەبوو، شەش سەعات لە شەو تێپەڕی بوو، کە گەیشتنە سەربازگەکە.ڕۆژی دوایی؛ بۆ ئەوەی سەربازەکان پشوویەك بدەن، هەر لەوێ مانەوە و مسیۆ (بارون)یش بۆ تاقیکردنەوەی ڕێگاکە، لەگەڵ دوو سەربازدا نزیکەی قۆناغەڕێیەك (٦کیلۆمەتر) سەرکەوتن و گەڕانەوە و وتی: ئەم تۆپانە لەم ڕێگەیەوە، بەشانی سەرباز بۆ سەر ئەم کێوانە سەرناخرێن؛ چونکە لە هەندێ جێدا، هەڵدێری وای هەیە، کە ناکرێ تۆپی پێدا بپەڕێنینەوە، لەبەرئەوە ئەگەر بۆ "شنۆ" نەگەڕێینەوە، ئەوا من ئەم

کاره بەئەستۆ ناگرم. هەواڵیش هاتبوو، کە قادری کوڕی شێخ، بە(١٠٠٠٠ دەهەزار) کەسەوە لەسەر ڕێدایە.مسیۆ بارون تۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەمیان ئامادە کرد و وتی: ئەوا مـن بەڕەزامەنـدیی خۆم، خۆم لەم کارە کێشایەوە و ئیتر دەسەڵاتێکم نییە. هەر شتێکیش کە حیسامولولك بڕیاری لەسەر بدات، دەبێ ئێوەش گوێڕایەڵی بن و سەرپێچی لێ نەکەن. دوای ئەوەی ئەم قسەیەی لە خۆکێشانەوە کرد و بەرلەوەش لەشکر بەڕێ بکەوێ، سواری ئەسپ بوو و ڕێگەی گرتە بەر و لەگەڵ سەرباز و تۆپخانەکە گەیشتنە دامێنی کێوەکە.لە هەندێ شوێندا، کە هەڵدێر و تەلان بوو، بەفرمانی حیسامولولك، بەهەزار زەحمەت و کوێرەوەری و بەدەستی خودی حیسامولولك و سەرباز و بەپاچ و پێمەڕە تەختیان کرد و دیسانەوە تۆپەکانیان بەشانی سەربازدا دایەوە و پەڕاندیاننەوە؛ بەجۆرێك کە زەین و ئەقڵی مسیۆ (بارون) و فەرەنگییەکانی تریش، وەك شای شەترەنج، لە بزووتنی پیادەی فیلەتەن، دوای ماندووبوونی ئەسپ، ڕامان و ڕۆحیان لە خانووی سەرگەردانیی جێهێشت و ناچار کەوتنە ستایشکردن.سەرەتای خۆرنشین بوو، کە بەمەحاڵی "مەرگەوەڕ" گەیشتن. هەموو خەڵکی ناوچەکە لە ترسی گیانیان، بۆ چیا و دەشت هەڵاتبوون، تاقە کەسێکیش لە "مەرگەوەڕ"دا نەمابوو. دەنگوباسیان عەرزی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم: سوپاسالاری مەزن کرد. عەبدوڵڵا خانی زەرزا، کە لە چیای باکووری "شنۆ"وە، هەواری هەبوو و فرمانێکی سەبارەت بەو و بەدانیشتووانی شنۆ نەفەرموو بوو، بەمجۆرە کاری بەناوبراو نەدا و هەر ئەم باسەشی عەرزی جەنابیان کرد.بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە مقرّب الخاقان: تەیموور پاشا خان، دوای بیستنی هەواڵی هاتنی لەشکر، بۆ مەحاڵی مەرگەوەڕ، لەگەڵ هەندێك لە فەرمانـدەکانی خۆی هاتن. شتێك وەك خواردەمەنی و کا و وێنجە، لە شار و گوندەکاندا نەمابوو. بەشەکانی لەشکر کەوتبوونە تەنگوچەڵەمەوە؛ کە بەخششی خوا گەیشت و عەبدولحسین بەگی نایب، کە بۆ هێنانی خواردەمەنی لە "باڵەخچی"ی مەحاڵی "سندووس" لە لایەن حیسامولولکەوە نێردرا بوو، لەگەڵ دەستەیەك سوارەی "قەرەگوێزلوو"، کە بە"وەلیخانی یاوەر"یان سپاردبوو، لەگەڵ

خۆیاندا (١٠٠ سەد) بار ئاردیان بەلەشکر گەیاند، کە پەنجا بار وشتریان لە لایەن حیسامولولك و پەنجا باریشیان لە "قەرەپەپاغ" بەکرێ گرتبوو. ئەمە لە کاتێکدا بوو، کە ڕێگاش گیراو و بەبارستایی گەزێکیش زیاتر، بەفر باریبوو. هەر ئەم دەرفەتە لە بەختی بەرزی شای جێگە "جەم" و "عالەم پەنا" بووە مایەی دڵنیایی و هێمنایەتی لەشکر و هەلاتنی لەشکری شێخ. ماوەی (١٠ دە) ڕۆژ لە "مەرگەوەڕ"دا مانەوە، بەلام لەبەرئەوەی پێی وابوو لەم زستانەدا هیچیان پێ ناکرێ، بۆیە بۆ "ورمێ" گەڕانەوە و تێکەڵ بەسوپاکەی سوپاسالاری گەورە بوونەوە، کە ڕاستەوخۆ لە "سابلاخ"ەوە بۆ ناو لەشکرەکە دەهاتەوە.دوای چەند ڕۆژێك فرمان کرا کە حیسامولولك بۆ "خۆی" بچێ. قۆناغێکیان بڕی و هەر ئەو شەوە دوو گەز بەفر باری. سەرباری بەفر بارینیش، بۆ سبەی بەیانی فەوجەکانیان بەڕێخست. هێشتا بەدەم ڕێوە بوون، نامەیەکیان پێگەیشت؛ دەڵێ: هەمزاغا سەری هەڵداوەتەوە و کوردانیشی لەگەڵە. لەبەرئەوە چوونی ئێوە چاك نییە و باشتر وایە بگەڕێنەوە. هەر بەوحاڵ و دارویارەوە، بەوپەڕی شپرزەیی و شێواوییەوە بەرەو دوا گەڕانەوە و بۆ شاری "ورمێ" هاتنەوە. دواتر خۆیان بۆ ئەوە ئامادە کرد، تا بەرەو "لاجان" بچن. کەچی هەواڵ هات درۆ بووە. بەپێی فرمان لە ورمێ مانەوە. سێ فەوجی هەمەدان و دوو فەوجی قەزوین، لەو زستانە تووش و سەختەدا، سەرەڕای گرانیی خەلە و خەرمان و نەبوونی بارەگا و جێ و ڕێ، دەستبەرداری پاسەوانێتی شار و دەرەوەی شار نەبوون و لەگەڵ دانیشتووانی ورمێدا بەوپەڕی نەرمونیانییەوە دەجووڵانەوە. بەلام لەبەر نەخۆشیی "تیفۆس"، هەندێ لە سەربازەکان مردن. هەرچەندە دکتۆرەکانی لەشکرەکە بەرپرسی دەرمانکردنی دەستەی نەخۆشەکان بوون و ئەوپەڕی چاودێریی و سەرپەرشتیان دەکردن و هەموو خزمەتێکیشیان دەکردن. (١٠ دە) سەربازی فەوجی شەشەم و مەنسوور لە ژێر ئاواردا مانەوە، بۆ ئاگاداربوونیش لە ڕووداوەکە، حیسامولولك خۆی گەیاندە ئەو شوێنە و (٧ حەوت) سەربازی لە مردن ڕزگار کرد و (١٠ دە) سەربازیان فیدای خۆڵی بەرپێی گەوهەرئاسای پیرۆز.زستان لە "ورمێ" مانەوە. بەردەوام "سدیق کوڕی شێخ"

پیــاوی دەنــارد و داوای لێبــووردنی دەکــرد. عــەرزی جــەنابی جــەلال ئاســای ئەمیرنیزامیان کرد، لەگەڵ ئەو بارودۆخەی ئـەو دەیویـست، بەچاکیان زانـی کاریـان بەکوڕی شێخ نەدابێ. ئیقبالدەولە و نەصرولولك و حیـسامولولك، نـاو بـەناوێك لـە شـوێنێك کۆبوونـەوەیان دەکـرد و لەگـەڵ هەنـدێ لـە دانیـشتووانی شـاردا ڕاوێـژیان دەکرد و دەنگوباسیان دەگۆڕییەوە، دواییش هەواڵەکانیان بە"تەتـەر"دا ڕادەگەیانـد. دوای جەژن بەپێی فەرمان، لەشکر لـە دەوری شـار دامـەزرا و چاوەنواڕی گەیـشتنی فرمان و هاتنی ئیعتیماد سەڵتەنەیان کرد.لە کۆتایی مانگی جەمادی دووەم (کۆتایی مایــسی ١٨٨١ز)دا ئیعتیمـاد سـەڵتەنە گەیـشت. دوای هاتنیـان حیـسامولولك لەگـەڵ فەوجەکانی سێ قۆڵی عاشقلو و (١٠٠ سەد) سوارە و دەستەیەك مۆسیقاژەن و شـەش دەزگا تۆپ، بەسەرهەنگیی عـەلیڕەزا خـانی گەڕووسـی، لەوپـەڕی ڕێکوپێکیـدا بـەرەو "لاجان" چوون. (١٠ دە) ڕۆژ دوای بەڕێکەوتنی لەشکری "لاجـان" خـودی ئیعتیمـاد سـەڵتەنە لەگـەڵ نەصـرولولك و فەوجـەکانی "قـەزوین" و فـەوجێکی "ئەفـشار" و سوارەی ڕەحیم خان و فـەڕوخ خـانی چەلیبانلو لەگەڵ شـەش دەزگـا تـۆپی بـن پـڕ بەرەو "مەرگەوەڕ" بەڕێکەوتن.ئەم لەشکرانە بەوپـەڕی ڕێکـوپێکیی و ڕازاوەیـی، تـا مانگی شەعبان لە "لاجان" و "مەرگەوەڕ" مانەوە؛ کە جەنابی ئـەمیرنیزام، بـەپێی فرمان تەشریفیان بۆ "لاجـان" هێنـا. ڕۆژی تەشـریف هێنانیـان، فـەوج و سـوارەکان پێشوازییەکی وایان لە ئەمیرنیزام کـرد، کـە بەخەیاڵدا نـەدەهات.ئـەویش ئەوپـەڕی گـەورەیی خـۆی لەگـەڵ ئەنـدامان و نۆکـەران نوانـد. حـەوت ڕۆژ مانـەوە و هـەموو ڕۆژێکـیش بـۆ مەیـدانی مەشـق دەچـوون، جـارێکیش بەتایبـەتی تەشـریفیان بـۆ لەشـکری نیزامــی هێنــا و زۆریــان تــاریفی هەڵــسوکەوت و ڕێکــوپێکیی و پتــەویی سەنگەرەکان و پاك و خاوێنیی سەربازگەکە کرد و سەربازە نەخۆشەکانیشی خەڵات کرد و دەستی سۆزی بەسەردا هێنان. نانی نیوەڕۆیان لـە ڕەشماڵەکـەی حیـسامولولك خــوارد. مۆســیقاژەنانی هەمــەدانی، بــۆ پیرۆزبــایی و بەبۆنــەی تەشــریف هێنــانی ئەمیرنیزامـەوە، بـەجۆرێکی وا مۆسـیقایان ژەنـد، کـە (٥٠ پـەنجا) تمـەنیان خـەڵات کــردن و عــەلی بــەگی سوڵتانیی (مۆسـیقاژەن) بەپلـەی یـاوەریی گەیـشت و مـزگێنی

مۆڵەتــدانی ئــەو ڕۆژەش، بەهــەموو نۆکــەرەکان گەیــشت. حــەوت ڕۆژ مانــەوە و پاشماوەی بڕیاری مۆڵەتدانی بۆ هەرکەسێ، بەئەندازەی گیانبازیی و فیداکارییەکەی پێ درا و دوایی تەشریفیان بردەوە" ئەمەش دەقی ئەو نامەیەیە، کە خزمەتــەکانی حیــسامولولك بــاس دەکــا و بــۆ خزمــەت ئــەمیری گــەورەی نایــب الــسلطنە، وەزیــری جەنگ نێردراوە:قوربانی وجوودی موبارەکتــان بم. کاتێــك پلــە و پایــەی خزمــەت و شایان بوونی کەسێك بەوپەڕی خۆی گەیشت، ئیتر دەربەستی ستایش و پێداهــەڵنان نابێ، بــەڵام دیــسانیش پێویــستە بــەکورتی باســی خزمەتــەکانی سەرباشــقەی میرانــی مــەزن: حیــسامولولك لــە ســەفەری ئازەربایجــان بکــەم، کــە نــاوبراو هــەر لــە بــەرایی ئەرکەکانی ئەم سەفەرەیدا، ڕۆژێك لەگەڵ خوالێخۆشبوو "حیشمەت دەولە"دا لە دار الخلافەوە بەڕێ کەوتوون، لە کاتێکدا کە شازادەی خوالێخۆشــبوو(٤٢) ڕاســتەوخۆ لــە ڕێگــەی "گــەڕووس"ەوە بەڕێکــەوتبوو، حیــسامولولك دەســتبەجێ لــە دار الخلافــە "تاران"ەوە خۆی گەیانــدە "هەمــەدان" و لــە مــاوەی پێــنج ڕۆژدا، هەرســێ دەســتەی "قەرەگوێزلوو" و (١٠٠ سەد) سوارەی تــازەی خــۆی بەوپــەڕی شــکۆ و ڕێکوپێکییــەوە تــەیار و ئامــادە دەکــا و بەپەلــە بــەڕێ دەکــەوێ و چــەند ڕۆژێکــیش بــەر لــە هــاتنی شــازادەی خوالێخۆشــبوو، لــە گــەڕووس ئامــادە دەبــێ. حــەزرەتی والا دەزانــن کــە بەڕێخستنی ئەم سێ فەوجەو بەو خێراییە، کارێکی وا سانا نەبووە و کــاتێکیش لــە گەڕووسەوە لەگەڵ شازادەی خوالێخۆشبوودا بەڕێ دەکەون و لە ناوچەی "ئەفــشار = هەوشــار" ئــەو کارەســاتە ڕوو دەدا و ســوپای دەوڵــەت، بەفەرمانــدەکان دەســپێردرێ، سەرەڕای ئەو شێواویی و پەرێشانییەش، حیسامولولك لەشکری خــۆی لــە هــەموویان ڕێکــوپێکتر و جــوانتر بەڕێــدەخا و ســەربازگەی "قەرەقــشڵاق" تێکــەڵ بەلەشــکری ناوەندی دەبێ. لەو ماوەیەدا، کە ئەرکــەکانی خــۆی لــە "مەرگــەوەڕ" بــەڕێوە دەبــرد (کە شوێنی نیشتەجێبوونی شێخ قادر بــوو)، گــەورەترین خزمەتــەکانی خــۆی لــەوێ کرد و لەگەڵ کەند و کۆسپی زۆریشدا ڕووبەڕووبووەوە. زۆر کەس ئــەو ئەرکــەی لــە ئەســتۆ نــەدەگرت، بــەڵام حیــسامولولك ئــەو ئەرکــەی بــەدڵ قبــووڵ کــرد و لــە ناوچەرگــەی ســەرما و ســۆڵە و دژواریــی و بــەفری زۆر و قــات و قڕیــی خــۆراك و

بەسـەختییەکی زۆردا، لـە "شـنۆ"وە تێپـەڕ بـوو و خـۆی گەیانـدە "مەرگـەوەڕ" و ئەوەنـدە ڕۆژەی کـە پێویـست بـوو، لـەوێ مایـەوە. بـوو بەفەرمانـدەی ورمـێ. ئـەو ماوەیەش کە لە ورمێ نیشتەجێ بوو، وەك چۆن فەوج و سوارەکانی خۆی بەوپـەڕی ڕێکوپێکیی ڕادەگرێ، بەهەمان شێوەش خەڵکی ورمێ لە ئاکاری جوانی خۆی ڕازی دەکا و لەم دواییانەدا لە "ورمێ"، بەفەوجی "سێ قۆڵی" و سوارەی "خۆی"یـەوە، بۆ پشتیوانیی لەشکری "سابلاخ" و پێکهێنـانی هێـزی "لاجـان"، بـوو بەفەرمانـدەی شوێنە گرنگەکانی ئەم دەوروبەرە و نزیکەی (١٠٠٠ هەزار) سـوارەی "قەرەپـەپاغ" و "مامش"ی پێ دەسـپێردرێ. یەکـەم لەبەرئـەوەی بەوپـەڕی ڕێکوپێکیی و ئەوپـەڕی شـان و شـکۆوە لـە "ورمـێ"وە بـۆ "لاجـان" دەچـێ و دووەم لەبەرئـەوەی لـەوێ لەشکرێکی ڕێکوپێك، بەهـەموو پێویـستییەکانییەوە دادەمـەزرێنێ و ڕێکـی دەخـات. ئەمانەش لە هەلومەرجێکدا ئەنجامـدراون، کـە ئیلـی "قەرەپـەپاغ" و "مـامش" لـە هـاتنی هێـزی دەوڵـەت، بـۆ "لاجـان"، زۆر دەترسـان و سـەرەتا زۆربـەیان بلاّوەیـان کردبـوو. بـەڵام حیـساموولولك بـەجۆرێك تەقـەللای هێورکردنـەوەیان و ڕێکخـستنی لەشکری داوە، کـە سـەرلەبەری ئیلـی قەرەپـەپاغ و مـامش، بوونـە دۆسـتی لەشـکر و لەوپەڕی ئاسایشدا کار و کاسبی خۆیان دەکرد. حیساموولولك بۆ پاراستن و ئاگاداریی شـوێنە گرنگـەکانی ئـەم ناوچـەیە، لـە هـەموو کەسـێك باشـتر تێدەکۆشـا.هەرچـی پێداویـستی سـەرکردەیی ئـەو لەشـکرە و هەلومـەرجی پاراسـتن و پارێزگـاریی بـووە، هـەموویانی بـەجێهێناوە، بـەجۆرێك کـە جـەنابی "وەزیـری فەوائیـدی گـشتی"(٤٣)) ستایشی هەوڵ و تەقـەللا و بـەڕێوەبردنی ئەرکـەکانی دەکـرد و دەستخۆشـانەیان بـۆ دەنووسی.لەم سـەروبەندەدا، کـە ئـەم نۆکـەرە بـچووکەتان لـە سـابلاّخەوە بـۆ لاجـان چووم و لە نزیکەوە بەچاوی خۆم هێزەکـەیم بـینی، بـەبێ لاف و گـەزاف عـەرزتانی دەکەم، کە تا ئێستا سەرباز و سوارەی (پـاش ٩ مـانگ خزمـەت)، ئـاوا هێـشتا تـازە و پاك و خاوێن و لەشکرێکی بەم ئاستە ڕێکوپێك و خاوەن لێپرسـراوگەلی ئـاوا شـایان و چـەکی وا تـازە و نـوێم نـەدیبوو، کـە لـە هـەموو ڕوویەکـەوە شـایانی سـتایش و ئافـەرینن. ئاشکراشـە ئەمانـە هـەمووی لـە ئاکـامی مانـدوبوون و لێوەشـاوەیی و

کارزانیی "حیسامولولك"ەوەیە؛ کە جگە لە گەورەیی بنەماڵە و ڕەسەنایەتی وەجاخزادەبوونی بۆ نۆکەریی "شاهەنشا"، بەوپەڕی خۆی گەیشتووە و لە ڕیزی سەرکردە و فەرماندەکانی سوپادا، مایەی شانازیی لەشکری دەوڵەتە. هەرچەندە من خۆم سەبارەت بەحیسامولولك خۆی و هێزەکەی؛ دەرگای سۆز و خۆشەویستیم بۆی ئاوەڵا بووە، بەڵام پاداشی ئەمجۆرە خزمەت و ماندووبوونانە، لەم سەفەرەی دەرخستنی لێوەشایی و کارزانییان، پێوەندی بەبەخشش و خەڵاتکردنی ڕەحمی شاهانە و چاودێریی تایبەتی حەزرەتی ئەشرەفی والایە (ڕۆحمان بەقوربانی بێ).أمرکُم الأشرف الوالا مطاع، ٢١/ی مانگی شەعبانی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨١/٥/٢٢ز)دوو ڕۆژ دواتر (٣٠٠ سێ سەد) سەرباز لە فەوجەکانی "سێ قۆڵیی"، ٣٠) سی) تۆپچی گەڕووس لەگەڵ غولام حسین خانی یاوەر، فەوجی "مەنصووری" بەفەرماندەیی حیسامولولك بۆ "سابلاخ" هاتن. سەرەڕای ترس و دڵەڕاوکەیەك کە دانیشتووانی شاری سابلاخ هەیانبوو، بەوپەڕی ڕێکوپێکیی و میهرەبانییەوە بەڕێ کەوتن. دوو ڕۆژ لەوێ مانەوە و پاشان ئەو هێزەیان بەرێخست و لە ڕێگەی "میاندواو" و "ساین قەڵا" و "بیجاڕ"ەوە بۆ وڵات گەڕانەوە.خانەزاوی گیانفیدا: عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگی فەوجی مەنصوور، کوڕی حیسامولولك، بۆ ئاگاداریی هاوڕێیانی بارەگای موبارەکی ئەعلا حەزرەتی قەدەر دەسەڵاتی هومایۆنی (ڕۆحم بەفیدای بێ)، ئەم کتێبەی کە بەناوی "إفتتاح ناصری"یەوە ناودێر دەکرێ و ئاگاداری و زانیاریی پێشکەش بەخاکی بەرپێی موبارەك دەکرێ.کتێبی "نەصاری"یش، کە زەحمەتی کێشاوە و بەزبانی فەرەنسایی و هەر لەم بارەیەوەیە؛ ئەویش هەر بەدەستی موبارەکی ئەعلا حەزرەت ئەقدەس، سێبەری خوداوەند (ڕۆحمان بەقوربانی بێ) دەگات.(٤٤)

پەراوێزەکان:

(١) ســاڵح محەمەدئــەمین، کــورد و عەجــەم، چــاپی دووەم، ســلێمانی ١٩٩٢، ل ٦٢. (٢) استانفورد. جی. شاو ازل کورال شاو، تاریخ امبراتوری عپمانی و ترکیە جدید، ترجمە محمود رمچانزادە، انتشارات معاونت فرهنگی آستان قدس رچوی، چاپ اول، ١٣٧٠ش.(٣) مجیر شیبانی (دکتر)، عالم آرای صفوی، تشکیل شاهنشاهی صفوی، دانگشاه تهران، ٦٤٣١ش، ص ٩١.(٤) ساڵح محەمەدئەمین، ل ٣٩.(٥) کریس کوچیرا: جُنبش ملی کُرد، ترجمە ابراهیم یونسی، مؤسسە انتشارات نگاە، چاپ اول، تهران ١٣٧٣ش، ص ٢٦.(٦) روبرت اولسن، ص ٢١، قیام شیخ سعید پیران، ترجمە ابراهیم یونسی، مؤسسە انتشارات نگاە تهران چاپ، چاپ اول، ١٣٧٧ش، ص ٢١.(٧) هەمان سەرچاوە، ص ١٩.(٨) هەمان سەرچاوە، ص ٢٠.(٩) بۆ زانیاریی لەو بارەیەوە، بنوارە: حەمەباقی، محەمەد: شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، چاپەمەنی دەسگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠، لاپەڕە ١٦١ ـ ١٦٩ .(١٠) ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٨.(١١) هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢ - ١٥٣.(١٢) هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢ - ١٥٣ (بەهەندێك دەستکارییەوە).(١٣) حەمەباقی، محەمەد، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاّی نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، چاپەمەنی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٠؛ بنوارە پاشکۆی ژمارە (١٣)، نامەی ئابۆت بۆ گرانڤێل.(١٤) هەمان سەرچاوە، بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩١.(١٥) کریس کۆچێرا، ل ٢٧.(١٦) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلاّی نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣.(١٧) بەتایبەتیش کتێبە ناوازەکەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل (ڕاپەڕینی کوردەکان - ساڵی ١٨٨٠)، کە تایبەت و تەرخانە بۆ ئەم ڕاپەڕینە و هەروەها کتێبەکانی: دوکتۆر سەیید عەزیز شەمزینی (جووڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانیی کوردستان) و (ن. خاڵفین - خەبات لە ڕێی کوردستان)دا، کە هەریەکەیان فەسڵێکیان بۆ هەمان ڕاپەڕین تەرخانن. بەڵام کتێبەکەی ساڵح محەمەدئەمین ئاوڕێکی زیرەکانەی لە بەشێکی زۆری ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری داوەتەوە.

(١): مەبەست لە "نوچە"، "ناوچیا"یە و هەمیشەش بەو ناوەوە ناوی دەبات. (٢): حیسامولولك: باوکی نووسەری ئەم بیرەوەرییانەیە و لە ئەفسەرانی پایە بەرزی سوپای قاجار بووە وەك پێشتریش ئاماژەی پێ کرا؛ ناوبراو لە کاتی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلادا، وەك فەرماندەیەکی لەشکری ئێرانی، لە تێکڕای قۆڵەکانی شەڕ و پێکدادان، لە: بناو، میاندواو، موکریان، سندوس، شنۆ، مەرگەوەڕ و لاجاندا، تا شکانی هێزەکانی کورد و پاشەکشەیان و گرتن و بردنی "شێخ عوبەیدوڵلا" بۆ ئەستەموول؛ واتە: تا نزیکەی (٨ - ٩) مانگ، ڕاستەوخۆ لە ڕیزی لەشکری ئێراندا، دژی هێزەکانی کورد، شەڕ و بەشداریی بەردەوامی هەبووە.(٣): شاهەنشای غازی: مەبەست لە محەمەد شا (١٨٣٥ز – ١٨٤٨ز)ی کوڕی "عەبباس میرزا" و سێیەمین شای زنجیرەی بنەماڵەی فەرمانڕەوایی قاجارە، کە دوای مەرگی فەتح عەلی شای قاجار (ی باپیری)، لە کانوونی دووەمی ١٨٣٥ز-دا کراوە بەشای ئێران. محەمەد شا جگە لەوەی پێوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ "سەیید تاها"ی باوکی شێخ عوبەیدوڵلادا هەبووە، یەکێکیش لە ژنەکانی "خەدیجە خانم" کورد بووە، کە کچی "یەحیا خانی چەهریق" و بەبنەماڵەش سەر بەتەریقەتی نەقشبەندی و مریدی بنەماڵەی "سەیید تاها"ی نەهری بوون.(٤): هەمیشە لەجیاتی "شێخ عوبەیدوڵلا"، "عوبەید" دەنووسێ.(٥) مەبەست لە دوایین جەنگی (١٨٧٧ – ١٨٧٨ز) نێوان ڕووسیا و تورکیایە.(٦): مەبەست لە شێخ محەمەد سدیق (١٥٥٨ز - ١١٩١ز)ی کوڕە گەورەی شێخ عوبەیدوڵلایە.(٧): دەشتەبێڵ: دەشتێکی بەپیتی نێوان "نەغەدە" و "شنۆ"یە.(٨): ئیقبالدەولە: فەرمانڕەوای ورمێ بووە.(٩): محەمەد ئاغا؛ یان: حەمەد ئاغای مامش (؟ – ١٩٠٨ز) کوڕی "پیرۆت ئاغا" و سەرۆکی هۆزی "مامش" بووە و هەتا لە ژیاندا بووە، سەرومڕ دەوڵەتخواز و ڕاوێژکار و چاوساغی دەوڵەت بووە بۆ لە داوخستنی نەیارانی دەوڵەت و کوردانی ئازادیخواز. محەمەد ئاغا لە گوندی "نەڵۆس"ی سەر بە"شنۆ" کۆچی دوایی کردووە. ناوەندی خێڵی مامش، گوندی "پەسوێ"یە.(١٠): زۆر سەیرە! ئەفشارەکان لە کوردستاندا بەمننەت فەرمانڕەوایی شنۆ و مەرگەوەڕ بەکوردێکی خودی ئەو ناوچەیە دەدەن و بەو ناوچەیە دەڵێن: ماڵی ئەفشار!!.(١١):

ئاغـا شـازادە: مەبەسـت: "لوتفعـەلی خـان"ی کـوڕی تەهماسـب میرزایـە، کـە لـەو ســەردەمەدا فەرمانڕەوایــەکی بــەرتیلخۆر و هــەرزە و تۆســنی ســابلاخ بــووە و بەبنەچــەش نــەوەی فــەتح عــەلی شـای قاجـارە.(١٢): وەلیعەهـد: مەبەسـت لـە موزەفەرەدین میرزا (١٨٣٥ز – ١٩٠٧ز)ی کوڕی ناسرەدین شایە، کە لە تەمەنی (٥٠) ساڵییەوە تـا مێـژووی کوشـتنی ناسـرەدین شـای بـاوکی (١٨٤٨ز – ١٨٩٦ز) وەلیعەهـدی ئێـران بـووە؛ کـە بارەگاکـەی لـە "تـەورێز" بـووە.(٣١): مەبەسـت لـە هـەمزاغا (؟ - ١٨٨١ز)ی سـەرۆك ئیلـی مـەنگوڕە، کـە بەدرێـژایی سـاڵانی (١٨٤٥ز - ١٨٨١ز)؛ واتـە: لـە ماوەی (٢٥) ساڵێکدا وەك قارەمانێکی میللی، لە هەردوو بەشی کوردستانی بندەسـتی قاجاری و عوسمانی دا، دژی زوڵم و بێدادیی ئەو هەردوو دەسەڵاتە ڕاپەڕیوە و ساڵی (١٨٨٠ز)ش لـە شۆڕشـەکەی شـێخ عوبەیـدوڵلاّدا، وەك سوپاسـالاری لەشـکری قـۆڵی موکریان - ئازەربایجانی خۆرهـەڵات، زۆر جوامێرانـە فەرمانـدەیی هێزەکانی کوردی کـردووە و لـە ماوەیـەکی کەمـدا شـار و شارۆچـکە و ناوچـەیەکی زۆری بندەسـتی دەوڵەتی قاجاری ڕزگار کردووە و تاقانە سەرۆك ئیلێکی ناوچەی موکریانە، کە دوای تێـشکانی شۆڕشـەکەی شـێخ عوبەیـدوڵلاّ، سـەری بـۆ هـەردوو دەوڵـەتی قاجـاری و عوسمانی شۆڕ نەکردووە و لە تۆڵەی ئەم ڕاپەڕین و ملنەدانەشـدا، سـەرانی لەشـکری قاجاری، بەهاوکاریی هەندێ سـەرۆك خێڵـی خائینی کـورد، خـستیانە دواوەوە و زۆر ناجوامێرانە، خۆی و هاوڕێکانیان لە (١٨٨١/٧/٣١ز)دا لە سابلاخ کوشتن و سـەرەکانیان بـەبڕدراوی بـۆ ورمـێ نـاردن و بـۆ چـاو تۆقانـدنی کـوردیش، بـەدەروازەکانی شـاری ورمێدا هەڵیانواسـین. (بـۆ زیـاتر زانیـاریی، بنـوارە: حەمـەباقی، محەمـەد: ڕاپـەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ لە بەڵگەنامەی قاجاریدا. چاپەمەنی ئاراس، هـەولێر، ٢٠٠٢).(١٤): واتە: باسەکەیان بۆ ئاغا شازادەی حاکمی سابلاخ گێڕایەوە.(١٥): واتە: هێزی دەوڵـەت بـۆ بـەرەنگاریی لەشـکرەکەی شـێخ لـە ورمـێ و سـابلاخەوە نەگەیـشتبوون.(١٦): سیۆرسات: پێویستی لەشکر و تفاقی باربەر.(١٧): لە بەڵگەنامەکاندا بـە"چهاردۆڵی"، واتە: چوار دۆڵـی دەنووسـرێن. بـەڵام لـە کوردەواریـدا پێیـان دەڵێن: "چـەرداوەڕوو" چـونکە هەڵکـەوتی جوگرافیـایی ناوچـەکەیان (نێـوان مەراغـە و میانـدواو)، کـە لـە

فارس و تورك و ئازەرەوە نزیکن، وای لێکردوون هەمیشە بەگوێرەی هەلومەرجی بەرژەوەندی خۆیان ئاکار دەنوێنن و هەڵوێست وەردەگرن و هەر ڕۆژێك، هەر نەتەوەیەکی ئێرانی: فارس، تورك، ئازەر، کورد، دەستی بڕوات، خۆیان سەر بەو نەتەوەیە حساب دەکەن. بۆیە پێیان دەڵێن: "چواردۆڵی" و هەر لەبەر ئەم بێ باریی و هەلپەرستییەشیان، کورد پێیان دەڵێن: "چەرداوەڕوو".(١٨): لە هەندێ سەرچاوەدا بە"نوری بەگ" ناوبراوە. بەڵام دوای پرسیارکردنی ناوەکەی، دەرکەوت کە "میر بەگ"ی "بەردەسووری"یە.(١٩): مەبەست لە: "سەیید تاها"ی باوکی شێخ عوبەیدوڵڵایە.(٢٠): مەبەست لە: شێخ عوبەیدوڵڵایە.(٢١): مەبەست لە هەواڵی ڕەشەکوژکردن و قەلاچۆی قەرەپەپاغەکانە؛ کە گوایە لە لایەن لەشکری کورد و شێخ قادر و هەمزاغاوە دراوە و لە ڕاستیشدا هەواڵێکی بێ بناغە بووە.(٢٢): مەبەست لە: هەمزە میرزای مامی ناسرەدین شایە.(٢٣): جریب: مەبەست لەو ڕووبەری زەوییەیە، کە بەرامبەر بە گوێرەی شوێنی جیاوازە و نزیکەی(١٠٠٠ - ٣٦٠٠) مەتر چوارگۆشە.(٢٤): مەبەست لە: گولاوی ئاغا (؟ - ١٨٨١ز)ی کوڕی مارف ئاغای (نستان)ی سەرۆکی خێڵی "دیبۆکری"یە، کە هەر لە بنەڕەتەوە پیاوی دەوڵەت و لە سەرەتای ئەم شۆڕشەشەوە دژی شۆڕشەکە بووە و بەر لەوەش خۆی بەدەست هێزەکانی دەوڵەتەوە بدات، شێخ عوبەیدوڵڵا نامەی بۆ ناردووە و داوای یەکتر دیتن و هاوکاریی لێ کردووە؛ کەچی نەك هەر وەڵامی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەداوەتەوە، بەڵکو بەبەرچاوی خەڵکەوە نامەکەی دڕاندووە و بەردەوامیش دڵی خەڵکی کوردی لە پشتیوانیی شۆڕشەکە سارد کردۆتەوە و تەقەللای ئەوەیشی داوە ئاغاکانی موکری و محەمەد ئاغای مامش و سەلیم خانی چاردۆڵی، بۆ ئەوە یەك بخات، تا هەمزاغای مەنگوڕ (سوپاسالاری شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا) بکوژن. ئەم کاری خۆ بەدەست دەوڵەت دانەوەیەیشی کاری دڵ ساردکردنەوەی زۆر گەورە و خراپی بۆ سەرانی تری موکری و لەشکر و بەرنامەی شۆڕشەکەی ١٨٨٠ هەبووە. (بۆ زیاتر زانیاری، بنواڕە: غوریانس، اسکندر، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاه، به اهتمام عبدالله مردوخ، چاپ اول ١٣٥٦ش. لاپەڕەکانی: ٣٧، ٣٩، ٤٨،

٤٩، ٥٥، ٥٩.(٢٥): حەسەن عەلی خان (١٨٢١ز – ١٨٩٩ز)ی کوڕی محەمەد سادق خانی کەبودوەندە و خۆی بەبنەچە کوردی ناوچەی گەڕووسە. خوێندەوار و خۆشنووس و ئەدیب و سیاسەتمەدارێکی هەڵکەوتە و دنیادیدەی زۆر زیرەك و بەتوانا بووە. چەندان کتێبی وەك: "منشآت"، "پندنامەی یحیویە"ی نووسیوە، یان بەخەتی خۆی و لەسەر ئەرکی خۆی، کتێب و دیوانە شیعری شاعیرانی ناوداری ئێرانی نووسیونەتەوە و چاپی کردوون. چەندان جار سەردانی ئەورووپای کردووە و بۆتە باڵوێزی ئێران لە تورکیا و لەبەر ئازایەتیش، پلەی سەرهەنگ و سەرتیپ و ژەنەڕاڵ ئاجودانی لە لەشکری ئێراندا پێ دراوە. دواتریش چەند جارێك بۆتە وەزیر، کە لە پێش ئەم شۆڕشەی شێخ عوبەیدوڵلادا "وەزیری فەوائید" بووە، بەلام لەبەرئەوەی لە باوەڕپێکراوە زۆر نزیکەکانی دەرباری قاجار و خودی ناسرەدین شا، نزیك و جێی متمانەی تەواو بووە، لەم سەروبەندەدا، لە هەمەدانەوە بەهێزێکی گەورەوە بۆ ناوچەی سابلاخ هێنراوەتەوە؛ تا بەشداریی لە دامرکاندنەوەیدا بکات. بەو سۆنگەیەشەوە کە لە دید و بەرژەوەندی دەرباری قاجارەوە بۆ شۆڕشەکە و بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی کوردی نواڕیوە، بۆیە پشتیوانیی زۆریان کردووە و دواتریش لە سەرکوتکردنی شۆڕشەکەدا، ڕۆڵی زۆر گرنگیان پێ داوە. (بۆ زیاتر زانیاریی، بنوارنە: حەمەباقی، محەمەد، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا لە بەڵگەنامەی قاجاریدا (١٨٨٠)، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٠، ل ٣٠).(٢٦): قادر ئاغای موکری، یان بە: قادر ئاغای ئیندەرقاش ناوبانگی دەرکردووە. لە هۆزی "دیبۆکری"یە و لە ناو دیبۆکرییەکاندا بەتایەفەی "هەباس ئاغا" ناسراون. هەر لە سەرەتای ئەم شۆڕشەوە ویستوویەتی بێ لایەنیی خۆی بپارێزێ. هەرچەندە بەو هۆیەوە کە خۆی زۆر دۆستی "هەمزاغا" بووە، "ئەمین"، یان "میناغا"ی کوڕی بە(٨٠٠ هەشتسەد) کەسەوە لەگەڵ هەمزاغا و شێخ قادردا بووە. بەلام خۆی تەریك گرتووە و نزیکەی مانگێك دوای هەلایسانی شۆڕشەکە، بە(٣ سێ) کوڕی و (١٠٠ سەد) سوارەوە لە دەوروبەری گوندەکانی خۆی لە موکریان بووە و پاشان لە کۆتایی شەڕی "بناو"دا، کە سەرەتای خاوبوونەوەی دەسەلاتی هێزەکانی

کوردی بۆ دەرکەتووە، خۆی گەیاندۆتە گوندی "جەوانمەرد"ی موڵکی "ئاغا پاشا"ی برازای. بەڵام کە گوندی ناوبراویش داویانەتە پاڵ شۆڕشی کورد، ئەوسا بەیەکجاریی لە کوێستانەکانی "مەراغە" و "سایین قەڵا"وە، خۆی گەیاندۆتە "حەسەنعەلی خانی گەڕووس" و ئیتر بۆ هەمیشە لەگەڵ دەوڵەتدا بووە. (بۆ زیاتر زانیاری، بنوارە: حەمەباقی، محەمەد، ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، ل ٨٥ و").(٢٧): تەیموور پاشا خان لە کوردانی هۆزی "جەلالی"ی ناوچەکانی "ماکۆ"یە و زۆربەی ئەو هێزەش، کە لە "ماکۆ"وە لەتەکیدابوون، لە هەمان هۆز بوون.(٢٨): مەبەست لە "قەڵا"ی شاری ورمێیە، کە لەو سەردەمەدا هەموو شاری ورمێ لەو قەڵایەوە پارێزگارییان کراوە و هەر شوورەی ئەو قەڵایەش، بەدەوری هەموو شاردا، هەموو شاری لە ئامێز گرتووە.(٢٩): حیشمەتولدەولە "هەمزە میرزا"، مامی ناسرەدین شایە و لەم لەشکرکێشییەدا پلەی سوپاسالاری هەموو هێزەکانی دراوەتێ؛ وەك زانرا بەرلەوەی بگاتە بەرەکانی شەڕی دژی شۆڕشگێڕانی کورد، بەدەم ڕێوە نەخۆش کەوتووە و مردووە؛ یان بەواتەیەکی تر: دڵی تۆقیوە!، کە نموونەی ئەمجۆرە مردنە لەناکاو و پڕ سەیروسەمەرانە، هەر لە کوردستان و لە ناوجەرگەی ڕووداوەکانی شۆڕشی کورددا، ئاوقەی چەندین سەرکردە و گەورە فەرماندەی بەرجەستەی سوپای ئێران بووە، کە ئەوانیش لە ناوچە جیا جیاکانی سەرتاسەری ئێرانەوە، بۆ سەرکوتکردنی ئەم شۆڕشە و تۆقاندنی دانیشتووانی تری بێ لایەنی کوردستان کۆکراونەتەوە، لەوانە: ١- حاجی حسین خانی سەدری ئەعزەم (ی پێشووی ئێران)، کە دوای مردنی حیشمەتولدەولە کراوەتە سوپاسالاری لەشکری ئێران (مانگی ١١/١٨٨١ز). ٢- ئەکبەرخانی سەرتیپی ورمێ (مانگی ١٠/١٨٨٠ز). ٣- ئیقبالدەولەی فەرمانڕەوای ورمێ (مانگی ٨/١٨٨١ز). ئەم پیاوە تووشی نەخۆشییەك بوو، هێدی هێدی جەستەی دەتوایەوە. ٤- عەلائولدەولە "ئەمیر نیزام"، کە لە پاداشی سەرکوتکردنی شۆڕشی کورددا، شمشێرێکی گەوهەرداری لە لایەن ناسرەدین شاوە پێ خەڵات کراوە، لە ڕێوڕەسمێکی شکۆداری سوپاییدا شمشێرە خەڵاتییەکەی لە کەمەر بەستووە و هەر لە گەرمەی ئەم شادی ئاهەنگ گێڕانەدا، لەپڕ حاڵی تێکچووە

و لـه مـاوەی یـەك دوو ڕۆژدا (مـانگی ١١/١٨٨١ز) گیـانی دەرچـووە. ٥- محەمـەد ڕەزا خانی سەرتیپی تۆپخانـە (١١/١٨٨١ز). ٦- خەسـرەو خـانی سـەرتیپ (مـانگی ١١/١٨٨٢ز). ٧- مستەفا خانی هەمەدانی "ئیعتیماد سەڵتەنەی فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجانی خۆرئـاوا (مـانگی ١١/١٨٨١ز). ٨- حـاجی ڕەجـەب عـەلی خـانی ئەفـشار "میرپـەنج"، (مانگی ١٢/١٨٨١ز)" هتد. کـە جۆری مردنـی هـەموو ئەمانـەم، لـە دەقی بەڵگەنامـەی قاجاری و بیرەوەری سەرانی لەشکری ئێران خۆیان دەرهێناون. بۆ زیاتر زانیاری لەم بارەیـەوە، بنـوارە: حەمـەباقی، محەمـەد، شۆڕشـی شـێخ عوبەیـدوڵڵای نـەهری لـە بەڵگەنامــەی قاجاریــدا. چــاپی موکریــانی، هــەولێر ٢٠٠٠، لاپــەڕەکانی: ٥٣٤، ٥٣٥، ٦١٩).(٣٠): هەوشـار: لـە بناوانـدا "ئەفـشار" بـووە و لـە ناوچـەکانی کوردنــشیندا "هەوشار"یان پێ دەڵێن.(٣١): چەند ئەفسەرێکی ئەوروپایی (نەمساوی) لـەم هێـزەدا بوون.(٣٢): فەیزوڵڵا بەگ (؟ — ١٨٨٢ز) کوڕە گەورەی ئەوڕەحمان بـەگ بـووە، کـە لـە ناوچەکانی نێوان بۆکان - مەهاباددا نیشتەجێن. ناوبراو بەو هۆیەوە کە منـداڵی زۆر بووە، لە ناو بەگزادەکانی ناوچەکەیدا لە هەموویان لە بەرچاوتر بووە. هەر بۆیە لـە ناو بەگزادەکانـدا وەك تیرەیـەکی جیاواز و تـازە، پێیـان وتـوون: "فـەیزوڵڵا بـەگی". نووسەری ئەرمەنی: ئەسکەندەر غۆریانس، کە دۆستایەتی نزیکی لەگەڵیـدا هـەبووە، دەڵێ: (١٥) پازدە کوڕی هەیە و (١٠٠٠) هەزار سوار و تفەنگچی هەیە. ئەمە نـاوی (٩) کوڕی فەیزوڵڵا بەگن: حاجی محەمـەد، سـاڵح بـەگ، حـاجی محەمـەد حەسـەن بـەگ، شێر بەگ، حاجی سەلیم خانی سەرتیپ (شاعیر بووە)، ئـەمانوڵڵا بـەگ، کەیخوسـرەو بـەگ، عەبـدولرەحمان بـەگ.بنەماڵـەی فـەیزوڵڵا بـەگ خـاوەنی زەویـوزاری زۆر و بەپیتن و نەوەکانیشی زۆربەیان خوێندەوار، ڕووناکبیر، شاعیر، نووسـەر، وێنـەکێش، مۆسیقازان، دەنگخۆش، نیـشتمانپەروەرن. (بـۆ زیـاتر زانیـاریی، بنـوارە: حەمـەباقی، محەمەد، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نـەهری لـە بەڵگەنامـەی قاجاریـدا، چاپەمەنی موکریــانی، هــەولێر ٢٠٠٠، ل ٩٥٥. هــەروەها: ڕاپــەڕینی هــەمزاغای مــەنگوڕ لــە بەڵگەنامـەی قاجاریـدا، دەسگای ئـاراس، هـەولێر ٢٠٠٢، ل ٤٥).(٣٣): واتـە: هـەموویان ســووتاندن، وەك دواتــر بەشــانازییەوە بــە"شــیعر" باســی دەکــات!.(٣٤): جــاران

"قەرەتەپـە" و ئێـستا "قوڕەبـەراز"یـشی پـێ دەڵـێن.(٣٥): قاشـوق لەسـەر چـەمی "جەغەتوو"، ڕووبەڕووی "زولفیلە" بووە، بەڵام دوای دروستکردنی بەنداوی بۆکان، لەگـەڵ "گەرمـەك" ژێـر ئـاو کـەوتوون. ئێـستا نزیکـەی نیـو سـەعاتێك لـە "قوڕەبەراز"ەوە دوورە.(٣٦): ئێستا "جەوانمـەرد"، "جامـەرد"یـشی پـێ دەڵـێن.(٣٧): مەبەست لە سەیفەدین خـانی کوڕی عـەزیز خـانی سـەرداری بۆکانـە.(٣٨): مەڵاڵـەر: گوندێکـە لـە نێـوان "بۆکـان" و "میانـدواو"؛ واتـە: لـە نێـوان "داشـبەند" و "قەرەمووسالی"یانە.(٣٩): قەڵا: مەبەست لە قەڵای بۆکانە، کـە لـەو کاتـەدا گـەورە و قایم بـووە و ئێـستاش شـوێنەواری مـاوە.(٤٠): غـەدیری خـوم: جێگەیەکـە لـە نێـوان "مەککە" و "مـەدینە" و هاوکات لـە نێـوان دوو مزگـەوتی پێغەمبـەر (د. خ) دایـە و دوو میلێـك لـە "مەحجەفـە"وە دوور دەبـێ و ناویـشی لـە فـەرموودەی حـەزرەتی محەمەدا هاتووە. ئەم جێگەیە لای موسڵمانان بەگشتی و لای شیعەیان بەتایبەتی پلە و پایەیەکی خۆشەویست و تایبەتی هەیە؛ چونکە لە گەڕانەوەی محەمـەد (د. خ) لـە "حجـە الـوداع"دا، لـەو جێگەیـە قۆنـاغی گرتـووە و وتـارێکی گرنگـی خوێندۆتـەوە و تیایدا حەزرەتی "عەلی" بەجێگری خۆی دەستنیشان کـردووە و فەرموویـەتی: "مـن کُنتُ مولاه فهژا علي مولاه"، ئیتر لەوێوە کۆچی بـۆ "مـەدینـە" کـردووە. بـەگوێرەی قسەی "ابـن الاثـیر"، سەرچاوەی ئـاوێکی سـوێریش لـەم جێگەیـە هەیـە. (بـۆ زیـاتر زانیـاریی، بنـواڕە: دهخـدا.(٤١): مەبەسـت لـە سوپاسـالار: مـیرزا حـسین خـان (موشیردەولە)یە.(٤٢) مەبەست لـە: هـەمزە مـیرزای مـامی ناسـرەدین شایە، کـە لـەم شۆڕشەی شێخ عوبەیدوڵڵادا، وەك سوپاسـالاری دەوڵـەتی ئێـران، بـۆ دامرکاندنـەوە و سەرکوتی شۆڕشگێڕانی کورد دەستنیـشان کرابوو، بـەڵام وەك پێـشتر وتـرا، هـەر لـە سـەرەتای هاتنیـدا بـۆ کوردسـتان، لـە ناوچـەی "بیجـاڕ" مـرد.(٣٤): مەبەسـت لـە: حەسەن عەلی خانی گەڕووسە، کە لە پێش ئەم هاتنەیدا و لەسەر خواستی خۆی بـۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی کوردان، وەزیری دارایی بووە و لە ناو دانیشتووانی سابڵاخدا بـە: وەزیـرە چرچـە بـەناوبانگ بـووە.(٤٤): مەبەسـت لـە: کتێبەکـەی "ئەسـکەندەر غۆریانس"ی ئەرمەنییە، کە ئـەویش یادداشـتی ڕۆژانـەی نـاوبراوە و لایـەنێکی تـری

ڕووداوەکانی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری (١٨٨٠ز) لە دیدی نەیارێکەوە بۆ "ناسرەدین شا" دەگێڕێتەوە و پوختەیەکیمان لە پاشکۆی کتێبی: شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، لاپەڕەکانی (٥٤٩ - ٦٠١)دا بلاوکردۆتەوە و بەهیوایین لە داهاتوویەکی نزیکدا وەك کتێبێکی سەربەخۆ بەچاپی بگەیەنین. بەلام ئەم کتێبەی "ئەسکەندەر غۆریانس" بەزمانی فارسی نووسراوە و نەبیستراوە بەزمانی فەرەنسایی بێت.

ملخص البحث

الكُرد في الوثائق القاجارية

"ثورة الشيخ عبيدالله النهري: ١٨٨٠"

ترجمة: محمد حمه باقى

تحتفظ مراكز جمع الوثائق في ايران بأعداد كبيرة من الوثائق المتعلقة بثورة الشيخ عبيدالله النهري، اذ بلغت هذه الثورة مرحلة كبيرة من النضج الثوري من جانب، واهتم بها الكتاب والباحثون الكرد والاجانب من جانب اخر. لما لخطط الشيخ في قيامه واتباعه الاساليب الجديدة لثورته من دور متميز في ذلك الاهتمام.

كان الشعب الكردي بقيادة الشيخ عبيدالله النهري وبدعوته للجهاد يساندون الدولة العثمانية، بينما الارمن كانوا يساندون الروس. ولدى انتهاء الحرب ارادت الدول الاوربية مكافأة الارمن على دعمه لروسيا في الحرب بمنحه الحكم الذاتي في الاراضي التي يقطنها، وعدّت الدولة العثمانية ذلك تدخلا في شؤنها. وعندما ارادت الانتقام من الارمن لم تجد افضل من ان تحرك الكرد ضدهم لتتخلص من الاثنين معاً.

وتداول الشيخ هذه المستجدات مع وجهاء والرؤساء وتوصلوا الى:

١ـ البدء بالعمل السياسي وتعريف العالم بالشعب الكردي وعدالة قضيته واستطاعة الشعب الكردي ادارة نفسه بنفسه.

٢ـ تأسيس اول منظمة كردية باسم (جمعية الاكراد).

٣ـ البدء بالنضال الثوري والتحرر من الاستعمار العثماني والقاجاري وتأسيس دولة كردستان في الجزأين.

ولتحقيق هذا الغرض بدأت ثورة الشيخ عبيدالله في ايران لتمتد لتحرير كردستان توركيا. وتم خلال فترة وجيزة بقيادة الشيخ عبدالقادر وهمزة آغا منگور تحرير مناطق شاسعة من ايران، مثل شنو، ونغده، ومياندواو، ونصب اشخاصاً لادارة المناطق المحررة بغية تأسيس دولة كردية.

وقاد الشيخ عبيدالله العمليات في منطقة ورمى، وبعد حرب مريرة لم يتمكن الشيخ من تحقيق اهدافه المرجوة من الثورة، واصيبت قواته بنكسة تراجع على اثرها الى منطقة (مەرگەوەر) ثم الى (نهري).

وجمع العجم جيوشه وحشد سكان المناطق المتاخمة مثل مراغه وميانداوا و ورمي في سرعة كبيرة، ووجه هذه الحشود لقمع الثورة الكردية، فحاربوا الكرد بكل ما اتوا من حقد وكراهية. هذا اضافة الى بذل جهود دبلوماسية حثيثة لحمل روسيا وانگلترا لمساندة القوات الايرانية على تخوم الحدود الايرانية التركية، ولكي تضغط روسيا وانگلترا على تركيا لقمع الثورة من جانبها.

لم تمتد ثورة الشيخ عبيدالله لمناطق اردلان، وكرمانشاه، وهورامان، ولم تعم كردستان ايران، اذ القاجاريون كانوا يعيدون المناطق المحررة الى سلطتهم بسرعة فائقة. بيد ان هذه الثورة احدثت من الناحية السياسية:

١ـ انعطافة جديدة على المستويات السياسية والثقافية والاجتماعية في مسار الحركة التحررية الكردية. اذ من الممكن ان نعّد ثورة الشيخ عبيدالله عصارة آلام لحقت الشعب الكردي في تأريخه القديم، ومن ثم ولدت الاحساس بالظلم والحيف، وهيجّت الشعور للسعي للخروج من سيطرة الاحتلال الاجنبي وسطوة الطامعين في بلادهم.

غير ان عدم تهيىء المناخ الملائم للثورة، وعدم توفر شروط نجاحها حال دون بلوغ الثورة اهدافها المرجوة منها.

٢ـ كان برنامج الشيخ عبيدالله لثورته تحدّياً لمصالح الدول العظمى في المنطقة عن طريق بعث الوعي القومي لا لدى الكرد فقط بل لدى العرب والاقوام الاخرى كي ينهضوا وينتفضوا. مما دفع القوى العظمى للوقوف بوجه الثورة واجهاضها.

٣ـ كانت ثورة الشيخ عبيدالله بعد هوء الوضعي الكردي، جراء اخماد ثورتها المتلاحقة، بمثابة رجّة قوية ايقظت القاجاريين والعثمانيين وجعلتهم يفكرون في امر الكرد واستمالة ذوي النفوذ منهم بالاطماع المادية وغيرها، وهذا ولد بدوره وعيا

عكسيا لدى مفكري الكرد الذين نشطوا لتوعية الجماهير الكردية عبر الوسائل الثقافية من الجرائد والكتب وغيرهما.

٤ـ احبط الشيخ عبيدالله النهري بثورته وحكمته محاولة استخدام الكرد للانتقام من الارمن. لكن القادة العثمانيين افلتوا في تحقيق شيء من هذه المآرب عن طريق الفرسان الحميدية والقوات الاخرى.

ان مبادرة الدبلوماسية للشيخ النهري لفتت انتباه اعداء الكرد ـ والاصدقاء ان وجدوا ـ وجعلتهم يفكرون بجدية في شأن الكرد وثورة الشيخ بالذات، فجمعوا كل مايتعلق بشخصية الشيخ وثورته، وما قيل وكتب حتى الآن يعد بداية معرفة تأريخ لانتفاضة ١٨٨٠ وقائدها. فأصبح ماجمع حول الثورة مصادر قيمة عن الثورة وقائدها تناول الباحثون اجزاء منها على شكل كتب ورسالات، غير ان هذه الوثائق لم تنظم ولم ترتب حسب تسلسل الاحداث مع ان كثيرا من هذه الوثائق لم تر النور حتى الآن ولم تصل الى يد الباحثين.

وهذه الوثائق نوعان:

الوثائق القاجارية المتمثلة في:

١ـ الرسائل والمذكرات والتلغرافات الرسمية المتبادلة بين الجهات ذات العلاقة بالموضوع.

٢ـ الكتب والمذكرات والسير الذاتية للاشخاص والقادة المشاركين في احداث واخماد الانتفاضة.

وكانت هذه الوثائق مبعثرة ومتفرقة بذلت الكثير من الجهد في سبيل جمعها خلال ٨ ـ ٩سنوات لجمعها وتبويبها ومن ثم قراءة نصوصها وترجمتها، ومع ان الوثائق لم تكتب بروح ودية للكرد او حتى الحيادية بل الغالب عليها الطابع العدائي فإنها تلقى اضواء ساطعة على على حقائق كنا نجهلها ولا نجد لها ذكرا في اماكن اخرى.

Qajarian Documents
Concerning Kurd
Ubaidullah Nahris' Revolution1880

Translated by: Muhemmed Hama Baqi

Iranian centres for documents preserves a lot of documents concerning Shaik A.Nahris' Revolution. For that Revolution went as far as that drew the attention of many Kurd and foreign researchers.

Kurds led by U. N. stood by Utman Empire, while the Arminians aided the Russians, so when the war ended, the Europeans wanted to award the Arminians by granting them autonomy. The Utman Empire considered it an intervention so tried to arouse Kurds against Arminians, by that, it can get rid of both.

Shaik N. met with the leading personalities and concluded to:

1/ to give precedence to political process to a quaint the world with equity of Kurdish cause.

2/ Starting for the first time a Kurdish Organization by the name (Kurdish Assembly).

3/ initiate revolutionary struggle against the Utman Empire and the Qajars in order to establish a united Kurdistan, to achieve that, the revolution started in Iran to liberate the whole Kurdistan, but in Wirme, the force led by himself could not achieve its goals so retreated to Margawar then to Nahri.

The Iranians gathered their forces and brutally attacked the Kurds along with diplomatic efforts to induce Russia and England support the Iranians and make Turkey to crush the revolution.

Although the revolution did not expand to territories such as Ardalan, Kirmanshah, and Hawraman, but it gave rise to:

1/ Political, cultural and social maturity.

2/ National consciousness, not only through Kurds but through other nations also which impelled the big powers to stand against it.

3/ After unceasing suppression of Kurd revolts, it enlighted the Kurdish leaders and intelltuals.

4/ It defeated the efforts to employ Kurds against Arminians.

Shaik Nahris' Revolution drew the enemies and friends attention and made them think deeply about Kurd and their cause, so they tried to collect all that have any connection to Shaikh and his revolution.

What have been compilated is significant but they have not been systematized and some are still unknown to the researchers.

There are tow kinds of documents:

1/ Formal Messages, diaries, telegraphs exchanged between anthorotive personels.

2/ Books, diaries written by those who participated in revolting and suppressing.

These documents have been scattered, so I have tried my best for more than eight years to arrange and classify them and then translated them. Although those documents have been written in an unfriendly way, but they have their significance and shed light on some truths we ignore.

هۆزانا ئایینی د بەرهەمێ پەرتویێ* هەکاریدا

د. عەبدوڵلا یاسین ئامێدی

پوختە

هۆزانا ئایینی ئێکە ژ بابەتێن هەرە گرنگ د ئەدەبێ کلاسیکێ کوردیدا. پڕانیا هۆزانڤانێن کلاسیکی ئەڤ بابەتە د هۆزانێن خۆدا بکارئانینە. چونکە گوزارشت و دەربڕین ژ هەست و هزر و بیرێن وان دکر. بەلێ دگەل هندێدا، ئەڤ بابەتە ژ لایێ ڤەکولەر و شەهرەزادا وەکی پێدڤی گرنگی و پویتە پێ نەهاتیە دان، ژ بەرڤێ چەندێ، ئەڤ بابەت و بیرۆکە من هەلبژارد،تاکورۆناهیێ بەردەمە سەر جۆر و ناڤەروکێن ڤی رەنگێ هۆزانێ لدەف هۆزانڤان پەرتویێ هەکاریدا و هەمی لایەنێن وێ ب نموونە ڤە بەرچاڤ و خویا بکەم.

<u>**پشکا ئێکێ**</u>

پێشەکی

دەمێ ئیسلام ل کزیرتا عەرەبی پەیدابووی، باروکاودانێن نوی هاتنە پێش و گەلەك تیتال و رەوشتێن جاهلی هاتنە پویچکرن و هندەك ژی وەکی خۆ هێلانەڤە و هندەك ژی دەستکاری تێدا کر و وەلێ کرن کو دگەل پرۆگرامێ ئیسلامێدا بگونجێن.

ئێك ژوان گوهرانکاریا هۆزان و هۆزانڤان ڤەگرتن، چونکە دوی سەردەمیدا هۆزان هەریا باوبوو ل گەرم و گوریا خۆ نەکەفتبوو. ئەو بوو تاقمەك ژ هۆزانڤانا ل سەر ڤەهاندنا هۆزانێن خۆ بەردەوام بوون و پەیامداری ب وی توخیبی کر ئەڤێ قورئانا پیرۆز بۆ هۆزانڤانا دیاریکری و بوونە قەلغان و مەتال ژ بو پاراستنا وان بیر و باوەران.

---

* دناڤ کوردستانا باشوور و جڤاکا عوسمانیدا ئەڤ پەیڤە (پرتەو Pirtew) و، هندەك جاریش ب شێوێ (پورتەو Purtew) دهێتە بکارئانین.

ئەدەبێ كوردی ژی، نەمازە (هۆزان) كەفتە ژێر ڤێ كارتێكرنێ هەر وەكی هەمی مللەتێن رۆژهەلاتێ، ئەڤێن باوەری ب ئايينا ئيسلامێ ئينای. ئەوبوو هەر ل چەرخێن ناڤين دەمێ ئەدەبێ كوردی سەرهلدای بە ئەدەبێ ئايينی و مەزهەبی و گيانێ سۆفينزمێ دەست پێكر.

ڤێجا ژ بەرڤی چەندێ يا غەريب نينە كو بێژين: ئەدەبی پەرتويێ هەكاری، ئەدەبەكێ ئيسلامیيە ژ سەدێ سەد دگەل بيروبۆچوونائيسلامێ دكونجێن و دكەڤيتە رێ. ژ بەر ڤێ ئێكێ من ئەڤ هۆزانڤانە هەلبژارد دا تيشك و رۆناهيێ بەردەمە سەر ژيان و بابەتێن هۆزانا وی ب تايبەتی هۆزانا ئايينی، چونكی هەتانهو بارا پتر ژ خەلكێ مە ئەڤی هۆزانڤانی باش نانياسن و وەكی پێدڤی ڤەكولين لسەر نەهاتينە كرن.

كورتييەك ژ ژياننام وی

دراستيدا گەلەك تەم و مژ دەربارەی ژيانا هەكاری هەنە، ئەگەرێ ڤێ چەندێ ژی دزڤريتەڤە بۆ وان ژێدەرا ئەڤێن بێ بەلگە و ديكۆمێنت بەحسێ ژيان و سەربورا وی كری.

بەلێ دگەل هندێ ژی ياخويايە كو (پەرتو) نازناڤێ هۆزانڤانييە، و ناڤێ وی (مستەفا كورێ عەبدوللا كورێ ئيبراهيم كورێ عيزەدين شێرێ سيێی كورێ شەرەفخان كورێ زەكەريا كورێ زەينەلييە)، رۆژا ژ دايك بوونا وی يادیار نينە، بەلێ باهرا پتر ل سەر ڤێ باوەرێنە، كو ل (جولەمێرگێ) جهێ ميرنشينا وی ژ دايك بوويە ل نيڤا دووێ ژ سەدێ دوانزدێ كوچی، و رەنگە هەر ل جولەمێرگێ ژی چوو بيتە بەر دلۆڤانيا خودێ)[1]

بەلێ دگەل ڤێ چەندێ دبينين هندەك ژێدەر پتر رۆناهيێ بەردەنە سەر ژيانا وی، وەسا ل قەلەم ددەن كو"ناڤبری ـ پەرتويێ هەكاری ل سالا (١١٧٠) كوچی بەرامبەر (١٧٥٦ز)يێ هاتيە سەر دونيايێ ئەوژی ژڤێ هۆزانا خوارێ ديارە:ـ

پەرتویی رەمەلا تە قەنجەدا نەکی شەکوا خـەطـان

یازدێ و حـەفتێ سـەعادەت دایـە ل جـانی فـەرەح

دڤێ بەیتێدا تشتێ گرنگ ئەوە (١١ و ٧٠)ێ دەمێ پێکڤە بهێنە نڤیسین دبیتە (١١٧٠) کو ئەڤ ژمارەیە سالا ژ دایك بوونا وی دیار دبیت) [٢].

مێژوویا چوونا بـەر دلۆڤانیـا خـودێ یـا پـەرتوییێ هـەکاری دەسـت نیـشان کریـە کـو هۆزانڤان هەتا پشتی سالا ١٢٢٥ك بەرامبەر ١٨١٠ز مایە. دیسان پڕانیـا ژێـدەرێن ئامـاژە بۆ هەکاری کری وەسا خویا دکـەن کـو (مرنـا وی د کەڤیتـە بـەری سـالا ١٨٣٤ن)[٣] ئـەڤ چەندە ژی وەسا دیاردکەت کو ناڤبری هەتا نێزێکی وێ سالێ ژی ژیایە و مایە.

هەژی گوتنێیە کو، د سەرێ سەدێ نازدێ دیوانەکا ((دروست ب سـەروبەر و شـەنگ، پڕ رەنگ و قەشەنگ ل سەرێز و رەوشتێت هۆزانڤانێت کەڤن یێت بەرێخونڤیسێیە، کـو ژرێڤە ناڤێ خودێ و پێغەمبەرا ئینایە وەکی هۆزانڤانێن ژ خودێ تـرس و سـوفی، ئـانکو هەلبەست پێ ڤەهاندێنە پاشی ب پێترین جورێت هوزانێ هەلبەسـت ل دوی ئـەلیف بـێ یا عەرەبی و ل سەر زانستێ عەروزا عەرەبی، وەکی دەریا درێژ و کـورت. پێـنج مـالکی، چار مالکی و جورێ ب ناڤێ (مـستزاد) ب نـاڤ دکـەن هـۆزان ڤەهاندێنـە))[٤]. هەروەسـا هۆزانێن خۆ لدویڤ کێشا عەروزا عەرەبی دانانە و چاڤلێکەرێ جزیری بوو دوی باریدا.

پێناسا هۆزانا ئایینی

هەروەکو یاخویایە، هۆزان لایەنەکێ بلند و بەرزە دناڤ لایەنێن دیـێن ئەدەبیـدا، وەکـو چیرۆك، رۆمان، شانۆگەری ... هتد هۆزان ژی ژهەمی بەرهەمێن دیێن ئەدەبی کەڤنترە و پتر ژ هەمیان ژی رۆلی خۆ دنـاڤ مللـەت و کۆمەلگـەهێن مروڤایەتیێدا دیتییـە، هۆزانـا ئایینی ژی هەر لدەستپێکا هـەبوونا مرۆڤـی لـسەر ڤـی گـوێ زەمـین پەیدابوویـە. لـەوما پێناسا ڤێ جۆرە هۆزانێ هەر دکەڤندا ئاماژە پێ هاتیە کرن و هەر مللەتەکی لدویڤ وان بیر و باوەرێن وان باوەری پـێ ئینـای، پێناسـە کریـە، بـەلێ مەبەسـتا مـە دڤێـرەدا ئـەو هۆزانێن ئایینینە ئەڤێن راستەوخۆ گوزارشت ژ هزر و بیرێـن ئیـسلامەتیێ دکـەن و لپـەی

وێ چەندێ پێناسە بکەین و بێژین ئەو هۆزانن، کو ناڤەرۆکێ وێ یاگرێدای بیت ب بابەتەکی ژ بابەتێن ئاییندیڤە. کو پەسنا خودێ و پێغەمبەری (س.خ) بکەت، یان بەحسێ جوانیا خودێ دکەت و هەر تشتەکێ جوانیا وی کارتێکرن لێ کری. هەروەسا پەسنا بەحەشت و دۆزەخێ تێدا بهێت و شیرەتێن ئایینی ژی بخۆڤە بگریت و بەحسێ گەلەك تشتێن دیێن پەرستن و باوەری پێ ئینانێ بکەت.

هەڤپشکی دناڤبەرا ئایین و هۆزانێدا

نابیت وێ چەندێ ژبیر بکەین، کو هۆزان ب گشتی خودیکا سەردەمێ خۆیە و چ دناڤ جڤاکێدا دقەومیت ژ رییێ ڤێ خودیکێڤە رەنگددەتەڤە. لسەر ڤی بنیادی ئایین ژی وەکی بابەتەکێ سەرەکی کو رۆلێ خۆ دناڤ جڤاکێدا ژ هەمی لایەکیڤە ددیت و ب ئەگەرا هزر و بیرێن ئایینی گەلەك گوهرینێن مەزن کەفتنە د شێوازێ ژیان و رەوشتێن خەلکێدا، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرا هندێ ((کو هۆزانا ئایینی ل هەمی سەردەمەکی ژ سەردەمێن ئیسلامێدا (سەردەمێ پێغەمبەری، راشدین، ئەمەوی، عەباسی) وێنێ گەلەك رویدانێن گرنگ کێشابوویە و لدویڤ پێچێ بوونا خۆ تومار کرینە، هەر ژ بەر هندێیە کو د ئەدەبێ عەرەبی و فارسی و کوردی ... هتد بێدەرەکا مەزن ژوێ جۆرە هۆزانێ بەرچاڤ دکەڤیت و ڤەکولەر سوود و مفای ژێ دبینن).(٥)

ژ تشتێن باوەری پێکری و خویایە د مەیدانا رەخنا ئەدەبیدا کو پێوەندییەکا موکم ((دناڤبەرا هەر ئەدیبەکی و نڤیسنیا ویدا هەیە. لەو دبێژن: (ئەدەب خۆ دیکا خودانێ خۆیە، و ئەگەر ئەدەب خۆدیکا خودانی بیت، خودان (ئەدیب) خۆدیکا وی چاخییە یێ تێدا دژیت، بەرکو تەعبیرێ ژ واقعێ خۆددەت، و کارتێکرنا ڤی واقعی ژی دگیان و دل و هندرێ ویدا بەرچاڤ و ئاشکرا دبیت))(٦).

هەروەکو خەلك هەمی دزانن کو ئایین مرۆڤان هشیار دکەن، کو خودێ تاك و تەنیا بپەرێسن و رێکێن راست و دروست بگرنە بەر و شول و کارێن باش و چاك ئەنجام بدەن، و خۆ لادەن و ڤەدەرکەن ژهەمی کار و کریارەکا بەد و بەدرەوشت و خودێ بنیاسن و باوەری ب هەمی تشتا هەبیت ئەڤێت خودێ و پێغەمبەری (س.خ) لسەر خەلکی

فەرزکرین ژ پێخەمەت هندێ کو، ب بەحەشتا خودێ بۆ وان بەرهەڤکری شادبن، ئەڤ تەشریعێن پیرۆز ئەڤێن ئیسلام پێ هاتیە خوارێ و لسەر مللەتان هاتینە بەلاڤکرن. بەرامبەر ڤان هەمی ئیجابیاتێن ئیسلامێ، هۆزان و هۆزانڤان نەشان دەست وەستان راوەستن و پشتا خۆ ب دەنە پیرۆزترین بهالجەم مرۆڤی ئەوژی ئایینە و وەکی تشتەکێ چارەنووس ملا نەدەنە بەرو و ژ هەمی لایەکیڤە وێ رۆناهیا نورانی دهۆزانێن خۆدا بەلاڤ نەکەن. ئێدی ئەڤ پێوەندییە دناڤبەرا ئایین و هۆزانێدا، پێوەندییەکا موکوم و بهێزە ب هیچ شێوەیەکی ژ ئێك و دوو ناهێنە بزداندن و ڤەقەتاندن. چونکە بەحسێ پیرۆزترین بیروباوەر و هەست و نەستا مرۆڤی دکەن بەرامبەر وان تشتێن روحانی یێن بووینە پارچەکا سەرەکی ژ هەلس و کەوت و رەفتارێن ویدا.

پشکا دووێ

بابەتێن ئایینی د هۆزانا هەکاریدا

هەر ژ دەسپێکا مێژووا ئەدەبێ کوردی هەتا دەسپێکا جەنگێ جیهانی ئێکێ، شیعرێن شاعرێن کورد پشکەکا گرنگ بریتی بوون ژ هندك شیعرێن لاهوت و تەسووف و ستایشا ئایینی دگەل پشکەکا دی ژ پەند و ئامۆژگارێن ئایینی وییێن ئەڤینی و دلداری و جوانیا سروشتی.

ئەگەر بچاڤێ سەرێ تەماشای دیوانا پەرتوییێ هەکاری بکەین، دێ بۆمە خویا بیت، کو ناڤبری سەر ل رێچا جزیری د ڤەهاندنا هۆزانادا چوویە. لسەر ڤی بناغەی ئەگەر سەحکەینە دیوانا پەرتوییێ هەکاری دێ بینین وەکی هەمی شاعرێن کلاسیکی بناڤێ خودێ ئینان (بسم الله الرحمن الرحيم) دەست پێ دکەت و ئەڤە نیشانا هندێیە کو هەر لدەسپێکا ڤەهاندنا هۆزانا بابەتێن ئایینی سەر ژهەمی بابەتێن دی ستاندییە و ئەم دشێین وێ چەندێ رۆهن کەین، کو سێ پشکێن هۆزانێن وی ئەڤێن د دیواناویدا هاتین، هەمی لسەر ئایینا ئیسلامێنە، چونکە مرۆڤەکێ دیندار بوو ژ مالباتەکا بەرنیاس و هەژی بوو ل دەڤەرا هەکاریادا. ئەڤ چەندە ژی ب تێروتەسەلی دێ ئاماژە بۆ هێنەکرن دەمێ بابەتێن ئایینی لجەم ویدا بەرچاڤ و شرۆڤە دکەین:-

أ ـ هۆزانێن باوەرئینانێ (العقائد):

مێــژوویا پەیــدابوونا هــۆزانێن باوەرئینــانێ د زڤریتەڤــە وی ســەردەمی، وەختــێ هۆزانڤــانێن پەیامــدار هەســت کــری کــو پێدڤییــە بــەرەڤانی و بــەرگریێ ژ بیروبــاوەرێن ئیــسلامێ بکــەن و هــزر و بیرێــن جــاهلی ئــەڤێن دنــاڤ خەلکێــدا لــسەردەمێ پەیــدابوونا ئیــسلامێ ل کزیرتــا عەرەبیــدا بــەلاڤ بــبن، بەرامبــەری راوەســتن و وان هــزروبیرێن کــەڤن ئەڤێن دگەل ئایینا ئیسلاما پیرۆز نەگونجێن د هۆزانێن خۆدا بەحس بکەن و پویچ بکەن. پێغەمبــەر ژی هانــا هۆزانڤانــا ددا و ژ ڤــی لایڤــە فەرموویــە ((المــؤمن یجاهــد بــسیفه و لسانه))[٧].

بێگومان ڤی رەنگێ هۆزانێ گورانکاری ئێخستە د جیهانا هۆزانا مللـەتێن موسـلمان و قەبارەکێ مەزن د بەرهەمێن گەلەك هۆزانڤانێن کوردا ڤـەگرت. کـو ئێـك ژوانـا پـەرتوییێ هەکاری بوو. کو دەست بۆ هۆزانا ئایینی برییە و دوی بیاڤیدا دەست رەنگینی نواندییـە و پشتی ئەم بدیوانا ویدا چووینە خوارێ ئەڤ بابەت و مژارێن ئایینی یێن خوارێ د دیوانـا ویدا پێش چاڤ دکەڤن و پارڤە دکەینە سەرڤان جۆرێن دیار کری.

١ـ هۆزانێن یەزدانان (الاهیات)

ئەڤ جۆرە هۆزانە د بەرهەمێن هەکاریدا پانتایەکا مەزن ڤەگرتییە، چونکە ئـەڤ بابەتـە گەلەکێ بەرفرەهە و گەلەك مژارا بخۆڤە دگریت و ژ ڤان تشتان خەبەر ددەن.

أـ خودێ خودێ

مەبەستا سەرەکی دڤان جۆرە هۆزانـادا ئـەوە، کـو هۆزانڤـان ئێکسەر بەحـسێ ذاتـێ خودێ بکەت، و ئامـاژێ ب وێ چـەندێ دکـەت ژ بـو نیـشاندانا خۆیاتیـا خـودێ مـەزن د هەبوونێدا. پەرتوی ژی ئەڤ بابەتە بەرچاڤ وەرگرتییە و د چـەند پارچـە هۆزانـەکادا، وێ چەندێ ب ئاشکرایی بەحس دکەت. پەرتو دڤێ پارچە هۆزانا خوارێدا، وێ چـەندێ دیـار دکەت، کو خودێ تەعالا ئەو بتنێ هەیە، یێ بێ هـەڤال و بـێ شـەریك و بـێ بەڤلـە، ئـەو نهێنییێن هەر تشەکی دزانیت و ددەستێ ویدانە. واتە چ تشت وەکی وی نینـە و ناگەهنـە ئاستێ وی.

(الا) ئـــــەی پادشـــــاهێ فــــەردێ واحـــــد
ژ هـەمتــــــاو و شـــــریکانی مــــــە بـــــەڕا
تـــــــویی عــــــالم ب ســـــڕا ســـــڕێ ســـــڕان
ب رازی راز راری راز بـیـنـــــــــــــــــــــــــا[٨]

دویر نینە ژێدەرێ ڤێ هۆزانا وی ژ ئایەتا "قل هـو الله احـد" هاتبیتـە وەرگـرتن. دیـسان مەبەستا پەرتوی ئەوە کو نابیت مرۆڤ بۆ خودێ تعـالا هـەڤال و شـریکا دروسـت بکـەت. چونکە ئەڤ چەندە دویر کەفتنە ژ ئایینا ئیسلامێ و هندیکە شرکیشە کارەکێ مـەرفوزەد ئایینا ئیسلامێدا.

ب ـ سیفەتەکانی خودێ

مەبەست ژ ڤان جۆرە هۆزانا ئـەوە کـو بـەحس و نـاڤ ئینانـا (نـاڤێن خـودێ) بکـەن، گەلـەك جـارا گوزارشـت ل سـیفاتێن خـودێ ژی دکـەن. لـەوما هەسـت دکـەین کـو هـەڤ پشکیەك دناڤ هەردوو بابەتادا هەیە، چونکە د راستیدا "چ تـشت وەکـی وی نینـە دگـەل هندێ ئەو کۆمکەرێ هەمی پەسنانە کـودوی ب تنێـدا هەنـە"[٩] هـەروەکو دڤـێ نموونـا ژێریدا خویا دبیت.

ئـــــــەی خــــــالقێ ئـــــەرد و ئاسمانـــــــان
ئـــــــەی راحمـــــــێ پیرونـــــــو جوانـــــــان
ئـــــــەی رازقـــــــێ مؤمنـــــــان و کـــــــافر
حوســـــــناته ت جوملـــــــە یـــــــان بـــــــاهر
گـــــــەر ئـــــــنس و ئەجنـــــــە و نـــــــەباتات
ز بـــــــروح طیـــــــور یـــــــا جـــــــەمادات
یەکـــــــسەر هـــــــەمی مـــــــەظهـــــــەرێ صـــــــفاتن

مرئـــــــاتی صــــــــفات پــــــــاکی ذاتــــــــن [۱۰]

ئەگەر ب هویری دڤێ هۆزانێدامێز بکەین، بۆ مە ئەو چەندە دێ دیار بیت، کو خـودێ خالقێ ئەرد و ئاسمان و هەمی تشتێن دناڤ دا هەین. هەر ئەوە رەحم و دلوڤـانییێ ب پـیر و کال و گەنج و لاوان دبەت. ئەوە رازقێ هەمی کەسەکییە د جیهانێدا. جوانی و رندیاوی دوان هەمیاندا هەیە. هەروەسا هندی مرۆڤ و ئەجنە و داروبار و گیاندار و تەیر و تـەوال و بێ گیان. ئەڤ تشتە هەمی نیشاندەرێن سیفاتێن خودێنە. چونکە سیفاتێن خودێ دڤێـت د بوونەوەردا دەربکەڤن.

پ ـ کریارێن خودێ

ئەڤ رەنگێ هۆزانێ گەلەك لایەنا بخۆڤە دگریت، چونکە هەروەکی یا زانایە کـو خـودێ وی کاری دکەت ئەوێ وی بڤێت، هەمی تشتەك لسەر رویێ عـەردی و ل ئاسمانـا و دبنـێ دەریادا، هەمی ب فەرمان و ئەمرێ خـودێ لکـارن و کـار دکـەن. هـەروەکو دڤـێ نموونـا ژێریدا ئەڤ چەندە دیار دبیت.

ئــــــەڤ خرگـــــــە ئاسمــــــــان بــــــــالا
ئــــــەڤ أنجـــــم و کەوکــــــەبێت موجـــــەلا
ئــــــەڤ ســــــەبعێ ســـــەیارە رۆژ و مـــــەهتاب
ئــــــەڤ گــــــەردش و چــــــەرخ و شــــبتی لــــولاب
بــــــــەحر و چـــــــەم و روبـــــــار و کــــــانی
بــــــێ ســــــکنە مــــــرورن ئــــــەو زەمـــــانی
بالجملــــــە ب ئــــــەمرێ تــــــە ل کــــــارن [۱۱]

دڤێرەدا چاڤ ل خانی کرییە، بتایبەتی د پێشەکیا (مەم و زین)ێ دا.

ت ـ ناڤێن خودێ

له چەند دێرەکادا پەرتو هندەك ژ ناڤێن خودێ پەروەردگار نیشان ددەت. ئاماژێ بۆ هندێ دکەت. کو خودێ (دلوڤانە و بەخشندەیە، لێبوردەیە، پەناهە، دلۆڤانە، کەریمە،

لەتیفە، پارێزگارە، غەففارە، کەسە بۆ بێ کەسان، مالکێ هەردوو دنیایە،... هتد) ئەگەر ئەڤ چەندە لدەڤ نەبیت مادێ بەند و ئینسانێ گونەهکار چ دەستدا هەیە. ئەگەر تو ب رەحم و دلوڤانیا خۆ رەفتارێ دگەل گونەهـ و خراپێن وی نەکەی

ژ بــو ئــەهلێ گونـــەهـ تــو خــۆش رەحمیـــی
ژ بـــو حـــال ت بـــە تـــو خـــۆش کـــەریمی
رەحمـــــا تەیـــــە ســـــەبقی یـــــا عقـــــابێ
لوطفـــــا تەیـــــە مـــــەعفی عـــــەزابێ
ب رەحماتــــــە گوناهکــــــارێ ســــــەرخۆش
ب عـــــەفوا تـــــە وە نامـــــەئێ دکـــــەت رەش
شـــــــەرمندە و نـــــــادم ژ عـــــــصیان
هاتیمـــــە دەرێ تـــــە پـــــڕ پەشـــــیمان
ئـــــەی پادشـــــەهێ کـــــەریم و (ســـــتارٌ)
ئـــــەی راحـــــم و ذو الجـــــلال غفّـــــار
ئــەی تــویی کــەس بــو بێکــەس و غــەریبان[12]

خودێ پەروەردکار تۆ ژ بوو مروڤ و ئینسانێ گونەهکار خۆش دلوڤانی، واتە تۆ ب دلوڤانیا خۆ گونەهێن خراپکاران ژێ دبەی هەر دلوڤانیا تە دهێتە پێش بەری دەست ب سزادان و حیسابێ بکەی، ئەڤە ژی ئاماژەیە بۆ وێ ئایەتا پیرۆز (و رحمتی وسعت کل شيء)[13].

هەروەسا نەرم نیانیاتەیە ئینسانان ژ ئاگرێ دۆزەخێ و عەزابا قەبری ددەتە پاش. ب بەزەیی و دلوڤانیا خۆ گونەهکارێ سەربەخۆش و پڕ گونەهـ پەیام و نامەیا وی یارەش ژ گوتەها دێ ژ بوویت و بۆ سپی کەتن. ئەز واتە پەرتو دڤێرە دا ئاماژێ بخۆ دکەت، کو پەشیمان و شەرمنم ژوان کریارێن من ئەنجامداین من خۆ هاڤێتیە بەردەرێ تە دلێ شکەستی و پەشیمانم تۆ ئەی خودێ پەروەردکار کەریمی و ستاری ئەی دلۆڤانێ

شكومەند و غەففار. هەر تۆی خودان و هەر د هەمان پارچا هۆزانێدا، پەرتو پتر ناڤ و سیفاتێن خودێ پەروەردكار رۆهن و خویا دكەت. دەمێ دبێژیت:-

تـــویی پـــشت و پـــەناهێ بـــێ پـــەناهان
تـــــویی (مبـــــیض) رویـــــی روســـــیاهان
نیـــنن مـــە ژ قـــەنجیان چـــو اعمـــال
ســـەر تـــا ب قـــەدەم قەباحـــەت ئـــەفعال
لوطفـــا تـــە ل مـــە گـــەر نـــەكت عنایـــەت
نیـــــنن مـــــەجوابا یـــــەك جنایـــــەت(١٤)

ژ لایەكێ دیڤە پەرتو جەختێ لسەر هندێ دكەت، كو د دەسپێكا هەر نڤیسینەكێدا پێدڤییە مرۆڤ، ب ناڤێ خودێ دەست پێ بكەت. چونكە بكارئینانا ناڤێ خودێ، دبێتە ئەگەرا هندێ كو كلیلێن هەمی دەرگەهێن ئەرد و ئاسمان ل پێشیا مرۆڤی ڤەبن هەروەكو دبێژیت:

سەر لەوحێ دیوانا ئەزەل ئـەول چـیـیە اسمـێ خـودا
فەرزە كو ئەم هەر صەفحەكێ ناڤێ خودێ كـین ابتـدا
ئەو أسمێ زیبا صـەفحەیان ئارایـشیا هـەر نوسـخەیان
فەتحا كلیدا دەرگەیان ب وی قائمن ئەرد و سـەما (١٥)

د هۆزانەكا دیدا پەرتو بەردەوام دبیت ل سەر وی هەلویستی و دهێتە سەر هنـدێ كـو هەر تـشتەكێ كـو بنـاڤێ خـوێ مـەزن دەسـت پێـك نەكـەت. بـێ گومـان ئـەو تـشت دێ كارەكێ سەقەت و پڕ كێما سیبیت. ئەڤە ژی ئاماژێ بۆ فەرموودەكا پێغەمبەری دكـەت، دەما دبێژیت "كل امر ذي بال لم يبدأ باسم الله فهو آبتر" (١٦) هەروەكو ئەڤ چـەندە دڤـێ هۆزانێدا خویا دبیت.

(ســــەر نامـــــەئی فـــتح ایـــن مناجـــات)
چـــێکر مـــە ژ بـــو قـــەضـــایی حاجـــات
دیباجـــــــە ب نـــــــاڤێ اسمـــــــێ الله
و انـــی مـــەژ بـــو رجـــائی (دلخـــواه) [١٧]

ژ بلی ڤان ناڤێن مە ئاماژە پێکری، خودێ پەروەردگار گەلەك ناڤێن دی هەنە. كو دبێژنێ (اسماء الحسنی) كو ژمارا وان (٩٩) ناڤن، مە هندەك ژێ بەحس کرن.

ج - پارانەوە

وەکو داب و نەریتێك، هەمی هۆزانڤانێن کلاسیکی، ئەڤێت بابەتێن ئایینی د بەرهەمێن خودا بەحس کرین. ژ خودێ پەروەردگار و بێ هەڤال د پارێنەڤە و داخازا لێبورین و بەخشینێ ژێ دکەن هەروەکو دڤی هۆزانێدا هاتی:-

یارەب ژ غەیری شوك کینە بێ حەد و بێ حسێب
ئینانـــــە پرتـــــویی ب دەرێ (بـــــاب کبریـــــا)
یـــارەب نـــە ب ئـــەمر و ب نەصـــا کـــەلامێ تـــە
ت بخـــشی ژ غـــەیری شـــرك گناهـــان و حرمهـــا
ئینایـــە چ مـــە فعـــل و عەمـــەل جملـــە حاضـــرن
قـــەولێ کـــریم لـــوطفی ئـــیلاه بکـــە عـــەطـــا[١٨]

بڤێ چەندێ بۆ مە خویا دبیت، کو پەرتو پڕ گونەهـ و گونەهکار هەنە. لەوما دکەڤیتە لاڤەلاڤ و داخازێ ژ خودێ مەزن دکەت. کو ل وی نەگریت و بهێتە عەفو کرن ژ هەر گونەهـ و تاوانەکا کری. ژ بلی هندێ ئەگەر هەڤال و هەپشك ژ بۆ خودێ دانا بن. لەوما ب دلوڤانی و بەزەیا خۆ کەی. تۆ لدویڤ کار و کریارێن مە دگەل مەدا نەکەی، بەلکی تو "انك عفو تحب العفو فعفو عني"[١٩] دیسان د کوپلەکا دیدا. وێ چەندێ خویا دکەت، کو

خودێ وان ژ هەر پیساتیەك و تاوانەكا كری. كو ئەو ب ئاڤا رەحمەتێ بێهنە شوشتن. هەروەسا وێ چەندێ دبێژیت. یا خودێ تۆ ب رەحم و دلوڤانیا خۆكەی. ئەو گونەهێن پەرتوی كرین و ئەنجامداین. هەمیان بۆ ژێ بەیوو لێ نەگری و ژێ بهێتە پاقژ كرن.

یــــارەب مـــە ژ (لـــوث جـــورم زەحمـــەت)
یەكـــسەر تـــو بـــشو ب ئاڤـــا رەحمـــەت
یـــــارەب گونـــــەهان مـــــەگر ل پــــەرتو
رەحمـــا خـــوە ل حـــالێ وی كـــە پـــەرتو(٢٠)

ل چەند چوار مالكەیەكادا، پەرتو دكەڤیتە لاڤەلاڤێ و داخاز و هیڤیێ ژ خودێ مەزن دكەت. كو وی عەفو بكەت ئاماژێ ب هندێ دكەت، كو یاخودێ ل هەمی وەخت و دەمەكیدا هەر تو هیڤی و داخازا داخازكارا بجە دئینی، یا خودێ ژناڤ ئەڤینداراداا هەر تو ئەڤینداریێ منی و بەس. رۆژا خێر و شەڕێت هەمی مرۆڤان دكێشی و دیار دكەی. من وێ رۆژێ عەفو بكە و توبكریار و كردەوێن من دگەل مندا نكە، چونكە ئەز دزانم بارێ من ژ گونەه و كریارێن خراپ پڕن، لەوما داخازا هندێ دكەم، كو وێ پرسیارێ ئاراستەی من نەكەی و نەبێژی پەرتو چ كەس و مرۆڤەكە هەروەكو دبێژیت:-

یـــارەب ت هـــەمی دەمـــان تـــو فریـــاد رەســـی
تـــەنها ژ ئـــەڤینان هـــەر مـــن تـــویی بەســـی
رۆژا كـــو بكێـــشی خێـــر و شـــەڕا جملـــە ب هـــەڤ
مـــن عـــەفو بكـــە نەبێـــژە پـــەرتو چ كەســـی (٢١)

هەر د چوارینەكا دیدا پەرتو داخازێ ژ خودێ دكەتن، كو ب حەقێ ناڤێ زاتێ خو دەمێ روح و گیان ژ قالبێ من دهێتە كێشان، وێ هێزێ بدە من كو دەڤ و دل و عەقل و زمانێ من هەمی پێكڤە، بشێن بێژن گوتنا "لااله الا الله". چونكە یاخویایە هەر كەسێ دوماهیی ئاخڤتنا وی، ئەڤا سەرێ بیت و بەری روح ژێ بهێتە كێشان. موحەقەق ئەو

کەس دێ ژ هەمی گونەهان هێتە عەفو کرن و دێ ب بەحشەتا خودێ بۆ موسلمانا داناى شادبیت، هەروەکو دبێژیت:ـ

یــارەب تــو ب حــەقێ اسمــێ زاتــێ تــە ئــیلاه
گاڤــا ت کــتن نــەزعێ ل مــن حــالێ تــەباه
تــــەوفیقێ بـــدە دەڤ و دل و عــــەقل زبـــان
نوطقــــام ببیتـــــە "لاالـــــە الاّ الله"[٢٢]

یا هەژی گوتنێیە گەلەك نموونە ژڤـی بابـەتی و بابـەتێن بـەری وی دنـاڤ دیوانـا ویـدا دەست دکەڤن، بەلێ مە ئاماژە ب هندەك نموونەیێن کێم کر، داکو بابەت درێژ نەبیت.

ب ـ هۆزانێن باوەرێن گشتی

ئەڤ جـۆرە هۆزانـە، گەلـەك دنـاڤ هـۆزانێن ویـدا رەنـگ ڤەدایـنـە، چـونکی دەربڕینـێ ژ بیروباوەرێن موسلمانێن سونی دکەت، و پەرتو گەلەك داخبار بوویـە ب بـاوەرێن گـشتی. پەرتو د پارچەکا هۆزانێدا، ئاماژە ب ئەحکامێن ئیسلامێ دکـەت و کارتێکرنـا وان لـسەر بەشەر و مرۆڤان، چاك و باشان، خراب و موشرکان دکەت. هەروەسا لـسەر شـوینەوارێن پەرسـتنێن کـەڤن یـێن بـەرى ئـیسلامەتیێ دئاخڤیـت و ئـەوێ خویـا دکـەت کـو پـشتی ئیسلامەتی هاتی و بەرقەرار بووی، ئێدی پەیکەرێن بت و سەنەما ژ ناڤـچوون و نەشـیان خۆ راکرن بەرامبەر بوونا ئیسلامەتیێ، هەر چەندە گومـانرا و کـافرا هـەول و بـزاڤێن زۆر کرن، کو وان شوینەوارێن خۆبپارێزن، بەلێ رەنج و کەدا وان سەر نەگرت. هەروەکو دڤـێ نموونێدا ئەو چەندە دیارکری.

(احکــام) و (وعــظ) و (ضــرب) و مثــل فقــە و دوعــا
عالـــەم هـــەمی ت حـــەیرت و عالـــەم (تعجـــز)
کــافر هــەمی ت مــرن و ت (مــشرك) هــەمی (عنــا)

بت و (صنم) (تكسر) و پوڕ هەمن هـەمی ژ غیرەتـیێ [۲۳]

هەرد هەمان پارچێدا پەرتو جوداهی و جیاوازی دناڤبـەرا موسـلمان و سەرداچـوویی و کافراندا پێش چاڤ دکەتن، نەخاسمە پشتی پشتا کـافران هاتیـە شـکاندن و دل رەقـی و کـەرب و کینـاوان بەرامبـەر ئیـسلامەتیێ سـەرنەگرتی، ئێـدی رێکـا زولم و زۆرداریـێ و قڕکرنێ نەما و موسلمان کەفتنە د قوناغەکا راست و دروسـتدا و سوپاسـی و پارانەڤـە و حەمد و ثـەنا د گۆتن. چونکی باوەریا وان ب ئایینا ئیسلامەتیێ ب هێز و موکوم ببوو.

دل رەش سـیاه روت طـەریقا (ظلـم و فنـا)
صادق هەمی ت شوکر و ثـەنا خـوان و حەمـد گـو
طـالبێ (تعـزم) و رەغبـەت و مـەرغوب ئاشـنا
(انـصار مەسـت شـوق مهـاجر ژ زوق مـست)[۲٤]

د کوپلەکا دیدا پەرتو داخوازێ ژ باری تعالا دکەت، کو ب حەقێ شەریعەت و یاسـایێن پاك و خاوێن یێن وی بو هەمی مرۆڤان هنارتین. وی ب پارێزیت و قورتـال بکـەت ژ هـەر گومان و سەرداچوونەکێ. چونکە هندیکە دەروون و هنـاڤن سـەرگەردان و مەسـتن دڤـێ دنێـدا و شـەیتان ژی پـشتەڤان و پـشکدارێ وانـە کـو سـەردابەن و نـەهێلن راسـتیا باوەرئینانێ دناڤدا جهێ خۆ بکـەن، ئەڤـەژی ئاماژەیـە بـۆ وێ ئایـەتا پـیرۆز (أن الـنفس لأمارة بالسوء) [۲٥] لەوما داخوازا خۆ بلند دکەت کو خودێ مەزن هاریکاریا وی بکەت کو ژهەر دوو بەدەنا (دل وهناڤ) و دگەل هەبوونا شەیتانێ خراپکار بپارێزیت و ئێدی دەلیڤە بو وان نەهێتە رەخساندن، کو هزر و بیرێـن وی یـێن ئیـسلامەتیێ سـست و خـاڤ بکـەن. چونکە ئەگەر ب هاریکاریا وی نەبیت، بەندێ رەبەن و ژار ما چ ددەستدا هەیە، بەرامبەر هەردوو تشتا راوەستیت کو هەمی موسلمان پێڤە موبتەلا بووینە.

یــارەب ب حـــەقی شـــرع و قـــوانینی پـــاکی وی
پــــەرتو نـــەگێرە ضـــال ژوی (ســـوی) بدعەتـــە
لـەورا کـو نـەفس (سرکـشە) شـەیطـان شـریك وی
هـــەر دو بـــەدەن (خبیـــث) و فەســـادی جبلەتـــە
توفیـــــق یـــــارەبی ژ دائـــــم دکـــــەم رجـــــا
بــێ تـــەنهن مــە طــاقــەت ویــا حــول و قووەتــە
دائـم ژ دەسـتێ وان دو خـەبیـثـا ب رۆژ و شـەڤ [٢٦]

د هندەك هۆزانێن دیدا پەرتو وەك باوەری پێ ئینانەکا موکوم ب ئایینا ئیسلامێ، وێ چەندێ دیار دکەت، کو پێدڤییە سەر مرۆڤێ موسلمان سـەبر و هـەدارێ سـەر رویـدانا و ئارێشا بکەت و خـۆ ژوێ نیعمـەتێ بـێ بـەهر نەکـەت، ئـەڤا خـودێ مـەزن بـۆ موسـلمانا دەستنیشانکری. چونکە هندیکە بەرگـە گـرتن و خـۆ راگرتنـە بەرامبـەر دەسـت و دارێ دنیـایێ، بـەرێ وێ گەلـەکێ جـوان و سـوود بەخـشە، بـۆ هـەر کەسـەکێ موسـلمان یـێ پێگیریێ پێ بکەت و لدویڤ وێ چەندێ هـەلس و کـەوت رەفتـارا بکـەت، لـەوما پـەرتو دبێژیت:

بەســــە هنـــــدە ت کـــــی شــــەکوا دلێ کـــــول
بکـــــت بەلکــــــە دەوا رەبـــــــێ مبـــــارەك
وەکـــــی گـــــۆتی کـــــو " الـــــصبر جمـــــیلا"
موخـــــالف نـــــاکتن قـــــەولێ موبـــــارەك[٢٧]

تێبینی دکەین دڤان دێرێن سـەرێدا، کـو پـەرتوی ئامـاژە بـۆ ئایەتـەکا قورئانـا پـیرۆز برییە و تـێ هـەلکێش کریـە دناڤ هـۆزانێن خـۆدا، ئـەو ژی ئەڤەیـە "فـصبر جمیـل و الله المستعان علی ماتصفون"[٢٨]. هەر ددیڤدا پەرتو وێ چەندێ د ئـایینێ ئیـسلامێدا خویـا دکەت، کو پشتی هەر تەنگاڤییەکێ خۆشییەك لدویڤ دا دهێت. ئەڤ چەندە یابییـە پەنـد و گۆتنەکا مەزنا دناڤ جڤاکێ کوردیدا بەلاڤ بووی، دەمێ دبێژن (تەنگاڤی دیـڤ کـورتن).

رەنگە ژێدەرێ ڤێ پەندێ ژ ئایەتا قورئانا پـیرۆز ((فـأن مـع العسر یـسرا))[٢٩] هاتبیتـە وەرگرتن. ئەوا پەرتوی دڤێ هۆزانا خۆدا تێ هەلکێش کری، دەمێ دبێژیت:-

ژ شـــــوکرا ((ان بعـــــد العــــسر یـــــسرا))
نەکـــەی ئێـــدی ژ غـــەیرێ حەمـــدێ کـــارەك[٣٠]

ئەڤە وەکی عەقیدە و باوەری، پێدڤییە لسەر هـەر موسـلمانەکی پـەنایێ بـو ببـەت و ملکەچی وێ بیرۆکێ بیت و هـەمی کـار و کریـارێن خـۆ هەلبسێریتە خـودێ و ژ غـەیری سوپاس و حەمدێ ژ خودێ مەزن هیچ کارەکێ ژوان گرنگتر و ب بهاترنینە.
هەر دبەر دەوامیا ڤان هزراندا. پەرتو دزڤریتە ڤـە سـەرخۆ وێ چـەندێ دیـار دکـەت، بـۆ موسلمانا کو دەمێ وی ئایەتا "لاتقنطـوا مـن رحمـة الله ان الله یغفـر الـذنوب جمیعـا"[٣١] خواندی و باش دراماناوێ گەهشتی، کو نابیت مرۆڤـێ موسـلمان خـۆ بـێ بـەهر بکـەت ژ رەحمەت و دلوڤانیا خودێ، چونکە هەر ئەوە هەمی گونـەهان لسەر مرۆڤـان رادکـەت و پویچ دکەت. ل پەرتوی هەمی نەخوشی و کول و کوڤان نـەمان و سـڤك بـوون و سـینگێ وی ئارامی تێدا بەرقەرا بـوو، ئـەڤ چـەندە ژی بـۆ ئەگـەرا هنـدێ کـو پـتر باوەریـا وی ب عەقیدە و شەریعەتێ ئیسلامێ موکوم بیت لەوما دبێژیت:-

دەمـــــا مــــن ئایــــەتا "لاتقنطــــوا" دیــــت
ل مــــن غــــەم بــــون ســــڤك ل وێ مانــــە بــــارەك
موســــەما چــــۆن ب اسمــــێ (مــــصطفی) بــــوی
ببێــــــژە "ســــــلموا صــــــلوا و بــــــارك" [٣٢]

ئەڤ رەوشت و ئاکار و ژیرە، هەمی دز ڤرنەڤە بۆ باوەری پێ ئینانـا مرۆڤـێ موسـلمان ب وان کار و کریار و کردەوا ئەڤێن خودێ تعالا بۆ هنـارتین و لـسەر هاتینـە فـەرز کـرن. لەوما پەرتوی ب وی شێوە و شێوازێ د سەرێدا هاتی ئاماژە پێ کریە.

هەر دهەمان روانگەدا. پەرتو کویرتر خۆ دهاڤێتە دناڤ مەسئەلا باوەری پێ ئینانێ، د چەند دێرەکا کاکلك و نیڤشکێ (وحدة الوجود - ئێکەتیا بوونێ) لدویڤ هزر و بیرێن خۆ ب راشکاوی ئەڤێ چەندێ تاوتو دکەت و رەنگە دگەل هندەك کەسا ئێك نەگرن، بەلێ یاددلێ خۆدا دەردکەت و دبێژیت:-

ئێــــك مایـــــه وەحــــــدەتێ (تحــــیر)
ئێــــك مایـــــەت شــــرکەتێ (تکفــــر)
ئێــــك ب عەقیـــــدە هـــــەق شوناســــه
ئێــــك بەنــــدە ب مەســــئەل و قیاســـه [٣٣]

ئێك د ئێکەتیا بوونێ دا مایە سەرگەردان و دوودل، ئێکێ دی ژی بۆ خودێ تعالا هەڤال و هەڤکر و شریکا دروست دکەت، و ئەو سەر داچوو و بوونە کافر و ژ دین و ئایینی دەرکەفت. ئێك دی بباش د باوەری و رێیا راستدا هاتە ناسین و راستەرێ گرتە بەر و بسەرکەفت. ئێك ژی بەند و کویلەکێ دلمایە و پەریشانە چونکە دکەڤیتە بەر پرسیاریێ و پێوانەیێ درۆژا حەشرێدا، رەنگە مەخسەدا وی د دێرا کوپلا دوماهیکێدا ئەو بخۆ بیت، کو ئەو سەخلت و رەوشت لدەف هەنە.

هندیکە زاراڤێ (قیاس)ە دڤێرەدا مەبەست پێ ئەو مەسەلە و کێشەنە، کو چ تێکست و دەقێن شەرعی پێ نەهاتبنە خوارێ. بەلکی دەمینیتە سەر زانایێن ئایینی، کو ئەو ب کوشش و رەنجا خۆیا زانستی رەئیەکێ ل سەر بدەن.

جوداهیا (پەرتوی) دگەل گەلەك هۆزانڤانێن بەریخۆ و سەردەمێ خۆ نەخاسمە دگەل جزیریدا ئەوە کو (یەکێتی بوون) واتە (یەکێتیەکا رەها) هەیە رۆناهیەکە د هەر دلەکیدا. پەرتو دگەل ڤێ چەندێ نەبوو، بەلکی ددیت ئەڤ رێبازە ئەگەرێ سەرگێژیی و دویرکەفتن ژ راستیێ دروست دکەت. هەر وەکو ئاماژە بۆ هاتیەگرن.

پ ـ هۆزانێن بەحسکرنا پێغەمبەری (س.خ)

ئەڤ جۆرە هۆزانە ل سەدێ حەفتێ کۆچیدا، پەیدابوون، هۆزانا ئایینی ل پشتی وی دەمی باهرا پتر بەرف بەحسکرنا پێغەمبەری ڤەچوو ژ هەمی لایەکیڤە، ژ بەر ڤێ چەندێ دبینین دوی سەردەمیدا و پێدا ئەڤ جۆرە هۆزانە گەلەك بەلاڤبوون.
پەرتو ژی ئێکەژوان هۆزانڤانا کو دەستێ خۆ بۆ هۆزانا ئایینی برییە و دوێ مەیدانێدا هەسپێ خۆ لنك دایە. ئەڤ رەنگێ هۆزانا لجەم پەرتوی ڤان بابەتێن ژێری ڤە دگرن:-

١ـ ستایشا پێغەمبەری

ئەڤ جۆرە هۆزانە لجەم هەکاری گەلەك لایەنێت ژیانا پێغەمبەری (س. خ) بەحس دکەن و پانتایەکا مەزن و بە فرەهـ د هۆزانێن وی یێن ئایینیدا بخۆڤە دگرن. ژ بەرڤێ زۆریا هۆزانێن وی دڤی بواریدا ئەم د کارین لسەر ڤان بابەتا پارڤە بکەین.
شانازی و ستایشکرنا پێغەمبەری (س.خ) دڤێ هۆزانێدا دیار دکەت. ستایشەکا کێم وێنە و دەگمەنە، ب چاڤەکێ بلند بەرێخودایە پێغەمبەرێ خودێ دەماکو دبێژیت:-

مەفخەرێ عالەم (محمد) ئەی شەهی عالی جەناب
ئەی پەناهێ عاصیا ئەی صەدرێ دیوانا حیساب
سەروەرێ ئەولادێ ئادەم سەیدێ (خیر الانام)
با دبەر جانێ ت هەردەم سەد صەلات و سەد سەلام[٣٤]

شرۆڤە کرنا ڤان بەیتێ د سەرێدا هاتین بڤی شێوێ خوارێ نە شانازیکەرێ جیهانێ ئەی رێبەر و سەروەرێ پایە بلند، ئەی پەناه و قەرارگەهێ سەرداچوویا و رۆژا دوامایی هەر تۆی ل پێشوازیا ئومەتا خۆی، سەروەر و هێژایێن سەرجەمێ کوڕێن ئادەمی، ل سەر تەبن هەردەم و هەر گاڤ سەدان سەلات و سەلام.

پەرتو نەبتنێ ستایشا پێغەمبەری (س. خ) دکەت، بـەلکی رۆڵـی هـەر چـوار نـشینێن وی ژی پشت گوهـ ڤە ناهاڤێت و گەلەك ب تێرو تەسەلی خو بەر دەتە دناڤ مەیدانا خەباتا وان هەر چوار قارەمانا ژ پێخەمەت پێش ڤەبرنا کاروبارێن ئایینێ ئیسلامێ و موسلمانا ژ هەمی لایەکیڤە. هەروەکو پەرتو دڤان هۆزانێن خوارێدا ئاماژێ ب وێ چەندێ دکەت.

پەرتوو گەلەك ب باشی رۆڵی جێنشینێن پێغەمبەری (ئەبوبەکر و عومەر و عوسمـان و عەلی) ل ماوێ سیهـ سالیا حوکمرانیا واندا دکەت، کو هەر ئێکی لدویڤ زیـرەك و چـالاکیا وی پەسن و رەوشتێن وی خویا دکەت. کو تێدا ئایینا ئیسلامێ ژ هـەمی لایەکیڤـە پـێش ڤەچـوو و دادوەری و یەکـسانی و تـەبایی دناڤبـەرا موسـلماناندا پەیـدابوو. هـەر چـوار باشترین پشتەڤان بـوون بـۆ بـەلاڤکرنا ئایینـا ئیـسلامێ، چـونکە ئـەڤ هـەر چـوارە دنـاڤ باشترین و چاکترین خەلکیدا هاتبوونە هەلبژارتن. هەروەکو دبێژیت:-

هـەر یـەك ت عـزم و رەزم وەکـی شـێر ئـەژدەها
(صـدیق) روکنـێ اول ثـانی ب حـق عمـر
عثمـان روکنـێ ثالـث و رابرکـی مرتـضا
چـار عونـصرێت قـائم و روکنێـت دیـن (پنـاه)
ئـەڤ چـارە نەگوزیـدەئی (اصـحاب جمهـا)
سـی سـاله بـۆ خەلافـەت ئیـسلام ب وان عـەدیل
یەکسەر جهان ژ (عدل) ئـەوان روشـەن و ضـیا[٣٥]

بەلێ پەرتوو هەر د هەمان پارچێدا، ئاماژێ ب هندێ دکەت کو پـشتی ئـەو هـەر چـوار جێنشین چووینە بەر دلوڤانیا خودێ مـەزن ئێـدێ جیهانـا ئیـسلامی کەفتـە د بـن بـارێن سەخت و دژوار و دووبەرەکی و هەڤرکی و شەڕوشـۆڕ زێـدە بـوون و گەلـەك کارەسـاتێن نەخۆش و دلتەزین موسلمان ڤە گرتن.

پەرتوو هەر چوار جێنشینا ب رۆناهی و ژێدەروسەرچاوێن زانست و زانیاریێ د زانیت، وان وەکی رێ پیشاندەرێن چرایێن ئایینی راست و دروست د قەلەم ددەت و کو د بەر رۆناهیا بۆ چوونێن وان موسلمان پێگیری پێ دکر، چونکە ئەو وەکی رۆژەکا گەش بوون ژ بۆ پاراستنا سەروەریا ئایینی. کو ل سەردەمێ وان باوەریا موسلمانا ب ئایینی ڤەگەلەک یاموکوم بوو. وان چ گومان و گومراه نەهێلابوون و هەمی تشتەک وەکی ئاوێنێ ل بەردەم موسلمان خویا و ئاشکرا کربوون.

هەریەك ب نور مەعرفەت و نص وا رادەت
هەلکر چراغ مذهب و مصباح اقتدا
ئەو ژی چهار ئمامێ ب حەقن تراهی دین
باست و جماعەت و با أمرو بانها
شەمسا سامای دین تازە نوبخشی
ایمان ژگرد شبهە چو مرآت کر جەلا(٣٦)

ئابڤی رەنگێ سەرنج راکێش و بالکێش پەرتو شانازی و ستایشێ ب پێغەمبەری (س.خ) و هەر چوار جێنشینێ وی دکەتن.

٢- شەفاعەت خواستن ژ پێغەمبەری

پەرتو داخازا شەفاعەتێ ژ پێغەمبەری (س.خ) دکەت هەروەکی هەمی هۆزانڤانێن دیندار. وێ چەندێ خویا دکەت، کو ئەو دراستیدا خۆ دزانیت موستەحقی هندێیە کو پاڤێژنە دناڤ ئاگریدا وی چاخیدا هەر هاوار و گازی دێ ژێ هێن دناڤ وان هەمی رەنگێن ئازار و نەخۆشیاندا. لەوما هیڤیدارە ژ خالقێ دنیا و جیهان چێگری (خودێ مەزن)، بەندێ خۆ پەرتویێ کو تەمەن و ژیێ خۆ هەمی دناڤ گوناهادا دەربازکری، ئەو ب حورمەت و قەدر و بهایێ ناڤێ پێغەمبەری، وی خلاس و رزگار بکەت ژ ئاگری. هەر چەندە بەرامبەر وان گونەهێن گەلەک ئەڤێن وی ئەنجامدابن هیچ بەرسڤ و ئاخفتنەك نینە. چونکە (نەفسا) وی بێ حەمدی وی سەر داچوو لدویڤ ئارەزوویا خۆ کەفت و

لدوما پەرتو تووشی گونەهاکر و دویر ئێخست ژ هەمی هیڤی و داخازیەکا کو وی حەز دکر بگەهیتێ. هەروەکی دڤێ پارچا هۆزانێدا هاتی:

(فى الحقيقـــه) ئــەز دزانم موســـتەحەقی ئـــاگرم
دل ب گــاز و پــڕ فغــانم (بــين الــوان العــذاب)
ئــەز دکـم هیڤـی ژ خـەللاقێ کـو عالـەم چـێکری
بەنـدەئێ عاسـێ کـو عـومرێ خـو د گوناهانـدا بـری
ب حورمـەتا نـاڤێ محمـد دێ خـلاس کـی ژ ئـاگری
گـەر چ بـو هنـدە گوناهـان نینـە وی گفتـەك جـەواب
نەفسی شیطانم ب کەیفا خو ل من دور کر ئەمـەل [٣٧]

وەکو رێرەوەك لنك هەمی هۆزانڤانێن دیندار. داخازا شەفاعەت خواستێ ژ پێغەمبـەری و یاوەرێن وی دکەن.

٣ـ ئیسراء و میعراج

ئیسرا و میعراج ژ دوو پەیڤێن زمـانێ عـەرەبی پێکهاتینـە. ((ئیسرا ب رامانـا ب شـەڤ چوون، مەبەست پێ ئەوە کو ئەو شەڤا پێغەمبەر لە مەککەهێ سـواری بـوراقی بـووی و قەستا مزگەفتا ئەقسا ل قودسـێ کری. هندیکـە میعراجـە. ب رامانـا چـوونە عـەسمانی دهێـت)) [٣٨]. ئـەڤ روویدانـە ل سـالا دەهـێ ژ پێغەمبەریـەتیا محەمـەدی (س.خ) هاتـە روویدان. بارا پتر ژ زانایێن موسلمانا دوێ باوەرێدانـە. کـو ئـەڤ گەشـتە ب گیـان نـەبوو، بەلکی ب لەش و گیان بوو.

پەرتوی گرنگیەکا ئێکجار زۆردایە ڤـی بابـەتی و د گەلـەك هـۆزانێن خـۆدا، ئامـاژە بـو کریـە و ب تێروتەسـەلی خـۆ بەردایـە دنـاڤ ڤـێ روویدانێـدا و ژ هـەمی لایەکیڤـە رۆنـاهی بەردایە سەر. هەروەکو دڤێ پارچا هۆزانێدا خویا دبیت:ـ

(قـرآن) ب (أمـر) و (نهـی) و ب ئـهحكام دل پزیـر
هەلكـــــر ژ (نـــور لطـــف) شـــەمالا رێیـــا هـــەدا
تەسلیمی دەستی (روح القدس) كر بو جهێ (وحی)
كـر ئـەر مغـان حـب حـەبیبێ خـوە (مـصطفی)[٣٩]

د ڤێرەدا پەرتو ئاماژێ بو وێ چەندێ دكەت، كو هندیكە قورئانە ب فەرمان و خۆدانە پاش ژ كریارێن خراپ و ئەو ئەحكامێن تێدا هاتین دلێ مرۆڤـێ موسلمان حـەژێت كـەت و پەسەند دكەت. ل پەی وان ئەحكامان رێك رۆهن و دیار كرن و خۆشتڤیێ خۆ (پێغەمبـەر س. خ) ژ مەككەهێ بەرەف مزكەفتا قودسێ بر. ئینجا ژوێرێ پشتی پێغەمبەری (س.خ) دوو ركعەت سونەت كرین. بەرەف جهێ هنارتنا وەحیێ بركـو ل ئاسمانـان ل بارەگـایێ پەروەردگارێ مەزن.

ئەڤ چەندە ژی وەكی موعجیزەكێ بوو، خودێ تعالا كریە دیـاری بـۆ ڤیانـا خۆشـتڤیێ خۆ مستەفای. هەر د بەردەوامیا هۆزانێدا هەكاری دبێژیت:-

گاڤـا گەهـشتە سـەروەرێ عالـەم ژ رویـێ (صـدق)
بوســـی وەلێ ژ رهـــشت بـــێ هـــۆش بـــو و مـــا
هـــشیار بـــو ب عـــەینێ عـــەلیمی تەماشـــە كـــر
وی بەحرگـــە و ژ رەمـــز نـــە ئـــاخر نـــە (انتهـا)[٤٠]

دەمێ پێغەمبەر (س.خ) ل قودسێ بەرەف ئاسمـانێ ئێكـێ و دووێ و سـیێی چـوو تـا گەهشتیە قوناغا دوماهیكێ (سدره المنتهی) كو ئەڤ پەندە لدویڤ دەقین قورئانـا پـیرۆز و فەرمودێن پێغەمبەری هاتیـە ئەنجامـدان و بـاوەری پـێ هاتیـە كـرن و ل وێـرێ ئـەو تشتێن بەرچـاڤی پێغەمبـەری (س.خ) كـەفتین، جهـێ سەرسـورمان و هەیبـەتێی بـوون. پشتی هەیامەكێنەشیا خۆ لبەر وێ چەندێ بگریت. بـەلێ دومـاهیكێ هـەمی تـشتەك بـۆ هاتە رۆهن و شرۆڤە كرن.

د پارچەکا دیدا، پەرتو بەحسێ زڤرینەڤێ دکەت ل ئاسمانی بۆ سەر عەردی هەروەکو دبێژیت:ـ

وەکـــــی ژێ دەرنەکـــــەڤتی دورا جـــــلا
ســــبێ گۆتــــە صــــاحبان حــــالێ معــــراج
ژ جــــان بالجملـــــە کـــــو صـــــدق نبیـــــا
وەرە پرتــــو بگـــــر دامـــــانی رەحمـــــەت
کلبـــــدا (گـــــنج مطلبهـــــا در انجـــــا)[٤١]

دەمێ پێغەمبەر زڤرییەڤە ژ عەسمانا، ئەو چەنداوی دیتی بچاڤێ سەرێ خۆ، سپیدێ هەمی ب مرید و هەڤال و یاوەرێن خورا گۆت و ئەو سەرهاتی بو وان ڤەگێرا. هەمیان راستەوخو ژێ باوەرکر. چونکە پێغەمبەر ناڤدار بوو ب هندێ کو مرۆڤەکی راستگۆ و ئەمینە. جهێ باوەریا خەلکێ مەککەهی بوو. ئەوجا پەرتو دێ تۆژی وەرە خۆ ب دەهمانا دلۆڤانییێ ڤەکەو خۆ نێزیکی رەحما خودێ بکە. چونکە کلیلا چارەسەریا هەمی کێشا و گرفتا یاد هەندێدا کو مرۆڤ هەر خۆ نێزیکی رەحما خودێ بکەت و خۆ ژ رحماوی بێ بەهر نەکەت. چونکی کلیلا خەزینا هەمی تشتان یال وێرێ و مرۆڤێ موسلمان دڤێت باوەریەکا موکوم ب ئیسرا و میعراجێ هەبیت و ئەو چەندە مرۆڤی دێ سەرفیراز و سەربلند کەتن ل دین و دنیایێدا.

ئەنجام

ل دوماهیا ڤێ ڤەکولینێ، پشتی مە ناڤەرۆکێ ئایینی د هۆزانێن پەرتوییێ هەکاریدا، لدویڤ زانیاری و پێزانینێن خۆ شرۆڤەکرین و رۆناهیی بەردایە سەر هندەك لایەنێن هۆزانێن وی ئەڤێن هزرا ئایینی تێدا هاتین. ئەز گەهشتمە ڤان ئەنجامێن خارێ:

١ـ ناڤێ هۆزانڤانی (مستەفا بەگێ هەکارییە) و (پەرتو) نازناڤێ وییە، ل سالا (١٧٥٦ز)یێ هاتیە سەر دونیایێ ل جولەمێرگی جهێ میرنیشیناوی، بەلی مرناوی نەیا دیارە، لێ هەتا سالا (١٨١٠ز) مایە و بەری سالا (١٨٣٤ز) مرییە.

٢ــ ناڤــەرۆکێ هۆزانــا وی، گەلــەك بابــەت بخۆڤــە ڤەگرتینــە، بــەلێ بابــەتێ ئــایینی و سۆفیگەری ژ هەمیا پتڕن و گرنگیەك و پویتەیەکا مـەزن پـێ دایـە و گەلـەك ب جـوانی و راشکاوی هزروبیرێن خۆ دبارکرینە.

٣- بۆ مە خویا دبیت کو هۆزانڤان ژ ڤی لایڤە کەفتیە لبن کارتێکرنا هۆزانڤانێن بەری خۆ، نەمازە مەلایێ جزیری، و ئەڤ چەندە ژی یادیارە د هۆزانێن ویدا.

٤- پتریا هۆزانڤانێن کلاسیکی، هۆزان بڤی بابەتی ڤەهاندینە و گەلەك لسەر راوەستیاینە. چونکە پڕانیا وان مەلا بوون و گەلەك ب ئایینەڤە نوسیابوون.

٥- ئەو هۆزانێن ئایینی ئەڤێن من ئاماژە پـێ کـری پتریـا وان، لبـەر تیروشـك و رۆناهیـا. ئایەتێن قورئان پیرۆز و فەرمودەیێن پێغەمبەری (س.خ) هاتینە ڤەهاندن.

٦- بۆ مە خویا بوو، کو پەرتوییێ هەکاری، شارەزایی د زمانێن دەوروبەرادا هەبووە مینـا زمانێ عەرەبی و فارسی و ترکی. چونکە گەلەك زانیاری ب وان زمـان تێهـەلکێش کرینـە دناڤ هۆزانێن خۆدا. نەخاسمە زمانێ عەرەبی.

٧- ئەو پارڤەکرنا من دەستنیشانکری بۆ هۆزانێن وی یـێن ئـایینی، لجـەم مـن راسـترە ژ گەلەك پارڤەکرنێن دی ئەڤێن د هەمان بواردا ڤەکولین لسەر وی بابەتی کرین.

٨- ئێك ژ سەخلەت و مورکێن هۆزانا ئایینی ئـەوە، کـو پـڕن ژ ئایـەتێن قورئانـا پـیرۆز و فرمـودەیێن پێغەمبــەری (س.خ)، دگـەل بکارئینانـا گەلـەك پـەیڤێن عـەرەبی د هـۆزانێن خۆدا، چونکە بەرامبەری هندەکا هێشتا زاراڤە نەهاتینە دانان. ئەڤ دیاردە ژی دهـۆزانێن ویدا کارەکێ بەرچاڤ و ئاشکرایە.

ژێدەر و سەرچاوە:

١- تحسين ابراهيم دوسكى، المدخل لدراسة الادب الكردي، الجزء الثاني، ١٩٣٣، ص٣٨-٣٩.

٢- رشيد فندى، من ينابيع الشعر الكلاسيكى الكردى، الجزء الاول، مطبعة وزارة الثقافة - اربيل، من منشورات المجمع العلمي الكردستانى، ٢٠٠٤، ص١١٤ـ ص١١٥. هەروەسا بڕوانە مەسعوود حوسێن بۆتانی، جزیری و کارتێکرنا وی ل سەر پەرتوییێ هەکار، گۆڤارا ڤەژین، ژ١٥، ١٩٩٩، ل٣٥-٣٦.

٣- تحسين ابراهيم الدوسكى، المدخل لدراسه الادب الكردى، ص٤١.

٤- دیوانا پەرتوییێ هەکاری، بەرهەڤکرن و تویژاندنا صادق بهاءالدين ئامێدی، دەزگەها روشەنبیری و بەلاڤکرنا کوردی ژ(٣٤)، ل١٤-١٥.

٥- د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، سۆفیگەری، شیعری ئایینی و سۆفیگەری لە شیعرە کوردییەکانی مەحویدا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، کوردستان، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی/ هەولێر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٠، ل١٩٥.

٦- گوڤارا ڤەژین، ژ(٥)، ل٦٣.

٧- شعر العقيدة في عصر صدر الاسلام حتى سنة ٢٣ه، ايهم عباس حمودي، رسالة ماجستير، جامعة بغداد، ١٩٨٠، ص٣٠. هەروەها بڕوانە د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، سۆفیگەری، ل١٩٣.

٨- دیوانا پەرتوییێ هەکاری، صادق بهاءالدين ئامێدی، ل ٢٩.

٩- شعر الصوفي - عدنان حسين العوادي - وزارة الثقافة والاعلام، دار الرشيد للنشر، سلسلة دراسات (١٩١)، دار الحرية للطباعة والنشر، ص١٤٣.

١٠- دیوانا پەرتوییێ هەکاری، ل٤٥.

١١- ژێدەرێ بەرێ، ل٤٦.

١٢- ژێدەرێ بەرێ، ل٤٢.

١٣- القرآن الكريم/ سورة الاعراف، الاية١٥٦.

١٤ـ ديوانا پەرتويێ هەكارى، ل٤٣.

١٥ـ صادق بهاءالدين ئاميدى، هۆزاڤانێن كورد، چاپخانەى كۆڕى زانيارى كور، بەغدا، ١٩٨٠، ل٣٦٣. هەروەسا بڕوانە ديوانا پەرتوى، ل٨٢.

١٦ـ مسند الامام احمد بن حنبل، الجزء الثاني، طبعة القاهرة، ١٣١٣ه، ص٣٥٩.

١٧ـ ديوانا پەرتويێ هەكارى، ل٤٥.

١٨ـ ژێدەرێ بەرێ، ل٢٢.

١٩ـ حديث شريف.

٢٠ـ ژێدەرێ بەرێ، ل٥٦.

٢١ـ ديوانا پەرتويێ هەكارى، ل٧٦.

٢٢ـ ديوانا پەرتويێ هەكارى، ل٧٦.

٢٣ـ ژێدەرێ بەرێ، ل٢٠.

٢٤ـ ژێدەرێ بەرێ، ل٢٠.

٢٥ـ القرآن الكريم، سورة يوسف، الاية ٥٣.

٢٦ـ ديوانا پەرتويێ، ل٣٦.

٢٧ـ ژێدەرێ بەرێ، ل١٥٢.

٢٨ـ القرآن الكريم، سورة يوسف، الاية ١٨.

٢٩ـ القرآن الكريم، سورة الشرح، الاية ٥.

٣٠ـ ديوانا پەرتويێ، ل١٥٢.

٣١ـ القرآن الكريم، سورة الزمر، الاية ٥٣.

٣٢ـ ديوانا پەرتويێ هەكارى، ل ١٥٢ و ١٥٣.

٣٣ـ ژێدەرێ بەرێ، ل ٤٧.

٣٤ـ ژێدەرێ بەرێ، ل ٤٣.

٣٥ـ ژێدەرێ بەرێ، ل ٢١.

٣٦ـ ژێدەرێ بەرێ، ل ل٢١.

٣٧ـ ژێدەرێ بەرێ، ل ٤٤.

٣٨- د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، سوفیگەری، ل٢٥٦.

٣٩- دیوانا پەرتوییێ، ل١٩.

٤٠- ژێدەرێ بەرێ، ل ١٩.

٤١- ژێدەرێ بەرێ، ل ٢٩.

ملخص البحث

المحتوى الديني في شعر پرتو الهكاري

د. عبدالله ياسين ئاميدي

المحتوى الديني يعد من الاغراض الشعرية المهمة في الادب الكلاسيكي الكُردي. لأن معظم شعراء الكُرد الكلاسيكيين تطرقوا الى ذكر هذا الغرض في اشعارهم معبرين بذلك عن ارائهم وافكارهم في هذا المجال. غير ان هذا الموضوع لم يلق اهتمام الباحثين والمهتمين في هذا المضمار، ولهذا اخترت هذا الموضوع لكي اسلط الضوء على جوانب و مفاهيم هذا النمط الشعري لدى الشاعر پرتو الهكاري مستشهداً بنماذج رائعة من شعره بهذا الصدد.

Religious Purport in Pirto Hakari's Poetry

Dr. A.Y. Amedi

Religious purport has been a very significant purpose of Kurdish classic literature for most of Kurdish poets expressed their views and motifs by including their poety with religious purports. I have chosen this subject to shed light upon it because none of the researchers have felt concern about this subject, I concluded my study with some marvelous poetry of Pirto Hakari.

هۆزی گۆران
رۆڵی سیاسی و رۆشنبیریی
لەسەدەکانی ناوەڕاستدا

د. زرار سدیق تۆفیق
کۆلیجی ئاداب/ زانکۆی دهوك

– پوختە

گۆران یان جۆرە قان (الجورقان) هۆزێکی مەزن وکەونارو دێرینی کوردە، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە ناوچەکانی پاوە، دەرتەنگ، کرماشان، ماهیدەشت، بەرزاییەکانی حەلوان و خانەقین و دەڤەرە شاخاوییەکانی خوارووی شارەزوور شان بە شان چەند هۆزێکی تری کورد ئاکنجی بووە و بەشێك لە نەتەوەی کورد پێکدەهێنێت – ئەم هۆزە لە چەرخی ئیسلامیدا رۆلی سیاسی و سەربازی و ژیاری و رۆشنبیری خۆی گێراوە، خاوەن دەسەڵاتی سیاسی خێڵەکی بووە، دەیان ناودار لە زانا و مامۆستا و فەقێ و دانەرو صوفی و پیاوی ئایینی پێگەیاندوە .

ئەم تۆژینەوەیەدا، لە مێژووی سیاسی و رۆشنبیری هۆزی گۆران دەکۆڵرێتەوە و روڵیسیاسی و سەربازی نیوچە میرنشینی گۆران و ژیاننامەی میر و ناودارانی لە سەدەکانی چوارەم تا سەدەی حەوتەمی کۆچی/ سەدی دەهەم تا سەدەی سیزدە هەمی زایینی دەخاتە روو، واتە لە دەستپێکی دەرکەوتنی هۆزی گۆران وەك هێزێکی خێڵەکی لە کوردستان تا رۆژگاری مەغول، بێئەوەی بچێتە سەر باسی نەژادو بنەرەتی پەیڤی گۆران و مەبەست و واتا جور بەجورەکانی چەمکی گۆران و ئەو گۆڕانانەی بە درێژایی مێژوو بەسەریدا هاتووە.

یەکەم: ناساندنی هۆزی گۆران

أ- کوردبوونی هوزی گوران

رۆژهـەلاتناس و کوردناسـی نـاودار ڤلادمـیر ڤیـودورڤیچ مینورسـکی (١٨٧٧ - ١٩٦٦) تۆژینەوەیـەکی لەسـەر کـوردی گـۆران بلاوکردۆتـەوە[١] بـە پـشت بەسـتن بـە گـەلێك بەلگـەو سەرچاوەی کۆن و نۆی، لە بنەماو نەژادی گۆرانی کۆلیوەتەوە و ویستویەتی بناغەیەکی مێژووی بۆ پەیڤی ((گـۆران)) بدۆزێتـەوە، بۆ ئـەم مەبەسـتە لـە گـەل چـەند نـاو و دەسـتەواژەی کـۆن و مێژوویی بەراوردی کردوەو بە هەندێ ئەنجام گەیـشتوە و رای خـۆی لـە مـەڕ نـەژادی کـوردی گۆران دەربڕیوە[٢] .

مینورسکی بەم کارەی خزمەتێکی مـەزنی دیرۆکـی کـوردی کـردوەو یەکـەم تۆژینـەوەی قوولی سەبارەت بە هۆزی گۆران ئەنجامداوە کە دەبێتە بەردی بناغە بۆ هەر نوسـینێك لـە مـەر ئەم هۆزە دێرینەی کوردەوە.

هەرچـەند بـە ووردی مامەلـەی لەگـەل سەرچـاوەکاندا کـردوە و تـاووتۆی کەرەسـەی بابەتەکەی کردوە و بە بەلگەوە سەلماندویەتی کە (الجورقان)ی ناو سەرچـاوە عەرەبیـەکان هـەر گۆرانن، بەلام مخابن لە هەندێ بواردا راستی نە پێکاوە و کەوتۆتـە نێـو هەلـەی زەقـەوە، وەك ناجی عـەباس وەرگـێری بابەتەکـە دەلێـت ((وە نـەبێ هـەموو قسەکانی ئـەم زانایـە لـە گـەل حەقیقەت و تاریخدا رێك بکەوێ، هەلەی وای کردوە و نظرییەی وای داناوە کە قبولیان آسـان نییە))[٣] .

مینورسکی لای وایە (الجابارقە) و (الجورقان) یەك هۆزن کەچی مەسعودی وەك باسکرا بە دوو هۆزی لێکجیا داینـاون، لەمەش ترسناکتر لێ براوانە هەولی داوە گۆران لە کورد دابڕێ و بەمیلەتێکی جیاوازی دابنێـت، راشـکاوانە دەلێـت ((لـوڕ و گـۆران لـە بابـەت زمـان و نـەژادو بنچینەوە لە کورد بە جیاوازی دەمێننەوە))، گۆرانەکان ((بەزمانێك قسە دەکـەن کـە ئێرانیێـە بەلام کوردی نیێە))[٤] .

لە شوێنێکی تری نوسینەکەیدا جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە گۆرانەکان یەکێکن لە میللەتە ئێرانیەکانی نیشتەجێی هەرێمەکانی خوارووی دەریای خەزەر (قەزوین) گوایا لەوێوە کوچیانکردوە بۆ کوردستان[٥] .

وا دیارە ئاگاداری ئەو راستیە نیە یان فەراموشی کردوە کە سەرجەم مێژوونوس و گەڕۆك جوگرافیەوانانی سەدەکانی ناوەراست ئەوانەی وا ناوی گۆرانیان هێناوە دوپاتیان کردۆتەوە کە گۆران یەکێکە لە دەیان هۆز و ئێڵ و خێڵ و تیرە و تایفەی کورد و هیچ گومان و دوودلییەکیان لەمبارەیەوە دەرنەبڕیوە[٦] .

لە راستیدا گۆران یان جورەقان (الجورقان) وەك لەسەرچاوە عەرەبیەکانی سەردەمی عەباسی (١٣٢-٦٥٦ك/ ٧٤٩-١٢٥٨ز) هاتووە، یەکێکە لە هۆزە کوردە ناسراو و بەناوبانگەکان و لقێك پێکدەهێنێت لە چوار لقە سەرەکیەکەی نەتەوەی کورد[٧]، لە نیوەی یەکەمی سەدەی چوارەمی کوچی/ دەیەمی زایینییەوە بەردەوام ناو و هەواڵ و دەنگوباسی لە چەند ژێدەر و کتێبی مێژوویی‌دا تۆمارکراوە بەڵام ناویان بە جورەقان (الجورقان) یاداشت کردوە کە بێگومان هەر بە عەرەبیکردنی (تعریب)ی گۆرانە، لە هەندێ سەرچاوەدا (الجورقان) شێوێندراوە بۆ (الجوزقان)[٨] وەلێ هەموویان دووپاتیان کردۆتەوە کە هوزێکی کوردە، هاوکات لە ژێدەرێکی کۆنی فارسیدا کە لە دەوروبەری ساڵی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز) نوسراوەتەوە ناوی ئەم هۆزە بە (گۆران) و (گۆرانان) هاتووە[٩]، ئەمەش وەك ئاشکرایە ناوی راست و رەسەن و دروستێتی، هەروەها مێژوونوسانی میسر و شام لەسەر دەمی مەملوکیدا (٦٤٨-٩٢٣ك/١٢٥٠-١٥١٧ز) جەختیان لەسەر کوردبوونی هوزی گوران کردوە وناویان هەر بە گۆران (الكورانية) تۆمار کراوە، وەلی مەقریزی بە هەڵەدا چووە کاتێك (الجورقان) و (الكورانية)ی بە دوو هۆزی کوردی لێکجیا داناون[١٠].

مەسعودی دەلێت هور جورێك — واتا هەر هوزێك — لە کوردەکان زمانێکیان هەیە کە کوردییە، شەرەفخانیش دەلێت میللەتی کورد لە چوار لقی گەورە پێکدێت کە یەکێکیان گورانە ، لە روی زمان و ئەدەب وداب ونەریتدا لێکجیان[١١].

ب- پەیڤی گوران و دەرکەوتنی هوزی گوران لە مێژووی ئیسلامیدا:

(گۆران) پەیڤێکی دیرۆکی کۆنە و ڕەگێکی قوول و ریشەیەکی دووری لە مێژوودا هەیـە، وا دیـارە گـۆران لـە (گـەبران)ەوە داتاشـراوە کـە لـە سـەرەتای سـەردەمی ئیـسلامیدا واتـای ئاگرپەرسـتان و پـەیرەوانی ئـاییینی زەردەشـتی دەگەیاند، چـەمکی گـەبران بـە پێـی بۆچـوونی مینورسکی بەم پەیڤی شێوەیە گۆڕان و پێشکەوتنی بەسەردا هاتووە:

گەبران — گاوبارەکان — گاورەکان — گۆرەکان — گۆران[١٢] .

ئەوەی لێرە گرنگە و مەبەست و ئامانجی ئەم توێژینەوەیەیە، (گۆران — الجورقان) ناوی هۆزێکی گەورە و ناسراوی کورد بووە لە سـەدە ناوەنجییـەکان، لێـرە لەمیانـەی ئـەم لاپەرانـەدا هەوڵدەدەین ئەم راستیە بسەلێنین و تیشك بخەینە سەر مێژوو و بەسەرهاتی.

کۆنترین ناوهێنان و ئاماژەی راستەوخۆ و راشـکاو بـۆ گـۆران (الجورقـان) وەك هـۆزێکی کورد دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی سەدەی چوارەمی کۆچی/ دەیەمی زاییینی[١٣].

بەر لـەم مێـژووە دوو گـەرۆکی موسـڵمان ئـیبن خوردازیبـە (ابـن خرداذبـە) (م٢٨٠ك/ ٨٩٣ز) و ئیبن فەقیە (ابن الفقیە) (م٣٤٠ك/ ٩٥٢ز) زۆربـەی هەرێمـە کوردنـشینەکان گـەڕاون، یەکەمیان ئاماژە بۆ هۆزێکی کـورد دەکـات بـە نێـوی (الجابارقـە) کـە لـە دەوروبـەری حـەلوان دەژیان دووەمیشیان باسی هۆزێکی کورد دەکات بەهەمان ناو کە دانیشتووی دەڤەرێکی سـەر بـە شاری هەمەدان بوون[١٤]، وەلی مەسعودی (م٣٤٦ك/٩٥٧ز) کە هـەرێمی چـیا (اقلـیم الجبـال)ی کوردنشین گەڕاوە و چاوی بە سەردارو سەرۆك هۆزە کوردەکان کەوتووە و ناوی ژمارەیەك هۆز و خێل و تیرە و تایفـەی کـوردی دانیـشتووی هەرێمەکـەی هێنـاوە، جیـاوازی دەکـات لـە نێـوان (الجابارقە) و (الجورقان) وبە دوو هۆزی سەربەخۆیان دەژمێرێت[١٥].

جـ- نیشتیمانی گورانەکان:

سەبارەت بە زێدو نیشتمانی گۆرانەکان لە سەدە ناوەنجییـەکان، هـەر چـەند بـەووردی ناتوانرێت دەستنیشان بکرێت، بەڵام دەشـێین بڵـێین لـە دەرتـەنگی حـەلوان (عقبـة حلـوان)، پاوە، کرماشان (قرماسین)، ماهیدەشت، کـەنگاوەر، شاپورخواسـت، بەرزاییـەکانی حـەلوان – خانەقین، ناوچە شاخاوییەکانی خوارووی رۆژهەڵاتی شارەزور ئاکـەنجیبوو بـوون[١٦]، وا دیـارە ئەم دەڤەرانە بە (وەڵاتی گۆران)[١٧] ، و (چیاکانی گۆران)[١٨] ناسرابوون .

نیشتمانی گۆران لە رووی جیوپولەتیکییەوە شوێنێکی گرنگ و ستراتیجی بـوو و بایـەخ و تایبەتمەندی خوی هەبوو، رێگەی بازرگانی و سەربازی (بەغدا – خوراسان)ی پێدا تێدەپـەری کە بە (طريق خراسان العظيم) دەناسرا، لەسـەرەتادا و تـا دەسـتپێکی سـەدەی شەشـەمی کۆچی هۆزی شازنجان (الشاذنجان) کۆنترۆلی ئەم رێگەیەی کردبوو، پاشان هۆزی گـۆران ئـەم رۆڵەی گێرا .

لە ساڵی ٤٠٥ك/ ١٠١٤ز چەکدارە گۆرانەکانی نێو سوپای میرنـشینی حەسـنەوی (٣٤٨ – ٤٠٦ك/ ٩٥٩ – ١٠١٥ز) پریاندایە سەر میر بـەدری کـوری حەسنەوەییە (٣٦٩ – ٤٠٥ك/ ٩٧٩ – ١٠١٤ز) و کوشـتیان و لەترسـی تۆڵەسـەندنەوە وڵات و مڵـك و ماڵیـان بـە جێهـشت و پـەنایان بـردە بـە مـیر (شمس الدولـة) (٣٧٨ – ٤١٢ك/ ٩٨٨ –١٠١٢ز)ی کـوری (فخر الدولة)ی بوەیهی، فەرمانرەوای شاری هەمەدان، وا دیارە لەوێ بە یـەکجاری گیرسـاونەتەوەو نەگەراونەتەوە وڵاتی خۆیان، تەنانەت گوند و دەڤەرێکی نزیك هەمـەدان تـا ئیـشتاش هـەر بـە جۆرەقان یان جۆزقان ناسراوە[١٩] لەمبارەیەوە مـەلا محەمـەد جـەمیل رۆژبـەیانی دەڵێـت ((بـەم قسانەی [ابن الاثير] بۆمـان دەردەکـەوێ ناوچـەی (جورقـان)ی ئێـستەی لای هەمـەدان لـە بنەرەتا (جورقان)ەکانی هەڵاتووی (کوسجەد) ئاوەدانیان کردوتـەوە کـە پاشـی کوشـتنی (بـەدر) هەڵاتوون و لەوێ ماونەوە))[٢٠] .

سەرەرای ئەم دەڤەرانە هۆزێکی کورد بـە نێـوی گـۆران لـە سـەدەی چـوارەمی کۆچـی/ دەهەمی زایینی لە هەندێك شوینی ناوچە شاخاوییەکانی رۆژهەڵاتی موسڵ و دەوروبەری ئـاکرێ (العقر) دەژیا، بەپێی ئاخافتنی مەسعودی ئەمانە لەسەر ئایینی مەسـیحی بـوون[٢١] ، جێگـەی ئاماژەیە گۆرانەکانی ئاکرێ حاڵی حازر هۆزێکی گەورەی کـوردی موسـڵمانە ودابەشـیوە بەسـەر چەند خێل و تیرەیەکدا بە (العشائر السبعة) ناسراون لە ناحیەی بـەردەرەش سـەر بـە قـەزای ئاکرێ و گوندەکانی نیشتەجێن .

هەروەها لە سەدەی حەوتەمی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینی لـەرۆژگاری هێرشـەکانی مـەغول بـۆ سەر وەلاتی هەولێر، جارێکی تر ناوی کوردە گورانەکان هاتووە کە لـە دەوروبـەری هـەولێر یـان ووردتر لە دەڤەرەکانی نێوان ئازەربایجان – هەولێر نیشتەجێبوون[٢٢]، کە وادیارە مەبەست هـەر

گۆرانەکانی دەڤەری ئاکرێ بن، چونکە لەو دەمانە ئاکرێ پتر بەهەولێرەوە پەیوەست بـوو، وەك زانراوە سەرچاوەکان لە مەڕ ناوچـە کـورد نـشینەکان بـە شـێوەیەکی گـشتی دەدوێـن، کـەمجار بەلای دەستنیشانکردنی ووردو دروستی شوێنەکانەوە دەچن.

ژێدەرە مێژوویـیـەکان روونیـان نەکردۆتـەوە چ پەیوەندییـەك و خزمایەتیـەك گۆرانـەکانی ئاکرێ و هەولێر بە هۆزی گۆرانی گەورە دەبەستێتەوە؟ ئایە لەبنەڕەتدا چەند خێـل و تیرەیـەکن لە ئەو و بەهۆی روداوێکی سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی، یان هەر ئەگەرێکی دی بەدەسـتوری گۆرانە ئاوارە بووەکانی هەمـەدان، ئـەمانیش لـە نیـشتمانی خۆیـان لـە دەڤـەرەکانی حـەلوان و کرماشان وشارەزور پەراگەندەو ئاوارە بوونە؟ یان هۆزێکی سەربەخۆن و جگە لـە هاونـاوی هـیچ پەیوەندییەك و نزیکایەتیەك گرێیان نادات بە هۆزی گۆرانەوە .

د- تیرە و خێڵەکانی گۆران

بێگومان گۆران هەر لە کۆنەوە تا رۆژگاری ئەمرۆ هۆزێکی مەزن و فرەلق و بـەربلاو بـووە لە روبەرێکی شاخاوی و نیوچەشاخاوی بەرفرە بلاوبوتەوە، ژمارەیەك شار و شارۆچـکە و قـەلاو سەدان گوندی هەبوون و بەسەر دەیان لق وخێل و تیرە و بـەرەباب و بنەماڵـەدا دابـەش بـووە، تەنانەت شەرەفخان هەموو هوزە کوردەکانی ئێرانـی بـەگوران دانـاوە ودەڵێـت ژمارەیـان هێنـدە زوربووە — بـێ ئـەوەی رۆلی ئـەوتویان گێرابێـت — تـا ئـەو رادەیـەی ناچـار بـووە ناوهێنانیـان پشتگوێ بخات[٢٣] وەلێ ناوی زۆربەیان نەزانراوە، تەنها ناوی دوو تیرەیان بـۆ ئێمـە ئاشـکرایە :-

١- بابونی، کە وادیارە لە گەنگاوەرو دەوروبەری بووە[٢٤].

٢- قوهییان کوهی لە کرماشان[٢٥].

٣- هەروەها ئیبن فەزلۆلای عومەری (ابن فضل الله العمري) (م ٧٤٩ك/ ١٣٤٨ز) ئاماژە بۆ دوو تیرەی هۆزی گۆران دەکات بێ ئەوەی ناویان بهێنێت[٢٦].

٤- لەلایەکی ترەوە بە پێی یەکێك لەو دوو ریوایەتەی وا لە شەرفنامە هاتووە، ئێلەکانی سیامەنسوری، چەنگنی، زەنگەنە بە نەژاد لە هۆزی گۆرانن[٢٧].

- دووەم: مێژووی سیاسی گۆران

أ- هوزی گوران لەسەردەمی بوەیهیدا (٣٣٤-٤٤٧ك/٩٤٦-١٠٥٥ز):

زانیاری و دەنگوباس دەربارەی هۆزی گۆران و سەرجەم هۆزەکانی کورد لە سەدەکانی ناوەراستدا یەکجار کەمە، لەبەر ئەوەی لە بنەرەتدا ژێدەرێکی تایبەت نیە روداو و بەسەرهاتی کوردو کوردستان بگێرێتەوە، سەرچاوە گشتیەکانی جیهانی ئیسلامیش تاك و تەرا و ناو بەناو و سەرپێیانە ئاماژەیان بۆ هۆزەکانی کورد کردوە، بۆیە چەند ئەلقە ولایەنێکی مێژووی کورد بە شاراوەیی و نەزانراوی دەمێنێتەوە .

وەك ئاشکرایە لەسەر دەمی بوەیهی و لە ئەنجامی ئەو گۆرانکاری و ئالوگورە سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتیانەی دەولەتی عەباسی گرتەوە و بارو دۆخێکی نوێی هێنایە ئاراوە، ژمارەیەك میرنشینی نیوچە سەر بەخۆ و دەسەلاتداریتی خێلەکی و قەلادارانی کورد دەرکەوتن و زۆربەی ناوچەکانی کوردستانیان تەنیەوە، تەنها لە هەرێمی چیا (اقلیم الجبال) — پارێزگاکانی سلێمانی و سنە و کرماشانی ئێستا – ئەم بنەمالەو کەسایەتیە دەسەلاتدارانە پەیدابوون :-

١- بنەمالەی حەسنەویە لە هۆزی بەرزەکان .

٢- بنەمالەی بەنوعەناز لە هۆزی شازنجان .

٣- بنەمالەی وەرام لە هۆزی گاوان (الجاوانية) .

٤- بنەمالەی زوهمانی کوری هیندی.

٥- میر سەهلانی کوریمسافری کورد (عصمة الدولة) کە بە میری هەرێمی چیا (امیر الجبل) ناودەبرا.

٦- میر حوسین (خۆشین) کوری مەسعودی کورد خودانی قەلای کۆسجەد .

٧- میر هیندی کوری سەعدی .

٨- میر ئەبو عیسا شادی کوری محەمەد[٢٨].

بێگومان هۆزێکی گەورەو بە دەسەلاتی وەك گۆران لەم دیاردەیە بێ بەهرە نەبوو، ڤەکۆلەرێك دەلێت ((لەوانەیە میر ئەبو عیسا شادی لە سەرانی هۆزی گۆران بێت))[٢٩]، بوچوونەکەی لە جێگەی خویەتی و دوور نیە وابێت، چۆنکە وەك لە روداوەکانی سالەکانی

٣٩٧ك/ ١٠٠٧ز، ٤٠٠ك/١٠١٠ز دەردەکەوێت، میر ئـەبو عیـسا شـادی سـەردارێکی خێڵـەکی دەڤەرەکانی حەلوان، شاپورخواست، ئەسەدئابادی نزیك هەمەدان بـووە سـەر بـە مـیر بـەدری کـوڕی حەسـنەوەیە (٣٦٩ – ٤٠٥ك/ ٣٨٠ – ١٠١٤ز) بـوو، ئـەم ناوچـانەش وەك زانـراوە گۆراننشین بوون[٣٠] .

بەگوێرەی ئەو زانیاری و کەرستە کەمەی لەبەر دەستدایە لـە توانـادا هەیـە بڵـێین کـە گـۆرانیش دەستڕۆیـشتووی ناوچـەکەی خـۆی بـوو، سـەرۆکەکانی فـەرمانڕەواو و بەڕێوبـەری پارچەیەکی ناوچە شـاخاوییەکانی نێـوان سێگۆشـەی حـەلوان – شـارەزور – کرماشـان بـوون و دەسەڵاتدارییەکی خێڵەکی نیوچە سەربەخۆ و سنورداریان پێکەوە نابوو، کاروباری سـەربازیی و کارگێری شارۆچکەو قەڵا و باژێر و گوندەکانی ژێر دەسەڵاتیان بەڕێوە دەبرد و بـاژێری دەرتـەنگ یان دەربەندی حەلوان[٣١] یان کردە بارەگـاو پایتـەخت، تەنانـەت هەنـدێك لـە میرانـی گـۆران بەخودانی دەرتەنگ یان دەربەند (صاحب الدربند) دەناسران[٣٢] .

لەسەرەتادا و کاتێك میرنشینی حەسنەوی بەرزیکانی (٣٤٨ – ٤٠٦ك/ ٩٥٩ – ١٠١٥ز) دامەزراو زۆربەی دەڤەرەکانی هەرێمی چیای کۆنترۆل کـرد، چـەکدارانی گـۆران چـوونە ریـزی سوپای حەسنەوی، هەر بەدەستی ئەمانیش میر بەدری کوڕی حەسنەوی ساڵی ٤٠٥ك/ ١٠١٤ز بەکوشت چوو[٣٣] .

بە پشتبەستن بەو پێزانینەکەمەی لەبەردەست دایە، دەشێت بلێین هـوزی گـوران لـە دوو شـوێن دەسترویشتوو بوون:

١– لە باژێڕی شاپورخواست و دەوروبەری

دوای کــەوتن و لــەناو چــوونی دەســەڵاتی بنەماڵــەی حەســنەوی بــەرزیکانی لــە (٤٠٦ك/١٠١٥ز)، بەشـێك لـە زێـد و نیـشتمانی هـۆزی گـۆران کەوتـە ژێـر رکێڤـی میرنـشینی کاکەوییـەوە (٣٩٨ – ٥١٣ك/ ١٠٠٨ – ١١١٩ز)، علاء الدولـة کاکـەویی (٣٩٨ – ٤٣٣ك/ ١٠٠٨ – ١٠٤١ز) لـە سـاڵی ٤١٧ك/ ١٠٢٦ز، کـوڕە مـامێکی بـە نێـوی ئـەبو جەعفـەر کـردە بەرپرسی شاپورخواست وولاَتی گـۆران، حـسێبی بـۆ هـۆزی گـۆرانیش کـردو لـە خـۆی نزیکـی خستنەوەو دەیزانی بیّ رازیکردنی ئەوان ئاشتی بەرقەرار نابێـت و ناوچـەکە کـۆنترول ناکرێـت

بۆیە ئەبو فەرەجی بابونی بە میر و نوێنەری گۆران دەستنیشانکرد لەگەڵ ئەبو جەعفەری ئاموزای داینا، ئەبو فەرەج یەکەم میرە کە دڵنیاین لە هۆزی گۆرانە و ناوی لەسەرچاوەکان هاتبێتت، وا دیارە لە دەستپێکی سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەهەمی زایینیەوە تا رۆژی کوژرانی سەرداری گۆران بووە .

وەلێ زۆری نەبرد گرژی و ئاڵوزی کەوتە نێوان ئەبو جەعفەر ئەبو فەرەجەوە، هەر چەند میر علاء الدولـة کەوتە بەینیانەوەو پێکی هێنانەوە، بەڵام تەناهی درێژەی نەکێشا و ناو بژییەکەی علاء الدولة سەری نەگرت،کار بەوە گەیشت ئەبو فەرەج بەدەستی ئەبو جەعفەر کوژرا(٣٤) .

پیاوان و چەکدارانی گۆران کاتێك بەمەیان زانی، کەوتنەخۆ و دەستیان گرت بەسەر ناوچەکەدا و هەڵیان کوتایە سەر دامودەزگاکانی میرنشینی کاکەویی و تالآنیان کرد، علاء الدولـة بەمەبەستی قەلا چۆکردنی راپەڕینی گۆران سوپایەکی نارده سەریان بە سەرکردایەتی ئەبو مەنسوری برای ئەبو جەعفەرو فەرهادی کوڕی مەرداویج و عەلی کوڕی عومران، پیاوماقولآنی گۆران کە لەم لەشکرکێشیە ئاگادار بوونەوە بەنێردەیەکە داوایان لە عەلی کوڕی عومران کرد هەوڵبدات پێکیان بهێنێتەوە لەگەل علاء الدولةدا، بۆ ئەم نیازە کۆمەڵی سەردار و پیاوماقول و دەمڕاست چوونەلای، ئەمیش ویستی بەم کارە رابێت، وەختێك ئەبو جەعفەر و فەردهاد بەم کارەیان زانی داوایان لە عەلی کوڕی عومران کرد نوێنەرانی گۆرانیان تەسلیم بکات، دەنا بەزۆر و بەزەبری هێز لە دەستی دەریان دەهێنن، عەلی ئەو داوا کارییەی رەتکردەوەو پەیوەندی بەگۆرانەکانەوە کردو بووە هاوپەیمانیان، لە نێوان ئەمان و سوپای علاء الدولة شەڕو لێکدان بەرپابوو و بە بەرژەوەندی عەلی کوڕی عومران و هۆزی گۆران کۆتایی هات و لە تۆڵەی ئەبو فەرەجی سەرداریان، ئەبو جەعفەریان کوشت و ئەبو مەنسوری برایشیان زیندانی کرد(٣٥) .

لە ساڵی ٤١٨ك/ ١٠٢٧ز علاء الدولـة هێرشێکی تری هێنایە سەر وڵاتی گۆران بۆ شەڕی عەلی کوڕی عومران و هاوپەیمانەکانی و توانی نێوانی لەگەڵ بەشێکی هۆزی گۆران هێوربکاتەوە و بۆلای خۆی رایکێشان، هەر لە درێژەی ئەم ناکۆکیەدا علاء الدولـة عەلی کوڕی

عومران و گۆرانەکانی هاوپەیمانی لە قەلاّی کەنگاوەری گۆراننشین بـە تونـدی گـەمارۆدا، عـەلی پاش ماوەیەك خۆقایم کردن و بەرگری، ناچار داوای ڕێککـەوتن و پێکهـاتنی لـە عـلاء الدولـة کـرد، ئـەویش بەدەسـتەوەدانی بکـوژانی ئـەبو جەعفـەری پـسمامی کـردە مـەرجی بنـەڕەتی ڕێککەوتن، ئەوە بوو مەرجەکەی سەری گـرت، بکـوژانی ئـەبو جەعفـەری لـە پیـاوانی گـۆران تەسلیم کرا و بێ سێودوو لە ملی دان و قەلاّی کەنگاوەری داگیر کرد(٣٦) .

وا دیارە ئالۆزی و دوژمنداری نێوان هۆزی گۆران و علاء الدولةی کاکـەویی ڕەویوەتـەوە و پەیوەندییان باری ئاسایی خۆی وەرگرتۆتەوە، بەڵکو جۆرە هاودەنگیەك لە نێوانیاندا کەوتۆتـە ئاراوە، تەنانەت کاتێك علاء الدولـة لە سـالّی ٤٢٣ك/ ١٠٣٢ز رویکـردە شـاری شاپورخواسـت بووە میوانی سەردارانی گۆران، هەروەها فەرهادی کوڕی مەرداویج سەرکردە لە سوپای کاکەویی بە نامـە پەیوەنـدی کـرد بـەو سـەردارو چـەکدارانەی گـۆران کـە لەگـەڵ عـەلی کـوڕی عـومران مابوونەوەو قەناعەتی پێکردن واز لە عەلی بهێنن و بگەڕێنەوە نێو ڕیزەکانی سوپای کاکەوی(٣٧) .

٢- لە شاری کرماشان (قرمسین) و قەلاکانی دەوروبەری

بێجگـە لـە ماڵبـاتی ئـەبو فـەرەج لـە خێڵـی بـابونی، ماڵبـاتێکی تـر لـە خێڵـی کـوهی (القوهیة) سەربە هۆزی گۆران دەسەلاّتدارو فەرمانڕەوا بوون، وەك لە ئاخـافتنی (ابـن الاثیر) دیارە دوو مـیری بـرا لـەم خێڵـەی گـۆران کـە ناویـان نازانرێـت، خـودان سـوپاو دامودەزگـای سەربازی خۆیان بوون و هەردوو شاری کرماشان و خولنجان و قەلاّی ئەرنەبە (أرنبه)(٣٨) یان تـا سالّی ٤٣٠ك/ ١٠٣٨ز بە دەستەوە بوو(٣٩) ، تەنانەت یەکێکیان بە خودانی کرماشـان (صـاحب قرمسین) ناو دەبات، ئەوە بوو لەو ساڵەدا ناوچەو مڵك و ماڵی ئەم بنەماڵەیە کەوتە بەر هێرشـی میر فارسی کوڕی محەمەد کوڕی عەنازی شازەنجانی ناسراو بە (أبـو الـشوك) (٤٠١ - ٤٣٧ك/ ١٠١١ - ١٠٤٦ز) و هەمووی لێ زەوت کردن(٤٠) .

هۆزی گۆران بە درێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەهەمی زایینـی، هێزێکی خێڵـەکی نـاوخۆیی دەستڕویـشتووی پێکـدەهێنا، بۆیـە کاتێـك سـوڵتان تـوغرل بـەگی سـەلجوقی (٤٢٩ - ٤٥٥ك/ ١٠٣٨ - ١٠٦٣ز) لـە سـالّی ٤٣٧ك/ ١٠٤٦ز ئیـبراهیم یـەنالی دایکبرای بە سوپایەکەوە ڕەوانـەی هـەرێمی چیاکردو داگیری کـرد، کرشاسـفی کـوڕی عـلاء

الدولـةی کاکەوی لە شاری هەمەدان کشایەوەو پـەنای بـردە بـەر هـۆزی گـۆران و داڵدەیانـدا، ئیبراهیم یەنالیش درێـژەی بـە پێـشرەوی خـۆی داو بـەبیانوی داڵـدەدانی کرشاسـف پـەلاماری نیشتمانی هۆزی گۆرانیدا لەگەڵیانا جەنگا و بەزاندنی و تالانیکردن[٤١].

ب- هوزی گوران و هێرشە فراوانخوازیەکانی سەلاجیقە

شالاوی توندوتیـژ و یـەك لەدوایـەکی تورکـە سـەلجوقێکان بـۆ سـەر زێـدی گـۆران و سەرپاکی هەرێمە کوردنـشینەکان لـە سـەدەی پێنجـەمی کۆچـی/ یازدەهـەمی زایینـی کـارێکی خراپی کردە سەر میرنشین و هۆزە کوردە خانەدانەکان بە گۆرانەوە و بووە ئەگەری لە ناوچـوون و فەوتانی زۆربەی میرنشینەکانی کوردستان کزبوونی ئـەوانیتر و لاوازکـردن و سـنووردارکردنی دەسەڵاتی سیاسی سەردارو سەرۆك هۆزو قەڵادارانی کورد، سەرەڕای ئەم راستیە وەك ئاشـکرایە یەکێك لە ئەنجامەکانی شالاوە بەردەوامەکانی تورکە سەلجوقێکان بریتی بـوو لـە بـڵاو بوونـەوە نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆری ئێڵ و گروپ و بنەماڵەی تورك و تورکمان لە ناوچە جـۆر بـە جۆرەکانی کوردستان[٤٢] ، سەبارەت بە وڵاتی گـۆران، هـەردوو بنەماڵـەی بـورجم (بـرجم) لـە هـۆزی ئـەیواقی یـان ئـەیوائی لـە ناوچـەکانی حـەلوان و دەرتـەنگ و قەسرشـرین و کرماشـان وبنەماڵەی قەفجاقی هەر لـە هـوزی ئـەیواقی لەشـارەزور و کـەرخینی (کـەرکوك) دەسـتەڵاتیان گرتەدەسـت و چـەند بـاژێرو قـەڵایان بـۆ خۆیـان پـاوەنکرد و دەسـتیانگرت بەسـەر روبـەرێکی بەرفراوانی زەویوزاری گۆران و هۆزەکانی تری کورد، حوکمێکی سەربازیان تیایـدا دامەزرانـد، ئیبراهیمی کوڕی بورجم، سلێمانی کـوڕی بـورجم، بورجـوم کـوڕی مـەحمودی کـوڕی بورجـوم لەسەرکردە سەربازییە ناودارەکانی بنەماڵەی بورجمین و هەروەها قەفجاقی کوری ئەرسەلانتاشی تورکمانی و عیززە دین حەسەنی کورەزای لە میرە ناودارەکـانی بنەماڵـەی قـەفجاقین[٤٣]، بۆیـە هیچ سەیر نییە ئەگـەر لـە ژێـدەرە مێژووییەکانـدا بـاس و خواسـی گـۆران و میرەکـانی بەرچـاو نەکەون، ئەم خامۆشییەش تا نیوەی دووەمی سـەدەی شەشـەمی کۆچـی/ دوازدەهـەمی زایینـی خایاند، واتە ئەو ساتەی سەر لە نوێ دەنگوباسی چالاکی و جموجۆڵی میرانی گـۆران بـەر چـاو دەکەنەوە.

جـ- سەرهەلدانی نیوچەمیرنشینی گوران

دوای لاواز بوون و پارچەپارچەبوونی دەولەتی سەلجوقی لەگەلێك ناوچەی كوردستان میر و سەروك هوزە كوردەكان توانیان دەستەلاتی وراسی هوز و بنەمالەكانیان وەربگرنەوە و ژمارەیەك نیوچەمیرنشین و دەسەلاتداریتی خێلەكی دابمەزرێنن.

بەمردنی سولتان مەسعودی سەلجوقی لەسالی ٥٤٧ك/١١٥٢ز لەشاری هەمەدان ، سەلجوقیەكان پتر لاواز و بێدەسەلات بوون، وهەڤركی و كێشە ناوخوییەكان قولتربونەوە و بەمرنی "كامەرانی دەولەتی سەلجوقیش مرد و ئالایەك نەما تا لە دەوری كوببنەوە"(٤٤).

یەكێك لەو هوزانە گۆران بوو كە شیا دەسەلات بگرێتە دەست و كاروباری سەربازی و كارگێری ولاتی خۆی بەریوە ببات، ونیوچەمیرنشینێك دابمەزرێنێت.

لەنێو میر و سەرەك هۆزو سەردار و دەسەلاتداری نیوچە میرنشینی گۆران تەنها ئەمانەیان بۆ ئێمە ئاشكران:-

١- میر عیزەدین خەسرەو كوڕی بورجم كوڕی خەسرەوی كورد

تەنها (ابن الفوطي) (م ٧٢٣ك/١٣٢٣ز) ئاماژەی بو ئەم میرەی گۆران كردوە و بەخودانی دەربەند (صاحب الدربند) — واتە دەربەندی حەلوان — بە یەكێك لەسوارچاكە ناودارەكان و جوامێرە ناسراوەكان وەسفی كردوە، لە مەر ژیان و سەردەمی ئەم میرە زانیاری لەبەرەستدا نییە(٤٥).

٢- میر مەكلوا كوڕی خەسرەو (؟ - ٥٩٥ك/ ١١٩٨ز)

ئەگەر ناو بكرێتە پێوەر ئەوا دەشێت مەكلوا كوڕی میر خەسرەو بێت، زیاد لەمەش وەك میر خەسرەو هەر بە خودانی دەربەند دەناسرا، ئەم میرە گەلێك بە هێزو توانا بوو، توانی قەلاكانی دەڤەری دەربەند و حەلوان بخاتە ژێر ركێفی خۆیەوە و كۆنترۆلی ئەو رێگە بازرگانی و سەربازی كرد كە بە دەربەندا تێدەپەڕی و وای لە قەلادارو میرو فەرمانرەواكانی دەرهاوسێی كرد دان بە دەسەلاتی دا بنێن و خەلات و دیاری پێشكەش بكەن و ناچاری كردن خۆیان لە گێچەل و ئاژاوەی بپارێزن، تەنانەت لەو سەردەمانەدا دەربەند بە ناوی ئەوەوە دەناسرا، تا لە مانگی رەجەبی سالی ٥٩٥ك/١١٩٨ز كۆچی دوایی كرد(٤٦) .

٣- میر موبارزەدین کەش تەغان کوڕی عەبدوڵڵای کورد (مبارز الدین ابو حرب کش طغان بن عبدالله الكردي الامير)

کەش تەغان میرێکی تری نە ناسراوی کوردە، ئێمە بە دووری نازانین لە هۆزی گۆران بێت هەر چەند نازانرێت چ پەیوەندی و خزمایەتیەکی بە بنەماڵەی خەسرەوەوە هەیە، (ابن الفوطي) لە بارەیەوە دەڵێت ((فەرمانڕەوای سەرجەم کوردەکانی هەرێمی چیا بوو، لە بنەماڵەیەکی دێرین و شکۆدار بوو، شانازی و چاکەی بەسەر خەڵکی هەرێمەکەوە هەبوو، هەموو گوێڕایەڵی و پابەندی بوون))، کە چی ئەم میرە لە تافی لاوی لە تەمەنی سەرەوەی سی ساڵ سەری نایەوە[٤٧] .

(ابن الفوطي) ناو و نازناوی ژمارەیەکی زۆری میران و زانایان و کەسانی پلەو پایەداری کوردی لە کتێبەکەیدا یاداشت کردوە، بەڵام زانیارییەکی ئەوتۆ دەربارەیان نادابەدەستەوە، تەنها ناو و نازناو و ستایش و پیاهەڵدانی تومارکردوە[٤٨] .

٤- میر حوسامە دین عەکە (حسام الدين عكه[٤٩]) فەرمانڕەوای دەرتەنگ و شاڵاوەکانی مەغۆل (؟ - ٦٥٥ك/ ١٢٥٧ز)

کوردستان و سەرپاکی هەرێمەکانی خیلافەی عەباسی لە رۆژهەڵات، هەر لە ساڵی ٦١٧ك/ ١٢٢٠ز یەوە تا کۆتایی سەدەی حەوتەمی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینی رووبەرووی زنجیرەیەك پەلامارو هێرشی ترسناکی مەغول بوونەوە، لە ساڵەکانی ٦٢٨ك/١٢٣١ز، ٦٢٩ك/١٢٣٢ز، ٦٣٥ك/١٢٣٨ز، ٦٤٧ك/ ١٢٤٩ز، ٦٥٠ك/ ١٢٥٢ز، ٦٥٥ك/ ١٢٥٧ز، هەرێمی چیاو شارەزور و حەلوان و دەرتەنگ بوونە ئامانجی لەشکرکێشیکانی مەغول[٥٠] .

لە ساڵی ٦٢٨ك/ ١٢٣١ز سوپایەکی مەغول لە ئازەربایجانەوە ئاوەدیوی دەڤەری هەولێر بوون و کەوتنە گیانی خەڵکی بێتاوان و سڤیل و دەستیان لە هیچ کەسێ و لە هیچ شتێ نەپاراست، بەدەم رێگاوە ژمارەیەك تورکمانی ئەیواقی و کوردی گۆرانیان کوشت[٥١] .

لە ساڵی ٦٥٠ك/ ١٢٥٢ز جارێکی تر گروپێکی زەبەلاحی مەغول پەلاماری هەرێمی چیایاندا و دەستیان کرد بە کوشتن و برین و رەشبگیری و تاڵانکردنی کوردەکانی هەرێمەکە[٥٢] .

له دەستپێکیساڵی ٦٥٥ك/ ١٢٥٧ز هۆلاکۆ بە سوپایەکی بێ شومارەوە و بەیاوەری گەورە بەرپرسان و سەرکردەکانی سوپا بەرەو کرماشان و حەلوان کشا و له رۆژی (٢٧)ی شەوالی ٦٥٥ك/١٢٥٧ز له کرماشان مۆڵیدا[٥٣] . لەودەمانەدا حوسامەدین عەکە بەرپرس و فەرمانڕەوای دەرتەنگ بوو، خەلیفەی (المستعصم) (٦٤٠ – ٦٥٦ك/ ١٢٤٢ – ١٢٥٨ز) دانی بە شەرعییەتی دانا بوو و بە حاکمی دەرتەنگ و دەوروبەری دایمەزراندبوو و رایسپاردبوو بەرگەی هێرش و پێشڕەوی مەغول بگرێ[٥٤] .

دەبێت حوسامەدین رۆڵێکی بەرچاوی گێڕابێت له پێشگرتن و بەرپەچدانەوەی لەشکرکێشیکانی مەغول، بۆیە هۆلاکۆ وەك رەشیدەدین هەمەدانی (٦٤٥ –٧١٨ك/ ١٢٤٧ – ١٣١٨ز) مێژوونوسی دەرباری مەغول دەڵێت داخ له دڵ بوو لێی و کەوتە ترساندن و هەڕەشەلێکردنی و ناردی بە شوێنیدا تا خۆیبدات بە دەستەوە، ئەمیش ناچار چووە خزمەتی و سەعدی کوڕی لەجێگەی خۆی بەجێهێشت و پابەندی و گوێڕایەڵی و تاعەتی خۆی بۆ هۆلاکۆ راگەیاند، هۆلاکۆش لێی خۆشبوو و له سۆزی و مەرحەمەتی خۆی بەقسەی رەشیدەدین — بێبەشی نەکردو رێگەیدا بگەڕێتەوە بارەگای خۆی، بگرە هەردوو شورای (حصن)ی (وروده) و (مورج)[٥٥] و چەند قەلایەکی پێبەخشی، حوسامەدین کە له دەرباری هۆلاکۆ گەڕایەوە لەشکری نارده سەرقەلا و شورا و پێگاکانی ناوچەکە و هەمووی گرتن و خستنیە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە[٥٦] .

سەرەڕای ئەم هەڵوێستەی هۆلاکۆ و ئەوچاکەیەی وا نواندی بەرامبەر میر حوسامەدین، بەلام میری دەرتەنگ له نیاز و مەبەستی هۆلاکۆ دڵنیانەبوو و دەیزانی جێی متمانەو باوەڕ نیە و ناکرێت پشتی پێببە ستریت، هەروەها نەیدەویست دڵی خەلیفەی لێبرەنجێت و لە پەیوەندی کردنی بە هۆلاکۆوە زویرو دلگیرببێت، بۆیە هاوکات نامەی بو (ابن صلایا العلوي) حاکمی هەولێر نارد تا لە گەڵ خەلیفە پێکیبهێنێتەوە و داوای لێکرد بەزمانی ئەوەوە بە خەلیفە رابگەهێنێت کە :

((تواناو لێهاتوویی هۆلاکۆم مەزەندەکردوە، هەرچی توندوتیژی و هەڕەشەوگۆڕەشەی هەیە لای من بەهیچ ناچێت، ئەگەر خەلیفە خاترم بخوازێ و دڵنیام بکات، لەشکرێکی سوارەم بۆ بنێرێت، ئەوا من لەلای خۆمەوە نزیکەی سەد هەزار پیادەم لە کوردو تورکمان

کۆدەکردەوە و هەموو ڕێگە و کەلێنێکم بـە ڕووی هۆلاکـۆدا دەگـرت ونەمدەهێـشت یـەك مـەغۆلی توخنی بەغدا بکەوێت وبچێتە ناو شارەوە))[٥٧] .

میر حوسامەدین بەم کارەی خۆی خستە نێو هەڵویستێکی ئالۆز وترسناکەوەو گـران لـە سەری کەوت وبووە مایەی کـوژرانی خـۆی و لەناوچـوونی مـاڵ وملْـك و سـامان و دەسـەڵاتی، لەلایەك خەلیفە هیچ پیتەیەکی بە داوا کارییەکـەی نـەداو پـشتگوێی خـست و لەلایـەکیترەوە بووە ئەگەری توڕەییو دوردۆنگی هۆلاکۆ و وورۆژاندنی ڕق و کینەی کۆنی بەرامبەری و یەکـسەر فەرماندەیەکی بە نێوی کیتوبوقا ڕاسپاردو بە سێ هەزار چەکداری مەغۆلـەوە ناردیـە سـەر مـیر حوسامەدین، لە ئەنجامدا میرو هەموو چەکداران و ولایەنگران و دارودەستەی بە فرمانی هۆلاکۆ بە کوشتچوون و زۆربەی باژێر و قەڵاو شورا و پێگاکـانی کـاولکران[٥٨]، تەنانـەت شـاری مـەزن ودێرینی حەلوانیش لە وێرانکردن وخرابکاری دەرباز نەبوو[٥٩] .

٥- میر سەعد کوڕی حوسامەدین (٦٥٥ – ٦٥٦ك/ ١٢٥٧ – ١٢٥٨ز)

میر سەعد پاش کوژرانی باوکی و کاولکردن و روخاندنی قەڵاکانی دەرتەنگ، خۆی نـەدا بە دەستەوەو لە قەڵایەك لەگەڵ چەکداران ویـاوەرانی خـۆی تونـد قـایم کـرد، بـە پێـچەوانەی باوکی بە پەیمانی ساختە و بەڵێنی درۆی هۆلاکۆ و فەرمانـدەکانی، چارەنووسـی خـۆی تەسـلیم نەکردن و بەفرۆفێل و تەڵەکەبازیان فریوی نەخوارد و لـە چـیاکان درێـژەی بـە بەرهەڵـستیدا، چەند ترساندیان و هەڕەشەیان لێکرد تا دەسخەڕۆی بکەن وبیخەنە داوەوە و قەڵاکـەیان تەسـلیم بکات، کەچی پێی دەگوتن ((پەیمان و بەڵێنتان درۆیە و باوەڕی پێناکەم))[٦٠] .

میرسەعد ماوەیەك لە چیاکانی حـەلوان و دەرتـەنگ مایـەوە و پاشـان ڕویکـردە بەغـدا و خەلیفە بەگەرمی پێشوازی لێکرد و ڕێـزی لێگـرت و لـە جێگـەی بـاوکی دانـا، تـا لـە سـاڵی ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز لە سەروبەندی داگیرکردنی بەغدا بەدەستی مەغۆلەکان کوژرا[٦١] .

٦- میر محەمەد (نزیکەی ساڵی ٧٠٠ك/ ١٣٠٠ز)

دەسەڵاتی خێلەکی گۆران لە دەرتەنگ و حەلوان وماهیدەشت تا پاش داگیرکردنی بەغدا و لە ناوچوونی خیلافەی عەباسی هەر بەردەوام بوو، پەلامارو شـالاوە کوشـندەکانی مـەغوڵ بـۆ سەر دەڤەرەکە هەر چەند جەرگبڕ زیانبەخش و خۆیناوی بوون و زیانی گیانی و مـاڵی زۆریـان

لێکەوتەوە و وزەو توانـاو نفـووزی هـۆزە کوردەکـانی کـزو سـنووردارکرد، وەلیٚ سـەرانی گـۆران و هۆزەکانی تری کوردستان لەو نسکۆیە هەلْسانەوە دەستیان گرتەوە بەسەر قـەلاٚو بارەگاکانیانـدا، عومەری (العمري) لە میانی ئاخافتنی لە مەڕ هۆزەکـانی کوردستان (جبـال الاکـراد) ئامـاژە بـۆ دوو خێلْی دەسەلاٚتداری هۆزی گۆران دەکات :

– خێلْێك لە (دیاوەشت – ئەندەشت – رەندەشـت)[٦٢] ی مـیر محەمـەد لـە چـیاکانی هەمەدان و شارەزور، کەمیرێکی تایبەت بە خۆیان هەیە ((لهم امیر یخصهم)) .

– خێلْێکی دی لە دەرتەنگ، ئەمانیش میرێکی تایبەت بە خۆیان هەیـەو نـاوی ئـەمیش هەر میر محەمەدە، چەکدارانی هەردوو خێلەکە پتر لە پێنج هەزار کەس بوون[٦٣] .

هیچ هەوالْ سۆراخێکی میر محەمەد لە سەرچاوەکاندا بـەدی ناکرێـت، نازانرێـت ئایـا هەر لە بنەمالْەی میر حوسامەدین عەکەیە یان نـا؟ وکـەی دەسـت بـەکار بـووە و کـەی کۆچـی دوایی کردەوە وکیٚ جێگەی گرتۆتەوە؟ لەگەلْ ئەمەشدا دەتوانین جەخت لـە سـەر ئـەوە بکـەین کە دەرتەنگ بە هەموو قەلاٚو شورایەکانیەوە هەردەم لەلایەن پیاوانی گۆرانـەوە بـەڕیوە دەبـرا کـە تەنها ناوی یەکێکیان بۆ ئێمە ئاشکرایە ئەویش:

٧- میر عەبدولاٚی کوڕی حوسامەدین سالارە (رسلان) کە پەیوەندی دۆستایەتی لەگەلْ دەولْەتی مەمملوکی لە میسر گرێدا بوو و لەلایەن سولْتانی مەملوکیەوە بـە خـودانی مایيدەشـت (صـاحب رندشت) دەناسراوو مامەلْەی لەگەلْ دەکرا[٦٤]. ماوەتەو بلێین لەوانەیە میر عەبـدولاٚ نـەوەی مـیر حوسـامەدین عەکـە بێـت، بـە واتـای لـەوە دەچـێت پەیوەندییـەکی خزمایـەتی لـە نێـوان حوسامەدینی باوکی میر عەبدوللاو حوسامەدین عەکە هەبێت.

هەرچەند میرانی گوران پەیوەندییان نەکرد بە پادشاکانی ئەیوبیەوە بە بەلْگـەی ئـەوەی دەنگ ورەنگیان لە مێژووی ئەیوبیدا نادیارە، بەلاٚم لە ئاکامی پەلامار و لەشکرکێشێکانی مەغولدا هندێکیان دەربەدەری شـام و میـسر بـوون و لەسـەر دەمـی مەملوکیـدا رول و پـشکداری خویـان هەبوو، لەنێو میرە کوردەکانی سەرەتای دەولەتی مەملوکی ناوی میر عززەدینی گـورانی بەرچـاو دەکەوێت[٦٥].

له لایەکی ترەوە، له دوماهیکی سەردەمی عەباسی و سەرەتای رۆژگاری مەغۆل، له پاڵ سەرداریێتی خێڵەکی گۆران، مەشێخەیەکی ئایینی له ناوچەکە دەرکەوت و ڕەگی داکوتا، شـێخ فەخرەدین ئیـبراهیم کـوڕی میکائیـل کـوڕی ئیـسماعیل کـوڕی عـەلی (فخرالدین ابو محمد ابراهیم بن میکائیل بن اسماعیل بن علي العثماني شیخ الجبال) که خۆی بەنـەوەی خەلیفـەی راشـیدی سـێهەم عوسمـانی کـوڕی عـەفان دادەنـا، تـوانی جێگـەی خـۆی لـه نـاو دانیشتوانی حەلوان و دەرتەنگ و پاوە بکاتەوە و نفوزێکی روحی بـەهێزو بـەربلاو لـه نـاو خێـل وتیرەکانی گۆران پەیدابکات و خەڵکێکی زۆر له دەوری کۆبونەوە و بڕوایان بەکەشف کەراماتی هێنا، گەلێ موریدو تۆبەکارو دەروێش و خەرقەپۆشی له ناوچەکە هەبوو، پاش شـێخ فـەخرەدین کوڕەکەی قوتبەدین میکائیل بووە جێنشینیو درێژەی بەرێبازەکەیدا، شێخ قوتبەدین لـه سـاڵی ٧١٠ك/ ١٣١٠ز سەردانی بەغدای کرد و چاوی به مێژوونوس (ابن الفوطي) کەوت، ئـەمیش شەچەرەی بنەماڵەکەیانی بۆ نوسییەوە(٦٦).

سێهەم: رۆڵی زانستی وروشنبیری گۆران

أ- لەولاتی چیا وعیراق (بلاد الجبال و العراق العربي)

سەرەڕای رۆڵی سیاسی و سەربازی هۆزی گۆران له سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، لـه بـواری روشەنبیری و زانستی ئاییندا رۆڵ و بایەخی کەم نییە و ژمارەیـەك کەسـایەتی نـاودار و زانـای ئایینی تیادا هەڵکەوتووە له مامۆسـتا و فـەقێ و خوتبـەخوێن و صـۆفی و خواپەرسـت و زاهیـدو شارەزایانی زانستەکانی قورئان و حەدیث که جێ پەنجـەیان دیـارە لـه خزمـەتکردنی ئـایین و رۆشنبیری ئیسلامیدا(٦٧) .

پێویسته بڵێین که زانیارییەکی ئەوتۆ لەبەردەستدا نییە سەبارەت بـه بزاڤـی زانـستی و رۆشنبیری گۆرانەکان و هیچ دەنگوباسێك له سەرچاوەکاندا بەرچاو ناکەوێت دەربارەی مزگەوت و قوتابخانە و خوێندنگا له ولاتی گۆراندا، بویە ئێمە لێرە تەنها له مەڕ ئەر ناودارانە دەدوێن وا لەو سەردەمە ژیاون که ئەم تۆژینەوەیە دەیگرێتەوە.

١- ئەبو عەبدولاّ حوسێن کوڕی ئیبراهیم کوڕی حوسێن کوڕی جەعفەری جۆرەقانی (گـۆرانی) (؟ - ٥٤٣ك/ ١١٤٨ز)

زانای ئایینی و موحەدیث و قورئانخوێن و فەقیهی حەنـەفی ئـەبو عەبـدولاّی گـۆرانی یەکێکـە لـە شـارەزا بـە ناوبانگـەکانی زانـستەکانی حـەدیث لەسـەدەی شەشـەمی کۆچـی/ دوازدەهەمی زایینی، ناو و ناودەنگی هۆزی گۆران لەم سـەدەیەدا تـا ڕادەیـەکی دوور پەیوەسـتە بەم زانا مەزنەوە، تەنانەت (ابن الاثير) و (ياقوت الحموي) بەهۆی ئەمەوە پێناسەی هۆزی گۆرانیان کردوە[٦٨]، مێژوونوس (الذهبي) بـە ((ئیمـام وحـافزی قورئـان و ڕەخنـەگر)) وەسـفی کردوە، وەلێ بەهەڵەدا چووە لەوەی کە بەخەڵکی گوند یان ناحیـەی جورەقـانی لای هەمـەدانی داناوە[٦٩].

ئـەبو عەبـدولاّی گـۆرانی لـە سەردەسـتی ژمارەیـەك مامۆسـتاو زانـا و موحـەدیث زانستەکانی حەدیثی خوێندوە و حەدیثی گێڕاوەتەوە لەوانە:-

١- عبدالرحمن بن حمد الدوني، کە مەزنترین و ناودارترین مامۆستای بووە .
٢- يحيى بن احمد الغضائري .
٣- محمد بن طاهر المقدسي .
٤- اسماعيل بن أبي صالح المؤذن .
٥- شيرويه بن شهردار الديلمي .
٦- أحمد بن عباد البروجردي .
٧- ابو زكريا يحيى بن منده .
٨- عبدالملك بن بنجير .
٩- حمد بن نصر[٧٠] .

ئـەبو عەبـدولاّی گـۆرانی کتێبێکـی بـەناوی (الاباطيل) یـان (الموضوعات مـن الاحاديث المرفوعات) داناوە دەربارەی حەدیسە هەڵبەستراوەکان (الاحاديث الموضوعة) وتیایدا بە بەڵگەو ئیسنادەوە و بـە بـەراورد لەگـەڵ حەدیـسە ڕاستەقینەکان، حەدیـسە هەڵبـە ستراوەکانی دەستنیشانکردوە و ناوەڕۆکیانی ڕەتکردۆتەوە، هەندێك شارەزا دەربارەی ئـەم کتێبـە گوتویانە ئەبو عەبدولاّ ((باشی بۆ چووە))، هەروەها (ابـن الجـوزي) (٥١٠ - ٥٩٨ك/ ١١١٦ - ١٢٠١ز) لەسـەر بنـەمای ئـەم کتێبـە کتێبێکـی بـە ناونیـشانی (الموضـوعات)ەوە دانـاوە و

مێـژوونوس (الـذهبي) خوێندویەتـەوە و سـودی لێبینیـوە، هـەر چـەند لەگـەڵ هـەموو را و بۆچوونەکانی ئەبو عەبدوڵای گۆرانی کۆك نییە(٧١).

دانەیەك لەم کتێبە هەیە لـە نامەخانـەی شیـستەربتی بـە ژمـارە (٥٠٧٩) و دانەیـەکی تریش لە پەرتوکخانەی ئەزهەریە پارێزراوە(٧٢)، جگـە لـەم کتێبـە کتێبێکـی تـری بەناونیـشانی (التكليف في الفـروع) دانـاوە (٧٣) ئـەبو عەبـدوڵای گـۆرانی لـە هـەیڤی رەجـەبی سـاڵی ٥٤٣ك/ ١١٤٨ز کۆچی دوایی کردوە (٧٤) .

ب- لە ولاتی شام و میسر

بـە ئەگـەری پـەلامارو شـالاوە کوشـندەکانی مـەغول و ئـەو کوشـتوبڕ و تالانکردنـەی ئەنجامیاندا، چەندین هۆز و تیرە و بنەماڵەی کـورد ولاتیـان بـە جێهێـشت و خۆیـان گەیانـدە پاشاکانی ماڵباتی ئەیوبیەوە لە شام و میسر(٧٥)، پێـشتریش هـەر لەگـەڵ دامەزرانـدنی دەوڵـەتی ئـەیوبی لەلایـەن سـوڵتان سـەلاحەدینەوە، پـەیتا پـەیتا مـەلا و فـەقێ و مـیرزا و قوتـابی و خوێندەوانی کورد لە شار و بـاژێر و گونـد و دێهاتـەکانی کوردسـتانەوە بـۆ خوێنـدن و فێربـوون رێگەی ولاتی شام و میسریان گرتەبەر و لە شارەکانی حەلەب، دیمەشـق، قـاهیرە و شـارەکانی تر جێگیربوون و لـە بەردەسـتی گـەورە مامۆسـتایان و زانایـان، درێـژەیان بەخوێندنـدا، پاشـان ژمارەیەکیان بوون بە پێشنوێژو ئیمام و مامۆستا و خوتبـەخوێن و لـە مزگـەوت و قوتابخانـەکان دادەمزران(٧٦)،دەبێ ئەوەش بڵێین کە هەندێ لەو مزگەوت و قوتابخانەو خوێندنگایانـە لەلایـەن پادشاکانی ئەیوبیو میرو سەرکردە کوردەکانی نێو سوپای ئەیوبیـەوە بنیـاتنرابوون(٧٧)، بێگومـان رێژەیەکی ئاوارەو پەراگەندەکان و ژمارەیەك لەو قوتابیانەی بۆ خوێندن روویانکردبوە ولاتی شـام و میسر لە هۆزی گۆران بوون، بۆیە دەبینین چەندین ناوداری ئەم هۆزە بەرچاو دەکەون :

١- شێخ ئیسماعیل کوڕی عەلی گۆرانی (؟ - ٦٤٤ك/ ١٢٤٦ز)

شێخ ئیسماعیلی گۆرانی صۆفی و زاهیدو پیاوچاکێکی کوردی پەرێوەی ولاتی شام بـوو، نیشتەجێی شـاری دیمەشـق بـوو، بەخواناسـی و لـەخۆ بـوردوویی و هەقبەرسـتی وراسـتگۆیی ناودەنگی رۆیشتبوو، لەلایەن هەمووانەوە رێزی لێدەگیرا وقسەی دەبیسترا، پادشایان و مـیران و

وەزیران سەردانیان دەکرد، ئەمیش هەردەم ئامۆژگاری دەکردن کە ئیماندار و دادپەروەر و لەخواترس بن و لەکاتی پێویستدا سەرزەنشتی دەکردن[٧٨].

جارێکیان (ابو الحسن المتطبب السامري) وەزیری مەلیك سالحێ ئەیوبی (٦٣٧ – ٦٤٧ك/ ١٢٣٩ – ١٢٤٩ز) کە جوولەکە بوو و بڕوای بە ئاییني ئیسلام هێنابوو سەری لە شێخ ئیسماعیل گۆرانیدا، شێخ پێی گوت ((تۆ ئەگەر لەسەر ئاییني خۆت مابای چاکتر بوو، چۆنکە دەبوو پەیڕەوی بکەیت، کەچی ئێستا لە هەردوولا بویت، نەجولەکەی نە موسلمان))[٧٩].

شێخ ئیسماعیلی گۆرانی لە مانگی شەعبانی ساڵی ٦٤٤ك/ ١٢٤٦ز لە دیمەشق کۆچی دوایی کرد و لە گۆرستانی صۆفییەکان نێژرا[٨٠].

٣- عیمادەدین ئەبو بەکر کوڕی محەمەد کوڕی حەسەنی گۆرانی (؟ – ٦٥٨ك/ ١٢٦٠ز)

زانیاری لەسەر ژیان وپلەی زانستی عیمادەدین زۆر کەمە، ئەوەندە دەزانرێت لە سەرەتای ساڵی ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز بە مامۆستا دامەزرا لە قوتابخانەی (الرواحیة) [٨١] لە شاری حەلەب و لەسەر کارەکەی بەردەوامبوو تا لە کارەساتی داگیر کردنی حەلەب لەلایەن مەغۆلەوە لە ساڵی ٦٥٨ك/ ١٢٥٨ز کوژرا[٨٢].

٤- شێخ ئیسماعیل کوڕی محەمەد کوڕی خەسرەوی گۆرانی (؟ – ٦٦٥ك/ ١٢٦٧ز)

شێخ ئیسماعیلی گۆرانی پیاوێکی لە خواترس و ئیمانداربوو، لە ژیانی دنیایی دابڕابوو و خۆی تەرخانکردبوو بۆ خواپەرستی و عیبادەت و دینداری، سەرجەمی ژیانی لە خەلۆەتگەدا دەگوزەراند، زاهیدو پیاوچاکێکی ناسراو بوو لە میسرو شام، لە جل پۆشین و خواردن و خواردنەوەدا پابەندی و پەیڕەوی شەریعەتی دەکرد و لەمبارەیەوە هەرگاڤ پرسیاری لە زانایانی ئاییني دەکرد، مێژوونوس یونینی (الیونیني) لە بارەیەوە دەڵێت ((لە سەردەمی خۆیدا نموونەی کەمبوو))[٨٣] .

شێخ ئیسماعیلی گۆرانی لە مانگی رەجەبی ساڵی ٦٦٥ك/١٢٦٧ز لە شاری غەزە کوچی داوایی کرد، کاتێك لە میسرەوە دەگەڕایەوە بەرەو شاری قودس، هەر لە غەزە بە خاك سپێردرا[٨٤].

ئەوەندە ماوەتەوە بلێین دوور نییە شێخ ئیسماعیلی کوڕی محەمەد کوڕی خەسرەو هەر لە بنەماڵەی میر مەکلوای کوڕی خەسرەو بێت .

٥- محەمەد کوڕی محەمەد کوڕی بەهرامی گۆرانی (٦٢٥ - ٧٠٥ك/ ١٢٢٨ - ١٣٠٥ز)

فەقیهی شافعی و خوتبەخوێن و قورئانخوێن و قازی و پێشنوێژ و مامۆستا و موفتی ناسراو محەمەد کوڕی محەمەد کوڕی بەهرامی گۆرانی لە ساڵی ٦٢٥ك/ ١٢٢٨ز لە دایکبووە، بۆ خوێندن و خۆپێگەیاندن چۆتە مەدینە و حەلەب و دیمەشق و زۆربەی شارەکانی حیجاز و شام ومیسر گەڕاوە و لە قوتابخانەکان و مزگەوتەکانی ئەم هەرێمانە خوێندویەتی، شارەزایەکی تەواوی مەزهەبی شافیعی بوو، ماوەیەك لە قوتابخانەکانی دیمەشق دەرسی دەگوتەوە، پاشان سەردەمانێکی درێژ قازی شاری حەلەب بوو، تەنها بەهۆی ناکۆکییەوە لەگەڵ قەراسەنقەری حاکمی حەلەب لە قازێتی خراوە، کەچی تامردنی لە ساڵی ٧٠٥ك/ ١٣٠٥ز هەر خوتبەخوێن و موفتی حەلەب بوو، هەروەها محەمەدی گۆرانی کتێبی (مختصر في الخلاف)ی داناوە [٨٥] .

٦- شەهابەدین داود کوڕی سلیمان کوڕی داودی گۆرانی (؟ - ٧٣٠ك/ ١٣٣٠ز)

شێخ شەهابەدین گۆرانی پیاوێکی خواناس و زانست پەروەرو ئەدەبدۆست و فەقێهێکی شارەزا بوو لە فیقهی شافیعی، ماوەیەك لە قوتابخانەی (الشامية البرانية) لە دیمەشق کاریکردوە، پاشان روویکردۆتە شاری سەڵت و تیایدا جێگیربووە و لە قوتابخانەی (السيفية) دەرسی گوتۆتەوە، لەگەڵ هۆزی کوردی قەیمەری خزمایەتی کردوەو هاوژینەکەی خوشکی میر جەمالەدین یوسف کوڕی عیسای قەیمەری بوو، لە مانگی (جمادي الاخرە) ساڵی ٧٣٠ك/ ١٣٢٩ز لە شاری سەڵت کۆچیدوایی‌کرد و لە مزگەوتی شارەکە پاش خوتبەی رۆژی هەینی نوێژی لەسەر کراو بە خاك سپێردرا [٨٦] .

ئەنجام

١- گۆران لە سەدەکانی ناوەراستدا، یەکێك بوو لە هۆزە مەزن ودێرینـەکانی کـورد، هـەر لـە ناوەراستی سەدەی چوارەمی کۆچییەوە بەردەوام نـاو و دەنگوباسـی تۆمـارکراوەو شـایەنی ئەوەیە بکرێتە بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمی .

٢- لە نیوەی دووهەمی سەدەی شەشەمی کۆچـییەوە سـەردارانی گـۆران بـە دەسـتوری هـۆزە مەزن وبەهێزەکانی تری کوردستان دەسەلاتێکی خێڵەکییان دامەزراندو کاروبـاری سیاسـی و کارگیری و دارایی چەندین بـاژێرو شارۆچـکە و قـەلاو گونـدیان بـەریوەدەبردو بـاژێری دەرتـەنگیان کـردە پایتـەخت و بارەگـای خۆیـان و هەنـدێکیان وەك میرێکـی سـەربەخۆ هەڵسوکەوتیان دەکرد .

٣- شـالاو پـەلامارەکانی مـەغول کـە ولاتـی شـارەزورو وزێـد و ناوچـەی گـۆران و هـەموو هەرێمەکانی کوردستانی گرتەوە و بوە ئەگەری هەڵکەندن و دەربەدەربوونی دەیـان ئێـل و ماڵبات و ینەماڵەی کورد بە گۆرانـەوە و ئـاوارە بوونیـان بـۆ ولاتـی شـام و میـسر، بـەلام لەگەڵ ئەم راسستیەشدا دوو خێڵی گۆران لە دەڤەرەکانی دەرتەنگ و ماهیدەشـت درێـژیان بە دەسەلاتی سیاسی خۆیاندا .

٤- پاش دامەزراندنی دەولـەتی ئـەیوبی و دواتـریش بـەهۆی هێـرش و پـەلامارەکانی مـەغول ژمارەیەکی بەرچاو لە قوتابیو خویندەوارو روشنبیرو مەلاو میرزای کورد کۆچیان کـرد بـۆ شام و میسر کەرێژەیەکیان لە هۆزی گـۆران بـوون و تیایانـدا ژمارەیـەك فەقیـە و قـازی و سـۆفی و پیاوچـاك هەڵکـەوتن و نـاو دەنگیـان دەرکـرد و ژیـانی خۆیـان تـەرخانکرد بـۆ خزمەتکردنی ئایین و زانست .

– پەراوێزەکان

1) V.V. Minorisky, The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Stadies, Vol.Xl 1934, PP75-103 .

٢) بەرێز ناجی عەباس ئەم لێکۆڵینەوەیەی وەرگێراوەتە سەر کوردیو لـە ژمارەکـانی (٥-٩)ی سـاڵی پێنجەم (١٩٤٤)ی گۆڤاری گەلاوێژ بلاویکردۆتەوە، هەروەها رێزدار ئەنوەری سولتانی جارێکیتر وەریگێراوە و لە گەڵ چەند ڤەکولینێکیتری مینورسکی لە کتێبێکدا بلاویکردۆتەوە، بروانە :

مینۆرسکی و کورد (هەولیر ٢٠٠٢)، ل٨٣-١٥٦ .

٣) گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (٥) ساڵی ١٩٤٤، ل٢ .

٤) هەمان سەرچاوە، ل ٣–٤ .

٥) هەمان سەرچاوە، ژمارە (٧) ل٤–٦ .

٦) بڕوانە پەراویزی (٨) و (١٠) .

٧) شرفخان البدليسي، شرفنامه، الترجمة العربية محمد جميل الروژبياني،ط٢ (اربيل ٢٠٠٢)، ص٥٠ .

٨) المسعودي، مروج الذهب (بيروت ١٩٧٣)، ١٢٤/٢، التنبية والاشراف (بيروت ١٩٨١)، ص٩٤، ياقوت الحموي، معجم البلدان (بيروت ١٩٧٧)، ١٨٤/٢، ابن الاثير، الكامل في التاريخ (بيروت ١٩٧٨)، ٢٧٣/٧، ٣٢٥، ٣٢٧، ٤١/٨، ٣٨٥/٩، اللباب في تهذيب الانساب (مكتبة المثنى، بغداد)، ٣٠٧/١، ابن واصل، مفرج الكروب في اخبار بني ايوب (القاهرة ١٩٧٢)، ٣٢٨/٤ ، الذهبي، تذكرة الحفاظ (بيروت ١٩٥٦)، ١٣٠٨/٤، سير اعلام النبلاء (بيروت ١٩٩٧) ١٦/١٥.

٩) مجمل التواريخ والقصص، تصحيح ملك الشعراء محمد تقي بهار (تهران ١٣١٨هـ.ش)، ص٣٩٩-٤٠١، حسام الدين علي غالب النقشبندي، الكرد في الدينور وشهرزور (نامەی ماستەر)، جامعة بغداد (بغداد ١٩٧٥)، ص١٦٧،٩٥ .

١٠) ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار وممالك الامصار (دەستنوس)، ١٢٥/٣، القلقشندي، صبح الاعشى (بيروت ١٩٨٧)، ٣٧٣/٤، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة (القاهرة ١٩٦٩ - ١٩٧٢)، ٣٥٧/٦، ٢١/٧، السخاوي، الضوء اللامع لاهل القرن التاسع (بيروت [د.ت]) ٢٤١/١، ٢١٣/٢، ٢٥٦/٣، السلوك لمعرفة دول الملوك، (القاهرة ١٩٥٦)، ٤/١ .

١١) گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (٥) ساڵی ١٩٤٤،ل٧–٨.

١٢) مروج الذهب ، ١٢٢/٢، شرفنامه، ص٥٠.

١٣) مروج الذهب، ١٢٤/٢، التنبيه والاشراف، ص٩٤ .

١٤) المسالك والممالك (بيروت ١٩٨٨)، ص٢٧،مختصر كتاب البلدان (بيروت ١٩٨٨)، ص٢٦٦، الجابارقة بۆتە الجابادق .

١٥) التنبيه والاشراف، ص٩٤، مروج الذهب، ١٢٤/٢ .

١٦) معجم البلدان، ١٨٤/٢، الكامل، ٣٢٥/٧، ٣٢٧، ٢١/٨، اللباب في تهذيب الانساب، ٣٧٠/١، مسالك الابصار، ١٢٥/٣ .

١٧) الضوء اللامع، ٢٤١/١ .

١٨) السلوك، ٤/١ .

١٩) السمعاني، الانساب (بيروت ١٩٩٨)، ١١٤/٢، معجم البلدان، ١٨٤/٢، الكامل ٢٧٣/٧، .

٢٠) حەلوان و فەرمانڕەوایانی لە مێژوودا، بەشی یەکەم، گۆڤاری کـاروان، ژمـارە (٢١)، حـوزەیران ١٩٨٦، ل١٨ .

٢١) مروج الذهب، ١٢٤/٢، دکتور حوسامەدین نەقشبەندی گومان لە راستی ئـەم ئاخافتنـەی مەسعودی دەکات و بـە هەڵـەی لـە قەلـەم دەدات چـونکە کەسـیتر شـتی وای بـاس نـەکردووە، الكرد في الدينور، ص٩٥ .

٢٢) ابن الاثير، الكامل، ٣٨٥/٩، ابن واصل، مفرج الكروب، ٣٢٨/٤ .

٢٣) شرفنامة، ل٤٤، ٥٥٢.

٢٤) الكامل، ٣٢٥/٧ .

٢٥) هەمان سەرچاوە، ١٨/٨ .

٢٦) مسالك الابصار، ١٢٥/٣ .

٢٧) شرفنامة، ص٥٥١ .

٢٨) دەربارەی هەموو ئەم بنەماڵەو کەسایەتیانە بڕوانـە: الكامـل، ٣٧/٧، ٢٣٢، ٢٧٢، النقـشبندي، الكرد في الدينوروشهرزور، ص١١٦–٢٢٨.

٢٩) الكرد في الدينور وشهرزور، ص٢٧٢ .

٣٠) الكامل، ٢٣٢/٧-٢٣٣، ٢٤٧ .

٣١) دەرتەنگ هەر لەسەدەمی مەغۆلەکانەوە بەو ولایەتە دەگوترا کە لەسەر دەمی ئیسلامی بە حـەلوان دەناسرا، پاش خراپ بوونی حەلوان، دەرتەنگ جێگەی گرتـەوە کـە دەکەوێتـە نزیـك شـاری زەهـاو و روبـاری ئەلوەند پێیـدا دەڕوا، مەڵبەنـدی دەڤـەری دەرتـەنگ شارۆچـکەی (ڕیـژاوە). شـرفنامە، ص٥٣٧،٤٣، محەمـەد جەمیل رۆژبەیانی، مێژوو حەلوان، گۆڤاری کاروان ژمارە (٢٢) تەمموز ١٩٨٤، ل١٤ .

٣٢) ابـن الـساعي الخـازن، الجـامع المختـصر،جـ٩ (بغـداد ١٩٣٤)، ص١٥، ابـن الفوطي، مجمع الآداب، ١٨١/١.

٣٣) مؤلف مجهول، مجمل التواريخ والقصص، ص٣٩٩-٤٠١، الكامل، ٢٧٣/٧ .

٣٤) الكامل، ٣٢٥/٧ .

٣٥) هەمان سەرچاوە، ٣٢٥/٧ .

٣٦) هەمان سەرچاوە، ٣٢٨/٧ .

٣٧) هەمان سەرچاوە، ٢/٨ .

٣٨) بەدروستی نازانرێت شارۆچکەی خولنجـان و قـەڵای ئەرنەبـە دەکەونـە کوێـوە، سـەبارەت بـە خولنجان سەرچاوە جوگرافیەکان زانیاری وورد نادەن بەدەستەوە ولەگەڵ یەکترا ناکۆکن، قەڵای ئەرنەبەش لە هیچ سەرچاوەیەکی تردا ناوی نەهاتووە بڕوانە: النقشبندي، الكرد في الدينوروشهرزور، ص٢١٤.

٣٩) شەرەفخانی بەدلیسی دەگێڕێتەوە کە میر (ابو الشوك) توانی لە ساڵی ٤٢١ك/١٠٣٠ز دەستبگرێت بەسەر شاری (قوما)دا. شرفنامە،ص١٢٠. نەقشبەندی پیێ وایە مەبەست لە قوما (قرمسین)ە واتا کرماشان، الكرد في الدينور، ص٢١٢،کەچی ڕۆژبەیانی وەرگیری شەرفننامە پیێ وایە مەبەست لە قوما شاری (قومس)ە، شرفنامە،ص١٢٠، پەراویزی (٣٢).

٤٠) الكامل، ١٨/٨ .

٤١) هەمان سەرچاوە، ٤١/٨ .

٤٢) هەمان سەرچاوە ٣٦٨/٨، ٦٦/٩، ابن الفوطي، معجم الاداب، ١٥٤/١–١٥٥، ٥١٥/٢ . سەبارەت بەم بابەتە بڕوانە: نيشتمان بشير محمد، الكرد والسلاجقة (نامەی دکتورا)، جامعة صلاح الدين (اربيل ٢٠٠٠)، ص ٥٠–٦٠،٧٧–٩٢، ١٨٦–١٨٧ .

٤٣) الكامل، ٣٦٨/٨، ٣٠٧/٩، ابن الساعي الخازن، الجامع المختصر، ١٣٠/٩، ٢٦٤، ابن الفوطي، مجمع الاداب، ١٥٤/١-١٥٥، ٥١٥/٢ .

٤٤) الكامل، ٣١/٩.

٤٥) مجمع الاداب، ١٨١/١ .

٤٦) الجامع المختصر، ١٥/٩ .

٤٧) مجمع الآداب، ٣٢٦/٤ .

٤٨) لە ناویاندا بەبۆچوونی ئێمە دوانیان وەك لە ناوەکانیانەوە دیارە لەوە دەچن لە میرانی گۆران بن :

١- میر عەلەمەدین وەردەسار کوڕی بەیامی کورد، کە یەکێك بوو لە میرە ناودار و کەسایەتیە سیاسیەکانی کورد، ناوبانگی بە چاکە و پیاوەتی و دلێری دەرکرد بوو (مجمع الاداب،٥٩٩/١) .

٢- میر عیمادەدین ئەسفەندیار کوڕی عەلی کوڕی جەنگەی کورد (مجمع الاداب، ٣٣/٢) .

٤٩) عەکە لەوانەیە عەلەکە بێت کە داتاشراوی ناوی (علي)ە لەلایەن ئەو کەسانەی کە کتێبی (جامع التواريخ) یان نوسیوەتەوە شێوێنرابێت .

٥٠) مؤلف مجهول، كتاب الحوادث (بيروت ١٩٩٧)، ص٤٨-٥١، ١٣٨-١٣٩، ٢٨٥-٢٨٦، ٣٠٤، رشيد الدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ (وەرگێڕاوی عەرەبی) (القاهرة ١٩٦٠)، ٢٧٧/١/٢- ٢٨٥.

٥١) ابن الاثير، الكامل، ٣٨٥/٩- ٣٨٦ .

٥٢) كتاب الحوادث، ص٣٠٤ .

٥٣) جامع التواريخ، ٢٨١/١/٢-٢٨٢ .

٥٤) هەمان سەرچاوە، ٢٧٧/١/٢، هەروەها بڕوانە: عباس العزاوي، العراق بين الاحتلالين (طهران ١٤١٠هـ)، ١٦٢/١-١٦٤ .

٥٥) مورج: دیاره مەبەست (مرج القلعة)یەکە قەڵایەکی مەزنە و دەکەوێتە ناوچەیەکی شاخاوی سەخت و تووش لەسەر ڕێگەی حەلوان — کرماشان لە ناوچەیەکی مەترسیدار بەهۆی کوردەکانەوە . ابن روستة، الاعلاق النفیسة (بیروت ١٩٨٨)، ص١٥٥ .

٥٦) جامع التواریخ، ٢٧٧/١/٢.

٥٧) هەمان سەرچاوە، ٢٧٨/١/٢ .

٥٨) هەمان سەرچاوە ٢٧٨/١/٢، العراق بین الاحتلالین، ١٦٣/١ .

٥٩) القزوینی، آثار البلاد واخبار العباد (بیروت ١٩٦٠)، ص٣٥٧، حمد الله المستوفي القزویني، نزهة القلوب (طهران ١٣٣٦هـ.ش)، ص٤٢ .

٦٠) جامع التواریخ، ٢٧٨/١/٢ .

٦١) هەمان سەرچاوە، ٢٧٨/١/٢، العراق بین الاحتلالین، ١٦٣/١ .

٦٢) ناوی ئەم شارە لە دەستنوسی سەرچاوە مەملوکیەکاندا بە شێوەی جیاواز هاتووە بەمجۆرە، لە (مسالك الابصار،١٢٥/٣)،دیاوشت، لە کتێبی (صبح الاعشی)بەم شێوانە هاتووە: دیاوشت (٣٧٣/٤)، اندشت (٣٧٩/٤)، رندشت (٣٠٩/٧)، بەرای ئێمە مەبەست باژێری ماهیدەشتە.

٦٣) مسالك الابصار، ١٢٥/٣، قەلقەشەندی کە هەموو زانیارییەکانی کتێبی (مسالك الابصار) سەبارەت بەکوردستان (جبال الاکراد) هێناوەتە نیو کتێبەکەی خۆیەوە و هەندێ دەستکاری ئاخافتنی عومەری (العمري) کردوە بۆ نمونە عومەری دەڵێت ((عدة القوم تزید علی خمسة الاف)) کە چی ئەم دەڵێت ((والطائفتان جمیعا لاتزید عدتهم علی خمسة الاف رجل))، صبح الاعشی، ٣٧٣/٤ .

٦٤) صبح الاعشی، ٣٠٩/٧ .

٦٥) المقریزي، السلوك، ٦٧٢/١، ٧٣٦.

٦٦) ابن الفوطي، مجمع الاداب، ٥٢٣/٢-٥٢٤، ٤٤٨/٣-٤٤٩ .

٦٧) کەسایەتیە زانستی وسیاسییە ناودارەکانی هۆزی گۆران لە ولاتی شام و میسر پتر لە سەدەکانی هەشتەم و نویەمی کوچی ودواتر دەرکەوتن، بروانە: السخاوي، الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، ١٧٨/١، ٢٤١-٢٤٣، ٢١٣/٢، ٢٤٧، ٢٥٢، ٢٥٦/٣، ٢٧/٦-٢٨، ١٠، ٢٥٢/٢-٣٢-٣٣... هتد، خیرالدین الزرکلي، قاموس الاعلام (بیروت١٩٨٠)، ٢٤٠/٨ .

٦٨) اللباب في تهذیب الانساب، ٣٠٧/١، معجم البلدان، ١٨٤/٢ .

٦٩) تذکرة الحفاظ، ١٣٠٨/٤، سیر أعلام النبلاء، ١٦/١٥-١٧ .

٧٠) هەمان دوو سەرچاوە .

٧١) هەمان دوو سەرچاوە، اسماعیل باشا البغدادي البابانی، هدیة العارفین (بیروت١٩٩٠)، ٣١٣/١ .

٧٢) قاموس الاعلام، ٢٢٩/٢-٢٣٠ .

٧٣) هدیة العارفین، ٣١٣/١ .

٧٤) تذكرة الحفاظ، ١٣٠٨/٤، هدية العارفين، ٣١٣/١، قاموس الاعلام، ٢٢٩/٢-٢٣٠ .
٧٥) المقريزي، السلوك، ٤/١ .
٧٦) ابن شداد، الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة،جـ١ (دمشق ١٩٩١) ص٢٤٦، ٢٥٠، ٢٥٤-٢٥٧، ٢٦١، ٢٧٧،٢٨٢ .
٧٧) هەمان سەرچاوە، ١٩٨/١-٢١٥، ٢٥٩-٢٦٠، ٢٦٢، المنذري، التكملة لوفيات النقلة (بيروت ١٩٨٨)، ٦٩٥/١، ١٦٢/٢-١٦٣ .
٧٨) الذهبي، العبر في خبر من غبر (بيروت د/ت)،٢٥١/٣، اليافعي، مرآة الجنان (بيروت ١٩٩٧)، ٨٧/٤ .
٧٩) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، جـ٨ (حيدر آباد الدكن ١٩٥١-١٩٥٢)، ص٧٨٤، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٢١/٧-٢٢ .
٨٠) العبر في خبر من غبر، ٢٥١/٣، النجوم الزاهرة، ٣٥٧/٦ .
٨١) قوتابخانەی رەواحی (الرواحية) لە لایەن (زكي الدين ابو القاسم هبة الله بن محمد بن عبدالواحد الحموي)یەوە لە شاری حەلەب بنیاتنراوە ابن شداد، الاعلاق الخطيرة، ٢٥٥/١ .
٨٢) الاعلاق الخطيرة، ٢٥٦/١ .
٨٣) ذيل مرآة الزمان (حيدر آباد الدكن ١٩٥٤-١٩٥٥)، ٣٦٤/٢ .
٨٤) هەمان سەرچاوە، ٣٦٤/٢، العبر في خبر من غبر، ٣١٢/٣، مرآة الجنان، ١٢٤/٤.
٨٥) ابن قاضي شبهه، طبقات الشافعية (بيروت ١٩٨٧) ٢، ٨٩، ابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في اعيان المئة الثامنة (القاهرة ١٩٦٦)، ٢٨٩/٤، ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب في اخبار من ذهب (بيروت د/ت)، ١٣/٦ .
٨٦) الجزري، تاريخ حوادث الزمان وانبائه (بيروت ١٩٩٨)، ٧٠٤/٣ .

سەرچاوەكان

یەكەم: سەرچاوە بنەڕەتیەكان:

- ابن الاثير، عزالدين ابي الكرم علي بن محمد بن عبدالواحد الجزري (ت ٦٣٠هـ/ ١٢٣٣م)
  ١- الكامل في التأريخ، دار الفكر (بيروت ١٩٧٨) .
  ٢- اللباب في تهذيب الانساب، مكتبة المثنى (بغداد د/ت) .
- البابانى، اسماعيل باشا البغدادي (ت ١٩٢٠م) .
  ٣- هدية العارفين واثار المصنفين، دار الفكر (بيروت ١٩٩٠) .
- البدليسى، الامير شرفخان بن شمس الدين (ت١٠١٠هـ/ ١٦٠١م) .
  ٤- شرفنامه، الترجمة العربية محمد جميل الروژبياني، ط٢ (اربيل ٢٠٠١) .

- ابن تغري بردي، جمال الدين ابو المحاسن يوسف (ت٨٧٤هـ/ ١٤٦٩م)
٥- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب العربية (القاهرة ١٩٦٩-١٩٧٢) .
- الجزري، شمس الدين ابي عبدالله محمد بن ابراهيم بن ابي بكر (ت٧٣٩هـ/ ١٣٣٨م)
٦- تاريخ حوادث الزمان وانبائه، المكتبة العصرية (بيروت ١٩٩٨).
- ابن حجر العسقلاني، احمد بن علي (ت ٨٥٢هـ/١٤٤٨م).
٧- الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة (القاهرة ١٩٦٦).
- حمد الله المستوفي، حمد الله بن ابي بكر بن محمد القزويني (ت ٧٥٠هـ/ ١٣٤٩م) .
٨- نزهة القلوب، بكوشش محمد دبير ساقي (طهران ١٣٣٦هـ.ش)
- ابن خرداذبه، ابو القاسم عبيدالله بن عبدالله (ت٢٨٠هـ/ ٨٩٣م) .
٩- المسالك والممالك، دار احياء التراث العربي (بيروت ١٩٨٨) .
- الذهبي، شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت ٧٤٨هـ/ ١٣٤٧م)
١٠- تذكرة الحفاظ (بيروت ١٩٥٦) .
١١- سير اعلام النبلاء (بيروت ١٩٩٧)
١٢- العبر في خبر من غبر، دار الكتب العلمية (بيروت د/ت) .
- ابن رسته، علي بن عمر، (ت ٢٩٠هـ/ ٩٠٣م).
١٣- الاعلاق النفيسة، دار احياء التراث العربي (بيروت ١٩٨٨) .
- ابن الساعي الخازن، ابن طالب علي بن انجب (ت ٦٧٤هـ/ ١٢٧٥م) .
١٤- الجامع المختصر في عنوان التاريخ وعيون اليسر،جـ٩ (بغدد ١٩٣٤) .
- سبط ابن الجوزي، شمس الدين ابي المظفر يوسف بن قزاوغلي (ت٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م) .
١٥- مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، جـ٨ (حيدر اباد الدكن ١٩٥١-١٩٥٢) .
- السخاوي، شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت ٩٠٢هـ/ ١٤٩٧م) .
١٦- الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، دار مكتبة الحياة، (بيروت د/ت).
- السمعاني، ابو سعيد عبدالكريم بن محمد بن منصور (٥٦٢هـ/ ١١٦٧م) .
١٧- الانساب، دار الفكر (بيروت ١٩٩٨) .
- ابن شداد، عزالدين محمد بن ابراهيم (٦٨٤هـ/ ١٢٥٨م) .
١٨- الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، جـ١، تحقيق يحيى زكريا عبارة (دمشق ١٩٩١) .
- ابن العماد الحنبلي، ابو الفلاح عبدالحي (ت١٠٨٩هـ/ ١٦٧٨م) .
١٩- شذرات الذهب في اخبار من ذهب، دار الكتب العلمية (بيروت د/ت) .
- ابن فضل الله العمري، شهاب الدين احمد بن يحيى (ت٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م) .
٢٠- مسالك الابصار (مخطوط) مكتبة المجمع العلمي العراقي .
- ابن الفقيه، ابو بكر بن محمد (ت ٣٤٠هـ/ ٩٥٢م) .
٢١- مختصر كتاب البلدان، دار احياء التراث العربي (بيروت ١٩٨٨) .
- ابن الفوطي، كمال الدين عبدالرزاق بن احمد (ت٧٢٣هـ/ ١٣٢٣م) .
٢٢- مجمع الاداب في معجم الالقاب (طهران ١٤١٦هـ) .
- ابن قاضي شبهة، ابي بكر بن احمد بن محمد بن عمر (ت ٨٥١هـ/ ١٤٤٨م) .
٢٣- طبقات الشافعية، دار الندوة الجديدة (بيروت ١٩٨٧).

- القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢هـ/ ١٢٨٣م) .
٢٤- اثار البلاد واخبار العباد، دار صادر (بيروت ١٩٦٠).
- القلقشندي، احمد بن علي (ت ٨٢١هـ/ ١٤١٨م) .
٢٥- صبح الاعشى في صناعة الانشا، دار الفكر (بيروت ١٩٨٧) .
- المسعودي، ابو الحسن علي بن الحسين (ت٣٤٦هـ/٩٥٧م) .
٢٦- التنبيه والاشراف، دار مكتبة الهلال (بيروت ١٩٨١) .
٢٧- مروج الذهب ومعادن الجوهر (بيروت ١٩٧٣) .
- المقريزي، تقي الين احمد بن علي (ت ٨٤٥هـ/ ١٤٤١م) .
٢٨- السلوك لمعرفة دول الملوك، لجنة التأليف والطباعة والنشر (القاهرة ١٩٤١-١٩٤٢) .
- المنذري، عبدالعظيم بن عبدالقوي (ت ٦٥٦هـ/١٢٥٨م).
٢٩- التكملة لوفيات النقلة (بيروت ١٩٨٨).
- مؤلف مجهول.
٣٠- كتاب الحوادث، تحقيق بشار عواد معروف وعماد عبدالسلام رؤوف، دار الغرب الاسلامي (بيروت ١٩٩٧).
- مؤلف مجهول.
٣١- مجمل التواريخ والقصص، بتصيح ملك الشعراء محمد تقي بهار (طهران ١٣١٨هـ،ش) .
- الهمذاني، رشيد الدين فضل الله (ت ٧١٨هـ/ ١٣١٨م).
٣٢- جامع التواريخ، الترجمة العربية محمد صادق نشأت واخرون (القاهرة ١٩٦٠) .
- ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم (ت٦٩٧هـ/١٢٩٧م).
٣٣- مفرج الكروب في اخبار بني ايوب (القاهرة ١٩٧٢).
- ياقوت الحموي، شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله (ت ٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م) .
٣٤- معجم البلدان، دار صادر (بيروت ١٩٧٧).
- اليونيني، قطب الدين موسى بن محمد (ت ٧٢٦هـ/ ١٣٢٦م).
٣٥- ذيل مرآة الزمان،مجـ١ (حيدر آباد الدكن ١٩٥٤-١٩٥٥).

– دووەم: سەرچاوە نۆییەکان:

- الزركلى، خير الدين
٣٦ – قاموس الاعلام، دار العلم للملايين (بيروت ١٩٨٠).
- العزاوى، عباس
٣٧ – العراق بين الاحتلالين، ج١ (طهران ١٤١٠هـ)
- النقشبندي، حسام الدين علي غالب
٣٨ – الكرد في الدينور و شهرزور، اطروحة ماجستير، جامعة بغداد (بغداد ١٩٧٥).

- سێهەم: گۆڤار:

رۆژبەیانی، محەمەد جەمیل.

٣٩- حەلوان و فەرمانڕەوایانی لە مێژوودا، بەشی یەکەم، گۆڤاری‌کاروان، ژمارە (٢١) حوزەیران ١٩٨٤، بەشی دووەم، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٢٢) ئەموز ١٩٨٤.

- مینورسکی، ڤ، ڤ.

٤٠- گۆران، وەرگیرانی ناجی عەباس، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارەکانی (٥-٩) ساڵی پێنجەم ١٩٤٤.

ملخص البحث

قبيلة گۆران

ودورها السياسي والثقافي خلال القرون الوسطى

د. زرار صديق توفيق

إن هذه الدراسة تحاول استناداً الى المصادر التاريخية الموثوقة ان تثبت ان قبيلة گۆران هي قبيلة كردية كبيرة معروفة مدحضاً بذلك رأي بعض المستشرق الذين يؤكدون على انها ليست قبيلة كردية، وتلقي الاضواء على دور قبيلة گۆران السياسي والثقافي خلال القرون الوسطى، حيث لعبت دوراً يستحق الذكر في التاريخ الكردي الوسيط واسست زعامة قبلية متنفذة في انحاء درتنك وحلوان وماهيدشت خلال النصف الثاني من القرن (٦هـ/ ١٢م) واستمرت الى ما بعد العهد المغولي على الرغم من حملات السلاجقة والمغول المدمرة،وبرز منها امراء وقادة، وصار بعضهم يمارس حكمه أمير مستقل فعرفوا بـ((صاحب الدربند))، كما انجبت العديد من المشاهير والاعلام في العلوم الاسلامية المختلفة الذين خدموا الديانة والثقافة الاسلامية ببلادهم وبالديار الشامية والمصرية خلال العصر العباسي والايوبي والمملوكي .

'Abstract'

Goran Tribe and its Political Cultural Role During the middle ages

Dr. Zirar Sdeeq

Goran was a big well - Known Kurdish tribe during the Islamic era. It played an outstanding role in the middle Kurdish history. It founded a powerful leadership in Halwan, Dertung and Mahidasht during the second half of the century (6 A.H /12 A.D). Many princes and leaders came from this tribe. Moreover, the tribe gave birth to many well - known figures and scholars in different religious sciences in their countries and in Egypt and Syria .

This study , relying on historical sources, endeavours to prove that Goran is one of the well - known kurdish tribes and refutes the orientalist Minorisky’s claim that Goran is not a kurdish tribe .

The study also sheds light on the scientific and cultural role of Goran tribe during the Abbasid, Ayubid and Mamluks period.

ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی مێژوویی

پ.ی.د. دلێر ئیسماعیل حەققی شاوەیس

پێشەکی

نەوت یەکێکە لە بەرهەمە ستراتیژییەکانی جیهان، تەنها سەرچاوەیەکی هەرزان نییە بۆ وزە، بەڵکو کەرەستەیەکی خاویشە بۆ ژمارەیەکی زۆر لە پیشەسازی گرنگ، هەر لە پیشەسازییەکانی کیمیاگەری و پلاستیك و ... هتد تا دەگاتە بەرهەمهێنانی خۆراك.

سەرەڕای ئەوەش سەرچاوەیەکی گرنگی دابینکردنی سەرمایەیە بۆ پرۆسەی گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە وڵاتە بەرهەمهێنەکانی نەوتدا[1]. هەر لەبەر ئەو هۆکارانەشە نەوت ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لە ڕووداوە مێژووییەکاندا و بەشێکی بەرچاوی وەرچەرخانە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان پەیوەندییان بەبوون و نەبوونی نەوتەوە هەبووە.

ئەوەتا نەوت لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە بۆتە بابەتێکی ململانێی نێو دەوڵەتی و هۆکاری ژمارەیەکی زۆر لە شەڕ و جەنگی خوێناوی[2]، هەر بۆ نموونە لە جەنگەکانی یەکەم و دووەمی جیهان، جەنگی عێراق ـ ئێران ١٩٨٠ـ١٩٨٨ و جەنگی کەنداوی یەکەم و دووەم فاکتەری نەوت لەبەر چاو بووە و، وا دیارە لە ڕووداوەکانی ئێستا و ئایندەشدا ڕۆڵی نەوت لە جاران کەمتر نابێت.

ئەم بابەتەی لەبەر دەستی خوێنەری هێژادایە بۆ ئەوە نییە باس لە ڕۆڵی نەوت بکات لە ململانێی نێو دەوڵەتیدا، یان کێشەی کوردستان و ڕۆڵی نەوت لەو مەسەلەیەدا شی بکاتەوە .... بەڵکو بۆ بەدواداچوونی ئەو وتەیەی کلیمەنسۆی سەرۆك وەزیرانی فەرەنسایە لە ٢٢ی مایسی ساڵی ١٩١٩دا ڕایگەیاندووە: گەر بیزانیایە ئەو ناوچەیە هێندەی نەوت تێدایە هەرگیز دەستبەرداری نەدەبوو[3]، (مەبەستی لە ویلایەتی مووسڵە. د. ش).

لەبەر ئـەوەی زۆر لـە توێـژەر و مێژوونووسـان ئـەو وتەیـەی کلیمەنسۆیان وەك خـۆی و ڕاستییەکی بێ گرێ وەرگرتووە و دەیڵێنـەوە بـێ ئـەوەی شـەن و کـەو بکرێـت، کـە بـە بۆچـوونی ئێمـە جێگـەی گومانـە و دەشـێ تـاووتوێ بکرێـت. مەبەسـتی سـەرەکی ئـەم توێژینەوەش هەوڵدانێکە لـەو ڕووەوە بـەپێی زانیارییـەکانی ئێمـە تائێستا لـەو بـوارەدا کارێکی وا ئەنجام نەدراوە و نەبۆتە بابەتێکی تایبەتی بۆ لێکۆڵینەوە.

بۆ لێکۆڵینەوەکە و سەلماندنی بیر و بۆچوونەکانمان وا پێویست بوو کە باس لە هەنـدێك بابەت بکرێت وەك: نـەوت لـە مێـژوودا، نـەوت لـە کوردسـتاندا، ململانێـی نێـو دەوڵـەتی لەسەر چاڵە نەوتەکان، ڕۆڵی نەوت لە گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتیدا... هتد.

لەبەر ئـەوەی هەریەکـە لـەم باسـانە چـەندین لێکۆڵینـەوەی سـەربەخۆ هەڵـدەگرن و بـۆ ئەوەی لە بابەتە سەرەکییەکەمان کە ڕاستکردنەوەی بیرو بۆچوونێکە دوور نەکەوینەوە، خوێنەری بەڕێز دەگێڕینەوە بۆ سەرچاوەکان و خۆمان لە درێژەی ئەو باسانە دەپارێزین کە لە بابەتە سەرەکییەکە دوورمان دەخاتەوە، هەر لەبەر ئەو مەبەستەشە توێژینەوەکە دابـەش کـراوە بـۆ پێـشەکییەك و چـەند زانیارییـەکی پێویـست و ئـەنجام، ئەمـەش لـە لێکۆڵینەوە زانستییەکاندا شتێکی نوێ نییە.

چەند زانیارییەکی پێویست

زانیارییە ئەرکیۆلۆژییەکان ئەوەمان نیشان دەدەن کە مرۆڤ هـەر لـە دێـر زەمانـەوەو لـە ناوەڕاستی چاخە بەردینەکانەوە بایەخی نەوتی زانیوە دانیشتوانی کوردستانیش لەمێژە شارەزای نەوت بوون و سوودیان لێ وەرگرتووە و بەلای هەندێکەوە ئاگری باباگوڕگوڕ لە کەرکووك ئەو ئاگرە هەمیشەییە نەمرەیە کـە لـە گەشـتەکەی دانیـاڵ پێغەمبـەردا بـاس کراوە(٤).

ئاورووپاییـەکانیش لەمێـژەوە شـارەزای نـەوت بـوون، سـوودیان لـێ وەرگرتـووە وەك سەرچاوەیەکی وزە و ڕووناکی یان بۆ دەرمان و هەندێ پیشەسازی. بـەڵام لـە سـەدەی ١٩ نۆزدەوە گرنگی نەوت زۆر زیـادی کـردووە، بەتایبـەتی دوای ئـەوەی ماشـێنی دیـزڵ

هاتـه ئـاراوه و خواسـت لەسـەر بەرهەمـەکانی نـەوت زیـادی کـرد بـۆ بـەکارهێنانی لـه بەگەڕخـستنی شـەمەندەفەر، پـاپۆڕ، ئۆتۆمبیـل و ماشـێن و ئامێرەکـانی کارگـه و کارخانەکان بۆیه له کۆتایی سەدەی نـۆزدەدا ئـیتر نـەوت بـوو بـه یـەکێك لـەو بەرهەمـه ستراتیژیانەی که لایەنێکی بەرچاوی له ململانێی نێو دەوڵەتاندا گرتەوه[٥].

له ساڵی (١٨٨٢)دا فیشەری سەرکردەی هێزی دەریایی بەریتانیا لـه راپۆرتێکدا ئامـاژه بەوه دەکات کـه «بـەکارهێنانی پـترۆڵ لـه بـری خـەڵووزی بـەردی وەك سـووتەمەنی بـۆ کەشتییه جەنگییەکان هێز و توانایان زیاد دەکا و دەتوانرێت هـەر لـه نێـو دەریـادا ئـەو سووتەمەنییه بگەیەنرێته کەشتییەکان و ژمارەیەکی تریشی لـه سـوودەکانی پـترۆڵ بـه بەراورد لەگەڵ خەڵووزدا باس کردووه، بەکارهێنانی خـەڵووزی بـەردی بـۆ گواسـتنەوه و گەیاندن لای ئینگلیزەکان بەراورد دەکـات بـەو پێـشکەوتنەی لـه ئـەنجامی بـەکارهێنانی هەڵمەوه بەدەست هات بۆ به گەڕخستنی پاپۆڕ له بری کەشتی چارۆکەدار»[٦].

وینیـستۆن چەرچـل لـه سـاڵی (١٩١٣)دا و لـه ئەنجومـەنی گـشتی بـەریتانیادا ئـەوەی راگەیانـد کـه «دوا پلانمـان ئەوەیـه وەزارەتـی کاروبـاری دەریـایی دەبێـت خـاوەن و بەرهەمهێنـەری راسـتەوخۆی پێداویستەکانمان بێـت لـه سـووتەمەنی نـەوت ... دەبێت خاوەن یان بەلانی کەمەوه بالادەست بێ بەسەر سەرچاوه سروشتییەکانی ئـەو نەوتـەی پێویستمانه»[٧].

ئەوەی جێگەی سـەرنجه لـه ململانێـی زلهێزەکانـدا ئەڵمانـەکان یەکـەم کـەس بـوون کـه توانییان خۆیان بگەیەننه نەوتی کوردستان.

له نێوان ساڵانی ١٨٧١-١٩٠٢دا چەند پۆستەیەك له شارەزا و پـسپۆر و رۆژنامەنووسـانی ئەڵمانی هاتوونەتـه ناوچـەکه و راپۆرتـەکانیان جـەخت دەکەنـه سـەر دەوڵەمەنـدی ئـەو دەڤەره و بـوونی نـەوتێکی زۆر کـه بەشـی ئـەڵمانیا دەکـا و باشـتر و بەسوودتریـشه لـه نەوتی روسیا[٨].

له ٤ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨٨٨دا حکومەتی عوسمـانی چـیاوگی هێڵـی ئاسـنی بـەرلین - بەغـدای لەگـەڵ بـانکی ئەڵمانیـدا مـۆرکرد. ئـیتر هـەر لـه سـاڵی ١٨٩٠ەوه ململانێـی نێودەوڵەتی لەسەر نەوتی کوردستان، بەتایبەتی له چوارچێوەی هێڵـی ئاسـنی بـەرلین -

بەغداد دا گەرم بوو[٩]. پرۆفیسۆر نانسی جیوگرافی ناسی بەناوبانگ لە ساڵی ١٩١٣دا ئاماژەی بەوە کردووە کە «دەبێ خوارووی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و باکووری سووریا و باکووری مێزۆپۆتامیا دروشمی لەمەو دوامان بێت»[١٠].
ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی جیهان و ئەنجامەکانی و تێکشکانی ئەڵمانیا لە جەنگدا و داگیرکردنی هێزی سوپای هاوپەیمانان بۆ ناوچەکە جێ پێی ئەڵمانەکانی لاواز کرد و بەریتانیا و فرەنسا جێگەیان گرتەوە.
بەپێی پەیمانی سایکس پیکۆ خوارووی کوردستان - ویلایەتی موسڵ دەکەوتە نێو بەرژەوەندییەکانی فرەنسا ئەگەرچی سوپای بەریتانیا بە بیانووی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە مێزۆپۆتامیا شاری مووسڵی داگیرکردبوو[١١] دواتریش بەریتانیا بە هەموو شێوەیەك هەوڵی دەدا خوارووی کوردستان بلکێنێ بە دەوڵەتی عیراقەوە کە لە ژێر دەستی خۆیدا دروست کرا و بۆ ئەم مەبەستەش هەموو پاساوێکی دەهێنایەوە[١٢].

ئەنجام:

ئەو زانیارییە مێژووییانەی کە لەسەرەوە ئاماژەی پێکراوە دەمانگەیەنێتە ئەوەی بڵێین:

١- دەستکەوتە ئارکیۆلۆژییەکان و زانیارییە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ نیشان دەدەن کە لە دێرزەمانەوە نەوت لە کوردستاندا هەبووە. ئەو زانیارییانەش لەلای فرەنسییەکان شاراوە نەبووە و خۆیان بەشدارییان لە گەلاڵە کردنیدا هەبووە.

٢- لە کوردستاندا هەر لەمێژەوە سوود لە نەوت وەرگیراوە و بەمەبەستی ئابووری دەرهێنراوە، هەر بۆ نموونە ریچ لە گەشتەکەیدا بۆ کوردستان لە ساڵی ١٨٢٠دا ئاماژە بەوە دەکات چۆن لە ناوچەی گەرمیاندا نەوت دەرهێنراوە[١٣].

٣- لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە ڕاپۆرتێکی زۆر لەلایەن ئاورووپییەکانەوە نووسراوە سەبارەت بەبوونی نەوتێکی زۆر لە خوارووی کوردستاندا، ئەمە جگە لەو ڕاپۆرتانەی گوڵبەنکیان نووسیویەتی. نەك هەر ئەوە بەڵکو لە سەردەمی مەدحەت پاشای والی عوسمانێکان لە بەغدا ١٨٦٩-١٨٧٢دا و بە هاوکاری پسپۆرە ئەڵمانەکان گەشە بە

بەرهەمهێنانی نەوت دراوە و لە باقووبە پالأوگەیەکی نەوت دامەزراوە بۆ ئەو نەوتەی لە مەندەلی بەرهەم هێنراوە[١٤].

٤ـ لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە لە کۆتایی سەدەی ١٩ نۆزدەدا فرەنسا خۆی هاوکار بووە لە گەشەپێدانی بەرهەمهێنانی نەوت لە ناوچەکانی گەییارە و دووزخورماتوو و باباگوڕگوڕ[١٥].

٥ـ پێویستە ئەوە بوترێت کاتی خۆی لە دانوستاندنەکانی نێوان بەریتانیا و فرەنسا و رووسیادا، کە دواتر پەیمان نامەی سایکس ـ پیکۆی لێ کەوتەوە و بەریتانیا هەوڵی داوە هێزێکی وەك فرەنسا لەنێوان ناوچەی ژێر دەسەلأتی رووسیا و بەریتانیادا هەبێت و ببێتە سەنگەر و پەرژینێك لێکیان جودا بکاتەوە و رووسەکان لە کەنداو دووربخاتەوە، چونکە بەریتانیا بوونی رووسەکانی لەو ناوچانەدا بە مەترسییەکی گەورە دەزانی، بۆیە کاتی خۆی نەرمییەك بەرامبەر بە بوونی دەسەلأتی فرەنسا بەسەر ویلایەتی مووسڵدا لەلایەن بەریتانیاوە نیشاندراوە. کاتێکیش لەساڵی ١٩١٧دا دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رووسیا کشایەوە لەو پەیمانە ئیتر بەریتانییەکان ئەو مەترسییەیان لە رووسیا نەمابوو.

٦ـ کاتێك لوید جۆرج داوای لە کلیمەنسۆ کرد، چاو بخشێنێتەوە بە پەیمانی سایکس ـ پیکۆدا، کلیمەنسۆ ئامادەیی خۆی نیشان دا، کە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ و فەلەستین چاویان پێدا بخشێنرێتەوە بە مەرجێك:

a - فرەنسا بەشی خۆی لە نەوتی مووسڵ وەرگرێت.
b - بەریتانیا پشتگیری تەواوی فرەنسا بکات لە هەموو گازندەکانی ولأتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.
c - ئەگەر کار بە سیستەمیماندات کرا، دەبێت ناوچەکانی دیمەشق و حەلەب، ئەسکەندەرۆنە و بەیروت، بخرێتە ژێر منداتی فرەنساوە[١٦].

جێگەی خۆیەتی ئاماژە بەوە بکرێت، لەکاتی جەنگدا و لەگەڵ ئەوەدا کە پشکێکی زۆر لە قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی، درابوو بە فرەنسا لە ناوچەکانی: باکووری کوردستان، ئەنادۆڵ و خوارووی کوردستان.

فرەنسا زۆر جەختی دەکردەوە سەر ئەوەی دەبێت بەرژەوەندییەکانی لە سووریا و ئەسکەندەرۆنە و ئەدەنەدا بپارێزرێ[١٧].

٧- بەریتانیا لەمێژ بوو ئەوەی نەدەشاردەوە کە سنوورەکانی رۆژئاوای هند بە فوراتدا تێدەپەڕێت و تەنیا لە ڕێگەی مووسڵەوە دەتوانرێت کۆنترۆڵ بکرێت[١٨].

بۆیە بەریتانیا و فرەنسا لە کۆتایی جەنگدا ڕێککەوتبوون لەسەر ئەوەی پێی دەوترا ((ناوچەکانی کار)) لە رووسیا کە بەپێی ئەو ڕێککەوتنە کوردستان دەکەوتە نێو بەرژەوەندییەکانی بەریتانیاوە[١٩].

٨- بەریتانیا بە کردەوە ویلایەتی مووسڵی داگیر کردبوو فرەنساش مامەڵەی لەگەڵ ئەو ڕاستییەدا دەکرد.

٩- ئەوەی ئاشکرایە کلیمەنسۆ سەرەك وەزیرانی فرەنسا بوو، رۆڵێکی بەرچاوی لە سیاسەتی نێو دەوڵەتی و سەردەمێکی زۆر چارەنووسسازدا گێڕاوە و جێگە پەنجەی بەسەر رووداوەکانەوە بەجێهێشتووە چ لەسەر ئاستی نێو خۆی فرەنسا و ئاورووپا و جیهانیش. جگە لەوەی بە سیاسەتوانێکی سەرکەوتوو و وریا ناسراوە، ناکرێ بە جۆرێکی تر هەڵسەنگێنرێت.

لەسەر بنەمای ئەو زانیاری و دەرەنجامانەی پێشتر ئاماژەی بۆ پێکرا دەتوانین بڵێین، ڕێگەی تێناچێ کلیمەنسۆ بەو هەموو وریایی و بە ئاگایی و زانیارییەوە، وەك سەرۆك وەزیرانی فرەنسا بێ ئاگا بووبێ لەو ڕاستییە مێژووییانە و کەسیش نەبووبێ لە فرەنسادا ئاگاداری بکاتەوە لەو بارەیەوە و ڕێنوماییەکی بکات!!! بۆیە دەبێت ئەو وتەیەی کلیمەنسۆ وەك ڕاستییەکی بێ گرێ وەرنەگیرێت و بێ لێکدانەوە جێگەی متمانە نەبێت بەڵکو وەك هەوڵدانێك بۆ چاوبەستکردنی گەلانی ناوچەکە و چەواشەکردنی ڕای گشتی وڵاتەکەی خۆی لێکبدرێتەوە.

پەراوێزەکان:

١- بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:

a - د. محمد ازهر السماك، اقتصاديات النفط، جامعة الموصل ١٩٨٠ ص٢٧-٣٨.

b - ئـەكاديمياى زانـستى يـەكێتى سـۆڤيەت. ئەنيـستيتۆى رۆژهەڵاتناسـى، دۆلارەكـانى نـەوت و گەشەكردنى كۆمەڵايەتى و ئابوورى وڵاتـانى رۆژهـەڵاتى نزيـك و ناوەڕاسـت. مۆسـكۆ ١٩٧٩ (بـە زمـانى رووسى).

c - د. آزاد النقشبندي، اهمية حقول كركوك النفطية، گۆڤارى مەتين ژ. ٦٦ تەموز ١٩٩٧.

d - زێڤارۆڤ ف. گۆڕانكارييە كۆمەڵايەتى و ئابوورييەكان لە كۆمـارى عيراقـدا. مۆسـكۆ ١٩٧٩ (بـە زمانى رووسى).

٢- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

a - Nasrollah Saifpour Fatemi, Oil diplomacy, New Yourk 1954.

b - د. ئازاد نەقشبەندى، سەرچاوەى پێشوو.

c - د. نورى عبدالحميد خليل، التاريخ السياسي لامتيازات النفط في العراق، بيروت ١٩٨٠، ص٤٤.

٣- لەم بارەیەوە بڕوانە:

a- Ander Tardieu, "Mossul etle petrole" inl, illustration, CLV, pp381-382.

لە د. فاضل حسين، مشكلة الموصل، بغداد ١٩٦٧، ص٩ وەرگیراوە.

زۆر لە نووسەر و توێژەرانى تريش هەر لەو بير و رايەدان كـە كليمەنـسۆ نـەيزانيوە نـەوت لـە خـوارووى كوردستاندا هەيە دەنا دەستبەردارى نەدەبوو بۆ بەريتانييەكان.

بۆ نموونە بڕوانە:

- د. عبدالرحمن قاسملو، كوردستان و كورد، عبدالله حسن زادە، بنكەى پێشەوا ١٩٧٣، ل٥٦.

- Charles A. Hooper, L, Iraq etla societe des Nation, p.18

٤- د. عبدالحميد العلوجى و خضير عباس اللامى، الاصـول التاريخيـة للـنفط العراقـي ج١، بغـداد ١٩٧٣، ص٣٥.

- هەروەها بڕوانە د. عبدالله غفور، جوگرافياى ئابوورى نەفت لە كوردستاندا، سلێمانى ٢٠٠٢، ل٥٩.

٥- بۆ زانیاری بڕوانە:

Richard Coke, The heart of the middle east, London. 1952 p.p.103-179.

٦ـ الجمهورية العراقية ـ وزارة الاعلام ـ مديرية الاعلام العامة، بدايات الصراع الاستعماري على نفط المنطقة، بغداد ١٩٧٢، ص١٢.

٧ـ محسن الموسوي، النفط العراقي ـ دراسة وثائقية من منح الامتياز حتى التاميم، بغداد ١٩٧٣، ص١٤.

٨ـ د. نوری عبدالحمید خلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠.

٩ـ بڕوانە:

a - الجمعية الالمانية ـ العربية في جمهورية المانيا الديمقراطية، الالمان والعرب، برلين ١٩٦٩، ص١١.

b - کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠ـ١٩٣٢، سلێمانی ٢٠٠٢، ل٥٠ـ٧١.

١٠ـ الالمان والعرب ل١١.

١١ـ د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل٧.

ـ د. كمال مظهر احمد، اضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط، بغداد ١٩٧٨، ص١٣٤.

١٢ـ د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩ـ١٣١.

ـ کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١١ـ٢٣٣.

١٣ـ ریچ کلودیوس جیمس، گەشتی ریچ بۆ کوردستان، و. محەمەد حەمە باقی، تەورێز ١٩٩٢، ل٥٤ـ٥٥. شایانی باسە ئەم کتێبە کاتی خۆی لە ساڵی ١٨٣٦ لە لەندەن بە دوو بەرگ چاپکراوە.

١٤ـ د. نوری عبدالحمید خلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩.

١٥ـ هەمان سەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو کە وەرگیراوە لە:

- Longrigg S.H., Oil in the middle East, London 1961, p.14.

١٦ـ بڕوانە:

a - بدايات الصراع الاستعماري على نفط المنطقة، ص١٠.

b - د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل٨ـ٩.

١٧ـ د. كمال مظهر احمد، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣١.

١٨ـ د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت. محمد الملا عبدالكريم، بغداد، ١٩٧٧، ص ١٩٤ـ١٩٥.

١٩ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٤.

ملخص البحث
تصحيح خطأ تاريخي

د. دلير حقي شاويس

ضمن عملية تقسيم العالم بين الدول الاستعمارية وبموجب اتفاقية سايكس ـ بيكو كانت ولاية الموصل من حصة فرنسا. الا ان البريطانيين سيطروا على مناطق واسعة من الولاية ومن ضمنها مدينة الموصل. وفيما بعد وبموجب تسوية بين البريطانيين والفرنسيين تنازلت الاخيرة عن ولاية الموصل لبريطانيا الا ان رئيس وزراء فرنسا كليمنصو اعلن في ٢٢ مايس ١٩١٩ ((لو كان ادرك قيمة ماتنازل عنه لما فعل)).

وقد اعيدت هذه العبارة من قبل الكثير من الباحثين و المؤرخين الكورد والعرب والاوروبيين كحقيقة مطلقة.

ان هذا البحث محاولة لمناقشة مدى صحة ماصرح به كليمنصو رئيس وزراء فرنسا في حينه حول جهله باهمية ولاية الموصل. وقد توصل الباحث بان النفط كان معروفا لدى العراقيين و غيرهم منذ القدم، كما ان النفط كان من اهم اسباب الصراع بين الدول الاستعمارية للسيطرة على المنطقة منذ قرن التاسع عشر اضافة الى مشاركة فرنسا في دراسة المنطقة واستخراج وتكرير النفط فيها. كما ان الفرنسيين اخذوا حصتهم من النفط المستخرج من ولاية الموصل بعد تنازلهم عنها لبريطانيا.

لذلك لايمكن ان نسلم بصحة هذا التصريح وجهل رئيس وزراء فرنسا باهمية ولاية الموصل وانما يمكن اعتبار ذلك ضمن عملية اعادة توزيع الحصص بين المستعمرين وتضليل الرأي العام في بلدانهم.

Abstract

Correction of an error

Asi.prof. dr.diler shaweys

According to Sajks-picot agreement, Mwsol state (wilayat) was to be the share of France. But at the end of Ist world war, the Britains controlled most of the area including Musol, that made the France concession and waived his right of Musol to Britain.

In 22na of May 1919 Climanso, the France prime minister announced that "If he knew the worth of what he offered he never did".

This study is a discussion about the credibility of this declaration and the France prime minister ignorance of Musol wilayat's importance.

The researcher concludes his study that petrol was well known by the Iraq is and the other nations since along time ago.

So, petrol was the basic factor of the struggle among the Imperialist countries to control the area since 19th century.

The France, themselves participated in studying the area to exploit petrol (extraction and reefing) so they, the France, had their share in Musol petrol. So we cannot agree with the France primeminister, but we can say that was only a bargain of the shares among and redistribution of the imperialistic countries, and an attempt to mislead the public opinion of these countries.

پرۆژەی
ستانداردکردنی زمانی کوردی

ئەم نووسراوەیە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی زمانەوانییە کە ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی زمانی ستاندارد نیشان دەدات لە پێکهاتەی نەتەوەیی و خوڵقاندنی دەوڵەتدا.
دواتر لەبەر ڕۆشنایی ئەم ڕوونکردنەوانەدا چەند پێشنیارێکی پراکتیکانە کراوە بۆ یەکخستنی دیالێکتەکانی کوردی و هێنانە دی زمانێکی ستاندارد.

غازی عەلی

١. سەرەتا:

زمان بابەتێکی گەلێك سەرنج ڕاکێشە و بەدرێژایی مێژووی شارستانیەت هۆش و بیری مرۆڤایەتی داگیرکردووە. لە دەوروبەری ئێمەدا هەزاران زمان ودیالێکت هەن کە چەندین بۆچوونی فیکری و وێژەیی و هونەری دەردەبڕن. مرۆڤ بەهۆی زمانەوە پلانی دواڕۆژ دادەنێت. هەروەها دەچێتە ناخی مێژووەوە بۆ زانینی چۆنیەتی ژیان و بیرکردنەوەی نەوەکانی پێشوو.
هەر لە مێژەوە مرۆڤ بە پەرۆشەوە ڕوانیویەتی بۆ سەرچاوەی دروستبوونی زمان، بەڵام بێ هوودە تاکو ئێستا نازانرێت چۆن، لە کوێوە کێن ئەوانەی بۆ یەکەمین جار پەیڤین .
لە پێشدا پەیوەندی نێوان ئایین و زمان ڕێگە خۆشکەر بوو لە هێنانە دی کولتووری مێژوویی، بۆیە نامۆ نییە، کە بیرکردنەوە سەرەتاییەکان (تاکو ئێستاش) زمانیان وەکو دیارییەك خەملاند لە لایەن خوداوە بۆ مرۆڤایەتی. زمان هەمیشە وروژێنەری پرسیار و گفتوگۆ و لێکۆڵینەوە و جۆرەها تاقیکردنەوە بوو.

هەرچۆنێك بێت ئەمڕۆ لە جیهاندا فرە زمانی هەیە. ئەمەش مانای جیاوازییە. فرەزمانی مانــای فەلــسەفەیەکی، میتــافۆرێکی زانــستی و شــێوە ژیــانێکی تــر دەبەخــشێت. جیاوازییــەکان لــە شــێوازی دەربڕینــی زمانــە جۆراوجۆرەکــانی مــرۆڤ ڕاســتییەکە بــەلاّم تێکڕای زمانەکان هەمان سترەکتورە وە هەمان ئەرکی جیاجیا جێبەجێ دەگەیەنێت.

نەتەوە، لەبەر ئالۆزی و بەربلاّوی ماناکەی، چەندین پێناسەی بۆ کراوە. یـەکێك لەوانـە نەتەوە پەیوەست دەکەن بە چەند پێکهاتەیەکی بنەڕەتی وەکو زمان، ئاین و ڕەگـەز. ئەم پێناسەیە سنووردارە، چونکە دیارە مرۆڤێك یان گرووپێـك بـە چ زمانێـك دەپـەیڤن بەلاّم کاتێك نەتەوە دەبێت بە فاکتەرێکی گرنگی ژیانی پێناسەکەی دژوار دەبێت لەبەر جۆرەها هۆکار بۆ نموونە خەلّکی ناوچەی تۆرنادالّی سەرووری ولاّتی سوید خۆیـان بـە سـویدی دەژمـارد لـە ترسـی ئـەوەی پێیـان نـەوترێت فنلەنـدی، دانیـشتوانی ڤـین لـە خوارووی وولاّتی نەمسا نایانەوێت بژنەڤن زمانەکەیان دیالێکتێکی سلۆڤاکییە، خـەلّکی ئێرلاند و ئینگلیز لەیەك جیا دەکرێنەوە هەرچەند هەمان زمانیان هەیە.

ئـاین کرێتریایـەکی ئاشـکرای نییـە لـە دیـاریکردنی ناسـنامەی نەتەوەییـدا، بـەلاّم لـەو شـوێنانەی پەرسـتگا و کلّێـسە یـان مزگـەوت ئەرکـەکانی دروسـتکردنی کۆمـەلّ بـەجێ دەگەیەنێت ئەوا ئاین دەبێتە ئامرازێکی گرنگ لە یەکخستنی مرۆکان یان جیاکردنەوەی ئەوانەی هەمان بڕوایان نیە. کرێتریای ڕەگەز بەنـدە بـەو بیرۆکـە دزێـوەی کـە شـێوەی لەشی مـرۆڤ بـە خـالّی یەکلاکـەرەوەی ئینتمـای نەتـەوەیی دادەنێـت. دزێـوەی ڕەگـەز پەرستی لەوەدایە کە خاوەن میکانیزمێکی لە کەنارخەر و زۆردارانەیە بەرامبەر بەوانەی کە خاوەن هەمان شێوە و ئاکار نین.

سەرنج ڕاکێش تـرین تیـۆری نەتـەوە یـان پێکهاتـەی نەتـەوەیی لـە لایـەن کـارلّ دویـچ پسپۆڕی دەولّەتناسی ئەمریکییەوە لە سـالّی (١٩٥٣) داڕێـژراوە بـەوەی کـە دەبێـت " پێکهاتەی نەتەوە لە ڕوانگەی ئەرکەوە function سەیر بکرێـت". لـە ولاّتێکـی بـە برەو و فرِ، کە دانیشتوانەکەی ڕەزامەندی پابەندبوونی خۆیان نیشان بدەن لـەوەی کـە پەیوەندییەکی کۆمەلاّیەتی دروست هەیە لە نێوان هەموو ئەندامەکانیدا بەوەی هەر یەك ڕۆلّی جیای هەیە لە کۆمەلّگادا، بۆ نموونە دانیشتوانی سویسەرە خۆیان بە سویسەری

دەناسن هەرچەندە خەڵکەکەی سەر بە چەندین زمان و ئاینی جیاوازن. لێرەدا پەیوەندییەکانی ئاڵوگۆڕی زانیاری هۆکاری یەکخستنی کۆمەڵە نەك زمان.

هەرچۆن بێت ئەم وولاتە پەیوەندییەکی پتەوی هەیە لەگەڵ وڵاتەکانی دراوسێیدا بەوەی کە خاوەنی هەمان زمان و کولتوورن. تیۆری ئەرکی بێ خەوش نییە، چونکە باش کارکردنی دەزگاکان لە کۆمەڵگایەکی فرە نەتەوەیی یەکساندا مانای پەیوەست بوون نییە بەو وولاتەوە. مرۆکان لێرەشدا خولیای وڵاتێکی نەتەوەیی خۆیان هەن. لێرەدا دژە بۆچوون هەیە چونکە خەڵکانی ئەم ولاتە بنەمایەکی پتەوی هەستی نەتەوایەتیان نییە بۆ ولاتەکە. هەستی نەتەوایەتی هەمیشە دیاردەیەکی لە بەرچاوە، بۆ نموونە ئەو وڵاتانەی، کە بە شێوەیەکی سروشتی ئاوێتەی پێکهاتەی نەتەوەیەکن وەکو سوید لە باری ئاساییدا هەڵگری بۆچوونێکی نێونەتەوەیین بەڵام لە کاتی هەستکردن بە مەترسی هەڕەشە ئەدرنیاڵی نەتەوە پەرستان بەرز دەبێتەوە وەکو هەستکردن بە هەڕەشەیەکی دەرەکی یان زیاتربوونی ژمارەی کۆچبەران بە تایبەتی لە کاتی قەیرانی ئابوورییدا.

هەندێك جار وشەی نەتەوە بە هەڵە بەکاردێت بۆ نموونە کاتێك وڵات گرێدەدەن بە نەتەوە. وڵات مەرج نییە ڕەنگدانەوەی پێکهاتەی یەك نەتەوە بێت. دانیشتوانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پێیان ئەستەم نییە لە لە ناساندنی خۆیان بە ئەمریکی هەرچەندە ئەم وولاتە پێکهاتەی دەیان ولاتە. بە مانایەکی تر کێشەی نەتەوایەتی لێرەدا بەدی ناکرێت. لە بەرامبەردا دانیشتوانی بەلجیکا و ڕۆمانیا بەئاشکرا دابەش بوون بەسەر چەند هەڵوێستێکی دژ بەیەکی نەتەوایەتیدا، لەگەڵ ئەوەشدا بانگ دەکرێن بە بەلجیکی و ڕۆمانی. هاوولاتیانی ولاتێك مەرج نییە خاوەن ئێتنیکێکی نەتەوەیی بن تەنانەت بە پێی تیۆری دویچیش دانیشتوان نەتەوە پێك ناهێنن، چونکە پەیوەندییەکانی مرۆیی ئەم کۆمەڵگایانە نەك هەر لاوازە، بەڵکو ویست و بۆچوون و ئامانجەکانیش دژ بەیەکە. لەم ولاتانەدا تیۆری دۆیچ (ئەرکی functionalism) مانای خۆی ون دەکات. ناخۆشترین پرسیار، کە ڕووبەرووی مرۆڤانی سەر بە نەتەوەی بێ وولات دەبێتەوە " خەڵکی کوێیت" خەڵك ناسنامەی وڵاتی پێ دەبەخشێت نەك نەتەوە. ئاشکرایە ناسنامەی زۆربەی وڵاتان گرێدراوی زمانێکە، ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر وڵاتەکە ڕاستەوخۆ ناوی زمانەکە هەڵنەگرێت.

دەوڵەت ، بە پێی زۆربەی پێناسەکان، ئۆرگانێکە کە دەسەڵات و سەرداریيەتی هەبێت بە سەر ناوچەیەکی دیاریکراودا، جا ئەم دەسەڵاتە بە زۆرەملێ بێت یان بە ڕەزامەندی خەڵکی ناوچەکە یان بەهۆی هەردووکیانەوە. ئاشکرایە کە بەشێکی زۆری دەسەڵات دەکەوێتە ژێر ڕکێفی چەند کەسانێك داروو دەزگایەك وە یان کۆمپانیاکان. زەقترین جۆری ئۆرگانەکان ئەوانەن، کە نوێنەری هەرێمە جیاکانی ئەو ناوچەیە دەکەن وەکو پارێزگاکان و کۆمونەکان بۆ نموونە ئەڵمانیا لە چەند هەرێمێکی یەکگرتوو پێکدێت و هەر هەرێمێك تا ڕادەیەکی بەرچاو دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی خۆی هەیە. سویسەرە لە چەند هەرێمێکی جیا پێکدێت و ڕێك کەوتوون کە دەسەڵاتی خۆیان کەم بکەن لە قازانجی دەسەڵاتێکی یەکگرتووی بەهێزی ناوەند.

دەستەواژەی دەوڵەت تۆزێك ئاڵۆزە بەتایبەتی لە کاتێکدا کە زۆر لە وڵاتان بەشێك لە سەربەخۆیی خۆیان داوە بە ئۆرکانی تر. وڵاتە فیدرالیەکان دەستەواژەی دەوڵەت ئاڵۆزتر دەکەن. پێوەرێکی ناجێگیر هەیە لە نێوان ئەوەی کە وڵاتێك لە چەند بەشە وڵاتێك پێکدێت وە چەندین وڵات هاوکاری یەکتربکەن. بە شێوەیەکی ڕەسمی دەکرێت ئەم پێوەرە یەکلا بکرێتەوە بەڵام لە پراکتیکدا ناکرێت دەستنیشانی ئاستەکانی ئازادییە ڕاستەقینەکانی ئەم پێوەرە بکرێت. لە سوید دەسەڵات ناوەندییە، بەڵام لە پراکتیکدا کۆمونەکان ئازادی تەواویان هەیە. لە سۆڤیەتی کۆن سیستەمێکی فرە وڵاتی ناوچەیی، هەرێمی سەربەخۆ هەبوو، بەڵام لە ڕاستیدا دەسەڵاتی ئەم وڵاتانە لە گرووپێکی فرە نەتەوەیی هەڵپەرکێ و سەما زیاتر نەبووە. لەم دواییەدا زۆربەی وڵاتان سیستەمێکی نیمچە فیدڕالیان دامەزراندووە بۆ هەندێك ناوچە، کە ڕەگەز و زمانیان جودایە. هەڵبەتە ئەم ناوچانە جۆرە سەربەخۆییەکیشیان پێبەخشراوە، بۆ نموونە لە ساڵانەی دواییدا ئیسپانیا دەسەڵاتی ناوەندی خۆی کەم کردەوە و سەربەخۆییەکی سنووردارکراویشی داوە بە هەرێمەکانی باسك، کەتالۆنیا، سەردینیا و ئاوستا.

٢. مەبەست:

ئەم نووسراوەیە توێژینەوەیەکی زمانەوانییە بە مەبەستی دانانی میکانیزمێکی پراکتیکانە بۆ ستانداردکردنی (یەکخستنی) زمانی کوردی. هەروەها بەکورتی باس لە

گرنگی پێشهاتە ئابووری و کۆمەلایەتییەکانی کۆمەڵگا دەکات لە بەدیهێنانی ئەم مەبەستە.

٣. زمان بەگشتی:

أ . گرنگی زمان:

زمان ئامرازی تێگەیشتنە لە نێوان مرۆڤاندا، بەهۆی زمان مرۆڤ لە خۆی و کۆمەڵگاکەی دەگات وەچارەسەری گەلێك کێشە دەکات لەوانەی کە ڕۆژانە ڕووبەڕووی دەبێتەوە. زمان هەر وەك چۆن هۆکاری نزیکخستنەوەی کۆمەڵگاکانە، هەرئاواش ڕێگرێکە لە نێوانیاندا.

هەر وەك دەڵێن کاری سەرەکی زمان " نزکخستنەوەی هزرەکانە"، بەلام لەپاڵ ئەمەشدا زمان چەندین کاری گرنگی تریش بەجێ دەگەیەنێت وەکو:

کاری گەیاندن: زمان بەکاردێت بۆ گەیاندنی زانیاری ، بیروڕاو کونترۆڵکردنی خووی کەسانی تر. لێرەدا باس لە زمان دەکرێت وەك ئامرازێکی گەیاندن، دەربڕین و دەرپەڕاندن.

أ. کاری ئامادەباشی هزری: زمان یارمەتی مرۆڤ دەدات لە تێگەیشتن و وەرگرتن و دامەزراندنی هەڵوێستەکان لە ژیاندا، هەروەها لە چارەسەرکردنی گرفت ، هۆشیاری، فەرمان و مامەڵەکردندا.

پ. کاری ئۆرگانیزەکردنیکۆمەڵ: زمان بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگا و پێوانەکردنی پەیوەندی توێژەکانی کۆمەڵ بەکاردێت وە سیمبولێکیشە بۆ دەستنیشانکردنی پلەی کۆمەلایەتی کەسەکان بۆ نموونە " باری ئابووری، کۆمەلایەتی، تەمەن، پیشە، نەتەوە، ئاین، ڕەگەز.. هتد".

ت . کاری دەربڕینی هەستەکانە: بەهۆی زمان مرۆڤ حەز، خولیا، ویست و ئاواتەکانی دەردەبڕێت بۆ بەرامبەر و دەوروبەرەکەی، جا ئەم هەستانە باش بن یان خراپ، تایبەت بن یان گشتی.

ج. کاری تۆمارکردنی ڕاستیەکان: زمان بۆ پاراستنی زانیاری بەکاردێت بۆ نموونە زانیاری مێژوویی، زانستی، بازرگانی، دارایی، یاسایی... هتد. تۆمارکردنی خاڵی هەرە

گرنگی کاری زمانە چونکە زۆربەی زانیارییەکان دەپارێزرێت بۆ نەوەکانی ئەمڕۆ و سبەی . شێوازی داڕشتن لە تۆمارکردندا سادەیە، ڕوونە و ناکەسایەتییە.

جگە لەو خاڵانەی سەرەوە زمان ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێت لە دروستکردن و پەرەپێدان و پاراستنی کەلتووری نەتەوایەتیدا.

ب. زمان و بیر:

نزیکایەتیەکی زۆر لە نێوان زمان وهزردا هەیە. ڕۆژانە چەندەها نیشانە بەدی دەکرێت، کە مرۆڤ بە هۆی زمانیەوە بیردەکاتەوە. بە پێچەوانەوە دۆخی واش بەدی دەکرێت، کە مرۆڤ یەکەم جار بیردەکاتەوە دواتر بەرگ دەکاتە بەر بیرکردنەوەکانی و لە ڕێگای ووشە و ڕستە دەریدەبڕێت. بە شێوەیەکی تر زمان ئامرازێکی سەرەکییە لە دەربڕینی هزردا. جۆرەها شێوەی بیرکردنەوە هەیە، بەڵام مەرج نییە هەموویان ڕاستەوخۆ پەیوەندیان بە زمانەوە هەبێت. هیچ بەڵگەیەك نییە ئەو بسەلمێنێت کە زمان پەیوەندی لە دەربڕینی هەستەکانی مرۆڤدا هەبێت لە کاردانەوەی بۆ بابەتێك یان ڕووداوێك. لێرەدا زمان بۆ ڕوونکردنەوەی کارێگەری ڕووداوەکە یان بابەتەکە بەکاردێت و دەربڕینی هەستەکە هیچ پەیوەندی بە زمانەوە نییە! بۆ سەلماندنی ئەم گریمانەیە بەڵگەی زۆر هەیە، بۆ نموونە زمان شتێکی بنەڕەتی نییە بۆ ئەوانەی کە خەریکی چالاکی هونەرین، یەکێك لەمانە ئاوازدانەرەکانن کە دەڵێن ئێمە" گوێمان" لە مۆسیك دەبێت پێش نووسینی. هەروەها ڕۆژانە جۆرەها فەنتازیا و خەیاڵ بێ بیرکردنەوە جێبەجی دەبێت. لەلایەکی ترەوە زمان لە داڕشتنی بیرکردنەوەکانی مرۆڤدا گەلێك چالاکە. مرۆڤ بەهۆی زمانەوە بیردەکاتەوە لە گێڕانەوەی چیرۆکێك، چارەسەکردنی گرفتێك یان پلاندانانی کارێك بۆ نموونە بە قسەکردن لەگەڵ خۆیدا پێش گوتنێك یان کردارێك. ئەم جۆرە بیرکردنەوانە پێی دەوترێت بیرکردنەوی لۆجیکی چونکە هەردوو توخمی " دیدەکتیف و ئیندەکتیف"ی تێدایە [1].

---

[1] **Deductive elements کاتێك گرفتێك یان هاوکێشەیەك چارەسەر دەکرێت بە پێی مەرجی پێدراو وەکو هاوکێشەی ژمێریاری .**

Inductive elements: کاتێك گرفتێك ماملەوە چارەسەردەکرێت بە پێی زانیاری زانراو وەکو شوێنێکی کار لە کۆمپانیایەك.

زمـان بـۆ ئـەم جـۆرە بیرکردنەوەانـە گرنگـە چـونکە یارمەتیـدەرێکی سـەرەکییە لـە ئۆرگانیزەکردن و پێشکەشکردنی ئەوەی مرۆڤ بیری لێکردۆتەوە، کە بیلێت.

ئاشـکرا نییـە تـاکو چـەند زمـان خـۆی لـە چـۆنیەتی داڕشـتنی بیرکردنـەوەکانی مـرۆڤ و تێگەیشتنی لە ڕاستیەکانی ژیاندا هەڵدەقورتێنێ . بەشێوەیەکی گشتی هەموو زمانـەکان هەمان سترەکتوریان هەیە، هەمان توانایان هەیە لە دابینکردنی پێویستی و ئەرکەکانـدا. کاراکتـەری زمـانی مـرۆڤ تـاکو ڕادەیـەکی زۆر بایۆلۆژیانـە داڕێـژراوە. پێکهاتـەی زمـان بریتییە لە دەنگ و وشە و ڕێزمان. جیاوازییەکانی نێوان یەکـەکانی پێکهاتـەی زمانـەکان مانـای بیرکردنـەوە و زیرەکـی جیـاواز نابەخـشێت. منـداڵ بـە گـشتی هـەمان مـاوەی دیاریکراوی دەوێت بـۆ فێربـوونی زمـانی زگمـاکی بـەبێ ڕەچـاوکردنی جـۆری زمـان. بـە کورتی هەڵگرانی بیروباوەڕی گەردوونییەکان **universalistic** دەڵـێن زمـان هـیچ ڕۆڵێکی نییە لە چـۆنیەتی بیرکردنـەوە و تێگەیـشتنی مـرۆڤ لـە ڕاسـتییەکانی ژیانـدا، وە ئەوان پێیان وایە کە هەموو زمانەکان خاوەن هەمان بنـەمای یەکـسانن. بـە پێـچەوانەوە گریمانەیەکی تر هەیە لەلایەن ڕێژەییەکانەوە **relativism** کـە دەڵێـت بیرکردنـەوە و تێگەیشتنی مرۆڤ ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە زمانەوە. بە پێی بۆچونەکانیان هـەر زمانێـك کاراکتەری سیفات و نیشانەی تایبەتی خۆی هەیە کە لە زمـانێکی تـر جیـای دەکاتـەوە. لێـرەدا زیـاتر مەبەسـت لـە یەکـەکانی پێهاتـەی زمانـە، بـۆ نموونـە جیـاوازی نێـوان دیالێکتـەکانی زمانێـك جـوانترین نموونـەن. نموونەیـەکی بەرچـاوی تـری هـەڵگرانی ئـەم بۆچوونە ئەوەیە کـە گەشەسـەندنی تواناکـانی کۆگنـاتیفی **congnitive abilities** منداڵ دەبەستنەوە بەو زمانەی کە فێری دەبێت [٢] .

بـەکورتی دەکرێـت بگوترێـت بیرکردنـەوەی مـرۆڤ و شـێوازی بـەکارهێنانی زمـانی تـا ڕادەیـەکی زۆر بەنـدە بـەو ژینگەیـەی کـە تێیـدا دەژی، بـە شـێوەیەکی تـر بەنـدە بـە پەیوەندییـە کۆمەڵایـەتی و ئابوورییـەکانی کۆمـەڵگا. کاتێـك نەتەوەیـەك زمـانێکی یەکگرتووی ئاخاوتنی نەبێت، پەیوەندییـە کۆمەڵاییـەتی و بەرژەوەندییـە ناوچـەییەکانی جیاواز بێت کەواتە بیرکردنەوەشیان جیاواز دەبێت.

---

[٢] Cognitive ability : لە سایکۆلۆجی، پەیوەستە بە توانای پرۆسەکانی ژیریی تێگەیشتنەوە.

٤. گۆڕانکاری لە زماندا:

أ. زمان گۆڕینەوە:

لە جیهاندا خەڵکێکی زۆر بە پێی جیاوازی زمانیان شان بەشانی یەکتر دەژین. لە زۆربەی دۆخەکاندا سیستەمە(سیاسی ـ کارگێری ـ ڕامیاریە- بەڕێوەبەرایەتیەکە ئەم خەڵکانەی لە یەك کۆکردۆتەوە، جیاکردۆتەوە یان خەڵکێکی یەك زمانی دابڕاندووە بۆ چەند بەشێك. بە شێوەیەکی تر، چەند خەڵکێکی زمان جیاوازی لە چوارچێوەی وڵاتێکدا کۆکردۆتەوە یان کۆمەڵێك کە خاوەنی یەك زمانە بەسەر چەند وڵاتیکدا دابەش کردووە. هۆکارەکانی یەکخستن و پەرتبوونی کۆمەڵگاکان مێژوویە ، بۆ نموونە کوردستان بە درێژایی مێژوو پەرت دەکرێت و جۆرەها زمان و کلتووری بێگانە بە سەردا دەسەپێنرێت و زمانی کوردی کە زمانی ڕەسەنی دانیشتوانەکەیە هەرگیز بە شێوەیەکی ڕەسمی پێناسە نەکراوە.

لەباری کونتاکتی زمانی لەم چەشنەدا **language contact situation** زۆر جار بە دوای چەند نەوەیەکدا کۆمەڵێك خەڵك کۆتایی بە بەکارهێنانی زمانیان دێنن و دەبن بە هەڵگری زمانی خەڵکێکی تر. ئەم حاڵەتە پێی دەگوترێت زمان گۆڕینەوە **language change** وەك ئەوەی بەسەر خەڵکی گالیکدا **Gaelic** هاتووە لە باکوور و ڕۆژئاوای بەریتانیای گەورەدا. زمان گرنگییەکی ئەوتۆی پێنادرێت تاکو هەست بە مەترسی لە ناوچوونی نەکرێت لەلایەن بەکارهێنەرانیەوە. زۆر جار هەوڵدان بۆ پاریزگاریکردن و مانەوەی زمانێك بێ هودەیە چونکە ئەو زمانە چیتر ناتوانێت پێویستە زمانییەکانی بەکارهێنەرانی دابین بکات بۆیە خەڵك ناچار دەبێت ببێت بە هەڵگری زمانێکی تر.

زمان گۆڕینەوە لە گۆشەنیگایەکی مێژوویی و جیهانەوە دیاردەیەکی سروشتیە. وازهێنان لە زمانێك وە تواندنەوەی لە بۆدەقەی زمانێکی تردا هەبوو و هەر دەبێت، بۆ نموونە لەم سێ سەد ساڵەی دووایدا دەیەها زمان لەناوچوون بەهۆیکۆلۆنیالیزمی ئەوروپیەکانەوە. لە ناوچوونی زمانێك تەنها مانای زیان نییە بۆ کۆمەڵێکی دیاریکراو، بەڵکو ئەمە زیانێکە بۆ سەرجەم شارستانیەت، کە پێکهاتەکەی فرە زمانییە. جگە لەوەش هەر زمانێك هەڵگری کلتوورێکی ، فەلسەفەیەکی وە شێوازی ژیانێکی دیاریکراوە.

هۆکارەکانی مردنی زمانێك یان دیالێکتێك دەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانکاری لە پێکهاتەی ئابووری، کۆمەڵایەتی، ڕامیاری، دیمۆگرافی کۆمەڵگا. گۆڕینی هەیکەلی کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی و خێڵەکی بەیەکێکی تری نوێی پیشەسازی یان نیمچە پیشەسازی دەبێتە هۆکاری گۆڕانکاری گەورە لە زمان و کلتووردا چونکە خەڵك لە گەلێك ناوچەی جیاوازەوە تێکەڵاو دەبێت. لەپاڵ ئەمەشدا دامەزراوەی نوێ و کارگەو دەزگاکانی بەڕێوەبردن و ماس مێدیا و پرۆسەی فراوانبوون و گەشەسەندن برەو دەدات بە زیادکردنی جووڵەی کۆمەڵایەتی و تێکەل بوونی دانیشتوان لە هەموو ناوچە جیاجیاکانی وڵات و توێژەکانی کۆمەڵ، بۆ نموونە بە هۆی ژن هێنانەوە. ئەمانە هۆکاری گرنگن لە لاوازکردنی دیالێکتەکان وە بەهێزکردنی یەك زمانی وڵات. لە دۆخێکی لەم چەشنەدا، زمانی زۆرینە زیاتر بەکادێت وە تاکو دێت زمانی کەمینە لاوازتر دەبێت بەوەی کەمترو کەمتر بەکاردێت. ئەم بارە لە زۆر لای جیهان ڕوویداوە و مردنی گەلێك زمانی بە خوۆوە دیوە، چونکە خەڵك ناچار دەبێت لە چوارچێوەی ئەم سیستەمەدا بژێوی خۆی پەیدا بکات وە هیچ ئەڵتەرناتیڤێکی تری بۆ ناهێڵرێتەوە. ئەم گۆڕانکارییانە هەرچەند بە ڕواڵەت وا دیارە سروشتییە بەڵام هەمیشە ڕامیارییەکی داڕێژکراوی وڵاتی زمانی باڵادەستی لە پشتە بۆ تواندنەوەی دیالێکتەکان/ کەمینەکان.

بەکارهێنانی زمانی کەمینە هەمیشە سنووردارە بە بەراورد لە گەڵ زمانی زۆرینە، چونکە زمانی کەمینە لە سیستەمی ڕامیاری، دەزگا و فەرمانگاکان و خوێندندا بەکارنایەت، بەڵکو تەنها لە حاڵەتی نارەسمی وەکو هێمایەك بۆ ئەمەك و پابەندبوونی کۆمەڵایەتی بەکاردێت. ئەمە وا دەکات کە کەمینە هەرچی دۆمینی کارکردنی زمانی باڵادەست هەیە بزانێت وە بەکاربهێنێت کە هەڵبەتە لە زمانەکەی خۆیدا نییە یان پێی نازانێت. جگە لەوەش بارە ئابووریە کۆمەڵایەتییەکە مرۆکان ناچار دەکات کە دووزمان بن بۆ ئەوەی چالاك بن لە ژیاندا بۆ نموونە بۆ دەستکەوتنی کارو پیشە. دوو زمان زانی(دوو زمانە) بە قۆناغی یەکەم دەژمێررێت لە پرۆسەی زمان لە دەستدان، لە ماوەیەکی درێژخایەندا ئەمە دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی قسەکەرانی زمانی کەمینە وە ئەمەش واتای مردنی زمان یان زمان گۆڕینەوە دەدات.

وازهێنان یان تواندنەوەی زمانێك بە تێکەڵبوونی کەمینە لەگەڵ زۆرینە دەست پێدەکات کاتێك کەمینەبە خۆشی بێت یان ناخۆشی لە هەموو پرسیارەکانی کۆمەڵدا چالاکانە رۆڵ دەبینێت. بە پێچەوانەوە ئەگەر کەمینەیەك نەیویست چالاك یان هەڵسووراو بێت لە کۆمەڵدا و خۆی دووەرپەرێز گرت یان دوورە پەرێزیان کرد ئەوا گۆرانکاری کۆمەڵایەتی و هۆشیاری فەرهەنگی کەمتر تێیدا روودەدات و لەلایەن زۆرینەوە خەڵکەکەی بە تەمەڵ و دواکەوتوو ئاست نزم ناوزەد دەکرێت.

زمانی باڵا دەست لە عێراقدا عەرەبییە وە کورد زمانێکی **standard** یەکگرتووی نییە تاکو پێویستییەکانی زمانی مرۆڤی کورد دەستەبەر بکات. لە عێراقدا هەم کورد ناچارە زمانی عەرەبی بەکاربهێنێت وە هەم عەرەب بەرنامەی داڕێژکراوی تەعریبی هەیە هاوکات لەگەڵ بەرنامەکانی ئاوەدانکردنەوە و گەشەپێدان.

ب. زمان ودیالێکت.

پێناسەیەکی گشتی بۆ دەستنیشان کردن یان جیاکردنەوەی دیالێکت لە زمان نییە، بەڵام ئەگەر کۆنتاکتی پێوەرێك بێت بۆ لە یەك گەیشتن وە کۆنتاکتی زمان بۆ ناتێگەیشتن ئەوا زۆر زەحمەتە هێڵێك لە نێوان هەردووکیاندا بکێشرێت. لە هەندێك شوێندا زاراوە جیاجیاکانی زمانێك بە دیالێکت دادەنرێت ئەگەرچی هیچ جۆرە تێگەیشتنێکیش روونادات بۆ نموونە لە نێوان دوو کەس لە چین، ئەگەر یەکێکیان لە پەکینی پایتەخت بێت وە ئەوی تریشیان لە شاری گەورەی شەنگەهای . هەردوو زاراوەکە بە دیالێکت دەژمێرێت لە هەمان سیستەمی زماندا، چونکە هەردووکیان هەمان رێنووسیان هەیە و سەر بەهەمان سیستەمی رامیاری و بەرێوەبەرایەتین لەلایەکی ترەوە زمانی پورتگالی و ئیسپانی لە لایەك و زمانی سویدی و نەرویجی لە لایەکی تر بە دوو زمانی جیاواز دادەنرێت هەرچەندە قسەکەرانی ئەم دوو زمانە " هەریەك لە لایەك" لە یەکتر تێ دەگەن. ئەمە دەگەرێتەوە بۆ نموونە سوید و نەرویج دوو وڵاتی جیاوازن و دوو رێنووسی جیاوازیان هەیە.

بەکورتی زمان لە دیالێکت جیادەکرێتەوە بەهۆی ئەوەی زمان لەلایەن هەموو خەڵکەوە بەکاردێت، دیسان زمان رێنووسێکی ستانداردی هەیە. رێزمانی هەیە و بەکاردێت لە فێرگەو دامەزراوەکان و ماس مێدیا و.. هتد. لەبەرامبەردا دیالێکتەکان لەلایەن خەڵکێکی کەمتر

پەرەوازە و دوورەپەریز بەکاردێت. لە هەموو گرنگتر دیالێکت " بەرهەمێکی" سروشتی ناوچەیەکی دیاریکراوە، بەلاّم زمان " بەرهەمێکی" دەستکرد و پلان دارێژراوە (دەکرێت بگوترێ کۆکراوەی هەموو دیالێکتەکانە) و ئاراستەی هەموو ناوچەکانی وولاّت دەکرێت و ئامانجی رامیاری لە پشتە، بۆ نموونە زمانی X لە چوار دیالێکت پێك دێت (بڕوانە سکێچی ١).

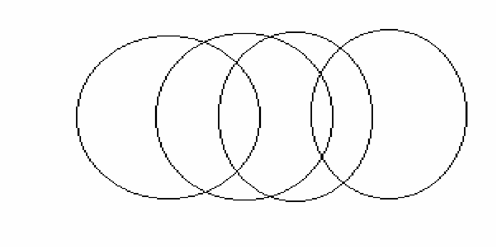

D C B A

سکێچی ١ زمانی X

زمانی X لە چوار دیالێکت پێك دێت. ئاستی تێگەیشتن لە نێوان قسەکەرانی دیالێکتی A وB و B و C وە C و D بۆ هەموو دیالێکتەکان باشە.

ت. مرۆڤی دوو زمانەو کەسایەتی:

دەستەواژەی دووزمانە بەسەر ئەو کەسانە جێبەجێ دەبێت کە بتوانن دوو زمان قسە بکەن لە ئاستی کەسێك بۆ زمانی زگماك. ئەم پێناسەیە کەم کەس دەگرێتەوە چونکە نزیکەی هەمیشە کەسانی دوو زمانە جۆرە دابەشکردنێکی زمانیان هەیە لە ئەرکەکانی گوتاردا، بۆ نموونە گوتارەکان لە بابەتێکدا سروشتییانە دادەرێژرێن لە زمانی یەکەم تاکو دووەم. بەم شێوەیە دەکرێت بگوترێت ئاستی توانای زمان دەگۆرێت لە نێوان هەردوو زماندا.

لە بارەی ئاستی توانای دوو زمانی جۆرەها بۆچوون هەیە. نەخشەی خوارەوە کورتەی نیشاندانێکی چوار ئاستە، هەریەکەو خەسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە:

خەسڵەت	زمانی دایك ئەو زمانەیە كە مرۆڤ	ئەو كەسە دوو زمانە كە
a. سەرچاوە	فێری بووە	a.لەمنداڵییەوە فێری دووزمانی بووە لە خێزانێكی دوو زمانە. b. لە منداڵییەوە دوو زمانی بەكارهێناوە بۆ پەیوەندی كردن.
b. توانای شارەزایی ئامادەباشی	باشترین توانای هەیە	a. توانای دوو زمانی هەیە بە تەواوی. b توانای دوو زمانی هەیە هەر وەك زمانی زگماك. c توانای دوو زمانی هەیە هەر وەك یەك. d. توانای بەرهەم هێنان و دەربڕینی مانای تەواوی هەیە لە زمانی دووەمدا. e. بەلایەنی كەمەوە زانیاری و توانای هەیە لەسەر پێكهاتەی ڕێزمانی زمانی دووەمدا. f. كۆنتاكتی پەیدا كردووە لەگەڵ زمانی دووەمدا.
c. ئەركەكانی زمان بەكارهێنان	زۆر بەكاری دەهێنێت	دوو زمان بەكار دەهێنێت (یان دەكرێت بەكاری بهێنێت) لە زۆربەی دۆخەكاندا (بەپێی ئارەزووی خۆی یان ویستی كۆمەڵەكەی).
d. هەڵوێست و بۆچوون ناساندن و ناسان	a. خۆی پێ دەناسێنێت. b. لە لایەن كەسانی ترەوە وەكو قسەكەرێكی زگماك دەناسرێت.	a. خۆی پێناسە دەكات وەكو دووزمانە، وەكو خاوەنی دوو زمان یان دوو كەلتوور. b. پێناسەی دەكرێت لە لایەن كەسانی ترەوە وەكو كەسێكی لەدایكبووی دوو زمانی زگماك.

نەخشەی ١

ئاستی توانای مرۆڤی دوو زمانە

بەپێی خەسڵەتی سەرچاوەیی ئەو کەسەی دوو زمانی بەکارهێناوە لە سەرەتای منداڵییەوە دوو زمانەیە. بەپێی خەسڵەتی شارەزایی، ئاستی توانای دوو زمان پێوەرە بۆ کەسێکی دوو زمانە. لەم خاڵەدا پسپۆرانی زمان رێك نەکەوتوون لەسەر چۆنیەتی دەست نیشانکردنی خەسڵەتی شارەزایی، بەڵام بە کورتی دەڵێن" دوو زمان ئەو کەسەیە کە جگە لە زمانی زگماك، بەلایەنی کەمەوە لە کاتی گفتوگۆدا توانای بشکێت بەسەر زمانی دووەمدا، هەڵبەتە لەگەڵ جۆرە تەتەڵەیەکدا". خەسڵەتی سێیەم ــ خەسڵەتی ئەرکی زمانەوانی ــ ئەوەیە، کە چۆن کەسێك بتوانێت هەریەك لە زمانی یەکەم و دووەم لە جۆرەها دۆخدا بەپێی پێویست بەکاربهێنێت. خەسڵەتی چوارەم ـ خەسڵەتی بۆچوون و هەڵوێست ـ ئەوەیە کە کەسێك خۆی یان لە لایەن کەسانی ترەوە بە دوو زمان (خاوەنی گوتاری دووزمان) پێناسە بکرێت.

بەشێکی زۆری دێباتی ڕەسمی لەسەر دوو زمانی باس لە باشی و خراپی دەکات. ئاشکرایە زۆربەی خەڵکی لەسەر ئەوە رێك کەوتوون، کە تاکو مرۆڤ زمانێکی زیاتر بزانێت هەلی باشتری دەست دەکەوێت لە بەشداری کردنی جۆرەها کلتور و هزر و چالاکی جیهانیدا. هەڵبەتە ئەمە شتێکی باشە و وڵاتان پارە و کاتێکی زۆر دەبەخشن بۆ ئەوەی ڕۆڵەکانیان فێری زمانی بێگانە بکەن. خاڵە باشەکانی مرۆڤی دوو زمانە بیرکردنەوەی هەمەلایەنانەیە – **diverse thinking** –، نەرمی هزریە – **cognitive flexibility** ـ. مەبەست لە بیرکردنەوەی هەمەلایەنانە توانای بینینی گرفتە لە زۆر لای جیاواز و نادیارەوە، واتە دۆزینەوە و داهێنانی چارەسەری نامۆ بۆ گرفتوکان نەرمی هزریە بە گشتی پەیوەستە بە خولقاندنی زیرەکی بزێوانە. جگە لەوەش مرۆڤ هەڵوێستێکی کراوە و نەرمی دەبێت بەرامبەر بە زمانەکانی تر. سیفاتە خراپەکانی کاردادنەوەی دوو زمانی لەسەر کەسایەتی مرۆڤ زیان گەیاندنە بە هەست و سۆزی مرۆڤ و توانای ژیری. خۆ ئەگەر زمانی دووەم زمانی نەتەوەیەکی داگیرکەر بێت بە زۆر سەپێندرابێت بەسەر خەڵکانێکی ــ نەتەوەیەکی ـ تردا ئەوا زیانەکانی قووڵتر دەبێت و ڕۆڵی دەبیچت لە تێکشکانی کەسایەتی مرۆڤدا و بەوەی دەروونی مرۆڤ ئازاری

پێدەگات و هەمیشە هەست بە بچووکی و ملکەچی و زۆرداری نەتەوەی سەردەست دەکات.

٥. زمانی ڕەسمی، زمانی نەتەوەیی، زمانی ستاندارد

زمان دەکرێت لە کۆمەڵگادا جۆرەها ئەرکی "function" هەبێت. پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان ئەرکەکانی و سیفەتەکانی زماندا هەیە. زمان دەبێت بە زمانی ڕەسمە ئەگەر خاوەنی پلەیەکی بەرزی ستاندارد بێت لە گفتوگۆ و نووسین و هەموو بوارەکانی ژیاندا بەتایبەتی ڕامیاری ، بەڕێوەبردن و فێرگەییدا. هەروەها دەبێت شێوازی ستاندارد لە لایەن زۆرینەی ڕۆشنبیران و خوێندەواران زانراو و پەیڤکراو بێت.

بۆ ئەوەی زمان وەکو زمانێکی نەتەوەیی بەکاربێت، مەرج نییە قسەکەرانی زمانەکە خاوەن وڵاتێکی سەربەخۆبن، دەبێت زمانەکە لەلایەن ڕێژەیەکی زۆری دانیشتوان پەیڤ بکرێت و لە ئاڵوگۆڕ و دەمەتەقێی ڕۆژانەدا بەکاربهێنرێت. دیسان دەبێت زمانەکە وەکو سیمبوولێکی ئێتنیکی یان پێناسەی نەتەوەیی بەرجەستە بووبێت لە هەمان کاتدا دەبێت زمانەکە بوونی ئاستێکی بەرزی ستانداردی تێدابێت وەکو زمانێکی (ڕاستەقینە) سەیر بکرێت بۆ ئەوەی بتوانێت خۆی دەرخات وەکو هەڵگری هەموو بنەماکانی زمانی ڕەسمی لە وڵاتێک یا ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی. لە ڕاستیدا هیچ جیاوازییەك نییە لە نێوان هەردوو دەستەواژەی زمانی نەتەوەیی یان ڕەسمی. لە پراکتیکدا وڵات زمانی ڕەسمی هەیە بەڵام نەتەوەکە مەرج نییە خاوەنی وڵات بێت، دەکرێت خاوەنی زمانی نەتەوەیی بێت.

زمان دەبێت ئاستێکی بەرزی پێشکەوتن و ستانداردی هەبێت بۆ ئەوەی بتوانێت ببێتە زمانی وانە وتنەوە و ئامرازێك بێت بۆ گوتنەوەی زمانی زگماك لە فێرگە و دەزگاکانی تری خوێندندا. هەڵبەتە دەبێت پەرتووك و کەرەستەی مۆدێرن و پێشکەوتوو فەراهەم کرابێت لە ئەنجامدانی چالاکییە زمانیەکاندا.

زمانی ستاندارد وەك دیالێکتەکانی خۆڕسك نییە، بەڵکو دەستکرد و بەبەرهەمهێنراو و گەشەپێدراوە " یان بەرهەم دێت و گەشەی پێ دەدرێت" لە هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتی و ڕامیاری دیاریکراودا بۆ گەیشتن بە مەبەست و ویستی خوازراودا. زمانی ڕەسمی یان ستاندراد لە ئەنجامی پلان دانانی شارزایانی نەتەوەیەك یان ئێتنیکێکی دیاریکراو پەیدا دەبێت. پیتەکان، وشەسازی و فەرهەنگی ووشە بە گوێرەی داخوازی و ئەگەرە چاوەڕوانکراوەکانی ڕێزمان و بانکی وشەوە دادەنرێت. زمانی ستاندری زۆربەی نەتەوەکان پلان دارێژراوە و هەمیشە خزمەت دەکرێت لە لایەن ئۆرگانە ڕامیارییەکانەوە، وەکو ئەکادیمیای زمان.

جگە لەسوودە ئاشکراکانی پراکتیزەکردنی زمانی گەشەکردووی ستاندراد، زمانی ستاندارد ئەرکی گرنگ دەبینێت لە خزمەتکردنی یەك دانیشتوانی بە تایبەتی لە هێنانە دی یەك وتاری هاوبەش کە بە پێویستییەکی ژیانی دادەنرێت بۆ نەتەوەکان. زمانی ستاندارد " ئەو زمانە پاکە" زیاتر بە مێژووی خەڵکەکەوە گرێدراوە بە تایبەتی ئەو نەتەوە یان وڵاتانەی کە خۆیان بە خاوەنی مێژوویەکی کۆن دەزانن. بەهای سیمبۆڵی زمان لە یەکخستنی قسەکەران و دەست نیشانکردنی سەربەخۆیی و جیاوازییان لە لە بەرامبەر وڵات و نەتەوەکانی تر دایە.

زمانی ستاندارد دوای چەند هەنگاوێکی یەك لە دوای یەك دروست دەبێت هاوگن (Christopher Stroud ,p44 kenneth hyltenstam)Haugen پێشنیاری چوار توخمی سەرەکی دەکات بۆ بەدیهێنانی زمانی ستاندارد: هەڵبژاردن selection، کۆددانانcodifiction

ئەرکەکانی تاقیگەیی the fuction of laboring و ڕازی بوون accepting. لە توخمی هەڵبژاردندا دیالێکتێك یان چەند دیالێکتێك هەڵدەبژێردرێت بۆ ئەوەی ببێت بە بنچینە بۆ زمانی ستاندارد. ئەم هەڵبژاردنە پشت بە هەڵوێستی ڕامیارانە دەبەستێت زۆر جار لە هەڵسەنگاندنی زمانەوانی دوورە.

کۆددانان ـ ستانداردکردن ـ واتە چۆنیەتی قاڵب وەرگرتنی فۆرمی نووسین لە زمانی ستانداردا

(ڕێزمان، بانکی وشە و ڕێنووس). دوای ماوەیەك زمانی ستاندارد دەبێت بە نۆرمێکی ئاسایی نووسین و قسەکردن. هەڵبەتە نووسینی ستاندارد دەبێت بە پارێزراو conservative بە بەراورد لەگەڵ قسەکردنی ستاندارد، چونکە قسەکردن زیاتر لە نووسین ئاڵوگۆڕی بەسەردا دێت. گۆڕانکاری لە نووسینی ستانداردا پەیدا دەبێت ئەگەر بەکارهێنانی (نووسەران) نووسینەکانیان بە پێی گۆڕانکارییەکانی قسەکردن بگۆڕن.

مەبەست لە ئەرکەکانی تاقیگەیی پەیوەندی زمانی ستانداردە بە بواری بەکارهێنانەوە کە بۆ یەکەم جار لە دەزگا ڕسمییەکاندا (پەرلەمان، دادگاکان، خوێندنگاکان، توێژینەوە و لێکۆڵینەوەو .. هتد) جێبەجێ دەکرێت. بۆ ئەوەی زمانی ستاندارد لەگەڵ داواکاری هەموو بوارەکاندا بگونجێت پێویستە بانکی وشە گەشەی پێبدرێت بۆ بەرجەستەکردنی مانای نوێ، بۆ نموونە لە بوارەکانی زانستی و بەڕێوەبەرایەتیدا، وەك دەڵێن نوێ خوازی modernizition وە هەروەها زیاتر کردنی نەرمونیانی زمانی ستاندارد.

بەهای زمانی ستاندارد پشت بەوە دەبەستێت کە تا چەند قسەکەران پێی ڕازین یان ڕازی دەکرێن. توانای قسەکەران لە بەکارهێنانی زمانی ستانداردیش بەندە بە دابینکردنی پێویسیتیەکانی خوێندنەوە. هەڵبەتە مسۆگەرکردنی چەند ساڵێکی خوێندن بەردی بناغەی ئەم پرۆسەیە دەبێت. لێرەدا ناکرێت ڕۆڵی ماس مێدیا و ڕیکلام و چالاکییە هونەری و گەیاندن و بازرگانییەکان فەرامۆش بکرێت.
وا دەردەکەوێت کە جیاوازی نێوان زمانی ستاندارد و دیالێکتەکان دیکۆتۆمی بێت [٣] .
لە ڕاستیدا زمانی ستاندارد دەکرێت جۆرەها شێوەی دووری پەرەسەندن وەربگرێت،

---

[٣] dichotomy جیاکردنەوەی دوو گرووپ یان دوو شت کە تەواو پێچەوانە و جیان لە یەکتر.

بۆیە ماوەی هەنگاوەکانی ئاڵوگۆڕ لە دیالێکتەکان بۆ ستاندارد کۆنتنیۆمە [٤] . کلۆس/ فاسۆڵد klos & fsold

(سەرچاوەی پێشوو، لا 45) پێنج پلەیان داناوە لە پرۆسەی ستانداریز کردنی زماندا:

١. زمانی تەواو پەرەسەندووی ستاندارد: لەم قۆناغەدا لە سەر ئاستی زتنکۆکان زانیاری نوێ ئاڵوگۆڕ دەکرێت. زمانی ستاندارد زمانی ڕەسمی وڵاتە.

٢. زمانی ستاندارد لە گرووپی (نەتەوەیەکی) کەمدا: ئەگەرچی لەم قۆناغەدا زمانی ستاندارد لەمێژە هەیە، بەلاّم وتاری هاوبەش زۆر کەمە و ناتوانێ زۆربەی بوارەکانی ژیان بگرێتەوە.

٣. زمانی ستانداردی گەنج: لەم قۆناغەدا زمان دەست بە کۆدکردنی دەکرێت. ئەرکەکانی تاقیگەیی هێشتا لە سەرەتادایە. زمانی ستاندارد دەکرێت بۆ قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی بەکار بهێنرێت بەلاّم نەك بۆ قۆناغی بەرزتر.

٤. زمانێکی ناستاندارد لە گەڵ ئورتۆگرافی: سیستەمی نووسینی هەیە بەلاّم یاساکانی ئەم سیستەمە دانەڕێژراون لە کتێبەکانی خوێندنی زماندا.

٥. زمانی پێش نووسینی هونەری: زمانێك کە هێشتا پرۆسەی پەرەسەندنی زمانی ستانداردی بە خۆوە نەدیوە.

هەموو ئەو خالاّنەی (پلە) سەرەوە لە کەمینە زمانەکانی جیهاندا دەبینرێت، هەر چەندە پلەکانی ٢ تاکو ٥ ئاسایی ترینیانە (ئەم بۆچوونە زمانی کوردیش دەگرێتەوە).

٦. ئێتنیك Ethnic و نەتەوە Nation

لە زۆربەی فۆرمێلەکردنەکاندا کاتێك باس لە پاراستنی زمان دەکرێت گرووپی کەمینە و ئێتنیکی بەرامبەر یەك دەکرێن، هەرچەند ئێتنیك دەکرێت زۆرینە بێت و خاوەنی وڵاتی

[٤] continuum زنجیرەیەك نایتمی " بابەت" لەیەکچوو بە شێوەیەك کە نایتمی یەکەم لە دووەم دەچێت وە دووەم لە سێیەم دەچێت تاکو ئەوەی دواهەمین نایتم زۆر جیاواز دەبێت لە یەکەم.

سەربەخۆی خۆی بێت. هۆکارەکانی ئەم بەرامبەرکردنە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کەمینە لە زۆرینە هۆی زیاتری هەیە بۆنیشاندانی خەسڵەتەکانی ئێتنیکی.

پێناسەیەکی گشتی بۆ ئێتنیك بریتییە لە " هەستی هاوهەمەهەنگی لەگەڵ گرووپێك کە بنچینەکەی خەسڵەتی هاوبەشە وەکو زمان ، ئایین، ڕەگەز ". خاڵی نێوەندی ئەم پێناسەیە بریتییە لە هەستە خودی و دەروونی کۆمەڵایەتی هاوبەشە وەکو پێویستییەکی یەکلاکەرەوەی ئێتنیکی. نیشانە بابەتییەکانی ئێتنیکی وەکو کارەکتەرەکانی کولتووری کۆمەڵایەتی، دەکرێت لێرەدا ئاماژە بە چەند خاڵێکی گرنگ بدرێت:

١. سەرچاوەیەکی هاوبەش .
٢. ناوچەیەکی دیاریکراوی هاوبەش.
٣. کولتوورێکی هاوبەش.
٤. ئایین، باوەڕێکی هاوبەش.
٥. زمان.
٦. بەتەنگەوەبوون، ئەمەك و شۆڤینزم.
٧. فۆرمی خێزان دروستکردن ، بونیادی خێزانی.
٨. ژنهێنان لە چوارچێوەی گرووپێکدا endogamy.

نەتەوە و ئێتنیك گەلێك خاڵ کۆیان دەکاتەوە، بەلام دەکرێت بە نەتەوە بگوترێت " ئێتنیکێکی هۆشیار" ، " ڕێکخستنێکی هاوئاهەنگی ئیتنۆکەلتوور " یان" ئێتنیکیکی ناڕازی کە داخوازی جیابوونەوە دەکات ". هەر چۆنێك بێت چەند خاڵێکی هاوبەش هەیە بۆ پێناسەکردنی نەتەوەیی **nationalism** , بەپێی پاوڵستۆن **Paulston** (سەرچاوەی پێشوو، ل 26) بریتییە لە :

١. هەستکردن بە یەکبوونێکی گرووپی بەهێز.
٢. هەوڵدان بۆ مافی خۆبەڕێوەبردن.
٣. بوونی یان هەوڵدان بۆ بوونی هەرێمێك.

٤. هەرەشەیەکی هەستپێکراو لە لایەن گرووپێك یان چەند گرووپێکی ترەوە.

٥. خاوەن پێشرەوانێکی بەرز و خوێندەوارو بەهێزە.

خاڵێکی جیاوازی تری نێوان نەتەوە و ئێتنیك ئەوەیە کە نەتەوە نەك هەر داوای یەکسانی دەکات لەگەڵ نەتەوەکانی تر بەڵکو هەوڵ دەدات مەرجەکانی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت.

لە ڕوانگەیەکی مێژووییەوە ئاشکرایە کە سێ کوچکەی ئایدۆلۆجی نەتەوەیی بریتییە لە یەك زمان و یەك وڵات. ئەم ئایدۆلۆژییە لەسەدەی نۆزدەهەمەوە سەری هەڵداوە و زۆربەی نەتەوەکانی جیهان ئەم قۆناغەیان لە مێژە بڕیوە. کورد نە یەك وڵاتی هەیە، نە یەك زمانی (ستاندارد) هەیە وە تیۆری خەڵکەکەی یەك هزری نەتەوەیی هەیە بەڵام بە کردەوە هزری خێڵەکی و بنەماڵەیی و ناوچەگەرییەتی سەلماندووە.

٧. وێنەیەکی گشتی

أ. زمانی کوردی:

زمانی کوردی سەر بە کۆمەڵەی زمانە ئێرانییەکانە لە چوار دیالێکتی سەرەکی پێکدێت " کرمانجی باکوور، کرمانجی ناوەڕاست، کرمانجی خواروو و گۆرانی (فواد حمە خورشید،1985، لا 40). هەر دیالێکتێك پێکهاتەی چەند زاراوەیەکی بچووکی ناوچەییە. ئاستی تێگەیشتنی نێوان قسەکەرانی دیالێکتەکان بۆ یەکتر دەگەڕێتەوە بۆ نزیکی جوگرافی، ئاڵوگۆڕی ئابووری و هونەری و وێژەیی و هەروەها ڕادەی هۆشیاری و پلەی خوێندن و ویستی قسەکەران و دۆخی کات و شوێنەکە وەك هەر زمانێکی تر لە جیهاندا.

ڕاستییەکی ئاشکرا ئەوەیە کە تاکو ئێستا " سەرەڕای هەموو شۆڕش و ئاڵوگۆڕەکان" ئاستی تێگەیشتنی نێوان قسەکەرانی دیالێکتەکانی کوردی لە یەکتری کەمە " لێرەدا

باس له زمانی یەکگرتوو یان ستاندارد ناکەم چونکه نییه". هۆکارەکانی ئەم کەم یان ناتێگەیشتنە دەگەڕێتەوە بۆ گەلێك هۆ لەوانە مێژوویی وەك شەڕ و دوژمنایەتی ناوخۆیی، دامەزراوەیی (administration)

وەك نەبوونی بەڕێوەبەرایەتی کوردی، ئایینی وەك بوونی شیعە، سونی، عەلەوی، یەزیدی، و کاکەی، ناهۆشیاری وەك گوندەیی و کەل لەڕەقی لە ئەنجامی نەزانی، تاکەکەسی وەك نەبوونی داو و دەزگاو کۆمەڵە کە بە کردەوە نوێنەری توێژە جیا جیاکانی جەماوەر بێت، دەروونی وەك دڵپیسی و قین و باوەڕ بە یەك نەبوون، کلتووری باڵادەستی نەتەوە سەردەستەکانی کوردستان و ..هتد. لە پاڵ ئەمانەدا نەخوێندەواری، هەژاری، نەبوونی یان کەمی ڕێگا و بان و ئامرازی هاتوچۆ، دابڕانی کورد لە یەکتر بە پێی یاسا و بڕیاری پلاندانراوی مەبەستدارانە. ئەمانە هۆکاری ڕیشە داکوتراون لە کۆمەڵگای کوردیدا و نەتەوە داگیرکەرەکانی کوردستان دریغی ناکەن و نەیان کردووە لە ڕژاندنی تۆویی براکوژی و دووره پەرێزەکردن ودابەشکردن و سووککردنی مرۆڤی کورد بە دەستی کورد بە مەبەستی کوشتنی ڕوحی هاوکاری و یەکسانی و خۆشەویستی لە کۆمەڵی کوردەوارییدا. لە بەرامبەردا کورد پلانێکی نەخشە بۆ کێشراوی ڕوون و دیاریکراوی نییە بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم پلانە دوژمنکارانە بەوەی کە لە هزر و بیر و دەروونی هەر مرۆڤێکی کوردا ئایدۆلۆژییەکی ڕەسەن و پاك و پتەوی کوردانە بڕوێنن کە سەربەخۆ و جیای بکاتەوە لە هزر و زمان و کلتووری نەتەوە داگیرکەرەکانی کوردستان بۆ نموونە گەنجی کورد ڕابهێنرێت لە گوێگرتن بۆ گۆرانی و مویسیکی کوردی بە مەبەستی هێمن کردنەوەی مێشك و فراوانکردنی هزری و ڕوحی و گیانی خۆشەویستی " لێرەدا دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە هونەری موسیکی کوردی بە بەراورد لەگەڵ زمانەکانی تری جیهانی لە ئاستێکی بەرزی چلۆنایەتی و چەندایەتی نییە، ئەمەش یەکێکە لە هۆکارە گرنگەکانی گوێگرتنی مرۆڤ کورد لە موسیکی نەتەوە داگیرکەرەکانی کوردستان " یان لە شاری هەولێر و خانەقین بێگانە ناچار بێت کوردی بپەیڤێت نەك وەکو ئێستا هاووڵاتی کورد بە شەوقەوە پێشوازی لە کەسێکی بێگانە دەکات تا بە زمانەکەی قسە بکات تەنها بۆ ئەوەی بیسەلمێنی بۆ نموونە زمانی عەرەبی دەزانێت بێ

ئەوەی هەست بە هیچ ملکەچییەك بكات.ئایدۆلۆژییەك كە كەسایەتی كورد دروست بكات، باوەڕ و هیوا و دڵخۆشی پێببەخشێت و وویست و خۆشەویستی و ئارەزووی زانین وتێكەڵاوبوونی لە گەڵ دیالێكتەكانی تردا لا بروێنێت تێگەیشتنی یەك زمان و هزری دەخولقێنێت.

بەپێویستی دەزانم بە كورتی باس لە شوێنی جوگرافی دیالێكتەكان بكەم پێش باسكردنی زمانی ستادارد،ئەویش بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. دیالێكتی كرمانجی باكور: وەك بایەیزیدی، هەكاری، بۆتانی و.. هتد. لە كوردستانی توركیا، سوریا، عێراق و ئێران. زۆرینە پێك دێنێت.

٢. دیالێكتی كرمانجی ناوەڕاست: وەك گەرمیانی، سۆرانی ، موكری ..و هتد. لە كوردستانیعێراق و ئێران.

٣. دیالێكتی كرمانجی خواروو: وەك لوڕی، بەختیاری، لەك و..هتد. لە كوردستانی عێراق و ئێران .

٤. دیالێكتی گۆرانی: لە دوو بەش پێك دێت، بەشی یەكەمیان بریتییە لە هەورامی، گۆرانی ڕەسەن و باجەلانی وە دەكەوێتە هەردوو بەشی ئێران و عێراقەوە. بەشی دووەم زازایی دەكەوێتە كوردستانی توركیا. سەرەڕای دووری جوگرافی نێوان هەردوو بەشەكە گەلێك بەڵگەی مێژوویی و زمانەوانی (وشە، ڕستە و فونەتێك) هەیە هەردوو بەشەكە لە یەك چوارچێوەدا كۆبكاتەوە. من خێزانێكی ئاشنای زازاییم هەیە، كە زۆر شارەزای زمانن وە گەلێك جار باسی ئەم بابەتەمان كردووە. هەڵبەتە ئەوان گەلێك بەڵگەی ورد و درشتیان لایە بۆ سەلماندنی بوونی زازا وەكو پێكهاتەیەكی دیالێكتی گۆرانی. من ئەم ڕوونكردنەوەم نووسیوە بۆ بەرپەرچدانەوەی كۆمەڵە كوردێك كە یارمەتی وەردەگرن لە دوژمنانی كورد و دەڵێن زازا زمانێكی سەربەخۆیە وەك هەر زمانێكی تر. ئەم دیالێكتە كەمینە پێك دەهێنێت.

هەر چۆنێك بێت، دەكرێت زمانی ستانداردی كوردی وەكو زۆربەی زمانەكانی تری جیهانی لەم دیالێكتانە پێك بهێنرێت. سكێچی ژمارە (٢) دووری و نزیكی دیالێكتەكان

له یەکتر لە لایەك وە چۆنیەتی نزیکخستنەوەی ئەم دیالێکتانە لە یەکتری بە مەبەستی خوڵقاندنی زمانی ستاندارد لە لایەکی تر نیشان دەدات.

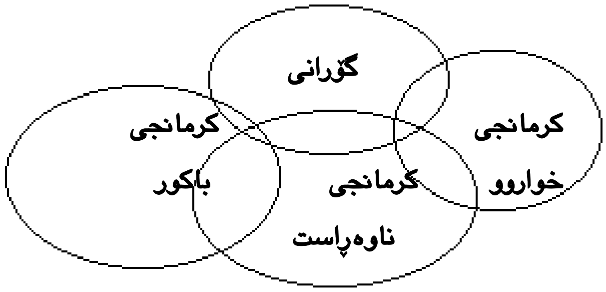

سکێچی ژمارە (٢)

وەك لە ڕوونکردنەوەکانی پێشوو و سکێچی سەرەوەدا دەردەکەوێت دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست تێکەڵاوی ڕاستەوخۆی هەیە لەگەڵ هەموو دیالێکتەکان. ئەم دیالێکتە دەکرێت بکرێت بە هەڵقەی گرێدراوی دیالێکتەکان لەبەر شوێنی جوگرافی (دەکەوێتە ناوەڕاستی هەمووان) وە مێژووی تێکەڵاوی ئەم دیالێکتە لە هەموو ڕوویەکەوە لەگەڵ ئەوانی تر. لە هەمووی گرنگتر، ئێستا ئەم دیالێکتە خاوەنی زۆرینەی کەرستەی خوێندن و دوکومێنت و پەرتووك و نووسینە لە هەموو بوارەکانی هونەری و وێژەیی و زانستیدا. دیسان کۆددانان و ئەرکەکانی تاقیگەیی ئەم دیالێکتە لە وانی تر گەلێك پێشکەوتوو ترە ودەکرێت ببێت بە جێگەی ڕازیبوون و پەسەندی هەموو لایەك. بە کورتی کام دیالێکت کۆنتاکتی زیاتر هەبێت لەگەڵ ئەوانی تر ئاستی تێگەیشتنیشی زیاتر دەبێت، لەبەرئەوە تواناشی زیاتر دەبێت بۆ بوونی بە زمانی ستاندارد. هەر چۆنێك بێت ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست بسەپێنرێت بەسەر ئەوانی تردا، بەڵکو دەبێت سوود لەو شارەزایی و تا ڕادەیەك لێك تێگەیشتنە وەربگیرێت کە لە نێوان کرمانجی خواروو، ناوەڕاست و گۆرانی لەلایەك وە لە لایەکی تر کرمانجی باکوور، ناوەڕاست و گۆرانی (زازا) هەیە بۆ دانانی نۆرمێك (ڕێزمان و بانکی وشە) بۆ زمانی ستاندارد.

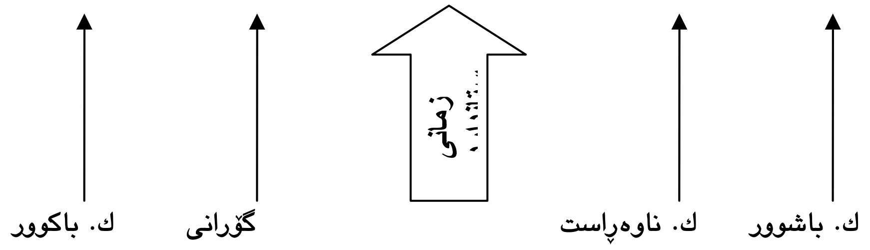

سکێچی (٣)

دەسەلأت گرنگترین فاکتەرە لە دانانی زمانی ستانداردا. ئێستا لـە کوردسـتانی عێراقـدا باشترین زەمینە خوڵقێندراوە بۆ کارکردن بۆ ئـەم مەبەسـتە. پـێش هـەموو شـتێك لـەم بەشەی کوردستاندا ڕێژەیەکی باشی دانیشتوان هەیە لە هـەر چـوار دیالێکتەکـە، ئەمـە جگە لە ڕێژەیەکی باشی ڕۆشنبیران و نووسەران و ڕامیارناسان و بوونی چەند زانکۆ و.. هتد. جگە لە بنەما و خەزینەیەکی باشی زمانەوانی و فەرهەنگی، لێرەدا کورد خـاوەنی زۆرترین دەسەلأتە و توانای دابینکردنی پێویستییەکانی ئەم کارەی هەیە بە تایبەتی لە دابینکردنی دارایی و شوێن و جێی تاقیگەی دیمۆگرافی و پێکهێنانی ئەکادیمیای زمانی. هەروەها ویست و بڕوایەکی بەهێز و پەنگ خواردووی لە مێژینەش ناکرێت لە بیر بکرێت. دیسان کارکردن بۆ ئەم مەبەستە لە بەرژەوەندی دەسەلأتی کوردییـە لـە بـە دیهێنـانی وتارێکی هاوبەش و دروستکردنی باوەڕ و متمانە بە یەکتری و بەهێزکردنی دەسـەلأت و توانایان لە بەرپەرچدانەوەی ڕامیاری بەردەوامی بە عەرەبکردن یاخود ڕازی نەبوون بـە ئیرادەی عەرەبی کە بەغدا هەمیشە دەیەوێت بیسەپێنێت بەسەر هەولێردا. بە کورتی لە دروستکردنی زمانی ستانداردا بەرژەوەندی نەتەوەیی هەیە وە دەبێت ئیرادە و ویست و بەرژەوەندی ڕامیاریش هەبێت بۆ بەهێزکردنی دەسەلأتی پێشڕەوانی نەتەوەیەك وە ئەم مەرجانەش لە دۆزی ئێستای کورد و پێشڕەوانی بەدی دەکرێت و کار نـەکردن بـۆ ئـەم مەبەستە مانای بێ هێزی و لەناوچوون دەبەخشێت.

ب. هەڵوێست و ووتاری هاوبەش:

سەرەڕای هەموو مەینەتییەك، كورد بە گشتی، تەنانەت ئەوانەی كە ناتوانن بە زمانی ڕەسەنی خۆشیان بپەیڤن، شانازی بە كوردایەتییەوە دەكەن. ئەمە خاڵێكی گرنگە بەڵام بەس نییە بۆ دروستكردنی وتاری هاوبەش. سێ خاڵی بنەڕەتی هەیە لە دەست نیشانكردنی وتاری هاوبەشدا:

١. دەبێت ئەو گرووپە یەك زاراوەی زمانی هاوبەشی هەبێت، واتە نۆڕمێكی هاوبەش لە بەكارهێنانی زمان و ڕێزو بەهایەكی بەرزی هاوبەش لەو زاراوەیە و زاراوەكانی تر. زاراوەی ستاندارد دەبێت بۆ زۆرینەی دانیشتوان یەكەم زاراوەی بەكارهێنراو بێت.

٢. دەبێت هەر كەس خۆی بە ئەندام و هەڵگری ئەو زمانەی ستانداردە بزانێت و لە لایەن ئەندامەكانی تری كۆمەڵەوە بە ئەندام وەربگیرێت.

٣. دەبێت كەسەكان هەمیشە كۆنتاكتی لەگەڵ ئەو زاراوەیەدا هەبێت وە ئەمەش گرنگترین خاڵە.

بۆ دروستكردنی كۆنتاكتی هەمیشەیی ئەم زاراوەیە لەگەڵ كۆمەڵانی خەڵكدا دەبێت بەهای perstige **ئەم زاراوەیە بەرز بنرخێنرێت بۆ نموونە ببێتە زمانی ڕەسمی دەزگا تایبەتی و گشتییەكانی هەرێم. هەروەها دەبێت سترەكتوری ئەركەكانی زمانی ستاندارد بەهەمی وێژەیی و هونەری و زانستی بگرێتە خۆ و زیاترین بەكارهێنانی هەبێت لە هەموو بوارەكانی بژێوی مرۆكاندا وەكو ماس مێدیا، فێرگەو زانكو و پەیمانگا و دامەزراوەكاندا. هەروەها دەبێت زمانی ستاندارد ڕێزمان و بانكی وشەی دەوڵەمەند و دەستەواژە و شێوازی دیاریكراوی نووسینی هەبێت بۆ هەموو مرۆڤێكی كورد فەراهەم كرابێت. بە شێوەیەكی تر دانانی فەرهەنگێكی كوردی - كوردی، ڕێزمانی زمانی ستانداردی كوردی كە تیایدا یاساو ڕێساكانی فۆنەتیك و وشەسازی و ڕستەسازی كۆنكریتانە ڕوون كرابێتەوە. هەڵبەتە دەبێت هەموو فەرمانبەران و كارمەندانی هەرێم توانای نووسین و ئاخاوتنی زمانی ستانداردیان هەبێت.**

ئاسـاييیه، کـه زمـانی سـتاندارد بـه شـێوەیەکی ڕەسمـی لـه ڕێگـەی خوێنـدنگا و دەزگاکانی هەرێمەوە دەست پێبکات و دواتر لە بۆنە نارەسمییەکاندا ببێتـه زمـانی خەڵك تەنانەت ببێـت بـه زمـانی ئاخـاوتن لـه هـەموو مـاڵێکی کـوردا. لـەم ئاسـتەدا پێشبینی ئەوە دەکرێت ئەو کەسانەی زاراوەی دیالێکت بەکاردەهێنن مانـای کـەمی ئاستی خوێندن و پلەی کۆمەڵایەتی نیـشان بـدات بۆیـه ناچـار دەبـن خۆیـان فێـری زاراوەی ستاندارد بکەن.

ت. هەندێك پێشنیاز:

یەکێك لە خاڵە یەکلاکەرەوە گرنگـەکانی نێـوان نەتـەوە و ئێتنیـك ئەوەیـه کـه نەتـەوە مـەرجی خـۆی دەسـەپێنێت بەسـەر نەتـەوەی تـردا بـەڵام ئێتنیـك مـەرجی بەسـەردا دەسپنرێت. بۆ ئەوەی کورد لە کوردستانی عێراقدا مەرجی خۆی بسەپێنێت و مـەرجی بەسەردا نەسەپێنرێت دەبێت ئاڵوگۆڕی دیموگرافی و کۆمەڵایەتی دروست بکـات کـه لـه بەرژەوەندیدا بێت. بەجێ نەهێنانی ئەم ئاڵوگۆڕانـه لـه لایـەن کـوردەوە مانـای پێـدانی هەلە بە ڕەگەز پەرستانی عەرەب بۆ ئەنجامدانی ئەم ئاڵوگۆڕە کە مسۆگەر لـه سـوودی کورددا نابێت. دەکرێت زۆر پێشنیازی نایاب بخرێتە بەردەم، بەڵام من بە سێ پێشنیاز ئەم بابەتە دەورووژێنم. هەرچۆنێك بێت ئەمە کاری دەزگا و لێژنەیە نەك تاکە کەس:

١. ئەمڕۆ لە شارە عەرەب نشینەکانی عێراقدا یەك تاکو دوو ملیـۆن کـورد هەیـە. ئەم کوردانە لە زێدی خۆیـان ڕەویـان پێکـراوە بـه مەبەسـتی بەعـەرەبکردنیان لـه ناوچە عەرەب نشینەکاندا و لە هەمان کاتدا بچووککردنەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی و ڕووبـەری کوردسـتان لـه ئـەنجامی نیـشتەجێکردنی عـەرەب لـه بـری ئـەو کـوردە دەرکراوانە. هێنانەوەی ئەم کوردانـه و نیـشتەجێکردنیان بـه شـێوەیەکی نەخـشە بۆکێشراو ئەرکێکی زۆر پێویستە، بـۆ نموونـه دروسـتکردنی گـەڕەکێك بـۆ کـوردی فـەیلی لـه شـاری دهـۆك لەبـەر ئـەوەی ئاسـتی تێگەیـشتن لـه نێـوان فەیلییـەك و دهۆکییەك ۆر کەمە(ئەگەر هەبێت) ئەمەش پرۆسـەی خولقانـدنی زمـانی سـتاندار پێش دەخات. لە هەمان کاتدا ئەم کوردانـه لـه قـوڕگی تـەعریب و هـزری عـەرەبی ئیسلامی ڕزگار دەکەین.

٢. دووری نێوان هەر دوو شاری کەرکوك و موسڵ لە شارە عەرەب نشینەکانی عێراق زیاترە تاکو شارە کورد نشینەکان. لە ڕاستیدا ئەم شارانە بە لادێ و شارۆچکەی کوردییەوە دەورە دراون و بە کوردستانەوە لکێندراون. هێنانەوەی کوردەکان و دروستکردنی کۆمەڵگای نوێ لە نزیك ئەم شارە کوردانە و گرێدانیان بە سنووری هەرێمەوە پێویستە. ئەمە کارێکی بەجێیە تەنانەت ئەگەر لە داهاتووشدا عەرەبە هاوردەکان بگەڕێنەوە. من پێم وایە گەڕانەوەی عەرەبەکان تاکو ڕادەیەکی زۆر بەندە بە هاتنەوەی کوردەکان.

٣. دروستکردنی بنکەیەکی لوڕی لە شاری خانەقین بە مەبەستی خرۆشانی هەزری نەتەوەیی لە لوڕستانی گەورەدا. ڕزگارکردنی کوردی لوڕی لە هەزری فارسی ئیسلامیەنەك هەر ئەرکێکی نەتەوەییە بەڵکو گەرەنتیەکیشە لە بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکانی کوردی عێراقدا. لێرەدا دەکرێت سوود لە هونەری گۆرانی و مۆسیقا وەربگیرێت وەکو جوولانەوەیەکی نەرمی جەماوەری بە بێ کێشە دروستکردن لەگەڵ دەسەڵاتی ئێراندا [٥].

٨. دواو وتە: زمانی ستاندارد پێگەی سەرەکی بیری نەتەوەییە. هەر نەتەوەیەك زمانێکی ستانداردی نەبێت بەهای نەتەوایەتی دەخرێتە ژێر پرسیارەوە و ئومێدی دروستکردنی دەوڵەتیشی کەمتر دەبێت.زاراوەی ستاندارد سەرچاوەی لێك تێگەیشتن ویەك خوویی و بیرو کاری هاوبەشە. دیسان زاراوەی ستاندارد هاوکاری و خۆشەویستی و سۆز و بەزەیی و خەمخۆری نێو ئەندامەکانی کۆمەڵ زیاد دەکات وە ئەمەش باوەڕ و دڵنیایی دەبەخشێت بە تاك و کۆمەڵ .بۆ بونیادنانی سیستەمێکی نەتەوەیی و یەکخستنی ماڵی کورد ئەم خەسڵەتانە پێویستی ژیانن.

دوو توخمی سەرەکی هەیە لە خولقاندنی زەمینەیەکی لەبار بۆ بەرهەم هێنانی زمانی ستاندارد، یەکەمیان ئاڵوگۆڕی ئابووری، کۆمەڵایەتی، بەڕێوەبەرایەتی و دیمۆگرافیە ئەویش بە جێگۆڕکێ و تێکەڵاوی دیالێکتەکانە کە تیایدا مندالآن و

---

[٥] multi kulti melodi festival لە نووسینی دانەر ، ستۆکهۆلم، ٢٠٠١ . ڕۆڵی موسیك لە کۆمەڵگادا.

گەنجان ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە پێکهاتنی زمانێکی یەکگرتووی ستاندارد. هەڵبەتە لێرەدا خوێندن و ماس مێدیا و چالاکییە هونەری و وێژەیییەکان یارمەتیدەری گرنگن. دووەمیان دروستکردنی ئەکادیمیای زمانی کوردییە، کە ئەرکی هێنانە دی زاراوەی ستاندارد لە هەناوی دیالێکتەکانەوە بۆ داهێنانی نۆڕمێکی نووسین، کە لەلایەن زۆرینەی دانیشتوانەوە پەسەند بێت لە زمانی ستانداردا تاکو ڕادەیەکی زۆر شێوازی قسەکردن و نووسین یەك دەبێت.

دەبوایە لە ماوەی ئەم چواردە ساڵەدا (دوای ڕاپەڕین) بیر لە ئەنجامدانی پڕۆژەیەکی لەم جۆرە بکرایەتەوە، کە نەکراوە ئێستا هەلی باشتر ڕەخساوە. ئەم پڕۆژەیە پێویستی بە بڕیاری ڕامیاری و یارمەتی داراییە. میللەت خاوەنی زۆر پسپۆر و شارەزای زمانەوانی و زانستە کۆمەڵایەتییەکانە، ئەمە بێجگە لەم دۆزە ئارامەی ئێستا . ئەنجامدانی پڕۆژەیەکی لەم جۆرە نەك هەر ئەرکێکی نەتەوایەتییە بەڵکو سەرچاوەی بەهێز بوونی دەسەڵاتی کوردە لە عێراقدا. ئەمە پڕۆژەیەکی پراکتیکانەیە بۆ کەسێك، کە ویست و باوەڕی کوردانەی هەبێت. هیمەت و ویژدانی دەسەڵاتداران هەنگاوی یەکەمە.

سەرچاوەکان

Bergman, Gosta (2003), Kortfattad svensk historia.

Goteborg, printed av Elanders Digitaltryck AB.

Crystal, David (2003), The Cambridge Encyclopedia of language. Italy, fifth edition, printed by G. Canale & C.S.p.A.

Gellerstam, Martin (1994), ordforradets harledning. I: Arv och lan I svenskan. Sju uppsayer om ordfaradet I kulturstommarnas perspektiv. Svenska Akademien. Stockholm: Nostedts. Sid. 1-11.

Helgander, jhon(1994), Dalamal i upplosning – Bakgrund och forklaringsmodeller, (1994) Ungdom,

dialect och sparkfor'ndring. I: Kotsias, Ulla- Britt & Helgander, jhon (utg.) dialektkontakt, sprakkontakt och sprakforandring I norden. Mins 40. Stockholm: instituitoen for nordiska sprak.
(sid. 121- 134).

Hyltenstam, Kenneth och Stoud, Christopher (1991), Sprakbyte och sprakbevarand. (kap.1-5. Sid. 9-60).

Lundin, Thomas (1993), Sprakens landskap i Europa. Lund, studentlittratur (sid. 7-25).

Nystrom, staffan, (1996), Introduktion till dialektologin. Stockhoolms universitet, instiution for nordiska sparak.

Perridon,Harry (1994), sprakpolitik och sprakutveckling.

Spakbytet I svenska Tornedalen. I: Kotsinas, Ulla- Britt & Helgander, jhon (utg.) Dialektkontakt, sprakkontakt och
sprakforandring i norden. MINS 40. Stockholm : Institutionen for nordiska sprak. (sid. 107-115).

Trudgill, peter (1994), language contact and dialect contact i
linguistic change. I : kotsinas, Ulla- Britt & Helgander, jhon (utg.) Dialektkontakt, sprakkontakt och sprakforandring i norden. MINS 40. Stockholm: Instituationen for nordiska sprak
(sid 13-22) .

عەبدوڵڵا غەفور (٢٠٠٠) جوگرافیـای کوردسـتان . چـاپی دووەم، چاپ و ئۆفیـسێتی سەردەم، سلێمانی.

فوئاد حەمە خورشید و حەمە کەریم هەورامی (١٩٨٥). زمانی کوردی – دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی. دەزگای ڕۆشنبیری و بلاّوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی آفـاق عربیة، بغداد.

ملخص البحث
مشروع اللغة الكردية الموحدّة (الفصحى)

غازي علي

اللغة الموحّدة أو مايسمّى بالفصحى ركن اساسي من اركان وجود الأمة، حيث أنّها تقّرب مختلف فئاتها وشرائحها من بعضها البعض وتوحّد مشاعرها القوميّة تجاه مايقاسيه المجتمع من حلّو الحياة ومرّها. إنها أداةٌ رئيسة لتوحيد الأمة وبناء كيانها وأمالها في تقرير المصير.

إنَّ التبادل التجاري والنشاطات الفنية والأدبية والرياضية و وسائل الأعلام المختلفة لها دور كبير في تكوين اللغة الفصحى أما تأسيس اكاديمية اللغة الكوردية فهي من أجل وضع المصطلحات بأنواعها نحو لغة يستسغها معظم ابناء الأمة التي تمتلك طاقة هائلة من الأختصاصيين لتنفيذ هذا المشروع العظيم الذي لايفتقر تنفيذه الاّ الى قرار سياسي ودعم مالي.

Abstract

Kurdish Standard Language

Ghazi Ali

The standard language is the basic element of a nation's existence and brings different sections of the nation close together and unifies their feelings towards each other and their society.
Commercial exchange, arts, literature and athletics play a great role forming a standard language, but establishing an Academy of Kurdish Language is very important to coin terms towards a fluent and easy language.

Our nation has a great deal of specialists to achieve this national project but it needs only a political decision and financial support.

گەشتێك بەنێو ڕێزمانی کاری (دان)دا

د. شێرکۆ بابان
پرۆفیسۆری هاریکار
ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کوردستان

دەستپێك:ـ

لە زمانی کوردیدا، ڕێزمانی کار زۆر ئاڵۆز و چڕ و دژوارە. لە ئەم ڕوانگەیەوە، کاری (دان) بریتییە لە یەکێك لە ئەو گلێنە ڕێزمانییە ئاڵۆزەی کە بە ئاسانی ڕوون نابێتەوە و ڕەنگە ڕێزمانی تۆمارکراویش نەتوانێت دادی بدات. بەداخەوە، ئەو ڕێزمانەی کە ئێستا هەیە و دەگوترێتەوە بریتییە لە توێژاڵێکی زۆر تەنك و بچڕبچڕ لە ئەو ڕێزمانە ئەستوور و دژوارەی کە لە بیری هەر هەموومان هەیە و زمانی هەر هەموومانی پێ دەکەوێتە گەڕ.

سەبارەت بە کاری (دان)، ئەم کارە گرنگە ڕێزمانەکەی وردە و پڕە لە پێچی ڕێزمانی و پڕە لە گێژەنی واتاسازی. لە ئەم نووسینەدا، دەمانەوێت، بە وردی ڕێزمانی کاری (دان) لێك بدەینەوە، تائەو ڕادەیەی کە نهێنییەکانی دەکەونە سەر ئاوی تۆژینەوە. بە هیواین، بتوانین خوێنەری ئازیز تێبگەیەنین و بتوانین وای لێ بکەین کە بابەتەکە بەراورد بکات لەگەڵ ئەو ڕێزمانەی کە ئێستا دەگوترێتەوە.

١ـ سەرەتایەك لەسەر کاری (دان):

کاری (دان) بریتییە لە کارێکی (تێپەڕ) و لە ڕستەدا بەرکارێك داگیر دەکات، وەك:

من (پارە) دەدەم
من (پارە)م دا

له دیوی (بکەر نادیار)دا، ئەم کارە دەبێت بە (دران) و دەشێت بگوترێت:

(پارە) دەدرێت

(پارە) درا

بێگومان، وەك (بکەر نادیار) تێنەپەڕە، ئەم رستانەی دوایی بکەری (مـن) دەکـەن بـە (نادیار) و بەرکاری (پارە) دەکەن بە (جێگری بکەر).

<u>٢ـ کاری (دان) بەرووتی:</u>

وەك لە کۆپلەی پێشوودا باسکرا، کاری (دان) بریتییـە لـە کـارێکی (تێپـەڕ) و بـەرکار داوا دەکات. لە ئەم هەڵوێستەدا، ئەگەر رستەکە رووت بکەینەوە لە (بـەرکار)ەکـە، ئـەوا واتای کارەکە دەبەسترێت بە (بەرکار)ێکی نادیارەوە و ئەو جۆرە (بەرکار)ەش دەکەونە بەر واتای (تـابۆ). واتـە، ئـەو وشـانەی کـە ناشـیرینە لـە گوفتـاردا گـۆ بکرێـت، چـونکە کردەوەی بێ رەوشتی دەردەخات. تەنانەت، گۆ کردنی چاوگی (دان) بەبێ (بەرکار) لـە ئەم نموونانەدا:

(پارە)دان، (هان)دان، (سەر)دان، (کوڵ)دان، .... هتد

دەبێت بە هۆی چەواشە بوونی واتاکەی لە بـیری هەموومانـدا بـەرەو واتایـەکی (تـابۆ) و ناشیرین. ئەم جۆرە واتایەش هەل و مەرجی تایبەتی خۆی هەیە و بە ئەم چەشنە پەیـدا دەبێت:

<u>یەکەم</u>: ئەگەر (بەرکار)ێکی بەرجەستە لە ریزی رستەکەدا نەبێت.

<u>دووەم</u>: ئەگەر کاری (دان) پاشگری دووپـاتی (ەوە)ی پێـوە نـەبێت، بـۆ نموونـە، کـاری (دانەوە) واتاکەی چەواشە نابێت بە دیوی (تابۆ)دا، هەرچەندە (بەرکار)ی پێوە نەبێت.

<u>سێیەم</u>: ئەگەر کاری (دان) هیچ پێشگرێکی واتـاگۆڕی پێـوە نـەبێت، بـۆ نموونـە، کـاری (هەڵدان، دادان، ڕادان، لێدان، تێـدان... هتـد) بـەرکاریان پێـوە نییـە، بـەڵام واتاکـەیان چەواشە نەبووە بە دیوی واتایەکی (ناشیرین)دا.

به کورتی، ئەم جۆرە واتایە، کاتێك پەیدا دەبێت کە کاری (دان) رووت ببێتەوە، چـی لە (بـەرکاری جـودا) و چـی لـە پاشـگری دووپـاتی و چـی لـە پێـشگری واتـا گـۆڕ. وەك نموونەیەکی بەکار، دەتوانین ئەم کارە شرۆڤە بکەینەوە:

(سەر هەڵدانەوە): سەر ـ هەڵ ـ دان ـ ەوە

ئێستا، هەتا هەر سێ وشەی (سەر)، کە بەرکارە و (هەڵ)، کە پێـشگرە و (ەوە)، کـە پاشگرە، لانەبەین، ئەو جۆرە واتـا (تـابۆ)یـە خـۆی ناسـەپێنێت بەسـەر کـاری (دان)دا. ئەمە و سەرەڕای ئـەو مەرجانـەی کـە بـاس کـران، کـاری (دان) لـە بکـەر نادیـاردا، ئـەو کێشەیە دروست ناکات چونکە (بەرکار)ەکە رۆڵی خۆی دەدۆڕێنێت و ودەبێت بە جێگری (بکەر). بۆ نموونە، کاری (دران) هیچ واتایەکی تابۆی تێدا نییە.

٣- هۆی پەیدابوونی واتای سووکایەتی:

بێگومان، کاری (دان) کە بە رووتی گۆ دەکرێـت، لـەناو چـاوی بـیردا روخـساری (دان) کلۆری تێدا هەیە، چونکە لە رەسەندا بریتییە لە:

(بەرکار + دان)

لەسەر کێش و ئاوازەی (هان دان). لە ئاسـتی ئـەو کلۆرییـەدا، کـە دەچـێتە سـەر کـاری (دان)، دوو میکانیزم هەن کە یەك دەگرنەوە و جێی ئەو کلۆرییە بە وشەیەکی ناشـیرین (تابۆ) پڕ دەکەنەوە:

یەکـەم: لـە ئاسـتی رستەسـازیدا، دەشـێت (بـەرکاری جـودا) لابردرێـت و لـەجێی ئـەو بەرکارە جودایە، بەرکارێکی لکاو، یان بەرکارێکی نادیار، دابنرێت، وەك:

(نان) دەخوات: (______) دەخوات

دووەم: لە ئاستی واتاسازیدا، هەندێك جار بەرکارێك دەهێتە کایەوە بۆ (واتا بەستن) کـە واتاکەیی ناشرینە، وەك (جووتبـوون)ی زایونـدی . هـەر لەبـەر ئـەوە، میکـانیزمێکی تـر هەیە بۆ گۆنەکردنی ئەو وشە ناشرینە و لابردنی لە ریزی گوفتاردا.

ئەمە و کە ئەم دوو میکانیزمە لە یەکتری چەسپ دەبن و بەرکارەکە لادەچێت، واتـای یەکێك لە ئـەو دوو میکانیزمـە زاڵ دەبێـت. پاشـان، وەك میکـانیزمی یەکـەم لـە ئاسـتی

رستەسازی دایە و گشتییە بۆ گشت کاری زمانەکە و میکانیزمی دووەم تایبەتییـە و هـەر لە ڕێزمـانی چـەند کارێکـدا بـەکار دەهێنرێـت، واتـا تایبەتییەکـە جـودا دەبێتـەوە و زاڵ دەبێت بەسەر کاری (دان)دا. ئەوەش لە یاد نەکەین، کە لـە هـەمان لاپـەڕەی ئـەلبوومی ڕێزمانەکەدا، کاری (کردن)یش، دەکەوێتە بەر ئەو دوو میکانیزمە و دیوەکەی تری کـاری (دان) پڕ دەکاتەوە. بۆ نموونـە، وەك چـۆن گـۆکردنی کـاری (دان) بـە ڕووتـی واتایـەکی ناشیرین دەبەخشێت، بە هەمان شێوە گۆکردنی (کردن) بـە ڕووتـی، هـەر هـەمان واتـای ناشیرین دەبەخشێت، بەڵام هەر یەکێکیان لە جەمسەرێکی جیاوازەوە.

٤ـ کاری (دان) و ئامرازی (بە):

کاری (دان) ڕوخسارێکی تری هەیە لە چەشنی (دان بـە..) ئـەم ڕوخـسارە زۆر چـالاکە و ئاراستەی جوولەی (بەرکار) دەردەخات بۆ لای بارگەی ئامرازی (بە)، وەك:

پارەکەم دا بە (شیلان)

لە ئەو نموونەیەدا، بەرکاری (پارەکە) ئاراستە کـراوە بـەرەو بارگـەی ئـامرازی (بـە) کـە بریتییە لە (شیلان). لە ئەم بارگەیەدا، دەتوانرێت، بگوترێت:

ئەوان پارەکەیان دا بە (من)
ئەوان پارەکەیان دا بە (تۆ)
ئەوان پارەکەیان دا بە (ئەو)
ئەوان پارەکەیان دا بە (ئێمە)
ئەوان پارەکەیان دا بە (ئێوە)
ئەوان پارەکەیان دا بە (ئەمان)

ئەمەو ئەو شەش جێناوە بۆیان هەیە ببن بە (جێناوی لکاو) و ئامرازەکەش (بە) بکەن بە ئامرازی لکاو (پێ)، وەك:

ئەوان پارەکەیان دا پێ(م)

ئەوان پارەکەیان دا پێ(ت)

ئەوان پارەکەیان دا پێ(ی)

ئەوان پارەکەیان دا پێ(مان)

ئەوان پارەکەیان دا پێ(تان)

ئەوان پارەکەیان دا پێ(یان)

لە ڕێزمانی کوردیدا، ئەم جۆرە ڕستەیە بە جۆرێکی تر وەرسووڕاون و لە ئەم دیاردەدا، جێناوەکانی (م، ت، ی، مان، تان، یان)، وەرچەرخاون بۆ (م، یت، ـــ، ین، ن، ن) و ئامرازی (پێ)یش وەرچەرخاوە بۆ (ێ)، وەك:

ئەوان پارەکەیان دا پێ (م) : ئەوان پارەکەیان دا(م)ێ

ئەوان پارەکەیان دا پێ (ت) : ئەوان پارەکەیان دا(یت)ێ

ئەوان پارەکەیان دا پێ (ی) : ئەوان پارەکەیان دا(ـ)یێ

ئەوان پارەکەیان دا پێ (مان) : ئەوان پارەکەیان دا(ین)ێ

ئەوان پارەکەیان دا پێ (تان) : ئەوان پارەکەیان دا(ن)ێ

ئەوان پارەکەیان دا پێ (یان) : ئەوان پارەکەیان دا(ن)ێ

ئەم میکانیزمە زۆر بەر تەسکە و بەزۆری لە ڕێژەکانی کاری (دان)دا دەبینرێت.

٥ـ کاری (دان) و ئامرازی (لە):

کاری (دان) ئامرازی پەیوەندی (لە) وەردەگرێت و دەبێت بە (دان لە ...). لە ئەم میکانیزمەدا کاری (دان) واتای دەگۆڕێت بۆ ئاراستەکردنی (بەرکار) بەرەو بارگەی ئامرازەکە، وەك:

ئازاد (بەردەکە)ی دا لە دیوارەکە

ئازاد (تابلۆکە)ی دا لە دیوارەکە

ئەوەی سەیرە، ئەم جۆرە رستە تێپەڕە بۆی هەیە بە (تێنەپەڕ) بکەوێتە کار، وەك:

بەردەکە دای لە دیوارەکە

لە رستەی یەکەم و دووەمدا وشەی (بەردەکە) بریتییە لە (بەرکار) و لە رستەکەی سێیەمدا، هەمان وشە بریتییە لە (بکەر). لە ئەم روانگەیەوە، کاری (لێدان) پەیدابووە، وەك:

شیلان (دارێك) لە ئازاد دەدات

یان،

شیلان (دارێك)ی (لێ) دەدات

یان، دەشێت بەرکارەکە (دارێك) لاببەین، وەك:

شیلان (......) (لێ)ی دەدات

ئەم رستەیەی دوایی دوو واتا دەبەخشێت:

یەکەم: واتای کاری (لێدان) دەچەسپێت، وەك لێدان بە دەست و بە دار ... هتد.

دووەم: واتای کاری (تامپۆن کردن)، یان وەك بە عەرەبی پێی دەگوترێت (إصطدام).

٦- کاری (دان) و ئامرازی (بە ..... ەوە):

کاری (دان) لەگەڵ ئامرازی (بە ... ەوە)دا، واتاکەی دەگۆڕێت بۆ پێوەدان (لسع، لدغ)، وەك:

مارەکە دای بە شوانەکەوە

یان،

مارەکە دای (پێی)ەوە

یان،

...... دای (پێی)ەوە

لە ئەم کارەدا، ئەوەی سەیرە ئەوەیە کە بە تێنەپەڕ دەکەوێتە بەر رستەسازی و پێویستی بە (بەرکار) نییە. بۆ نمونە، لە ئەو رستەیەی سەرەوەدا، لە رووی رستەسازییەوە، دەشێت بگوترێت، وشەی (شوانەکە) بریتییە لە (بەرکاری ناراستەوخۆ)، کە لە رووی واتاسازییەوە، وشەی (شوانەکە) بریتییە لە (بەرکار).

٧- کاری (دان) لەگەڵ ئامرازی (بە ... دا):

کاری (دان) لەگەڵ ئامرازی (بە ... دا) یەك دەگرێت کاری (پێدادان)، بە واتای (پێداکێشان) پەیدا دەبێت، وەك:

منداڵەکە بووکەکەی دا بە زەویدا

یان،

منداڵەکە بووکەکەی دا پێیدا

یان،

...... بوکەکەی دا پێیدا

یان،

.... دای پێیدا

ئەم کارە بۆی هەیە بە تێپەڕی بکەوێتە گەڕ، وەك:

چۆلەکەکە دای بە دارتەلەکەدا

بە واتای،

چۆلەکەکە خۆی دا بە دارتەلەکەدا

٨ـ کاری (دان) و ئامرازی (بۆ):

ئامرازی پەیوەندی (بۆ) هیچ چالاکییەکی لە قەوارەی کاری (دان)دا نیە، مەگەر لە ئاوەڵگوزارەدا.

٩ـ کاری (دان) و ئامرازی (لە ..... ەوە):

وەك ئامرازی (بۆ)، ئامرازی پەیوەندی (لە ... ەوە) هیچ چالاکیەك نانوێنێت لە قەوارەی کاری (دان)دا، مەگەر لە ئاوەڵگوزارەدا.

١٠ـ کاری (دان) و ئامرازی پەیوەندی (ـە):

ئامرازی پەیوەندی (ـە) دەتوانێت رووداوی کاری (دان) راگوێز بکات بۆ سەر ئاوەڵکارێك، وەك:

سەربازەکە منداڵەکەی دایـ(ـە) بەردار

پۆلیسەکان دزەکەیان دایـ(ـە) پێش خۆیان

ئەم دیاردەیە سیمایەکی گشتی هەیە و ئامرازی (ـە) دەچێتە نێو قەوارەی کارەکە و دەی بەستێت بە (ئاوەڵکار)ی شوێنەوە. لە ئەم ڕاستییە بترازێت، ئامرازی (ـە) بۆی نیە بچێتە سەر کاری (دان)، مەگەر بە چەواشەیی، وەك:

نامەکەی دایـ(ـە) دەستم

ئەم رستەیە لە رەسەندا بریتییە لە:

نامەکەی دا (بە) دەستم

لە راستیدا، زمانی نووسین پڕە لە ئەم جۆرە چەواشەکارییە و زۆر لە نووسەران وا دەزانن ئیشێکی جوان ئەنجام دەدەن، ئەگەر ئامرازی رەسەنی (بە) پەرپووت بکەن و بیکەن بە (ـە). سەبارەت بە ئیشەکانی ئێمە، ئێمە تەنها لە ئاستی ئاوەڵکاردا، ئامرازی (ـە) بە رەسەن دەناسین، وەك:

منداڵەکە بەرخەکەی دایـ(ـە) پێش خۆی

کە ناتوانرێت بگوترێت:

منداڵەکە بەرخەکەی دا (بە) پێش خۆی

١١ـ کاری (دان) و واتا بەستن بە (بەرکار):

لە زمانەکەدا، چەند وشەیەك هەیە لە چەشنی (ناو) و ئەو وشانە دەتوانن کاری (دان) ببەستن بە واتایەکی ترەوە، وەك:

(هەناسە)دان

(دەنگ)دان

(کۆڵ)دان

(گیان)دان

(نووچ)دان

(سەرسم)دان

(بۆڕدان

له ئەم گرووپەدا، ئەوەی سەیره ئەوەیە کە ئەو ناوانە بریتین لە (بەرکاری کارەکە). بە واتایەکی دی، ئەو ناوانە هەم بریتین لە (بەرکار)ی رستەسازیانە و هەم بریتین لە (واتابەست)ی واتاسازیانە. هەر لەبەر ئەم هۆیە، شەبەنگی کارێکی (تێنەپەڕ) زاڵ دەبێت بەسەر واتای ئەو روخسارە لێك دراوانەدا. ئەمەش وا دەکات، کە کارەکان بتوانن بە میکانیزمێکی تایبەتی ببنەوە بە (تێپەڕ)، وەك:

هەناسەدان بە کەسێك	**هەناسە پێدان**
کۆڵ دان بە کەسێك	**کۆڵ پێدان**
بۆڕدان بە کەسێك	**بۆڕ پێدان**

ئەم دیاردەیە لەسەر پێوانەی ئەم جۆرە رستەیە رۆنراوە:

پارە دان ← **پارە پێدان**

له جۆرە رستەی ئاوهادا تەم و مژ پەیدا دەبێت لەنێوان دوو واتای دژ ئاراستەدا، وەك:

واتای یەکەم: ناچار کردنی کەسێك بۆ (پارەدان)، وەك:

پارەکەم پێ دا

واتای دووەم: واتای پارە بەخشین بە کەسێك، وەك:

پارەکەم پێ دا

کەواتە، لە واتای یەکەمدا، ئەو کەسە پارە لە گیرفانی دەردەچێت بەهۆی کەسێکەوە، کەچی لە واتای دووەمدا، پارە دەچێتە نێو گیرفانی. بۆ جودا کردنەوە و لێك دابڕاندنی ئەو دوو واتا دژ ئاراستەیە، چەند سەرنجێك هەن، وەك:

<u>خاڵی یەکەم</u>: واتای دووەم، ئەوە پەسەند دەکات کە ئامرازی (پێ) بکرێت بە ئامرازی (ێ)، وەك:

پارەکەم پێدا ⟵ **پارەکەم دایێ**

کەچی ، لە واتای یەکەمدا، ئەم میکانیزمە خۆی ناچەسپێنێت بە ئەم پێیە، پەیدابوونی ئامرازی (ێ) بێ مەلاّمەت و بێ بنچینە نییە.

<u>خاڵی دووەم</u>: ئەگەر چینێکی تر بچینە نێو ژێرخانی ڕێزمانی کوردییەوە، دەتوانین بڵێین، ئەو جۆرەی ئامرازی (بە)، کە لە واتای یەکەمدا هەیە، جیاوازە لە ئەوەی کە لە واتای دووەمدا هەیە. یەکێکیان دەگەڕێتەوە بۆ کاری (دان بە ...) و ئەوی تر دەگەڕێتەوە بۆ ئامرازی (بە تێپەڕ کردن) بۆ هەندێك لە کارەکان.

<u>١٢ـ کاری (دان) و پێشگری واتاگۆڕ:</u>

کاری (دان) بۆی هەیە هەر سێ پێشگری (هەڵ، دا، ڕا) وەربگرێت، وەك:

ـ هەڵدان:

منداڵەکە تۆپەکەی هەڵدا بۆ سەربان

ـ دادان:

هێشتا دا پیرە نوێژی دانەداوە

یان بە واتای (تیژکردن)، وەك:

منداڵەکە پێنووسەکەی خۆی زۆر داداوە

ـ ڕادان:

هێشتا مێگەلەکە ڕای نەداوە

سەرەڕای ئەم سێ پێشگرە، کاری (دان) بۆی هەیە هەندێك پێشگری تر وەربگرێت، وەك (بەر، لا، تێ، ... هتد)، وەك:

- بەردان:

شیلان پەتەکە بەر مەدە

- لادان: ئەم کارە بۆی هەیە بە تێپەڕ و تێنەپەڕ وەربسوورێت، وەك:

- تێپەڕ:

شیلان دەفتەرەکانت لابدە

- تێنەپەڕ (واتای چەواشەبوون):

شیلان چاك لای داوە لە ڕێنمایەکان

- تێدان، وەك:

ئەم کراسە کورتە، دوو پە نجەی تری تێبدە

- دەردان، وەك:

برینەکە ئاوی دەرداوە

١٣- کاری (دان) لەگەڵ (ناو)دا:

ئەلبوومی ئەم جۆرە بەکارهێنانە زۆر بەرفراوانە و کاری (دان) دەتوانێت دەرگا بکاتەوە لە چەندین واتای تر، وەك:

(پەلاماردان، مۆڵ دان، باوەش دان لە شتێك، هاندان، جۆشدان، خولدان، سووڕدان، پیشاندان، تووڕدان، فڕێدان، گەمارۆدان، لووشدان، بادان، .... هتد).
ئەم جۆرە کارە تێپەڕن و داوای بەرکار دەکەن، وەك:

(بکەر + بەرکار + کار)

نموونە:

منداڵەکە دەفتەرەکەی تووڕ دا
منداڵەکە دەفتەرەکەی فڕێ دا
کێ منداڵەکەی هان دا؟
کێ ئەو شارەی پەلامار داوە؟

ئەم کارانە خۆ جودا دەکەنەوە لە کاری (هەناسەدان) و هاوەڵەکانی بە ئەوەی کە ئەمان (بەرکار) وەردەگرن و ئەوانی تر پێویستیان بە (بەرکار) نییە. ئەم دیاردەیە لە پێشتردا بە جوانی باسکراوە.

١٤- کاری تێکدان

بێگومان واتای کاری (تێکدان) جودایە لە واتای کاری (تێدان). ئەم کارە واتای (بەرەو نارێکی) دەبەخشێت. بە رادەیەك، کە چەندین وشە و زاراوەی لێکەوتووتەوە، وەك (تێکدەر، تێکدەران، تێکدراو، تێکدەرە، لە خۆ تێکدەر، ماڵ لە خۆ تێکدەر، ... هتد). ئەوەش لە یاد نەکەین کە ئەم کارە بریتییە چاوگی (تێپەڕ) بۆ کاری (تێك چوون)، وەك:

تێکچوون (تێنەپەڕ) ⟵ تێکدان (تێپەڕ)

بۆ نموونە، دەگوترێت:

نازانم بۆچی، پرۆژەکەمان (تێك چوو)

یان،

نازانم بۆچی، شیلان پرۆژەکەمانی (تێکدا)

کەواتـە، کـاری (دان) بـۆی هەیـە لـە بـوارێکی بـەر تەسـکدا، بـاری تێپـەڕی کـارێکی تـر بنوێنێت، وەك کاری (بوون : کردن):

ئەم منداڵە چەند جوان (بووە)

یان،

کێ ئەم منداڵەی وا جوان (کردووە)

سەرەڕای ئەوەی گوترا، کاری (تێکدان) باری ئـاڵۆز تـری هەیـە. بـۆ نموونـە، لـە (چـا تێکدان)دا هەڵوێستەکە زۆر ئاڵۆز و دژواتاییيەکی سەیر هەیـە، چـونکە لـە (چـا تێکـدان) واتای (بەرەو باری باشتر) دەهێتە ئاراوە، بەڵام لە (ماڵ تێکدان)دا واتـای (بـەرەو بـاری خراپتر) دەهێتە ئاراوە. هۆی ئەمـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو راسـتیەی کـە چـاوگی (چـا تێکدان) لە رەسەندا بریتییە لە (چا تێك وەردان). واتـە، چـاوگی (وەردان)بـە پێـشگری (وەر) واتای گۆڕاوە نەك بە پێشگری (تێك)، وەك:

شیلان، ئاوێك وەربدە لە پەرداخەکە

١٥- گەمەیەك لە کاری (دان)دا:

کـاری (دان) وشــەی (دەسـت) وەردەگرێـت وەك (بـەرکار) و کـاری (دەسـت دان) چـێ دەکات، وەك:

ئەم ئیشە دەست نادات بۆ تۆ

بێ گومان کاری (دەست دان) بریتییە لە کـارێکی (تێنەپـەڕ)ی چـالاك و رۆژانـە بـەکاری دەهێنین لەسەر ئەندازەی:

(هەناسەدان، دەنگدان، بۆڕدان، نووچدان، ....هتد)

له رووی گەمەی ڕێزمانیەوە، کاری (دەستدان) ڕوو دەکات لە ئامرازی پەیوەندی (لـە) و دوو روخساری نویَ بۆ دوو کاری دی پەیدا دەکات، وەك:

یەکەم: کاری (دەستدان لە ....)، وەك:

دەستم دا لە دیوارەکە

یان،

دەستم دای لە دیوارەکە

دووەم: کاری (لە دەستدان)، وەك:

تازە، ئیشەکەی خۆی لە دەستدا

لەنێوان ئەم دوو کـارەدا (دەسـتدان لـە ...) و (لـە دەسـتدان) هەنـدێك سـەرنجی سـەیر هەیە، وەك:

یەکەم: لە کاری (دەستدان لە ..)دا، بەکارهێنانی یەکەم (تێپەڕ)ە و بەکارهێنانی دووەم (دەستم دای لە دیوارەکە) تێنەپەڕە. ئەمەش لە کۆپلەکانی پێشوودا روون کراوەتەوە.

دووەم: لە هەردوو کارەکەدا، ئامرازی (لە) دوو جێگای هەیە، جارێك لەپاش کـاری (دان) و جارێك لە پێشی. ئەم ڕاستییە بووە بە هۆی پەیدابوونی دوو (واتا)ی جیـاواز. ئەمـەش خۆی لە خۆی بریتییە لە حەشارگەیەکی تاریك و نابێت هـەروا بـە زلکـوێری و بەئاسـانی بەسەریدا برۆین.

سێیەم: هۆی ئەو جیاوازییەی کە لەنێوان کاری (دەست دان لە ..) و کـاری (لـە دەسـت دان)دا هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە یەکەمیان بە ئامرازی (لە) واتای گـۆڕاوە و دووەمیان بە پێشگری (لە دەست) واتای گۆڕاوە.

چوارەم: بۆ نموونە، لە کاری (دەستدان لە ...) ئەگەر وشەی (دەست) لاببەین، ئەوا واتای کارەکە ناگۆڕێت، وەك (دان لە ...):

دەستم دا لە دیوارەکە

...... دام لە دیوارەکە

یان، دەتوانین (دەست) کە بەرکارە، بگۆڕین بەرکارێکی دی، وەك:

پەنجەم دا لە دیوارەکە

شانم دا لە دیوارەکە

یان،

پەنجەم دای لە دیوارەکە

شانم دای لە دیوارەکە

کەواتە، وشەی (دەست) لە کاری (دەستدان لە ...)دا بریتییە لە وشەیەك کە خانەی چۆڵی (بەرکار)ی پڕ کردووتەوە، بەلام لە کاری (لە دەستدان) وانیە. بۆ نموونە، ناتوانین وشەی (دەست) لە کاری (لە دەستدان)دا دەربهێنین، یان بیگۆڕین بە هەر وشەیەکی تر. کەواتە دەستەواژەی (لە دەست) بریتییە لە (واتاگۆڕێك بۆ کاری (دان) و کردوویەتی بە (لە دەستدان).

پێنجەم: بەپێی خاڵی پێشوو، سەری حەشارگەیەك هەڵ دەدرێتەوە، چونکە جۆرەکانی (واتاگۆڕین)ی کار دەکەوێتە بەر پۆلین کردن، وەك لە کۆپلەی داهاتوودا باسی دەکەین.

شەشەم: لەکاری (دەست دان)دا، کە لە سەرەتای ئەم کۆپلەیەدا باسکرا، بە هەمان شێواز، وشەی (دەست) بریتییە لە (واتابەست) بۆ کاری پتەوی (دەست دان) و لەپاشتردا، واتایەکی خوازراو پەیدا بووە لە چەشنی (دەست دان). هەر بۆ پرۆڤە، ئەگەر وشەی (دەست) لاببەین لە ئەو کارە، ئەوا واتاکەی دەبزرکێت و لە خشتە دەبرێت.

١٦ـ جۆرەکانی (واتاگۆڕی) لە کاری (دان)دا:

مەرجی (واتا گۆڕین) ئەوەیە کە پارچەیەکی سەربار بخرێتە سەر کاری (دان) و بە ئەو کردەوەیە واتاکەی بگۆڕێت لە (دان: بەخشین)ەوە بۆ واتایەکی نوێ. لە ئەم روانگەیەوە، کاری (دان) لە دەرگای زۆر بابەتی رێزمانی داوە بۆ ئەوەی چشتێك پەیدا بکات و بە ئەو چشتە خزمەتی زمانەکە بکات. لە راستیدا، زۆربەی زۆری ئەم بابەتە لە کۆپلەکانی پێشەوەدا باس کراون، بەلاّم لە ئەم کۆپلەیەدا کۆیان دەکەینەوە و جۆرەکانیان دیاری دەکەین، وەك:

یەکەم: پێشگری واتا گۆڕ (هەڵ، دا، ڕا، ڕۆ). لە ئاستی کاری (دان)دا تەنها پێشگری (ڕۆ) بڕشتی نییە. ئەگەرنا، سێ پێشگرەکەی تر دەتوانن سێ واتای سەربار لە کاری (دان) پەیدا بکەن، وەك:

ـ هەڵدان: بەرد هەڵدان

ـ دادان: نوێژ دادان

ـ ڕادان: مێگەل ڕادان

دووەم: واتا گۆڕیی بە ئامرازی پەیوەندی. لە ئەم رووەوە، ئامرازی پەیوەندی کاریگەری خۆی نوواندەوە و واتای کاری (دان)ی گۆڕیوە بۆ (لێدان، پێوەدان، پێدادان).

سێیەم: واتاگۆڕی بە (واتای بەرکار). لە ئەم رووەوە کاری (دان) چەسپ دەبێت بە (بەرکار)ێکەوە و لەگەڵ واتای ئەو بەرکارەدا دەبێت بە کارێکی (ڕۆنراو بە بەرکار)، وەك:

(هەناسە)دان

(هەنیسك)دان

له ئەم کارانەدا، لابردنی وشەکانی (هەناسە، هەنیسك) دەبێت بە هۆی بەراویتەبوونی واتاکانیان.

چوارەم: واتاگۆڕی بە (هێزی تێپەڕین). لە راستیدا، کاری (دان) خۆی تێپەڕە و بەلاّم لە زۆر بەکارهێناندا دەگۆڕێت بۆ (تێنەپەڕ). لە ئەم هەلویستیەدا، واتای کاری (دان) ناگۆڕێت، بەلاّم واتاکە بەرگێکی (تێنەپەڕ) لەبەر دەکات، وەك:

دەستم دای لە گلۆپەکە

بەواتای:

دەستم کەوت لە گلۆپەکە

بەلاّم دەشێت بگوترێت:

من دەستم دا لە گلۆپەکە

لە بەکارهێنانی یەکەمدا، واتای کاری (لێدان) بە تێنەپەڕ چەسپاوە، بەلاّم لە بەکارهێنانی دووەمدا واتای کاری (لێدان) بە تێپەڕی چەسپاوە. بەلگەش بۆ ئەو راستیەی کە لە نێو ئەو حەشارگەیەدایە، ئەوەیە کە رستە تێپەڕەکە دەشێت بکرێت بە (بکەر نادیار)، وەك:

دەستم درا لە گلۆپەکە

لە ئاستی واتای یەکەم دا، ناتوانین رستەی (بکەر نادیار) دروست بکەین، چونکە رستەکە تێنەپەڕە و (بەرکار) لە ئارادانیە، تا بیکەین بە (جێگری بکەر). ئەم دیاردەیە، خۆی لە خۆیدا بریتییە لە بەلگەیەکی بەکار بۆ سەلماندنی باری (تێنەپەڕ) لە رستەیەکدا وەك (دەستم دای لە گلۆپەکە).

پێنجەم: واتا گۆڕی بە ئامرازی پەیوەندی و بارگەکەی. لە ئەم میکانیزمەدا، زمانەکەمان دەولەمەندە و چەند (کار)ێك هەیە کە واتایان دەگۆڕێت، وەك:

- له دەست دان

- بە فیڕۆ دان

- بە هەدەر دان

- بە کرێ دان

ئەم جۆرە کارانە، لە رووی واتاوە، ناتوانن دەست بەرداری ئامرازەکە و بارگەکەی بن.

شەشەم: وەك لە سەرەتای ئەم نووسینەدا باسکرا، کاری (دان) هەر کاتێك پاك بکرێتەوە لە (بەرکار) ئەوا واتایەکی (تابۆ) پەیدا دەبێت.

حەوتەم: کاری (دان) دەرگای واتا پتەوەکانی دەکاتەوە بۆ (واتا دانەوە) و بۆ (واتاخوازی). بۆ نموونە، کاری (هەڵدان) لە واتای خوازراودا دەبێت بە (پێدا هەڵدانی کەسێك). یان، هەندێك لە کارەکان بە راستەوخۆیی دیاردەی (واتادانەوە) هەڵدەگرن، وەك: (دەست دان، لە دەست دان).

هەشتەم: لە کاری (دادان)دا، سیمای سێ واتای پتەو دیارە و ئەمەش بریتییە لە دیاردەیەکی دەگمەن، وەك:

- دادان: تیژ کردنی پێنووس و دار

- دادان: دەستپێکردنی نوێژ

- دادان: دەرس دادان (تلقین)

ئەم سێ نمونەیە بەرانبەر بە ئەم سێ رستەیە دەوەستن، بەریزە:

شیلان پێنووکەی داداوە

شیلان نوێژەکەی داداوە

شیلان شیرینی دەرس داداوە

بێ گومان، ئەم سێ واتایە هەرچەندە لە (پتەو) بچن بەڵام وا نییە. لە (دەرس دادان)دا، وشەی (دەرس) بریتییە لە (واتا بەست) بۆ کاری (دادان)، چونکە لابردن و ئاڵۆگۆڕ کردنی ئەو وشەیە دەبێت بە هۆی بزڕکاندنی واتاکە. لە بەرانبەردا وشەی (دادان)، لە نموونەی یەکەمدا، بەرانبەر بە (تیژکردن) دەوەستێت و لە نموونەی دووەمدا بەرانبەر بە (دەستپێکردن) دەوەستێت. بێگومان، ئەم دوو واتایەش لە یەکتری جودا دەبنەوە.

<u>١٧- کاری (لە خشتەدان) و (لە خشتەبردن):</u>

کاری لە (خشتەدان) واتای (لە قاڵب دان) دەگەیەنێت وشەی (خشتە) بە واتای (قاڵب) هاتووە، وەك:

شیلان پرۆژەکەی لە خشتە داوە

بە ئاشکرا دیارە کە کارەکە تێپەڕە و گەمە سینتاکسییەکەش هەر تێپەڕە، چونکە دەستەواژەی (پرۆژەکە) بریتییە لە بەرکاری رستەکە. سەرەڕای ئەوە، لە ئەم کارەدا گەمەیەکی سەیرتر هەیە و دەشێت کاری (لە خشتەدان) بکەین بە (لە خشتەبردن)، بۆ پەیداکردنی دژ واتایەك بۆ ئەو کارە، وەك:

شیلان پرۆژەکەی لە خشتە بردووە

بێگومان، کاری (لە خشتەبردن) بریتییە لە دژواتای کاری (لە خشتەدان)، کەچی کاری (بردن) و کاری (دان) ئەو دژواتاییە نانوێنن. سەرەڕای ئەوەی کە گوترا، کاری (لە خشتەدان) و (لە خشتەبردن) روویان کردووە لە (واتای خوازراو)، وەك:

کێ ئەم منداڵەی لە خشتە بردووە؟

<u>١٨- رەگی کاری (دان):</u>

وەك لە ڕێزمانی تۆمار كراودا زانراوە، بنجی كاری (دان) بریتییە لە (دە) و ڕەگی ڕابردووی بریتییە لە (دا)، وەك:

من هەوڵ دە(دە)م

من هەوڵم (دا)

لە ڕابردووی بەردەوام و دوور و تەواودا بە ئەم چەشنەی ڕەگی (دا) ڕیز دەبێت:

من هەوڵم دە(دا)

من هەوڵم (دا)بوو

من هەوڵم (دا)وە

بنجی كاری (دان)، كە بریتییە لە (دە)، نارێكی تێدا هەیە، چونكە بزوێنی (ە) پەیدا بووە. لە ڕێزمانی كوردیدا، ئەو كارانەی كە ڕوخساریان كورتە، بنجەكەیان دەشێوێت، وەك:

دان، مان، نان

بنجی كاری (مان) دەبێت بە (مێن) و بنجی كاری (نان) دەبێت بە (نێ). سەرەڕای ئەو نارێكییە، كاری (دان) لەناوی بكەریشدا هەر كێشەی هەیە، چونكە داوای دەنگی (بـ) دەكات، وەك (نان دەر: نان بدەر: بدەر).

<u>١٩- كاری (دان) و پاشگری دووپاتی (ەوە):</u>

پاشگری دووپاتی (ەوە) بۆی هەیە بچێتە سەر گشت كاری زمانەكە بۆ واتای دووپاتی و بۆی هەیە بچێتە سەر چەند كارێك بۆ گۆڕینی واتاكەی. بۆ نموونە، ئەم كارانە لای ڕاست

واتـــای تایبـــەتی خۆیـــان هەیـــە و ئـــەو کارانـــەی لای چـــەپ، کـــە پاشـــگری دووپاتیـــان وەرگرتووە، واتایەکی نوێ دەبەخشن:

بردن : بردنـ(ەوە)

کردن : کردنـ(ەوە)

شۆردن : شۆردنـ(ەوە)

گرتن : گرتنـ(ەوە)

ناسین : ناسینـ(ەوە)

کەوتن : کەوتنـ(ەوە)

گەیشتن :گەیشتنـ(ەوە)

گەڕان :گەڕانـ(ەوە)

..... : ......

لە کاری (دان)یشدا، ئەم دیاردە هەیە، وەك:

دان : دانەوە

لە ئەم هەڵوێستەدا، رەنگە وا بزانرێت کە کاری (دانەوە) واتـای نـەگۆڕاوە، بـەڵکو تـەنها دووپاتی بەسەردا چەسپاوە. بۆ روون کردنەوەی ئەم ئارێشەیە، دەتوانین روخسارەکانی تری کاری (دان : دانەوە) وەربگرین، وەك:

هەڵ دان : هەڵ دانـ(ەوە)

بادان : بادانـ(ەوە)

لادان : لادانـ(ەوە)

بەردان : بەردانـ(ەوە)

سووڕدان : سووڕدانـ(ەوە)

دادان : دادانـ(ەوە)

بۆ نموونە، واتای (هەڵدان) لە کویێ و واتای (هەڵدانەوە) لە کویێ. یان واتای (بەردان) لە کویێ واتای (بەردانەوە) لە کویێ. بە هەمان شێواز، گشت ئەو کارانەی سەرەوە واتایان گۆڕاوە بە پاشگری (ەوە) و کوردیزانان دەتوانن واتاکانیان لە یەکتری هاوێر بکەن. ئێستاش، دەتوانین چەند نموونەیەك لە رستە وەربگرین بۆ ئەوەی باری گۆڕینی واتایی بە جوانی روون بکەینەوە، وەك:

- هەڵ دان:

شیلان بەردەکەی هەڵ دا

شیلان پەڕەکەی هەڵ دایەوە

- دادان:

شیلان پێنووسەکەی داداوە

شیلان پەردەکەی داداوەتەوە

- بەردان:

شیلان چۆلەکەکەی بەردا

شیلان شووشەکەی بەردایەوە

- بادان:

شیلان پەتەکەی بادا

شیلان ئۆتومبیلەکەی بادایەوە

لە ئاستی ئەو نموونانەدا، چەند سەرنجێکی ورد و خنج هەیە و دەبێت یەکلایی بکرێنەوە، وەك:

یەکەم: کاری (دان) لە یەکەم هەنگاودا پێشگری (هەڵ)ی وەرگرتووە واتاکەی گۆڕاوە لە (دان)ەوە بۆ (هەڵدان). پاشان، لە دووەم هەنگاودا، پاشگری دووپاتی (ەوە)ی وەرگرتووە و جارێکی تر واتاکەی گۆڕاوە و بووە بە (هەڵدانەوە)، وەك:

هەنگاوی سفر: کاری دان

هەنگاوی یەکەم: کاری (هەڵ دان)

هەنگاوی دووەم: کاری (هەڵدانەوە)

لە ئەم هەلوێستەدا، بلیمەتی زمانەکەمان لە حەشارگەکانیدا دەردەکەوێت، هەر بۆ نموونە و بە تەریبی لەگەڵ ئەو نموونەیەی سەرەوەدا، دەتوانین روو بکەین لە کاری (بەردانەوە) وەك:

هەنگاوی سفر: کاری (دان)

هەنگاوی یەکەم: کاری (بەردان)

هەنگاوی دووەم: کاری (بەردانەوە)

دووەم: لە رووی زانستیەوە، بابەتەکەی نێو خاڵی پێشوو، وەك ئەوە وایە کە کەرەستەکان بە (یەك لە دوای یەك) ریز بکەین، وەك دەنکی (خەناوك) لە کشتەکەکەیدا. لە راستیدا، دەبێت کەرەستەکان بە (تەریبی) ریز بکەین وەك دەنکی مێخەك لە هەر گرێیەکی مێخەکبەندا، وەك:

هەنگاوی سفر	دان	
هەنگاوی دووەم	دان	دانەوە
هەنگاوی سێیەم	(هەڵ)دان	(هەڵ)دانەوە

کەواتە، کاری (دان) لە یەکەم هەنگاودا دابەشبووە بۆ کاری (دان)ی بێ پاشگر و کاری (دانەوە)ی پاشگردار و لە هەنگاوی دووەمدا پێشگری واتاگۆڕ (هەڵ) واتای تازەی پەیدا کردووە، چی لە کاری (دان)دا و چی لە کاری (دانەوە)دا.

سێیەم: ئەو دابەشکردنەی کە لە خاڵی دووەمدا چەسپاوە چوار کاری ریز کردووە (دان، دانەوە، هەڵ دان، هەڵ دانەوە)، کەچی لە خاڵی یەکەمدا سێ کار ریز کراوە (دان، هەڵ

دان، هەڵدانەوە). کەواتە، دابەش کردن بە (تەریبی) کاری (دانـەوە) فـەرامۆش ناکـات و حەشارگەیەکی تر دەخاتە بەر مەکینەی ڕێزمان.

چوارەم: بـەپێی خـاڵی دووەم، کـاری (دان) لـە یەکـەم هـەنگاودا بـووە بـە (دانـەوە) و پاشگری دووپاتی (ەوە)ی وەرگرتووە، نەك پێشگری (هەڵ). کەواتە، پاشگری دووپـاتی هەر لە سەرەتاوە و هەر لە بنچینەوە ڕچەیەکی نـوێی پەیـدا کـردووە لـە کـاری (دان)، وەك:

کاری دان

→ **کاری (دان) بێ پاشگری (ەوە)**

→ **کاری (دان) لەگەڵ پاشگری (ەوە)**

پێنجەم: لە پوختەی خاڵی (چوارەم)دا، دەتوانین بڵـێین: لەسـەر پەیـژەی کـات، یەکـەم جار کاری (دان) بووە بە (دان) و بووە بە (دانەوە) و لە پاشتردا پێشگرەکان (هـەڵ، دا، لا،....) چەسپاون. بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە، کە ژمارەی ئەو پێشگرانە زۆرن، وەك:

دان		واتا گۆڕین
دان	دانەوە	یەکەم هەنگاو: پاشگری (ەوە)
هەڵ دان	هەڵ دانەوە	دووەم هەنگاو: (پاشـگرەکانی هـەڵ، دا، لا، ....)
بەردان	بەردانەوە	
لادان	لادانەوە	
دادان	دادانەوە	
بادان	بادانەوە	
......	....	

شەشەم: کەواتە، هەڵەیە ئەگەر بڵێین:

کاری (دان) بووە بە (هەڵدان) و لە پاشتردا بووە بە (هەڵدانەوە).

لە بەرانبەردا، ڕاست و دروستە ئەگەر بڵێین:

کاری (دان) لە ڕگێشەوە بووە بە دوو کاری جمك وەك (دان) و (دانـەوە) و لـە پاشـتردا هەر یەك لە ئەو دوو کارە کەوتوونەتە بەر زەبری پێشگری (واتاگۆڕ) و بووگن بە (هەڵ دان) و بە (هەڵدانەوە)

هەفتەم: بەڵگەیەکی تر بۆ ئەو بابەتەی کە باسکرا بریتییە لە کاری (دەنگ دان) و کـاری (دەنگ دانەوە) کە دوو واتای زۆر زۆر جیاوازیان هەیە. بێگومان، وشەی (دەنـگ) بـووە بە (بەرکار) و چووەتەسەر هەردوو کارەکە و دوو واتای پەیدا کردووە، وەك:

- واتای یەکەم: دەنگ دان لە هەڵبژاردندا، وەك:

دەنگ + دان ←——— دەنگ دان

- واتای دووەم: ناوبانگ پەیدا کردن، وەك:

دەنگ + دانەوە ←——— دەنگدانەوە

لە هەندێك جێی تردا، مەرج نییە وشەکە بچێتە سەر هەر دوو کارەکە. بۆ نموونە، وشەی (ڕەنگ) دەچێتە سەر کاری (دانەوە) و دەبێت بە (ڕەنگ دانەوە)، کەچی هەمان وشـەی (ڕەنگ) یەك ناگرێت لەگەڵ کاری (دان). لە ڕانبەردا، وشەی (کۆڵ) دەچێتە سـەر کـاری (دان) و دەی کـات بـە (کۆڵـدان)، کەچـی ناچـێتە سـەر کـاری (دانـەوە) و مـەرجی (واتاگۆڕین) ناچەسپێت.

٢٠ـ ڕێچکە سنتاکسییەکانی کاری (دان):

لە گشت ئاستەکانی زمان دا، کاری (دان) تایبەتمەندی و ئاڵۆزی خۆی هەیـە و پێویـست بە ئەوە دەکات کە زۆر بە وردی لێی بتۆژرێتەوە. هـەر لەبـەر ئـەوە، لـە ئـەم کۆپلەیـەدا دەمانەوێت بە خنجی ئەو ڕێچکانە دیاری بکەین کە لە ڕێزمانی ئەم کارەدا دەردەکـەون، وەك:

یەکەم: ڕێچکەی ڕستەسازی ئاسایی بۆ گشت کارە تێپەڕەکان، وەك:

(بکەر : بەرکار : کار)

وەك:

تۆ : پارە : دەدەیت

تۆ : تۆپەکە : هەڵ دەدەیت

تۆ : کات : بە فیرۆ دەدەیت

تۆ : پێنووسەکە : دابدە

لە ئەم ڕێچکەیەدا، بەرکارەکان بریتین لە بەرکاری ڕێزمانی سادە و ساکار و هیچ بەشداریەك ناکەن لە گۆڕینی سیمای کارەکاندا.

دووەم: ریچکەی ڕستەسازی ئاسایی بە بەرکاری ناراستەوخۆوە (کاری ئامرازدار)، وەك:

(بکەر : بەرکار : کار : بەرکاری ناراستەوخۆ)

بکەر	بەرکار	کاری ئامرازدار	
		کار	ئامراز
من	پارەکە	دەدەم	بە شیلان
من	پارەکە	دەدەم	پێی
یان،			
من	پارەکەی	دەدەم	پێ

سێیەم: ڕێچکەی (کاری ئامرازدار) بە ئامرازی (ێ)، وەك:

بکەر	بەرکار	کاری ئامرازدار	
		کار	ئامراز
من	پارەکەی	دەدەم	پێ
من	پارەکەی	دەدەم	ێ

چوارەم: ڕێچکەی کاری یاریدەدەر بە (ڕۆنان)، وەك:

دەنگ دان

هەناسە دان

کۆڵ دان

بۆڕ دان

کوڵ دان

لە ئەم ڕێچکەیەدا، کاری (دان) وەك کارێکی یاریدەدەر ئیش دەکات بۆ ڕۆنانی کارێکی نوێ، کە بە واتاکەی بریتییە لە (تێنەپەڕ واتایی)، وەك:

ئێمە کۆڵ نادەین

چێشتەکە کوڵ دەدات

لە ئەم جۆرە بەکارهێنانەدا، ڕستەی (بکەر نادیار) دروست نابێت مەگەر بە زۆر. سەرەڕای ئەوەش، لابردنی (بەرکار) دەبێت بە هۆی لابردنی ئەو واتایەی کە بەرکارەکە بەستوویەتی بە کاری (دان)ەوە.

پێنجەم: زۆرجار، کاری (دان) جارێکی تر دەکرێتەوە بە (تێپەڕ)، وەك:

هەناسەدان: هەناسەدان بە کەسێك: هەناسە پێدان

بۆ نموونە، وەك چۆن وشەی (هەناسەدەر) هەیە، هەر ئاوهاش وشەی (هەناسەپێدەر) هەیـە، وەك:

نەخۆشەکە هەناسە دەدات
دکتۆرەکە هەناسە بە نەخۆشەکە دەدات
دکتۆرەکە هەناسەی پێ دەدات

ئەم جۆرە بەکارهێنانە بە ئەم چەشنە یاسارێژ دەکرێت:

بکەر : بەرکار : (پێ) : کار

ئەم رچە سنتاکسییە پەنا و پاسارێکیتر لە رێزمانەکەدا روون دەکاتـەوە و ئـەرکێکی تـر دەدۆزێتەوە بۆ ئەرکەکانی ئامرازی پەیوەندی (بە) و روخسارە لکاوەکـەی (پـێ). جـۆرە بابەتی ئاوها، دەشێت بخرێتە بەر تۆژینـەوە، نـەك جـار بـە جارێك نووکـە قەڵـەمێکی لێ بدرێت.

<u>شەشەم</u>: رێـچکەی رستەسـازی دوولایەنـە. زۆر جـار بـاری رستەسـازی بـە دوو رێـچکەدا دەچەسپێت بەسەر کاری (دان)دا. بۆ نموونە، بۆ هەمان (واتا) دەشێت ئـەم دوو قاڵبـەی خوارەوە بەکاربهێنرێت:

رێگای یەکەم:

شیلان ئازاد هان دەدات

رێگای دووەم:

شیلان هانی ئازاد دەدات

لەسەر ئەندازەی:

شیلان پارە داوا دەکات
شیلان داوای پارە دەکات

بێگومان ئەم ڕێچکە دوو لایەنە بە پەرپووتی و بەبێ بەرنامەیی زمانی نووسینی پێ لەوتاوە. لە ئەم ڕووەوە، دەشێت یەکێك لە ئەو دوو ڕێچکەیە بخرێتە بەر برەو. ئێمە ئەو جۆرەی کە لە ڕێگای یەکەمدا چەسپێنراوە، بە شیاوتر دەزانین.

٢١- **پوختەکاری:**

کاری (دان) کێشەیەکی زۆری هەیە و لە گشت ئاستەکانی زماندا بە ئالۆزی خۆی دەنوێنێت. هەر لەبەر ئەوە، پێویستی بە چەندین لێکۆڵینەوە هەیە و ئەم کارەی ئێمەش بریتییە لە سەرەتایەك بۆ ئەو ئیشانە. لە دووی توێی ئەم نووسینەدا، چەند بابەتێك هرووژێنراون و دەشێت بە پوختەیی بیان کەین بە چەند خالێك، وەك:

یەکەم: کاری (دان) روخساری چاوگەکەی زۆر کورتە، وەك هەردوو کاری (مان و نان). لە ئەم سێ کارەدا (دان، مان، نان) ئەگەر نیشانەی رابردوو (أ) و نوونی چاوگ (ن) لابدەین تەنها سێ دەنگ دەمێنێتەوە (د، م، ن)، کە بریتیین لە ڕەگی هەر سێ کارەکە. هەر لەبەر ئەو هۆیە کاری (دان) لە ئاستی دەنگسازی و وشەسازیدا بە ئالۆزی دەچێتە نێو تەونی ڕێزمانەکەوە و ئەو کێشانەی کە لە کورتی روخسارەکەیەوە پەیدا بووە ڕاگوێزیان دەکات بۆ ئاستی وشەسازی. بۆ نموونە، دەبا ڕەگی کاری (دان) بریتی بێت لە پیتی (د)، کەچی بریتییە لە برگەی (دە) و لە پاشتردا دەنگی بزوێنی (ە) دەتوێتەوە لە نێو نیشانەی رابردوودا و جارێکی تر بنجی کارەکە دەبێتەوە بە پیتی (د) و برگەکەش دەبێتەوە بە (دا). تەنانەت، لە دەمکاتی ڕانەبردووشدا لەگەڵ جێناوی کەسی سێیەمی تاك (ێت) کێشە دروست دەبێت و جێناوەکە دەگۆردرێت بە ئەلەمۆرفی (ات).

دووەم: کاری (دان) هەر لە بنج و بنەڕەتەوە، پاشگری دووپاتی (ەوە) وەردەگرێت و دەبێت بە (دانەوە). لە ئەم میکانیزمەدا، واتای کاری (دان) دەگۆڕێت و ئەمجا هەردوو کارە دووانەکە (دان و دانەوە) دەکەونە نێو بزاڤی ڕستەسازی و واتاسازی، بەلاّم هەر یەکێکیان بە سەربەخۆیی لە ئەوی تر. بۆ نموونە، وەك چۆن (دان و دانەوە) جیاوازن لە یەکتری، هەر ئاوهاش (دەنگ دان) و (دەنگ دانەوە) جیاوازن لە یەکتری. لە ئەم ڕووەوە، سێ باری شیاو هەیە بۆ بزاڤی واتا گۆڕین:

١ـ هەندێك لە پێشگرە واتاگۆڕەكان دەچنە سەر هەردوو كاری (دان) و (دانەوە) و دوو واتای جیاواز لە یەكتری چێ دەكەن، وەك (دەنگ دان و دەنگ دانەوە)، باسكراو لە پێشتردا.

٢ـ دەشێت كاری (دان) پێشگرێكی واتاگۆڕ وەربگرێت، بەلاّم كاری (دانەوە) وەری نەگرێت و بزاڤی واتاگۆڕین پەیدا نەبێت. بۆ نموونە، كاری (فڕێدان) واتای دەگۆڕێت، بەلاّم كاری (فڕێدانەوە) واتاكەی ناگۆڕێت، بەس ڕووداوەكەی دووبارە دەبێتەوە.

٣ـ دەشێت كاری (دانەوە) پێشگرێكی واتاگۆڕ پەسەند بكات و واتاكەی پێ بگۆڕێت، بەلاّم كاری (دان) واتاكەی پێ نەگۆڕێت. بۆ نموونە، (ڕەنگ دانەوە) هەیە، بەلاّم (ڕەنگ دان) واتای نییە، مەگەر بە زۆرەملێ.

<u>**سێیەم:**</u> كاری (دان) بە رووتی بەبێ هیچ پاشگر و پێشگرێك واتایەكی (تابۆ) دەبەخشێت و ئەم واتایە خۆی دەسەپێنێت بەسەر گوفتاردا. لە هەر هەل و مەرجێكدا كە (بەركار) لابربدرێت لە كاری (دان)دا، چاوی بیرمان وا دەزانێت كە ئەو بەركارە تابۆیە لادراوە. بەشێوەیەكی گشتی، گشت كاری زمانەكە ئەوە پەسەند دەكەن كە (بەركار)ی جودا لابربدرێت، بە شێوەیەكی تایبەتیش، هەندێك لە كارەكان ئەوە پەسەند دەكەن كە بۆ سەلاری گفت گۆ وشەی ناشرین و تابۆ لابچێت. كاتێك كە ئەو دوو میكانیزمە یەك دەگرن، ئەوا میكانیزمە تایبەتەكە واتاكەی خۆی زاڵ دەكات. هەر بۆ پراوە، كاری (كردن)یش هەمان دیاردەی تێدا هەیە بەلاّم بە دژواتای كاری (دان).

<u>**چوارەم:**</u> كاری (دان) هەر لە بنجەوە خۆی دەكات بە كارێكی (ئامرازدار) و هەندێك لە ئامرازەكانی پەیوەندی پەسەند دەكات، وەك:

دان بە ..... : پێدان

دان لە ..... : لێدان

دان بە .... ەوە : پێوەدان

دان بە .... دا : پێدادان

لە راستیدا، ئەم ئامرازانە واتای نویٚ پەیدا دەکەن و کاری نویٚ چیٚ دەکەن و دەشیٚت هەر کاریٚك لە ئەم کارانە بە جودایی سەودا بکریٚت. ئەمە و لە ئەم میکانیزمەدا، ئەوەی گرنگە ئەوەیە کە ئامرازی پەیوەندی بووە بە (واتاگۆڕ) لەسەر ئەندازەی (هەڵ، دا، را).

هەر بۆ پرۆڤە، وەك چۆن پیٚشگری (هەڵ) واتای کاری (دان)ی گۆڕیوە بۆ کاری (هەڵدان)، هەر ئاوهاش پیٚشگری (پیٚوە) واتای کاری (دان)ی گۆڕیوە بۆ (پیٚوەدان).

پیٚنجەم: لە زۆر جیٚدا ئامرازی (بە) لە کاری (دان بە ...)دا نابووت دەکریٚت و دەکریٚت بە ئامرازی (ـە). لە ئاستی ئەم گەمە نابەجیٚیەدا زمانەکە پەرپووت دەبیٚت، چونکە ئامرازی پەیوەندی (ـە) لاپەڕەی خۆی هەیە لە ئەلبوومی ریٚزمانەکەدا و هەڵ و مەرجی خنج و سفتی خۆی هەیە بۆ دەرکەوتن، وەك:

١ـ ئامرازی پەیوەندی (ـە) دەچیٚتە نیٚو کرۆکی قەوارەی (کار)ەوە.

٢ـ ئەم ئامرازە رووداوی کارەکە راگویٚز دەکات بۆ سەر ئاوەڵکاریٚکی شویٚن، وەك (سەر، دەر، ناو....).

٣ـ ئامرازی (ـە) واتای (کار) ناگۆڕیٚت، بەڵام بالیٚکی سەربار چیٚ دەکات لە میکانیزمی رووداوی کارەکەدا، نەك لە پەیژەی رستەکەدا.

هەر بۆ نموونە، رستەی (من دامە تۆ) نادروستە، بەڵام رستەی (من دامە بەر رەخنە) دروستە، چونکە ئاوەڵکاری (بەر) کەوتووەتە پاش ئامرازی (ـە).

شەشەم: کاری (دان) بریتییە لە یەکیٚك لە ئەو کارانەی کە دیاردەی (واتابەستی) پیٚوە دیارە. بۆ نموونە، لە کاری (هەناسەدان) واتای وشەی (هەناسە) واتای کاری (دان) بەستووە و لە هەمان کاتیشدا، کاری (دان) وەك کاریٚکی رۆنەر دەرکەوتووە. لە ئەم جۆرە کارەدا چەند ئاکاریٚك بەدی دەکریٚت، وەك:

١ـ ئەو وشەیەی کە واتای کارەکە دەبەستیٚت دەبیٚت بە (بەرکار) و پیٚکەوە واتایەکی نویٚ پەیدا دەکەن.

٢ـ هەر چەندە رستەکە، (تیٚپەڕ)ە بە ریٚزمانی کاری (دان)، بەڵام لە رووی واتاوە لە (تیٚنەپەڕ) دەچیٚت.

٣ـ ئەو جۆرە رستەیە، لەبەر ئەوەی تێنەپەڕن بە (واتا) دۆخی (بکەرنادیار) پەسەند ناکەن.
٤ـ ئەو جۆرە کارەی کە بە واتا تازەکەوە دەبن بە تێنەپەڕ، بە رێزمانی ئامرازی پەیوەندی (بە، پێ) دەبنەوە بە (تێپەڕ)، وەك (هەناسەدان بە کەسێك)، یان (هەناسەپێدان). لە ئاستی ناوی بکەردا دەگوترێت (هەناسەدەر) و (هەناسەپێدەر).
٥ـ کاتێك کە کاری (هەناسەپێدان) چێ دەبێت بە تێپەڕی، جارێکی دی رێژەکانی (بکەر نادیار) دەکەونەوە کار، وەك (هەناسەپێدان، هەناسەپێدران). بەرانبەر بە ئەم دیاردەیە لە ئاستی کاری (هەناسەدان)، کە تێنەپەڕە بە واتا، کاری (هەناسەدران) سست دەبێت لە بەکارهێناندا.
٦ـ تێپەڕاندنی کاری (هەناسەدان) بە ئامرازی (بە، پێ)، کەم و زۆر لە تێپەڕاندنی کاری (تێنەپەڕ) دەچێت بە (ئاندن)، وەك (سووتان : سووتاندن) ئەم دوو کارە (هەناسەپێدان و سووتاندن) رێژەی (بکەر نادیار) دروست دەکەن، چونکە تێپەڕن, وەك:

هێزی تێپەڕین	کاری (سووتان)	کاری (هەناسەدان)
تێنەپەڕ	سووتان	هەناسەدان
تێپەڕاندن	سووتاندن	هەناسەپێدان
بکەر نادیار	سووتێنران	هەناسەپێدران

حەوتەم: کاری (دان) چەند پۆلێك لە پێشگری (واتاگۆڕ) لە خۆ دەگرێت و دەشێت ئەم کارە بریتی بێت لە کەرەستەیەکی بەکار بۆ دۆزینەوەی میکانیزمەکانی (واتا گۆڕین) لە رووبەری رێزمانی کوردیدا، وەك:
١ـ واتا گۆڕە سادەکانی زمانی کوردی (هەڵ، دا، ڕا...) کە دەچنە سەر چەندین کار، وەك (هەڵ دان، دادان، ڕادان).

٢ـ واتا گۆڕین بە ئامرازی پەیوەندی وەك (لێ، پێ، پێوە، پێدا). ئەم بابەتە لە پێشتردا باس کرا و نموونەی (لێدان، پێدان، پێوەدان، پێدادان) بەکارهێنران.
٣ـ واتا گۆڕین بە ئامراز و بە بارگەکەی، وەك: (بە فیڕۆدان، لە دەست دان).
٤ـ واتا گۆڕین بە وشەی واتادار، وەك: (پەلاماردان)، (سووڕدان)، (باوێشکدان)، (هەناسەدان)، (باوەشدان لە ...)، (کوڵدان)، (بۆڕدان)، (ڕێدان).
٥ـ واتا گۆڕین بە (ئاوەڵکاری شوێن)، وەك (دەردان)، (بەردان)، (لادان).
٦ـ واتا گۆڕین بە پاشگری (ەوە) و بە یەکێك لە ئەو پێشگرانەی کە باس کران، وەك:

(بەر) دان .... : (بەر) دان (ەوە)

(هەڵ) دان .... : (هەڵ) دان (ەوە)

لە نموونەکانی دەستە ڕاستدا، تەنها هەر پێشگرەکان بریتین لە (واتاگۆڕ)، بەڵام لە نموونەکانی دەستە چەپدا، پێشگرەکان و پاشگری (ەوە) بریتین لە (واتاگۆڕ).
<u>هەشتەم</u>: لە کاری (تێکدان)دا دژواتایی هەیە. بۆ نموونە (چا تێکدان) و (ماڵ تێکدان) دوو واتای دژیەك دەبەخشن لە (چا تێکدان)دا باری چایەکە بەرەو باشی دەچێت، کەچی لە (ماڵ تێکدان) باری ماڵەکە بەرەو خراپی دەچێت.
<u>نۆیەم</u>: کاری (تێکدان) بریتییە لە دیوە تێپەڕەکەی کاری (تێکچوون)، کەچی لەپاش لادانی پێشگری (تێك)، لە ئاستی کاری (چوون)دا، کاری (دان) ئەو ئەرکەی نییە.
<u>دەیەم</u>: لە دوو کاری هاوشێوەدا، وەك:

ـ دەست دان لە (...)

ـ لە دەست دان.

ئاڵۆزی هەیە. کاری یەکەم جەمسەرەکەی بریتییە لە کاری (لێدان) و وشەی (دەست) بریتییە (بەرکار). کەچی کاری دووەم خۆی جەمسەرێکی تەواوە و پێشگری (لە دەست) واتاکەی گۆڕیوە. ئەگەرنا، لە ئەم کارەدا ناتوانین وشەی (دەست) لاببەین و ناتوانین

ئامرازی (لە) بکەین بە (لێ) وەك (دەست لێ دان). لە ئەم کردەوەیەدا، واتای کاری دووەم تێکەڵ دەبێت بە واتای کاری یەکەم. ئەمەش خۆی لە خۆیدا بریتییە لە حەشارگەیەکی رێزمانەکە. بە کورتی دەستەواژەی (لە دەست) لە کاری (لە دەست دان)دا بریتییە لە واتاگۆڕێکی پتەو و ناشێت دەستکاری بکەین.

__یازدەیەم:__ کاتێك کە کاری (دان) دووجار واتای گۆڕا بێت، جارێك بە (پێشگر) و جارێك بە (پاشگر) وەك (هەڵدانەوە)، نابێت وا بزانین کە کاری (دان) هەر دوو واتا گۆڕەکەی وەرگرتووە. لە راستیدا کاری (دان) و کاری (دانەوە) هەر یەکێکیان بە جودایی پێشگری (هەڵ)ی وەرگرتووە.

__دوازدەیەم:__ لە زمانی نووسین دا، ئامرازی (ێ) تەنها لە دوو کاردا بڕەوی هەیە، کە بریتین لە (دان) و (گەیشتن). بێگومان گشت ئەو کارانەی کە ئامرازی (ێ) هەڵ دەگرن کاری (دان بە ...) دەکەن بە جەمسەری واتایی، نەك کاری (دان).

سەرچاوە:

- د. شێرکۆ بابان، سەرەتایەك لە واتا سازی لە رێزمانی کاردا، ئامادەیە بۆ چاپ، هێشتا بڵاو نەکراوەتەوە.
- د. شێرکۆ بابان، رێزمانی پاشگری دووپاتی (ەوە)، هەولێر ٢٠٠١.
- مەسعوود محەمەد، چەند حەشارگەیەکی رێزمانی کوردی، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦.
- د. نەسرین فەخری و د. کوردستان موکریانی، رێزمانی کوردی، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٨٢.
- لیژنەی زمان و زانستەکانی، رێزمانی ئاخاوتنی کوردی، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦.
- محەمەد مەعرووف فەتاح، کار پۆلین کردن بەپێی رۆنان، رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٢١، بەغدا ١٩٨٩.
- د. وریا عومەر ئەمین، تێنەپەڕ فەرمانێکی بکەر نادیارە، گۆڤاری (کاروان)، ژمارە ١٠٧، بەغدا ١٩٨٥.
- محەمەد مەعرووف فەتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر ١٩٨٧.

ملخص البحث

جولة في قواعد
فعل (دان) في اللغة الكردية

د. شيركو بابان

في اللغة الكردية، هنالك غموض و تعقيد في القواعد الخاصة ببعض الافعال من الناحية الصرفية و النحوية أو من ناحية المعنى و الاستعمال. هذه المشاكل القواعدية لها جذور علمية خاصة تتميز بها قواعد اللغة الكردية و لايمكن دراستها بسهولة و على ضوء قواعد الافعال في اللغات الاخرى. و مثال من هذه المجموعة من الافعال هو الفعل (دان) و الذي يقابله في المعنى السطحي أو الظاهري الفعل (أعطى، يعطى) في اللغة العربية أو الفعل (to give) في اللغة الانگليزية. في القواعد الخاصة بهذا الفعل هنالك تفرعات جانبية من الناحية الصرفية و النحوية و هنالك توسعات عرضية في المعنى و المدلول. في الخطوة الاولى من البحث، تم دراسة المشاكل السطحية و التي يمكن معالجتها بالقواعد التقليدية و في الخطوة التالية تم التعمق في صلب مشاكله الجوهرية و الناجمة عن تغيير الشكل بالادوات الصرفية و توليد معاني جديدة متفرعة من المعنى الاصلي للفعل و خاصة تأثير أداة تكرار الحدث (ەوە) و التي تغير جذرياً المعنى الاصلي و تفتح باباً جديداً في قواعد فعل (دان). في القواعد التقليدية لايمكن التعمق الكامل في هذه التعقيدات، إلا في طبقة رقيقة من سماكة قواعده.

في هذا البحث أجريت جولة سريعة و جدية في الجذور المعمقة لهذه المشاكل و ذلك لغرض قولبتها في قواعد اللغة الكردية، حيث تم عرض مافي قواعده من غموض و أسرار.

Abstract

A scope in grammar of the verb (Dan) in Kurdish language

Sherko Baban

In Kurdish language, there is some imbiguity and complication in grammar of some verbs, in their morphoy and syntax, or in their meaning and their use. This category of verbs has its particularity in Kurdish grammar. An example from these verbs is the verb (دان), which corresponds by hard meaning to the verb (to give) in English, or the verb (donner) in French. In grammar of this verb, due to the presence of prefixes and secondary meanings, there is some lateral grammatical and semantical problems. These irregularities lead such verbs to have their own grammatical particularity. In addition to these problems there is an other page concerning the past fix (هوه), which corresponds to the prifix (-re) in English or French. This grammatical element, functions as a meaning changer in a too complex manner.

In this work, a general scope is presented for all the problems in forms and meanings of this verbs and a conclusion is performed for the origin of these irregularities.

کاریگەریی دەستنووسەکانی مامۆستایانی کورد
لە نووسینەوەی
مێژووی کورد و زانایانی کوردستاندا

محەمەد عەلی قەرەداغی

سەرەتایەکی کورت:

دەبێ لەپێش هەموو شتێکدا ئەوە بزانین کە مێژووی کۆنی کورد بە دروستیی نەنووسراوە و، لەتەك ئەوەدا گەلێك لە مێژوونووسە گەورەکانی جیهان وەك: ئیبنوئەثیری جەزەریی و، ئیبنو خەلەکان و، ئیسماعیل پاشای بابانی و، چەندین مێژوونووسی دیکەی گەورە، کە کتێبگەلی گەورە و نایاب و جێگەی بایەخیان لە مێژووی ولآت و زانایانی ولآتی ئیسلامیدا نووسیوە کورد بووە، کەسی وامان نەبووە بە تەنگ مێژووی گەلی کوردەوە بێت و، کتێبی سەربەخۆی لەسەر بنووسێت، نەك هەر ئەمە بەڵکو ئەو مێژوونووسە گەورانە نەهاتوون بەش و بابەتی جیا لەناو کتێبەکانیاندا بۆ مێژووی کوردستان، یان زانا و ناودارانی گەلی کورد دابنێن و، هیچ نەبێ، وەك ولآت و زانایانی ولآتان گەلەکەیان بە جیهان و مێژوو بناسێنن. نەك ئەمەش تەنانەت ئەو مێژوونووسە کوردانە ئەوەندەیان بە خۆیشیان ڕەوا نەبینیوە لە سووچێکی لاپەڕەیەکی کتێبە گەورەکانیاندا بە یەك دوو دێڕ باسی خودی خۆیان بکەن و، بڵێن: ئێمە لە نەتەوەی کوردین و، ئاو و هەوای سازگاری کوردستان مێشکی زاخاو داوین و، لە پەنای چیا و دۆڵیدا گەشەمان کردووە و، مامۆستایانی کورد فێری خوێندن و زانیارییان کردووین.

لەلایەکی دیشەوە هەمیشە کوردستان شەڕگە و گۆڕەپانی گۆڕینەوەی دەستەلآت و، سەندنەوەی تۆڵەی ئەم زلهێز لەو زلهێز و، داگیرکردنی بنکە و جێگەی دەستەلآتی ئەم میر و ئەو پادشا بووە و، سالآنە و مانگانەیش چەند شەڕی گەورە و کارەساتی خان و مان سووتێن سەرتاسەری، یان بەشی زۆری، کوردستانی گرتووەتەوە و، بوونی قەلآ

دێرین و گەورەکانی وەك قەلاَکانی: هەولێر و، کەرکووك و، چەمچەماڵ و، بەکراوا و، ئەحمەدئاوا و، باوە کورۆیی و ... دەیان قەلاَی دیکەی بەشەکانی دیکەی کوردستان، نیشانەیەکی ئاشکرای ئەم قسەن و، ئەگەر خوێنی رژاوی دەوروبەری ئەو قەلاَیانە مابوایە و، کەلاك و کەللەسەری بێ گیانکراوی دیفاعکەران و داگیرکەران ـ وەك یەك ـ نەرزیبایە و نەبوایەنەوە بە خۆڵ، ئێستە بن ئەو قەلاَیانە دەریای خوێن دەبوون و، بارسایی ئێسك و پروسکی پاڵەوانان و جەنگاوەرانیش لە سەرووی قەلاَکانەوە دەبوون!

لە خوێندنەوەیەکی خێرای لاپەڕەکانی مێژوویشەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ئاکامی جەنگ چییە و، چماڵکاولییەك بەسەر شەڕگە و ولاَتی جەنگزەدەدا دێت و، هێزی سەرکەوتوو و براوە چی بە ولاَتی هێزی شکستخواردوو و دۆڕاو دەکات و، چ بەلاَیەك بەسەر ئاسەوار و شوێنەوار و سامانی نەتەوایەتیی و مێژووییدا دێنێ!

گەلی کورد گەلێ جارە و بەتایبەتی لەم سەدانەی دواییدا، خوازیاری ئەو جەنگانە نەبووە و، لایەن نەبووە تیایاندا و، هەرچی پێکرابێ بەزۆر پێیکراوە و، ئەنجامیش بەش و بارەی جگە لە ماڵوێرانی و خان و مان سووتانی بەشێکی دی نەبووە و، روونیشە داگیرکەر دوای سەرکەوتنی بەسەر لایەنەکەی دیدا، تا پێی کرابێت رووی تالاَن و بڕۆی کردوەتە سەر شوێنە گەورە و دیارەکانی وەك قەلا و مەدرەسە و مزگەوت و، هەرچی شوێنەواری پڕ بایەخ و، سامانی بە سامانی ولاَت بووبێت لەو شوێنانەدا پارێزراوە و، ئەو داگیرکەرەیش هەرچی بەلاوە پەسەند بووبێت و بۆی هەڵگیرابێت لەتەك خۆیدا بردوویەتی و، چیشی وا نەبووبێت بە ئاگری رق و کینەی سووتاندوویەتی و شتێکی لەدوای خۆیەوە لە خۆڵەمێش بەولاوە بەجێ نەهێشتوە!

کە ئەمەیش دەنووسین، لەو بەری رەنج و، کۆششی بیری مێشك و، ئەرکی دەست و بازووی هونەرمەندان و رۆشنبیرانەی سەدان ساڵی رابوردوومان و، هەزاران قەلا و شار و گوندی بەرینی کوردستانە، هەواڵمان لە هیچیان نییە و، نازانین چیمان بووە و، دوژمن چی لێکردوون و، بۆ کوێی بردوون و، چییان بەسەر هاتووە!

تەنها شتێك بۆرە هەواڵێکی دروستمان لەسەری لە دەستدا بێت ـ کە ئەویش بە قەڵەمی دوژمنانمان نووسراوە ـ هەواڵی گەنجینە و کتێبخانەی عەبداڵخانە کە دوای

نیشتنەوەی جەنگ و تالآنکردنی قەلآکـەی ئـەولیا چـەلەبیی مێژوونووسـی دەربـار بـانگ کراوە بۆ سەرنووسکردنی ئەوەی کە ماوە لە سامانی عەبدالّخان و، ئەویش بـەم شـێوە ـ وەك مامۆستا ئەمین زەکی نووسیویەتی ـ تۆماری کردوون:

"ئەولیا چەلەبی خۆی (بالذات) لەگەڵ هەیئەتێك بۆ ضەبـطی مەترووکاتی عەبـداڵ خان مەئموور بووە، ئەڵێ: لەناو ئەم مەترووکاتەدا غـەیری بـاری حـەوت حوشـتر کتێبـی نایاب لە کتێبخانەی ئەمیردا، نزیکەی چـوار هـەزار کتێبـی بـە قیمـەت و مەشـهوور قەیـد کـراو، ئـەم کتێبانـە هـەموو دەسـتنووس و دائـیر بـە: دیـن، تـەئریخ، لوغـەت، عیلمـی حەیوانات و، نەباتات و، طیـب و، تەشـریح و، شـیعر و دیـوان بـوو، ئـەنواعی خـەریطـە، ئەطلاس، صوورەت و لەوحەی نایابیشی تیابوو و، جەڵدیان لە غایەت بەدەر بـە قیمـەت بوو.

تەئلیفاتی عەبداڵ خان ٧٦ جەڵد کتێـب و ١٠٥ ریـسالە بـوو بـە عـەرەبی و فارسـی نووسرابوو....)[1]

---

[1] بڕوانە: محمد امین زکی ـ کورد و کوردستان بەرگی یەکـەم، لاپـەڕە: ١٩٧. انتـشارات سـیدیان مهاباد. عباس عەزاویش لە (العمادیة في مختلف العصور)دا بەشێوەیەکی دی و کەمێك بە درێـژی باسـی زێڕ و گەوهەر و شتی فرە نایابی ناو گەنجینەی عەبداڵ خان دەکات و دەڵێت: ئەوانەی لە کتێبی نایاب و، دەستتخەتی بێوێنە و، سەدان کتێبی نایابی تەفسیری قورئانی پیرۆز و، فەرمایـشتەکانی پێغەمبـەر (د. خ) و دەیان دانەی نایابی شانامە و، چەندین دانـەی نایـابی دیـوانی گـەورە شـاعیرانی فـارس و ... جگە لەوەی دەیان نوسخە لە قورئانی پیرۆز بە خەتی خۆشنووسە ناودارەکانی جیهان کە وێنەیان بـەو شێوە تەنانەت لە کتێبخانەی شێخولئیسلامیـشدا دەسـت ناکـەوێت! هـەر چـەند عـەباس عـەزاویی زۆر بەدرێژیی لەسەر ئەم باسە دەنووسێت و ناوی دەیان شتی سەرسوڕهێنەر دێنێت، دوایی دەڵێ: ئـەوەی ئەولیا چەلەبیی نووسیویەتی لێرەدا جێگەی نابێتەوە و ئەگەر لەسەری بڕۆم زۆر زۆری دەوێت.

هەر لەو قسانەوە دەردەکەوێت کە ضیائەدین خانی میری بەدلیس لەو شوێنەدا بووە کە کتێـب و شتومەکەکانی گەنجینەی عەبدالّخانی تێدا هەڕاج کراوە و، کاتێ ئەو شتانەی دیوە خۆی پێ نەگیراوە و فرمێسك بە چاویدا هاتووەتە خوارەوە، ئەحمەد شای والیی لێـی پرسـیوە: ئەمانـە هـی تـۆن وا بۆیـان دەگریت؟ ئەویش وتوویەتی: نەخەیر، بەڵام گەلێکیان بـە خـەتی مـنن. والـیش ئـەو شـتانەی بـە مـیری بەدلیس بەخشیوەتەوە.

ئەمە یەکەم کتێبخانـەی کـورد و مـیرە کوردێکـە کـە هـەواڵێکی کـەممان لـە دەم و قەڵەمی دوژمنانەوە لێی هەیە، دەبێ ئەو هەموو میرە کوردە کە بەزۆریی خاوەنی قەڵا و چەك و قەڵەم بوون، چییان کتێب و دەستنووسی نایاب هەبووبێت؟ شوێنەوارەکانیان بە چ دەردێك چووبن؟

تەنانەت دەبێ ئەم گەنجینە و سامانە لە نرخ نەهاتووەی عەبداڵ خان پاش ئـەوەی دەسـتی بەسـەر داگـیراوە و ـ دیـارە ـ بەشـێکی لـە کتێبخانـەی بـابی عالیـدا لەنگـەریان گرتووە چییان بەسـەر هـاتبێ؟ لـەو هـەزاران دەسـتنووس و دانـراوە دانسقە و نایـاب و کەمیابە ـ تائێستە ـ هەواڵی پەرەپەکیشیان لای مێژووی کورد و زانایانی نییە.

ئەم هەواڵەیش کە هەمانە لەم سـەدانەی دواییدایـە. ئـەی هـەواڵی مێـژووی کـۆن و، چـەرخەکانی پـێش زایـین و دوای ئـەوان و، ئـەو شـوێنەوارانەی لـە: مـۆرە قوڕینـە و، سـواڵەلمەتە و، تەختـە و تـەوەنی دۆزراوە، لـە ئـەنجامی کەنـە و پـشکنین و منـەی شوێنەوارناسان و گەڕیدە بیانییە جۆراوجۆرەکان کە لە ماوەی دەیـان سـاڵدا سـەدان و هەزاران شوێنی دێرین و ئەثەریی کوردستانیان ئەمدیوە و دیو کردووە و، هەزاران پارچە نووسراوی بزماریی و کۆنی دۆزراوە لەو شوێنەوارانەیان لەتەك خۆیاندا بردوەتەوە و، لـە مۆزەخانەکانی وڵاتانی هەندەرانـدا پـارێزراون و، گـەلێکیان باسـی ئەوەیـشیان لـە پاڵـدا نەنووسراوە کە لە کوێ دۆزراونەتەوە یان چۆن دزراون و، لەبنەڕەتدا سـەر بـە چ گـەل و خاکێکن!

هـەر بـەم پێیـەیش دەسـتنووس و دانـراوی زانـا و مامۆسـتایانمان، ئەوانـەیان لـەو هەموو کارەسات و جەنگانەی رابوردوو سەریان دەرکردووە، لە بنهەنگڵی ئـەو گەڕیـدە و رۆژهەڵاتناسـانەدا هـەڵگیراون و، ئـاوارەی نـاو کتێبخانـە و مۆزەخانـەکانی وڵاتـانی دوور بوون و، ئێمەی خاوەنیان هەواڵێکی ئەوتۆمان لە شوێن و ژمارە و ناو و بابەتیان نییە.

ئەولیا چەلەبیی لەناو قسەکانیدا دەڵێت: ئەو دەستخەتانەی هەڕاج کران و لەوێدا تاڵانفرۆش کران وەها فرۆشران کە پارەی دەستخەتێکیان بایی یەك نوقطە ـ خاڵی ـ مەرەکەبی دەستخەتەکە نەدەبوو!

ئەوەیش با لەولاوە بوەستیّ کە دەیان هەزار دەستنووسی نایابی جۆراوجۆرمان لە کتێبخانەکانی بەغدا و تاران و ئەستەمووڵ و دیمەشق و شارەکانی دراوسێی کوردستاندا پارێزراون و، دووبارە هەواڵێکی ئەوتۆمان دەربارەی تەنانەت ژمارەکانیشیان، کە چەندن، نییە!

لێرەدا بەسەر ئەوەدا ناڕۆم کە بنووسم: وا بزانم کەم گەل هەیە - یان هەر نییە - لەم چەرخەدا بە ئەندازەی گەلی کورد کەمتەرخەم و خەمسارد بێت بەرانبەر بە ئاسەوار و دەستنووس و شوێنەوارەکانی زانایان و خاك و وڵاتەکەی. لەم سەردەمەدا هەر یەکێك لە ئێمە بگریت چەندین بەسەرهاتی سەرسوڕهێنەری دەربارەی پشکنینی ناڕەوا و نازانستییانە و، دۆزینەوە و هەڵکۆڵین و هەڵگرتنی ناشیبانەی شوێنەواری دەگمەن و مێژوویی ژێر زەویی، دەیان گرد و تەپۆڵکە و گۆڕستان و شیو و دۆڵی کوردستان و، دوایی فرۆشتنیان بە قاچاخچییان و دزانی شوێنەوار بەڕۆژی نیوەڕۆ و، بە دەنگنەهاتنی کەسیش لە عاستی ئەم تاوانانەدا... نەبیستبیّ و نەزانیّ. ئەمە لەکاتێکدا گەلانی خوا پێداوی وڵاتانی جیهان دەمێکە لە کۆکردنەوە و دۆزینەوەی زۆربەی شوێنەوارە مێژووییەکانیان بوونەتەوە و، ئەگەر شتێکیشیان مابیّ زۆر وەستایانە و شارەزایانە و لەسەرخۆ کاری بۆ دەکەن و، باشترین و رازاوەترین شوێنی وڵاتەکانیان شوێنی پاراستنی شوێنەوارە دێرینەکانیان و مۆزەخانەکانیانە!

دوای ئەم سەرەتا دەڵێم:

ئێمەی کورد بە درێژایی مێژوو - مێژوومان شێوێنراوە، شوێنەوارمان دزراوە، تەنانەت ناوی زانا و پیاوە بلیمەتەکانی گەلەکەیشمانمان پیّ ڕەوا نەبینراوە و، زۆریان بە زۆر خراونەتە ریزی زانایانی وڵاتانی دیکەوە.

ئەو مێژووەیشمان کە لەم ساڵانەی دواییدا بە هەوڵ و کۆششی چەند دڵسۆزێکی گەلەکەمان نووسراوەتەوە، لەتەك هەوڵی دڵسۆزانەی ئەو مامۆستایانەدا دەیان کون و کەلێنی تێدایە و، بە یەکەم خوێندنەوە و چاوپێداگێڕانیان چەندین هەڵەی زەق و زلیان تێدا دەبینرێت. کە بۆ هۆی سەرەکیی ئەم ناتەواویی و کەموکوڕییانەیش بگەڕێین، بیّ ماندووبوون دەگەینە ئەو ئەنجامە کە هۆکان - بە زۆریی - بۆ دوو لایەن دەگەڕێنەوە:

یەکەم: نەبوونی سەرچاوەی ڕەسا و دروست و ڕەسەنی باسەکەیان.

دووەم: پشتبەستن - بەناچاریی - بە سەرچاوەگەلی بێگانە کە هەندێکیان بە ئارەزوو و ئەنقەست مێژووی کوردیان شێواندوە و، هەندەکەی دیشیان لەبەر نەبوونی سەرچاوە لەلایەکەوە و، نەشارەزاییيان لە بار و دۆخ و بوومی ولاتەکە و، دووریيان لە کەش و هەوا و بارە جۆراوجۆرەکانی ولاتی کوردەوە - بێ ئەوەی مەبەستیان بێت چونکە هەر ئەوەندەیان لە دەستدا بووە - کەوتوونەتە هەڵەگەلی ئاشکرا و، نائاشکراوە و، مێژوونووسانی ئێمەیش گەلێ جار هەڵەی هەردوو تاقمەکە دەگوێزنەوە ناو کارەکانیان.

ئەی مێژوومان چۆن بنووسینەوە؟

بەپێی ئەوەی من بە تەنیا باڵ و، بەو کەمدەرامەتیی و کەمتواناییيەی خۆمەوە، لەم چەند ساڵەی دواییدا شانم داوەتە ژێر باری پرۆژەی (بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستنووسەکانیانەوە) بەگوێرەی ئەو ئەنجامەی بە دەستم هێناوە، دەتوانم بە پشتەسوورییەوە بڵێم: باشترین سەرچاوە و، ڕاستتر و دروستتر بنەوان بۆ ئەوەی زانیاریی ڕاست و دروستی بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد لێ هەڵێنجین، شوێنەوار و دەستنووسە کۆنەکانی ناو کوردستان و زانایانی کوردە.

پێش ئەوەی بێمە سەر نموونە هێنانەوە لەسەر ئەوەی کە دەستنووسەکان چ کاریگەرییەکیان لە نووسینەوەی مێژوودا هەیە و، مێژووی زانایانی کورد لەڕووی دەستنووسەکانیانەوە چۆن ڕاست دەکرێتەوە و، چۆن گەشە دەکات و بەرەو دروستیی دەڕوات... دەڵێم:

دەبێ لەپێشدا بکەوینە کێومالی شوێنەوارەکانمان و، ژیرانە، لەسەرخۆ چۆنمان پێدەکرێت و، چیمان لە توانادا هەیە لە هەوڵ و وزە بیخەینە گەڕ و، بزانین لە مۆزەخانەکانی جیهان و کتێبخانەکانیاندا، چی شوێنەوار و دەستنووسی سەر بە کورد و کوردستان هەن، سۆراخیان بکەین و هەواڵیان بزانین و، زانیاریی پێویستیان لێ وەربگرین و، ئەو زانیارییانە بابەتبەندیی بکەین و، لە ڕووی زانیاریی بە دەستهاتووی نوێوە، یان سەر لە نوێ مێژووی کورد بنووسینەوە، یان بەشێوەیەکی زانستییانە

تێروتەسەل چاو بە مێژووی تۆمار کراوماندا بگێڕینەوە و، بە زانیارییە نوێکان کون و کەلەبەر و کەند و پەسێوەکان پڕ بکەینەوە و، چەوت و چەوێڵەکان ڕاست بکەینەوە و، لایەنە لاوازەکان دەوڵەمەند بکەینەوە.

بەڵام دەبێ پێش ئەم کارەیش لایەنێکی گرنگی دیکە هەیە باسی بکەین و، بەسەریدا نەڕۆین، چونکە بێ وریایی لەو لایەنە کارەکانمان نابەکام دەبن.
ئەو لایەنەیش ئەوەیە بەهۆی ئەوەوە زمانی کوردی زمانێکی جیهانیی یان ناسراو و دیاری ڕووی زەویی نییە و، بەزۆریی لەژێر باڵی زمانەکانی فارسیی و تورکیدا حەشار دراوە و، نەیتوانیوە لەژێر باڵی فەند و فێڵ و دەستخەڕۆ کردنی ئەو دوو زمانە سەر دەربێنێ و، هەوییە و پێناسەی تایبەتیی خۆی هەبێت، بەو پێیە ئەو بەرهەمانەیش بە زمانی کوردیی نووسراون، کاتێ دەستنووسەکانیان ئاوارەی وڵاتان بوون و، لە کتێبخانەکانی هەندەراندا لەنگەریان گرتووە، لەوێش دەستنووسە کوردییەکان لەژێر کاریگەریی ئەو دوو زمانەدا بزر بوون و، بۆیان نەلواوە لە سنووری دەستەڵاتی ئەو دوو زمانە دەرچن و، پێناسەی خۆیان بدۆزنەوە.
واتە: دەستنووسی کوردیی لە هەر کتێبخانەیەکی گشتیی یان تایبەتیی وڵاتاندا هەبێت ـ تائێستە ـ لەژێر ناوی دەستنووسی فارسیی، یان تورکیی، یان زمانە هیندوئەورووپییەکاندا کارت و ناسنامەی بۆ کراوە. لە وتارێکدا بە درێژیی لەسەر ئەوەم نووسیوە کە هێشتا ناونیشانی دەستنووسە کوردییەکانی کتێبخانەی فلان ـ هەر کتێبخانەیەك لە کتێبخانەکانی جیهان ـ لە سکی دایکی مێژوو دایە و، بەرەژانیشی پێوە نەگرتووە.

هەر وەك بەڵگەیەکی ڕوونی ئەم لایەنەیش دەڵێم: کتێبخانەی دەستنووسەکانی عێراق (دار العراق للمخطوطات) کە پێشتر پێی دەگوترا (دار صدام للمخطوطات) پێش ئەوەی من بچمە ناوی و کاری تێدا بکەم، لەهیچ فیهرەست و ئەندێکسێکیدا ناوی دەستنووسی کوردی نەبوو، تەنانەت ڕۆژێك داوای دەستنووسێکم کرد کە لە کارتەکەیدا نووسرا بوو (مخطوط فارسی) کاتێ بۆیان هێنام و ئەمدیو و دیوێکیم کرد، دەبینم دەستنووسی دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانییە بە خەتی (خالص)ی کوڕی!

لەمەوە کەوتمە گەڕان بەدوای دەستنووسی کوردیدا لەو کتێبخانەدا، تا سەرەنجام گەیشتمە ئەوە پتر لە (٢٠٠) دووسەد دەستنووسی نایابی جۆراوجۆری کوردیم لە: دیوان و، کەشکۆڵ و، فەرهەنگ و، عەقیدە و، چەندین بابەتی دیدا دۆزییەوە و، زۆریانم بە مێژووی ئەدەبی کوردیی ناساند و، کارتی تایبەتیشم بۆ هەموویان کرد و، جێگەی تایبەتیم لە (اندکس)دا بۆ بڕدان و، کارێکی وام ئەنجام دا هەر لێکۆڵەرەوەیەك بچێتە ئەو کتێبخانە دەتوانێ بێ ماندوو بوون بزانێ چ دەستنووسێکی کوردیی تێدا هەیە.

دوای ئەمانە:

دوای ئەم باسە پێویستانە دێمە سەر ئەوە ـ وەك لە سەرەتاوە ئاماژەم بۆ کرد ـ بە تەنها خۆم و، لە ماوەیەکی کەم و، لە سنووری یەك کتێبخانەدا کارێکی وام ئەنجام داوە بە شانازییەوە دەڵێم: دەبێ لەبەر ڕۆشنایی ئەو کارەی مندا یان جارێکی دیکە مێژووی ئەدەبی کوردیی بنووسرێتەوە، یان بە تێروتەسەلیی چاو بە گەلێ لایەنیدا بگێڕرێتەوە، چونکە لە پرۆژەکەمدا گەلێ بیر و بۆچوونی وەهای پێشووم بە بەڵگەوە هەڵوەشاندوەتەوە، کە تا سەردەمێکی نزیك وا چەسپابوو کەس پرکێشی ئەوەی نەدەکرد بیر لە نادروستیی یان لاوازیی ئەو بۆچوونانە بکاتەوە.

بۆ نموونە:

١ـ تا سەردەمێکی نزیك ـ ڕەنگە تا ئێستەیش ـ لای زۆربەی ڕۆشنبیرانی کورد ئەوە چەسپابوو کە نالیی شیعر نووسینی بە دیالیکتی سۆرانیی یان کرمانجیی خواروو داهێناوە و، ئەو ڕچەشکێن و سەرقافڵەی ئەو کاروانەی ئەدەبی کوردیی بووە، بەڵام من چەندین دەقی ڕەوان و ڕەسای زمانی کوردیی، بە زاراوەی کرمانجیی خواروم، دۆزییەوە و بڵاوم کردنەوە، کە دەیان ساڵ پێش نالی و، بگرە پێش لە دایکبوونی نالیش، گوتراون و تۆمار کراون، وەك: جەفایی مەلا محەمەدی سیوچیی خاوەنی بەیتی ئەوەڵ و ئاخر و، مەلا محەمەدی ئیبنولحاجی خاوەنی مەهدی نامە و، ڕەنجووریی خاوەنی دیوانی شیعری گەورە و تەڕ و پاراوی و، کارێزیی هاوچەرخی ڕەنجووریی و دۆست و هاوەڵی گیانیی و بیریی و ... کەسانی دیش.

وەك ئەمەیش دەڵێم، ئەوەیش لەبیر ناکەم کە ئەم ئەنجامانەی من بە دەستم هێناون دوا ئەنجام نین و، بە دووری نازانم، ئەمڕۆ بێت یان سبەی، لە سووچ و قوشبنی کتێبخانەکانی جیهانەوە چەندین بابەتی دیکەی وەها سەر هەڵبدەن. قۆناخی سەرەتای نووسینی شیعر بە زاراوەی کرمانجی خواروو بە ناخی مێژوودا گەلێ قووڵتر بکەنەوە.

٢ـ راستکردنەوەی مێژووی زانایان و ناوداران:

گەلێ جار باس و خواست و مێژووی تاکە کەس و بنەماڵە، دەماودەم لە دەمی ئەم و ئەوەوە وەردەگیرێت و تۆمار دەکرێت و، دوایی ئەو نووسراوە دەبێ بە بنەمایەکی مێژوویی وەها کە راست و دروست و جێگەی متمانە بێت و، هیچ مشتومڕ هەڵنەگرێت، کەچی لەپڕ لە پەنای دەستنووسێکدا زانیارییەك یان زانیاریگەلێك سەرهەڵدەدەن ئەو بنەما ـ تا ئەو کاتە ـ راست و دروستە ـ هەمووی یان هەندێکی ـ هەڵدەوەشێننەوە.

بۆ نموونە ژیانی مامۆستا مەلا ئەبو بەکری موصەننیف ـ تا ئەندازێك ـ بە وردیی نووسراوە و، چووەتە سەر لاپەڕەکانی مێژوو، دەستا و دەست ئەم و ئەو و بۆ باس و لێکۆڵینەوە زانیاریی لێ وەردەگرن. لەو ژینامەدا نووسراوە کە مامۆستا مەلا ئەبوبەکری موصەننیف چوار کوڕی هەبووە و، ناو و شوێنەوار و ژیانیان نووسراوە. بەلام من لە پەنای دوو دەستنووسدا ئەوەم دۆزییەوە کە ئەم مامۆستا کوڕێکی پێنجەمی هەبووە و، کوڕەکەی زانا و هەڵکەوتوو بووە و، ساڵی ١١٢٥ و دوای ئەوەیش لە شاری مەدینەی پیرۆزدا بووە، ئیتر دوای ئەوە هەواڵێکی ئەوتۆم دەربارەی نەدۆزییەوە، لەم ساڵانەی دواییدا بیستم کە نەوەی ئەم مامۆستا لە یەمەندان و، ئەو نەوانە دەزانن پێوەندییان بە بنەماڵەی مامۆستای موصەننیفەوە هەیە و، لە بنەڕەتدا دەگەڕێنەوە بۆ سەر ئەوان. هەروەها بیستم پیاوانی ئەو بنەماڵە بە شوێن ئەوەدا دەگەڕێن کەسێك رێنموونییان بکات و بگەنەوە کوردستان و، خزم و کەسی دێرینیان بەسەر بکەنەوە.

هەروەها وەك لە دەستنووسەکانەوە بۆم دەرکەوتووە مامۆستای موصەننیف وەك لەڕووی نووسین و زانیارییەوە پیاوێکی پیرۆز و خاوەن زانیاریی زۆر و بەپێز بووە، لە رووی نەوەیشیەوە وەها بووە و، نەوەی زانا و پیرۆزی لە گەلێ ناوچەی جیهاندا، وەك دیمان و دەبینین، هەبووە.

یەکێکی دی لە نەوەکانی ئەم مامۆستا ـ ئەمیش لە ڕێگەی دەستنووسەکانەوە زانیومە ـ مامۆستا مەلا عەبدوڵڵایەکە، کە ناسراوە بە عەبدوڵڵای ڕەبتەکیی و، دوا قۆناغی ژیانی لە موصڵدا بووە، زانایەکی گەورەی ئەو شارە بووە و، گەلێ کەسی پێگەیاندووە و، ئیجازەی خوێندن و، خوێندنی قورئانی پیرۆز بە قیرائەتەکانەوەی پێدوان و، ڕشتەی ئیجازەی زۆر لە زانایانی موصلْ بۆ سەر ئەم مامۆستا دەگەڕێتەوە. هەروەها دەگێڕنەوە ئەم مامۆستا ئەوەندە پیرۆز و دۆعاگیرا بووە لەلای خودا، لە موصڵدا بێبارانییەکی زۆر سەخت بووە، خەڵك ترسی قات و قڕییان لێ نیشتووە، چوونەتە لای مامۆستا بۆ دۆعا و نوێژە بارانە، مامۆستایش داواکەی نەداونەتە دواوە و، چوونەتە دەرەوەی شار بۆ نوێژە بارانە، کە نوێژەکەیان تەواو کردووە و مامۆستا دەستی کردووە بە پاڕانەوە لە خودا، خودا دۆعاکەی گیرا کردووە و، هەور ڕووی ئاسمانی گرتووە و، تا هاتوونەتەوە ناو شار باران دەستی پێکردووە و بە تەڕیی هاتوونەتەوە ماڵی خۆیان.

هەروەها لە ڕێگەی دەستنووسەوە دۆزیومەتەوە کە مامۆستای موصەننیف نەوەیەکی دی بووە ئەویش هەر دوا قۆناغی ژیانی لە موصڵدا بووە، ئەم نەوەیشی ناوی سەید عەبدوڵڵا بووە، شاعیرێکی مەزن بووە، نازناوی شیعریی (مەئالیی) بووە، بەشێکی ژیانی لەناو شەبەکدا بەسەر بردووە، شەبەکیی زانیوە، شاعیرێکی زمانپاراو و، شیعرسوار و، تیا نەوەستاو بووە، بەشی زۆری شیعرەکانی جنێو و داشۆرینن، شێخ ڕەزایەکی دییە بۆ خۆی، بە هەر چوار زمانەکە عەرەبیی و، تورکیی و، فارسیی و، کوردیی، شیعری هەیە.

جێگەی شانازیمە یەکەم جار ئەم شاعیرەم بە مێژووی ئەدەبی کوردیی ناساند و، نموونەی شیعرەکانیم خستە سەر لاپەڕەی مێژووی ئەدەبی کوردیی و، وێنەیشم لە دیوانەکەی بە دەست هێناوە و، چاوەڕێی پیاوی شارەزا و کارامەین، کە بە لێکۆڵینەوەوە بڵاوی بکاتەوە و، کەلێنێکی کتێبخانەی کوردیی پێ پڕ بکرێتەوە.

٣ـ هەر لە ڕێگەی دەستنووس و پشکنینی کتێبخانەی دەستنووسەکانەوە دەگەینە دۆزینەوەی کەرەستەی مێژوویی مێژوو:

مامۆستایەکمان هەیە بە ناوی رەسووڵ حاویی کەرکووکی، ئـەم مامۆسـتا کتێبێکـی کەموێنەی هەیە بە ناوی (دوحة الوزراء).

لە دوو لاوە مێژووی ژیـانی ئـەم مامۆسـتا ئـاڵۆزێنرا بـوو. لەلایەکـەوە: کـە تـورکیی باشی زانیبوو، زۆر لە داوود پاشـای والیـی بەغـداوە نزیـك بـوو، کتێبەکـەی بـە تـورکیی نووسـیبوو، پێـشکەشی کردبـوو بـە داوود پاشـا... مـۆرکی تورکایـەتیی نـرا بـوو بـە نێوچاوانی ئەم مامۆستا مەزنەوە و، مێژوونووسان نووسـیبوویان: بـە رەچـەڵەك تورکـە. خۆشبەختانە لە رێگەی دەستنووسـەکانەوە گەیـشتمە ئـەو ئەنجامـە کـە ئـەم مامۆسـتا مەزنەیش مامۆستایەکی کوردە و، خەڵکی شاری (سـنە) بـووە و، لـەوێوە هـاتوون، وەك گەلێ کوردی هەڵکەوتووی دیکەی ئـەو شـارە مەزنـەی کوردسـتان. قۆنـاغ بـە قۆنـاغ بـە سلێمانیی و کەرکووکدا هاتوون و، ئەنجام بلیمەتیی خۆیان گەیاندوونیە جێگـەی بـالاَ لـە دەرباری والیی بەغداداو، لەوێ لەنگەریان گرتووە، ئەم پیاوە جگە لە خـۆی چـەند بـرای دیکەی بلیمەتیشی لە تەکدا بـوون و، وەك ئەسـتێرە درەوشـاونەتەوە، بـەڵام نەخۆشـی سیل بڕیبەستی لێ بڕیون و، زوو ئەم ئەستێرە پرشنگدارانە ئاوا بوون.

لایەنی دووەمی ئاڵۆزاوی ژیانی ئەم مامۆسـتا مەزنـەی کـورد کتێبەکـەی بـووە، کـە هەندێ کەس لایان وابووە کتێبەکەی دوو بەرگ بـووە، هەنـدێکی دی لایـان وابـووە هـەر یەك بەرگی داناوە و، مامۆستا موسا کاظم نەورەسی کـە بـەرگی یەکـەمی کتێبەکـەی لـە تورکییـەوە کـردووە بـە عـەرەبیی، پێـی لەسـەر ئـەوە داگرتـووە کـە بـەرگی دووهـەمی کتێبەکـەی دانـەناوە. خۆشـبەختانە بـەرگی دووەمـی ئـەم کتێبەیـشم دۆزییـەوە و ئـەم شانازییەیشم پێ براو، بە هەموو خوێنەران و گوێگران دەڵێم: ئـەم کتێبـە سـیخناخە لـە مێژووی کورد و کوردستاندا و، بەشی زۆری بۆ مێژووی بابـان و ئـەو جـەنگ و رووداوانـە تـەرخان کـراوە کـە لـەو سـەردەمە تـا سـەردەمی دانـانی کتێبەکـە کـە سـاڵی (١٢٣٧ ـ ١٢٤١)ە تـەرخان کـراوە و، کتێبەکـە یەکێکـە لـەو سەرچـاوە مێژووییانـەی نـەبوونی کـەلێنێکی گەورەیـە لـە مێـژووی کـورددا و، دووبـارە ـ داوای لێبـوردن دەکـەم ـ خۆشبەختانە توانیم وێنەی لێ بگرمەوە و لە لەناوچوون رزگاری بکەم و، ئـەم نوسـخەی

تاكە نوسخەیەتی کە ئێستە چاوەڕێی تورکیزانێکی کارامەیە کە بیکا بە عەرەبی یان بە کوردیی و، کتێبخانەی کوردیی پێ دەوڵەمەند بکات.

٤ـ نامەوێ درێژە بە وتارەکەم بدەم و کاتی بەڕێزان زۆر بگرم و، ئەمەی لێرەدا دەیخوێنمەوە هەر نموونە هێنانەوەیە بۆ بابەتگەلی جیاجیا کە لە مێژووی کورددا یان هەر تۆمار نەکراون، یان بە کەموکووڕیی و لاوازیی لە دەستدان. کوردستان لە ساڵانی دێریندا گەلێ دەرد و گرانیی و قات و قڕیی بەسەردا هاتووە، جاری وا هەبووە خەڵکەکە لەبەر برسێتی و گرانیی خاك و شوێنی خۆیان و زێدی باوباپیرانیان بەجێهێشتووە و، بەناچاریی ڕوویان لە شوێنانی دیی کردووە و، لەو کۆچ و رەوەیشیاندا کەمیان گەیشتوونەتە جێگەیەك تیایدا لە مردن رزگاریان بێت و، دوایی ئەگەر گەڕابنەوە بۆ شوێنی خۆیان داڵەوازیان گەڕاوەتەوە.

کە مێژوونووسانمان ئەمەیان تۆمار نەکردبێت و، بمانەوێ شتێك لەم لاوەوە بزانین، لەوە باشتر و دروستترمان لە دەستدا نییە کە فەقێ و مەلایانمان لە پەنای دەستنووسەکانیاندا تۆماریان کردوون. بۆ نموونە (گرانیی گەورەکە لە گرانیی یوسف گەورەتر بوو، عەلبەی دەغۆك گەیشتبووە بیست قەران، باتمانی مێوژ لە موسڵ گەیبووە ٢٤ قەران، مەنی گەنم لە ناوچەی دۆسکان بە بیست قەران بوو، مەنی هەرزن و کزن و گاڵ گەیبووە ١٥ قەران، زۆربەی خەڵك لە برسانا مردن. تەغاری گەنم گەیبووە هەشتصەد قەران. ئەو گرانییەی ساڵی ١٢٩٧ بەجۆرێك بوو ٥ پێنج قەران لە گرانیی زەمانی حەزرەتی یەسف زیاتر بوو! ئەمە بەشێك بوو لە دەیان زانیاریی کە مامۆستایەکی ڕووداو نووسمان ـ لابەلا ـ لە پەنای دەستنووسێکدا تۆماری کردوون.

٥ـ هەروەها کاتێ کە دەزانین زۆری مێژووی جەنگ و ڕووداوەکانی سەر خاکی کوردستان بە دەستی دوژمن نووسراوە و، ئەوانیش چۆنیان ویستبێت وەها نووکی قەڵەمیان گێڕاوە و، ڕووی ڕووداوەکانیان وەرچەرخاندووە و، ئەگەر ئێمەیش دوای ئەوەی ئەوان ئەنجامیان داوە، بمانەوێ بۆ ڕووی ڕاستیی ڕووداوەکان بگەڕێین و بزانین کەی و لە کوێ و چۆن ڕوویانداوە، لە دەستنووسەکانی ناو حوجرەکانمان بەولاوە سەرچاوەی جێگەی بڕوا و متمانەمان بە دەستەوە نییە و، ئەگەر بتوانین ئەوانەی لەو

لاپەڕانەدا نووسراون کۆ بکەینەوە و، لە یەکیان بدەین و مێـژوویان لێ پێکبهێـنین، ئـەوە ئەو لاپەڕانە باشترین و دروستترین سەرچاوەی ئەو باسانەن و، دەستنووسەکانمان گـەلێ لـەو بـاس و رووداوانـەیان تێـدا تۆمـار کـراوە و، لـە بەرگـەکانی بووژاندنـەوەی مێـژووی زانایانـدا لاپەڕەگـەلێکم کۆکردوەتـەوە کـە پـەردەی رووی شـاراوەی گـەلێ رووداویـان هەڵماڵیوە و، بە پوختکردن و یەکخستنیان زیاتر روون دەبێتەوە.

٦ـ یان بمانـەوێ دەربـارەی میرنـشینێك لـە میرنـشینە کوردەکـان شـتێك بنووسـین چیمان لە دەستدایە؟ ئەگەر شتێك دەربارەیان لە مێژوودا نووسرابێت ئەوە ـ بە زۆریـی ـ لایـان لـە رووداوە خوێنـاویی و، جەنگـە کارەسـات ئاوەرەکـان کردوەتـەوە و، تیـشکی زۆریان خستوەتە سەر دووبەرەکیی و ناکۆکیی ناو میرە کوردەکان و، چییان دژ بە یـەك کردبێت، یان پەنایان بۆ ئەملا و ئەولا و ناحەزانی کورد بردبێت، ئەوە بە ئـاب و تـابێکی کەموێنەوە بە تان و پۆیدا چوون، بەڵام قەڵەمیان لە عاسـتی جـوامێریی و، نانبـدەیی و، زانا پـەروەریی و، خزمـەتگوزاریی هاووڵاتیـان و مـەلا و مەدرەسـە و ... دا کـول و کـۆڵ بووە، جا ئەگەر یەکێك لە ئێمە بیەوێ بە دروستیی لا لە یەکێك لەو لایەنانـە بکاتـەوە و، بۆ رووی ڕاستیی باسەکە بگـەڕێت لـە دەستنووسـەکانی مامۆسـتایان و فـەقێیانیان بـەو لاوە شتێکی ئەوتۆی لە دەستدا نییە.

بـۆ نموونـە ئەگـەر بیـەوێ نـاو و ژیـان و بەسـەرهات و بەرهـەم و دانـراو و... ی مامۆستایانی عیمادییە کۆ بکاتەوە دەبێ چی بکات؟ گومان لەوەدا نییە کە لە هەندێ لە سەرچاوەکاندا ناوی چەند مامۆستایەکی دەستدەکەوێت، بەڵام ئایا ناوی هـەموویان یـان زۆربەیانی دەستدەکەوێت؟ ئایا ناوی دانراوەکانیان و سەردەمی ژیانیـان و، مامۆسـتا و، هاوەڵانیان و، ئەو شوێنانەی تیایانـدا خوێنـدوون و، ئـەو مامۆسـتایانەی ئیجازەیـان لـێ وەرگرتوون و، ئەو مەلایانـەی ئـەمان ئیجازەیـان داونـەتێ و .... چـەندین لایـەنی دیکـە وەدەست دێنن؟ من لەم بابەتانەدا دوودڵ و بە گومانم و، ئەوەی دیومـە و دۆزیومەتـەوە دەڵێ: تا دەستنووسەکان نەپشکنین ناگەینە ئەنجامی شیاو و دڵخۆشکەر.

من بە هـەوڵ و کۆشـشی تـەنیا بـاڵیی خـۆم دەربـارەی میرنـشینی عیمادییـە نـاو و بەرهەمی چەند مامۆسـتام دۆزیوەتـەوە ـ بـەگوێرەی گـەڕان و پـشکنینی خـۆم ـ لـەهیچ

سەرچاوەیەکدا نەمدیون و کەس پێش من پـەیی پێنـەبردوون، دیـارە خـۆ ئەگـەر چـەند کەسێك لە جوغزێکی فراوانتردا بگەڕێن لەوانەیـە زاناگـەلێکی دیکـە بـە مێـژووی زانایـانی کورد بناسێنن.

بۆ نموونە چەند دانـەم لـە کتێبـی (اعـلال التـصریف) دۆزییـەوە کـە مامۆسـتا مـەلا عەبدوڵلای کوڕی شێخ ئیلیاسی (کلکوری) ساڵی (١٠٩٩ك) لە قەڵای عیمادییە دایناوە و، بۆ حەمادی کوڕی داناوە و، ئەو سەردەمە سەردەمی عوسمان بەگی کـوڕی سـەعید خـان بووە.

ئەمە جگە لە مامۆستا مەلا حامیدی کوڕی مەلا شێخ عەلی عیمـادیی و، عیمـادەدین و، شەهابەدین و، عەبدوڕەحمان و چەندین مامۆستای دیکە....

هەر لە ڕێگەی دەستنووسەکانەوە دەزانین کە شـاعیرێکی عیمـادیی خـاوەن دیـوان هەبووە بە ناوی صادقی عیمادیی، بەڵام دیوانەکەی ئێستە لە دەستدا نییە.

هـەروەها لـە ڕێگـەی دەستنووسـەکانەوە زانیمـان مامۆسـتایەکمان هەیـە بـەناوی ئیـبراهیم، چـەند دانـراوی بـۆ ئێمـە زانـراوی، لـە تەفـسیری قورئـانی پـیرۆزدا هەیـە و، دانراوەکانی پێشکەشی بەهرام پاشا کردووە.

هەروەها لەناو دەستنووسەکانەوە دەزانـین لـەناو بنەماڵـەی عیمادیـدا چـەند زانـا و مامۆستای بەڕێز هەبوون، کە خوێندن و زانیاریی و بڵاوکردنەوەی ڕۆشـنبیریی پیـشەیان بووە و، تەنها شانازییان هەر لەو ڕێگە پیرۆزەدا بووە و، تەنانەت ناوی (عەللامە)یان بـۆ کوڕەکانیان داناوە و، چۆنیان ویستووە و ئاواتیان بووە وەها بووە و، ئەو (عەللامـە)انـە بە ڕاستیی عەللامە و خوێندەواری باڵا بوون.

دەبێ ئەوەیش بزانین وەك دەڵێن: چەپڵە بە دەسـتێك لێنـادرێ، ئـەم مامۆسـتایانە بێ پشت و پەنا نەبوون و، بە تەنها و لە خۆیانەوە ئەو ڕێگـە پیرۆزانـەیان بـۆ نـەبڕاوە. بـەڵکو میرانـی عیمادییـە هانـدەر و یارمەتیـدەر و پـەنایان بـوون لـەو کارانەیانـدا و، مامۆستایانیش ئەوەیان لەبەرچـاو بـووە و، ئـەو بایەخـەی میرانیـان لـەبیر نـەکردووە و، بەرانبـەر بـەو کـارەی ئـەوان ئـەمانیش دانراوەکانیـان و، بـەری بـیر و کۆشـشیانیان

پێشکەشی میرانی عیمادییە کردووە و، لە ڕێگەی دەستنووسەکانەوە نموونەی ئەم بابەخدانە دوو قۆڵییەی میران و مامۆستایانی عیمادییە وەردەگرین.

٧ـ ئەوەی بۆ میرنشینی عیمادییە و میرانی و، مامۆستا و زاناکانی دەگوترێ بۆ میرانی: بابان و، ئەردەڵان و، سۆران و..... شوێنانی دیش بە شێوەگەلی جیاجیا دەگوترێت.

وەك گوتم مێژوونووسان بۆ میرنشینە کوردەکان و میرەکانیان ـ بە زۆریی ـ پێیان لەسەر لایەنی جەنگ و هەرا و دووبەرەکیی نێوانی میرەکان داگرتووە و، بایەخی زۆریان بەوە داوە بڵێن: فلان ساڵ فلان میر لەشکرکێشی کرد بۆ سەر فلان برای خۆی و، دەستی سوپای بێگانەی گرت و، لە وڵاتی خۆی وەدەرینا و، ماوەیەك دوای ئەوە ئەمیش بە لەشکرێکی گەورەترەوە دایەوە بەسەر براکەیدا و، رایفراند، یان گرتیی و، وای لێ کرد و وای لێ کرد... ئیتر مەگەر بە راڕەو بەلای باسگەلی دیدا چووبن، بۆ وێنە میرانی بابان وەك لە جەنگ و هەرای نێو خۆیاندا دەورێکی دیاریان بووە، هەرگیز لایەنی رۆشنبیرییان پشتگوێ نەخستووە و، رێزنان لە مامۆستایان و زانایان و، دروستکردنی مەدرەسە و مزگەوتی گەورە بۆیان و، وەقفکردنی زەوی و زار و باخ و ئاش و ... لەسەر مەدرەسەکانیان و، تەنانەت گەڕان و ناردن بە شوێن زانایانی ناودار و شارەزای ئەو شوێنانەیشدا کە لەژێر رکێف و قەڵەمڕەوی خۆیاندا نەبوون و، هێنانیان و رێزلێنانیان ... کارێك بووە میرانی بابان لەناو خۆیاندا پێشبڕکێیان تێدا کردووە.

بەڵام ئەمە لە مێژووی باباندا کەمتر رەنگی داوەتەوە و، مێژوونووسانێ کەم لایان لە مێژووی بابان کردوەتەوە، کەمتر کاریان بۆ ئەم لایەنە کردووە، کەچی کە چاوێك بە دەستنووسەکانی ئەو دەڤەرەدا دەگێڕین دەیان دەستنووسی گەورە و نایاب دەبینین کە میرانی بابان یان بە کڕین و هێنانیان لە وڵاتانەوە، یان بە فەرماندانیان بە خەتخۆشان بۆ نووسینەوەیان دەستیان خستوون و، لە کتێبخانەکانی مامۆستایانی میرنشینەکەیاندا کۆیان کردوونەتەوە و، دوایی وەقفیان کردوون لەسەر مامۆستایان و کتێبخانەکانیان.

ملخص البحث

دور مخطوطات علماء الكرد في كتابة تأريخ الكرد وعلمائه

محمد على قرداغى

يعاني التاريخ الكردي جرّاء مالحق الشعب الكردي خلال تاريخه الطويل من الويلات والنكبات، وما تبع ذلك من احراق المدارس والمكتبات وإتلاف كتبه وموروثه الثقافي... يعاني جراء ذلك من نقص في تاريخه. ووجود تغرات كبيرة وحلقات مفقودة في ماضي أجياله.

واذا اردنا تدارك مايمكن تداركه من ذلك التاريخ الطويل، واعادة النظر في الكتب والابحاث التي تناولت التاريخ الكردي، فلا نجد أصح واوثق مما بقي في بطون المخطوطات، وهوامش وحواشي العلماء، وتتمات وخواتيم النساخ الذين يدونون - بقصد ومن غير قصد - حوادث كثيرة كانوا شاهدها العيان، او جزءاً من اشخاص دارت عليهم رحى الكوارث... فتعد المخطوطات - بحق - كنزاً غير مكتشف حتى الآن، ولم تتناولها ايدي الخبراء والباحثين ليستقوا من ذلك المعين الصافي، ويرتوا من جداوله الرقراقة، ويروّا التاريخ بزلال فيضه الدافق.

نحاول من خلال هذه الصحائف التأكيد على اهمية هذه المصادر، وبيان ما لها من قيم علمية عالية، علها.

'Abstract'

The Role of Kurdish manuscripts in writing the history of Kurd and its scholars

M.A. Kardagi

Kurdish history suffers great deficiency in sources due to those disasters and suppressions, our nation experienced through its long history.

To set right our history, we must turn to manuscripts, footnotes and postscripst of the scholars or the epilogues and continuing sections of some transcribers who recorded a lot of events as eye witnesses. So I try my best throhg this study to confirm the importance and worth of those sources.